

ବିଗୁପାସ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ

ସଂପାଦନା: ଡକ୍ଟର ବାବୁଚାନ୍ଦ୍ର କର,

ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ

ସମ୍ପାଦନା :

ଡକ୍ଟର ବାଉଁଶୀବନ୍ଧୁ କର

ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାଚୀନ ଶିକ୍ଷା

ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ

ସମ୍ପାଦନା :

ଡକ୍ଟର ବାଉରିବନ୍ଧୁ କର

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଚରଣ ପାତ୍ର

ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍‌ଷ୍ଟୋର,

ବନୋଦ ବିହାରୀ,

କଟକ-୭୫୩ ୦୦୨

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ : ୧୯୯୩

ମୁଦ୍ରଣ :

ଆନନ୍ଦ ପ୍ରେସ୍

ପିପାସୁର କଟକ-୧

ମୂଲ୍ୟ — ପଚାଶ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

BIRUPAKSHYA PRABANDHABALI

Edited by :

Dr. Bauribandhu Kar

Published by :

Sri Gobinda Charan Patra

Orissa Book Store

Cuttack-753 002

1st Edition-1993

Price Rs. 50/—

ସୂଚୀପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ	୧
୨ । ଆମ ସଂସ୍କୃତି	୫୨
୩ । ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର	୭୧
୪ । ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା	୭୦
୫ । କେଶରୀ ବଂଶ ଓ ଗଜସିଂହ	୭୪
୬ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାନ୍ତ୍ର	୯୧
୭ । ଇତିହାସ	୧୦୨
୮ । BIBLIOGRAPHY	୧୩୮
୯ । ଆଲୋଚନା	୧୪୦
୧୦ । ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା	୧୪୪
୧୧ । ଜାତିବିଭାଗ	୧୭୧
୧୨ । କେଶରୀବଂଶ (ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ)	୧୮୨
୧୩ । କେଶରୀ ବଂଶ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ)	୨୧୨
୧୪ । BIRAJA	୨୨୭

ମୁଖବନ୍ଧ

ବିଶ୍ୱର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗାଳ୍ପିକ ଚେକଭ୍ ଦିନେ ସକୌତୁକ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ କରିଥିଲେ,
“Medicine is my lawful wife and Literature is my mistress” ଜୀବିକାରେ ସେ ଥିଲେ ଚିକିତ୍ସକ; କିନ୍ତୁ ଜୀବନରେ ସାହିତ୍ୟିକ—
ଏକାଧାରରେ ଗାଳ୍ପିକ ଓ ନାଟ୍ୟକାର । ଚିକିତ୍ସକ ଚେକଭ୍ କାହିଁ କୁଆଡ଼େ
ହଜିଗଲେଣି, ଅର୍ଥାତ୍ କାନ୍ଥା ପ୍ରେମିକାଟି ପ୍ରସାଦରୁ ସେ ଚରମଙ୍ଗା ରହିଛନ୍ତି ।
ବୋଧହୁଏ ସବୁଦିନେ ଧର୍ମପତ୍ନୀ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରେମିକାର ପ୍ରେରଣା ବଳବତ୍ତର ନୁହେଁ,
ବେଶି ଶୁଭଙ୍ଗର ମଧ୍ୟ । ଆମ ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଥିଲେ ଜୀବିକାରେ ଆଇନଜୀବୀ;
କିନ୍ତୁ ଜୀବନରେ ସ୍ୱର୍ଭୁମି ପ୍ରୀତି ସ୍ୱସ୍ମୃତି ସଚେତନ ଗବେଷକଟିଏ । ଆଇନ
ବ୍ୟବସାୟ ତାଙ୍କର ବୈଧ ପତ୍ନୀ; କିନ୍ତୁ ଗବେଷଣା ତାଙ୍କର ମିଷ୍ଟ୍ରେସ୍ । ଲୋକେ
କୁଆଡ଼େ ଦୁଇଟି ଲୋକଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତ ଅପଣାର ଭାବି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ସତକଥା
କହିଥାନ୍ତି ; ଜଣେ ତାଙ୍କର ଆଉ ଜଣକ ଓକିଲ । କିନ୍ତୁ ଏ ଦୁହେଁ ସେତେବେଳେ
ବ୍ୟବସାୟ ଗ୍ରହକୁ ଓଲ୍ଲାଇ ଆସନ୍ତି ସେତେବେଳେ କୃତତ୍ୱ ଲୋକଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧା
ଓ ସମ୍ମାନଭାଜନ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କରଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା ଓକିଲଙ୍କୁ ଅବସ୍ଥା ବେଶି
ଶୋଚନୀୟ । ସ୍ପେସିଆଲିଷ୍ଟ ତାଙ୍କରଙ୍କୁ କୁହାଯାଏ ପୋଲିସ୍ କୁକୁର । ଏ କୁକୁର
ଗଛବାର ଅପରାଧୀକୁ ସନାକ୍ତ କରିଥାଏ, ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖି ରୋଗ
ଚିହ୍ନିଥାନ୍ତି ଆଉ ଓକିଲ ଶୁଣାଲ । ରାଜଦ୍ୱାରେ ଶୁଣାନେ ତ ସ ଦୃଷ୍ଟି ସ
ବାନ୍ଧବୀ ! ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ତାଙ୍କୁ କୃତତ୍ୱ ଭଲପାଆନ୍ତି । ଫକୀର ମୋହନ
ତାଙ୍କୁ ମଶାମାଛଙ୍କ କଲ୍ୟାଣାର୍ଥେ ଜାଲମେଲି ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ବୁଢ଼ିଆଣୀଙ୍କ
ସହ ରୁଲନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ ଆଇନ ବ୍ୟବସାୟୀଙ୍କ ବୈଧପତ୍ନୀଟି ସୁଖଦା
ଓ ଶୁଭଦା ହୋଇପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅନନ୍ୟମୟୀ ହୋଇଥାନ୍ତି କୃତତ୍ୱ । ତେଣୁ
ବୋଧହୁଏ ଓକିଲତି କରୁଥିବା ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ ଦେଇ ବେଶି ଉତ୍ସାହତ
ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ କି ସନ୍ତୋଷ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ ; ବାହାରେ ପ୍ରେମିକା
ଖୋଜନ୍ତି । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ତାରିଣୀ ଚରଣ ରଥ, ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ,
ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ, ରାମଶଙ୍କର ରାୟ, ପଦ୍ମଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ର

ପ୍ରହରକ ଓ ଭକାରୀ ଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ପ୍ରମୁଖ ଓକିଲ ପରଜାୟା-ସାଧକ । ବୃତ୍ତିରେ ଓକିଲ, କିନ୍ତୁ କୃତକୃରେ ସାହୃଦ୍ୟକ । ଏହି ପୁଷ୍ପ ପରମ୍ପରାରେ ବିରୂପାକ୍ଷ କରକ୍ତୁ ବୃଷିବାକୁ ହୁଏ । ଏମାନେ ଜୀବକାକୁ ଦେନି ଜବନଟିକୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରି ଦେଇନଥାନ୍ତି । ସବୁ ବ୍ୟସ୍ତତା ଓ ବାସ୍ତବତା ଭିତରେ ସାରସ୍ୱତ ସାଧନା ପାଇଁ ଅବକାଶ ଖୋଜି ଦେନଥାନ୍ତି ଆଉ ଅଭୂତ ଭାବରେ ଅନେକଟା ସିଦ୍ଧି ଲାଭଥାନ୍ତି । ଓକିଲ ଭାବରେ ମରହଟ୍ଟିକି ଯାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସାହୃଦ୍ୟସାଧକ ଭାବରେ ବହୁ ରହନ୍ତି ଦୀର୍ଘକାଳ । ସେଇଥିପାଇଁ ଆଜି ବଞ୍ଚିଛନ୍ତି ଗବେଷକ ବିରୂପାକ୍ଷ କର । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖେ କଥା ଏହି ପରମ୍ପରାଟି ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ଯାଉଛି । ଆଜି ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ଜନ୍ମର ଶତବାର୍ଷିକରେ ଓକିଲମାନେ ବହୁବାର ପ୍ରେରଣା ଖୋଜନ୍ତୁ । ଓକିଲାତରେ ଜାଇ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବହୁହୁଏ ସାହୃଦ୍ୟ ପୃଷ୍ଠିରେ, ଗବେଷଣା କି ଅନ୍ୟ ଯେକୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରର ସର୍ଜନଶୀଳତାରେ ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ ୧୮୯୩ରେ । ଏହି ବର୍ଷଟିର ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ୱ କିଛି କମ୍ ନୁହେଁ । ଏହି ବର୍ଷ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ସିକାଗୋ ସହରର ବିଶ୍ୱଧର୍ମ ସମ୍ମେଳନରେ ତାଙ୍କ ସୁବିଖ୍ୟାତ ଭାଷଣ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷ ଗାନ୍ଧୀଜୀ ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାରେ ପଦାର୍ପଣ କରି ସତ୍ୟ ଓ ଅହିଂସାକୁ ଦେନି ନୂତନ ପଦକ୍ଷେପରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଆଉ ଏହି ବର୍ଷ ବି ଇଂଲଣ୍ଡରୁ ଫେରିଥିଲେ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଯୋଗୀ ହେବାକୁ । ବର୍ଷଟି ପ୍ରକୃତରେ ବହୁ ପବନ ସୃଷ୍ଟି ବିଜଡ଼ିତ । ଏହି ବର୍ଷ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିବାରୁ ବିରୂପାକ୍ଷ ବଡ଼ ଭାଗ୍ୟବାନ ନିଶ୍ଚୟ । ତାଙ୍କ ଜନ୍ମବର୍ଷଟିକୁ ମନେରଖିବା ସହଜ । ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ତମପଡ଼ାଗଡ଼ । କାଳ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୧୫ । ଶିକ୍ଷାଗତ ଯୋଗ୍ୟତା ବି. ଏ. ଓ ବି. ଏଲ. । ଇତିହାସ ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ପାଠ୍ୟବସ୍ତୁ—ସର୍କେଲ୍ସ । ତେଣୁ ଇତିହାସ-ରଚକସ୍ଥଳୀ ଯାଜପୁର ତାଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥିବା ବିବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ଓକିଲାତ ପାଇଁ ସେ ଉତ୍ତର ଯାଜପୁରକୁ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ ବାଛି ନିଅନ୍ତି ଓ ସେହି ପବନ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ପୁଣ୍ୟପ୍ରେରଣାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଓକିଲାତ କରନ୍ତି ଓ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ନବର ଲେଖନ୍ତି । ଢେଙ୍କୁସ ବି ଯଶସୀ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂଖ୍ୟା ଅବଶ୍ୟ ମୁଷ୍ଟିମେୟ । କିନ୍ତୁ ସେଦିନର ନିଷ୍ଠା ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତିରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଦୌ ଢେପେକ୍ଷଣୀୟ ନୁହନ୍ତି । ସେଦିନ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆମର ସମ୍ମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟବାଦୀ, ଢେଙ୍କଳ ସାହୃଦ୍ୟ ଓ ନବଭାରତର ପୃଷ୍ଠା ମଣ୍ଡନ କରି ନିଜର ସାରସ୍ୱତ ଆଭିଜାତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରିଛି । ଏବେ ବି ଅଧିକାଂଶ ପାଠକଯୋଗ୍ୟତା ହରାଇ ନାହାନ୍ତି । ବିଶେଷତ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା, ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର, ବିରଜା, ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା ଓ

ଜାତି ବିଚାର ଆଦି ପ୍ରବନ୍ଧ ସେମିତି ସତେଜ ଅଛନ୍ତି, ପଢ଼ିଲେ ଯେକେହି ବିରୁପାକ୍ଷଙ୍କ ମନନ ଓ ଉପଲବ୍ଧରେ ମୁଗ୍ଧ ଓ ଚଳିତ ହେବେ ।

ବିରୁପାକ୍ଷଙ୍କର ଦୀର୍ଘ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଇତିହାସାତ୍ମକ । ‘କେଶରୀବନ୍ଧ’ (୧୯୮୮), ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା’ (୧୯୮୦) ଓ ‘ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ’ (୧୯୮୧) ଆଦି ରଚନାକୁ ପ୍ରବନ୍ଧ କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଆର୍ଟିକ୍ଲ (Article) ଜାତୀୟ; ତେଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ନବନ୍ଧ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତରେ ସେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ନଥିଲେ, ଥିଲେ ଗବେଷକ । ସେଦିନ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ସହିତ ଇତିହାସ ଉଦ୍ଧାରର ଦକ୍ଷ ସମ୍ଭବ ଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରାନାୟକମାନେ ଜାତୀୟ ଇତିହାସରୁ ଗୌରବମୟ ବସ୍ତୁ ସନ୍ଧାନ କରି ଜାତିକୁ ଐତିହ୍ୟସଚେତନ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ । ବିରୁପାକ୍ଷଙ୍କ ଇତିହାସ ରଚନା ସେହି ସ୍ବଦେଶତ୍ବଚେତନାର ସମ୍ପଦ । ଇତିହାସର ଲୋକଶିକ୍ଷା ଓ ଲୋକକଲ୍ୟାଣକର ଦିଗ ଅଛି । ଜାତି ଇତିହାସ ଜାତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ସ୍ବତନ୍ତ୍ରକୁ ନ ଚିହ୍ନିଲେ ଆତ୍ମପରିଚୟ ମିଳେ ନାହିଁ, ଆତ୍ମସମ୍ମାନବୋଧ ଆସେ ନାହିଁ, ସଂସ୍କୃତିର ଚେର ହଜିଯାଏ । ବିରୁପାକ୍ଷ କର ପ୍ରକୃତରେ ‘ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ’ ଓ ‘କେଶରୀବନ୍ଧ’ ନାମକ ଗବେଷଣା-ନବନ୍ଧ ଦୁଇଟିରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ରଚନା କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମଟି ପୁରାଣ ଯୁଗରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପର୍ୟନ୍ତ କାଳର ଇତିହାସ; ଦ୍ବିତୀୟଟି ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳର କଥା । ଜାତି ନିଜକୁ ଚିହ୍ନି ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଉ । ନବନ୍ଧ ଦୁଇଟି ସେଦିନର ଉପଲବ୍ଧ ତଥ୍ୟ ଓ ବିରୁପାକ୍ଷଙ୍କ ନିଜସ୍ବ ଯୁକ୍ତିଶୀଳତାରେ ଯେମିତି ସମ୍ବଳ, ଠିକ୍ ସେମିତି ସ୍ବଜାତି ପ୍ରେମର ଗଭୀର ଆବେଗରେ ଉଦ୍ଭାସିତ । ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା’ ନବନ୍ଧଟି ସେହି ଇତିହାସର ସାଂସ୍କୃତିକ ଦିଗକୁ ମାତ୍ର । ଏହି ଅବଶ୍ୟ ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟବାନ ତଥ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ଓ ସାରଗର୍ଭ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ମୌଳିକ ଗବେଷଣା ଓ ବହୁଦର୍ଶୀ ପାର୍ଶ୍ବତ୍ୟର ପରିଚୟବାହୀ । ସେଦିନ ସେ ମୁଖ୍ୟତଃ ମାତ୍ର ଥିଲେ, ଅଭିଳେଖ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ପୁରାଣରୁ ପ୍ରମାଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି ଓ ଉପଲବ୍ଧ ଐତିହାସିକ ପଦପଦ୍ଧି ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିଛନ୍ତି । ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା’ ନବନ୍ଧଟିର Bibliographyଟି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସତ୍ତ୍ବାଳୟଟିଏ ନଥିବାବେଳେ ଐତିହାସିକ ଗବେଷଣାର ସତତା ଓ ପରିସ୍ରାବ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ କର ମହୋଦୟ ଆପ୍ରାଣ ଉଦ୍ୟମ କରିଛନ୍ତି । ପଢ଼ିଛନ୍ତି ଯାହାପ୍ରତି ପଢ଼ିବାର କଥା ସେଦିନ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ତଥ୍ୟନିଷ୍ଠ ଇତିହାସାନୁରାଗ ଓ ସ୍ବାଧୀନ ଚନ୍ଦ୍ରାପ୍ରସୂତ ଅନୁସନ୍ଧାନ-ପଦ୍ଧତିକୁ ସମ୍ମାନ ନଦେଲେ ଅସମ୍ଭବ ହେବ ।

ଗବେଷକଟିର ଦାୟଦାୟିତ୍ବ ପ୍ରତି ସେ ସର୍ବତ୍ର ବିଶ୍ୱସ୍ତ । ଆଜି ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ କେଶରୀବୀର ଅସ୍ତ୍ରୀକୃତ ଅବଶ୍ୟ । ତତ୍ ପରବର୍ତ୍ତେ ମାଠର, ଶୈଳୋଦ୍ଭବ, ଶରତପୁରୀୟା, ଭୌମକର ଓ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କର ଇତିହାସ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ବେଶ୍ ଅଗ୍ରସରଣୀଳ । ତାହା ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧର ଅତିକ୍ରମ କଲଣି କେବେଠାରୁ । ତେବେ କୌଣସି ଉଦ୍ୟମ ବ୍ୟର୍ଥ ହୁଏନାହିଁ ବୋଲି ମନେରଖିବା ଉଚିତ । “ଯେ ନଦୀ ମରୁପଥେ ହାରଲେ ଧାରା / ଜାନ ହେ ଜାନ ତା’ ହୁଏନ ହାର ।” ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂଗୃହୀତ ତଥ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାଣ ସବୁ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇ ନାହିଁ, ତାହା ନୂଆ ତଥ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାଣ ମିଳିବା ପରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଭବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ଯାହା । ଭବିଷ୍ୟତର ଐତିହାସିକମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସଦୃଶଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ନିବନ୍ଧର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଘେନି ସମ୍ବୃତ ହୋଇପଡ଼ିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ, ବରଂ ସେଗୁଡ଼ିକ ନବଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୋଚନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହିନର ପ୍ରାଥମିକ ଉଦ୍ୟମ ଭାବରେ ବେଶ୍ କୃତକୃତ୍ୟ । କବି ରାମାନୁଜଙ୍କ ଭାଷାରେ ଯେପରି କହୁଛନ୍ତି—

“ଜୀବନେ ଆଜିଓ ଯାହା ରହୁଛି ପିଛେ
ଜାନ ହେ ଜାନ ତାହା ହୁଏ ନି ମିଛେ
ଆମାର ଅନାଗତ ଆମାର ଅନାହତ
ତୋମାର ବାଣୀ ତାରେ ବାଜିଛି ତାର
ଜାନ ହେ ଜାନ ତା’ ହୁଏନ ହାର ।”

—ଅସମାପ୍ତ ।

ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ମିଛ ହୋଇ ଉଠିନାହିଁ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ପଥ ସୁଗମ କରିଛି, ସେମାନଙ୍କ ବାଣୀତାରରେ ନୂଆ ସ୍ୱର ସଂଯୋଗ କରିଛି । ଉଦ୍ୟମ ମାତ୍ରେ ଅସମାପ୍ତ । ଆଉ ନିବନ୍ଧ ମାତ୍ରେ ତ ଉଦ୍ୟମଟିଏ ଭିନ୍ନ ଆଉ କିଛି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ଇତିହାସବୋଧ ଓ ବିରୁଦ୍ଧ ପକ୍ଷର ତଥା କାଣ୍ଡକ୍ଷାନକୁ ଅସମ୍ମାନ କରି ହେବ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅନେକାଂଶରେ ଦୃଷ୍ଟଭୂତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ବଞ୍ଚିଥିଲେ ବେଶ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତେ ନିଶ୍ଚୟ । ସେ ସେହିନ ଯେ ଦେଶପ୍ରୀତିର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ଇତିହାସ ସେବାରେ ଅପକ୍ଷପାତ କୌତୃହଳ ଘେନି ଏକନିଷ୍ଠ ଗବେଷକ ଭାବରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରିଥିଲେ, ସେହି ସଦୃଶ୍ୟମରେ ସେ ବଞ୍ଚି ରହିବେ ଚିରକାଳ ।

କେବଳ ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ବିରୂପାକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜ ଦର୍ଶନ ଦେଇ ଅନୁଭବିତ ଥିଲେ । ସେ କେବଳ ମାତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱାନୁସନ୍ଧାନକାରୀ ଗବେଷକ ନୁହନ୍ତି, ସାମାଜିକ କଲ୍ୟାଣବୋଧର ଉଦ୍ଗତା ମଧ୍ୟ । କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନସ୍ତ୍ରୋତାରୁ ସେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖନ୍ତି ନାହିଁ, ବରଂ ଦେଶର ଜୀବନଯାତ୍ରା ଓ ସମସ୍ୟା ପ୍ରତି ସଂସାଧନ ଅବହତ ଆସନ୍ତି, ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଶୀଳ ରହିଥାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିକୁ ପ୍ରତି ସେ ଇତିହାସର କଲ୍ପନା କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ କି ପୁଣି ସମାଜ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ 'ଆମ ସଂସ୍କୃତି' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସ୍ୱାଧୀନମୁକ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ଯୁକ୍ତିସିଦ୍ଧି ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟଟିକୁ ସେ ଅରୁଚି ରଖି ପାରିନାହାନ୍ତି, ରକ୍ଷଣଶୀଳତା ପ୍ରତି ପକ୍ଷପାତତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବନ୍ତି ବେଶି । ତେବେ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଅନେକ ପୁଣ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତି ଆତ୍ମସଂସ୍ପର୍ଶ ଶିକ୍ଷିତ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରିବନ୍ତି । 'ଜାତିବିରୁଦ୍ଧ' ପ୍ରବନ୍ଧଟି କିନ୍ତୁ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ହରାଇ ନାହିଁ ଆଦୌ, ବରଂ ଆଜିର 'ମଣ୍ଡଳ' କୋଲାହଳ ଭିତରେ ମହଲ୍ ସମାଜାଦର୍ଶ ପରିକଳ୍ପନା ଦେଇ ଆମକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରୁଛି ଯଥେଷ୍ଟ । ସେହିନ ଜାତ୍ୟାଭିମାନ ଥିଲା, ଆଜି କିନ୍ତୁ ଧୂର୍ଜି ରାଜନୀତିର ଚଳାନ୍ତରୁ ସମସ୍ତେ ପଛୁଆ ଜାତିରେ ନାମ ଲେଖାଇବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠିବନ୍ତି । ଏତିକି ପ୍ରଭେଦ ଯାହା । ମିଛ ଅଭିମାନ ଉଚିତ ନଥିଲା, ଆଜି ମାନ ପରିହାର ବି ଉଚିତ ହେଉନାହିଁ । ଜାତି ବିଭାଗ ବଢ଼ୁଛି, ୧୮୯୫ ପଛୁଆ ଜାତି ଚିହ୍ନଟ କରାଯାଇଛି, ଏତଦ୍ୱାରା ଜାତି-ବିଦ୍ୱେଷ କମିବ କିପରି ? ଆମ ମିତ୍ର ଗଣତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମାନ ଭାବରେ ଭିତର କରିଦେବାକୁ ଯେଉଁ ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁଛି ଲୋକେ ତାକୁ ସଂଗ୍ରାହ୍ୟ କରିବାରେ ସାଗତ କରୁବନ୍ତି । ଦୁଃଖ ଓ ପରିତାପ କଥା । କିନ୍ତୁ ଚେତାବଳୀ ଶୁଣାଇବାକୁ ବିରୂପାକ୍ଷ କରୁଛ ପରି ନିର୍ଭୀକ ଚିନ୍ତାନାୟକ କାହାନ୍ତି ? ବିରୂପାକ୍ଷ ଜାତିବିରୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦୌ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ନଥିଲେ । ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କହୁଛନ୍ତି, “ଆମ ସମାଜର ମତ୍ତ ଜାତିର ଲୋକ ଏକ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓ ପ୍ରକୃତତଃ ଭେଦଭାବ ବିମାନ । ଭିତର କରନ୍ତୁ, ଶୀଘ୍ର ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସେହି ସୁଚିନ୍ତା ଆସୁ ।” ଭିତରଙ୍କର କଣ୍ଡିତ କାହିଁ ? ଜାତିର ସୁଚିନ୍ତା ଆସିବ କେଉଁଠୁ ? ଶାମନ ଓ କର୍ତ୍ତୃକ୍ତ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ହାତରେ ଆଜି ଯେମାନେ ଜାତି ବିଦ୍ୱେଷକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖି ଯେଥରୁ ଲଭି ଉଠାଉଛନ୍ତି, ଜାତି ବିରୁଦ୍ଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରହି ସମାଜର ସକ୍ଷେପୀର ଲୋକଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ କଥା ଗୁଣି ପାରୁନାହାନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ କ’ଣ ଭିନ୍ନ ପସ୍ତା ନାହିଁ ? ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଏହି ‘ଜାତିବିରୁଦ୍ଧ’ଟି ଏକମାତ୍ର ଉପାଦେୟ ପ୍ରବନ୍ଧ—ଉଭୟ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ସମସାମୟିକ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ । ଏଥିରେ ପ୍ରବନ୍ଧସୁଲଭ ଯୁକ୍ତିସମିତା ଓ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ସଂପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟଚିନ୍ତା ତଥା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଯଚେତନ ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା କରନାହାନ୍ତି । ସେ ଜାତୀୟ କଲ୍ୟାଣବୋଧର ପ୍ରେରଣାରୁ ଜ୍ଞାନ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଛନ୍ତି ଓ ଗବେଷଣା କୌଶଳ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସାର୍ଥକ ଗବେଷକଟିଏ । ଅଟଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନ ସ୍ତୂହା ଥିଲା; ଥିଲା ବି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୁର ଆଗ୍ରହ । ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ବୁଦ୍ଧିଦୀପ୍ତ । ଭାଷାଭଙ୍ଗୀ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସୁଖପାଠ୍ୟ । ପ୍ରମାଣ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଯଥାସମ୍ଭବ ସୁନୟୁଣ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଲେଖା ଐତିହାସିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନିଶ୍ଚିତ ହୋଇଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବେଦନ ହରାଇ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କଲଭଳି ଯଥେଷ୍ଟ ଶ୍ରମତା ତାଙ୍କର ଥିଲା ; କିନ୍ତୁ ସେ ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ରହି ଶ୍ରମତାଟିର ଯଥୋଚିତ ବ୍ୟବହାର କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ତାଙ୍କ ଲେଖାର ଭାଷାରୂପ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବଳିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟିକ ସମ୍ଭାବନା ବର୍ତ୍ତମାନ, ତାହାକୁ କେବେ ଅସ୍ଥୀକାର କରି ହେବନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ତାଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ ସ୍ଥାନଟି ମିଳିବ ନିଶ୍ଚୟ । ଆଜି ତାଙ୍କ ଜନ୍ମର ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ତ୍ତି ଉପଲକ୍ଷେ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ସୁରଣକର ଧନ୍ୟ ହେଉଛୁ । ଆସନ୍ତୁ ତାଙ୍କ କର୍ମ, ମନନ ଓ ଉପଲବ୍ଧିକୁ ଆମ ଚିନ୍ତା ଭାବନା ଦାୟଦାୟିତ୍ୱ ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଖିବା, କେବଳମାତ୍ର ଉତ୍ସବରେ ମାତ୍ରି ସଭାଶୋଭନତା ଭିତରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦେଖାଇବା ନାହିଁ । ଆମ ଜୀବନର ସମସ୍ୟା ଓ ଆମ ଜାତୀୟ ସସ୍ପୃହାର ଦାୟଦାୟିତ୍ୱ ସହିତ ଯେବେ ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତା ଓ ଆଦର୍ଶର କୌଣସି ସମୋଗ ରହିବ ନାହିଁ, ତେବେ ଏ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ତ୍ତିର ତାପୂର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ? ସେ ଗୁହ୍ୟଥିଲେ ଜାତିକୁ ଇତିହାସବୋଧରେ ଘଷିତ କରାଇ ଐତିହ୍ୟ ଯଚେତନ କରିବେ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦେବେ । ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କ'ଣ ଏବେ ବି ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇଛି ?

ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଶତବାସିଙ୍କ ସମାବେଶର କର୍ମକର୍ତ୍ତାଗଣ 'ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ' ପ୍ରକାଶ କରି ମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଟିଏ ନରହିଲୁ । ଜାତି ଆଗରେ କର ମହୋଦୟ ଉପସ୍ଥାପିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଅନନ୍ଦର କଥା । ଗଦ୍ୟଚିନ୍ତନା ସହିତ ତାଙ୍କ ପଦ୍ୟରଚନା ଏକତ୍ର ସକଳିତ ହୋଇଥିଲେ ଆହୁରି ଭଲ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଲେଖକ କର୍ମକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ସାଧୁବାଦ ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ତଥାପି । ଅଧିକନ୍ତୁ ତାହାକୁ ମୁଖବନ୍ଧ ଲେଖିବାର ଆନନ୍ଦଦାୟକ ସୁଯୋଗଟି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିବାକୁ ସେ କୃତାର୍ଥ ହେଉଛି ।

ଦାଶରଥ ଦାସ

ପ୍ରଫେସର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ଭୂମିକା

ପ୍ରାବନ୍ଧକ ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଶତବାଚିକା ସମାବେଶ ଅବସରରେ ‘ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ’ ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ଅତି ଆନନ୍ଦର ବିଷୟ । ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥକାରୀ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ଭାବେ ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ସାଧନା ସ୍ମରଣୀୟ । ଆମ ସଂସ୍କୃତି, ଇତିହାସ, ପୁରାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ନେଇ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ତାଙ୍କର କୃତବ୍ଧି ଦେଖିଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ସେ ଥିଲେ ଏକାଧାରରେ ସମାଜସଂସ୍କାରକ, ଐତିହାସିକ, ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ଓ ଘଟନାବହୁଳ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କର ସଂଗ୍ରାହକ । ସେ ପୂର୍ବକଥା, ଜନଶ୍ରୁତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଇତିହାସ ଖୋଜିଛନ୍ତି । ପୁଣି ସମକାଳୀନ ସାହିତ୍ୟକୁ ଐତିହାସିକର ଅନ୍ୟତମ ସହାୟକ ଉପାଦାନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ଉକ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । “ଇତିହାସର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ‘ପୂର୍ବକଥା’ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକର ତଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର କିଛି ହେଲେ ‘ପୂର୍ବକଥା’ ଅଛି । ସେହି ଘଟନାଗୁଡ଼ିକ ଉକ୍ତ ଦେଶ ବା ଜାତିର ‘ପୂର୍ବକଥା’ ବା ଇତିହାସ । ଇତିହାସ କିନ୍ତୁ ସବୁବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା ନଥାଏ । ପୂର୍ବକଥାଗୁଡ଼ିକ ନାନାଭାବରେ ଲୁଚି ରହିଥାଏ । ଇତିହାସ ଲେଖକ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଜି ସଂଗ୍ରହ କରି ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ଘଟନା ଘଟିଲାବେଳେ ହୁଏତ ସେ ବିଷୟରେ କେହି କିଛି ଲେଖିଥାଏ । ଇତିହାସ ଲେଖକ ସେହି ଲେଖାକୁ ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟ ‘Contemporary Literature’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟ ଐତିହାସିକର ଏକ ପ୍ରଧାନ ସହାୟ ।” (୧) ସୁତରାଂ ସାହିତ୍ୟ, ପୂର୍ବକଥା ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଭାବ-ପ୍ରବାହ ଭିତରୁ ସେ ଇତିହାସର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ଆଲୋଚନା ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ୧୯୯୩ ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୧୫ ତାରିଖରେ ଦାଝିର ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତମସଡ଼ା ଗଡ଼ରେ

ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟଭାବ ଏହି ଗଡ଼ର ନୈସର୍ଗିକ ସୁସମା
 ବାଲକାଳରୁ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ସେ ଜୁନୁସ୍‌ସାନର ପ୍ରରସ୍ତର ପାହାଡ଼,
 ଟଙ୍କିଲ ଅନୁବର ଭୂମିର ଗୁଲ୍-ଲତା, ମେଘ ଆକାଶର ଶୋଭା, ଅନତିଦୂରରେ
 ମହାନଦୀର ନୀଳ ଜଳରାଶି, ଆମ୍ବକାନନବେଷ୍ଟିତ ଗଡ଼ର ଛୁଆ-ଶୀତଳ ପରିବେଶ
 ଦେଖି ହେଉଥିଲେ ବିମୋହିତ । ପିଲାଦିନରୁ ତମପଡ଼ା ଓ ଏହାର ଆଖପାଖ
 ଅଞ୍ଚଳର ଇତିହାସ ଜାଣିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଥିଲା ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ । ସପ୍ତଶଯ୍ୟା,
 ସର୍ପେଶ୍ୱର, ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ନରାଜ, ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ବହୁ କଥା
 ପିଲାଦିନରୁ ଜାଣିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବଡ଼ଭାଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷକ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି କରଙ୍କ
 ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ସେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିଲେ । ବାଙ୍କୀରୁ ବାଲଶିକ୍ଷା ଶେଷ
 କରି ସେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍କୁଲରେ ୧୯୦୮ ମସିହାରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ
 ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍କୁଲରେ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକ ଆଆନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାବିନୋଦ ମଧୁସୂଦନ
 ଦାଶ । ‘ନୀଳାଚଳ’ କାବ୍ୟର ରଚୟିତା, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାରେ ବିଭିନ୍ନ
 ପ୍ରବନ୍ଧର ଲେଖକ ଭାବେ ସେ ବେଶ୍ ପୁନଃମ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲେ । ବିରୂପାକ୍ଷ
 ଜଣେ ମେଧାବୀ ଛନ୍ଦ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଅନୁରାଗୀ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଙ୍କ
 ଶିକ୍ଷାବଳୀରେ ହୋଇଥିଲେ । ୧୯୧୨ ମସିହାରେ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀରେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା-
 ସ୍କୁଲରୁ ସେ ମାଟ୍ରିକ୍ ପାଶ୍ କରିଥିଲେ । ସ୍କୁଲ ଅଧ୍ୟୟନ ସମୟରେ ତାଙ୍କର
 ଅନ୍ୟତମ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମିଶ୍ର । ତାଙ୍କର ଏହି ବନ୍ଧୁଜଣକ ତାଙ୍କୁ
 ସାହିତ୍ୟ, ଇତିହାସ ଆଲୋଚନାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲେ । ମାଟ୍ରିକ୍
 ପରେ ସେ କଲିକତାରେ ବି. ଏ. ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ୧୯୧୭ ମସିହାରେ
 ସେ କୃତ୍ତିତ୍ୱର ସହିତ ଡିସ୍ଟିଙ୍ଗ୍‌ସନ୍ ପାଇ ବି. ଏ. ପାଶ୍ କରିଥିଲେ । ବି. ଏ.
 ପାଶ୍ ପରେ ସେ କିଛିକାଳ ଗୁଜରାଟୀରେ ବି. ଏଲ୍. ପାଶ୍ କଲେ । ମଧୁପୁର
 ରାଜାଙ୍କ ଦେଢ଼ିଆନ୍‌ଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ସେ ବିଚକ୍ଷଣତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ ।
 ଦେଢ଼ିଆନ୍ ଥିବା ସମୟରେ ଯେ ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ଆସୁଥିଲେ ।
 ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମାଜୁକା, ବରଜା ମନ୍ଦିର, ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଦାଟ, ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର,
 ହିଲେଟନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଐତିହାସିକ ସ୍ଥାନ ତାଙ୍କୁ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି
 ଅଣିଥିଲା । ଫଳରେ ଜଣେ ଆଇନଜୀବୀ ଭାବରେ ଯାଜପୁରକୁ ବିରୂପାକ୍ଷକର ନିଜର
 କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ସେ ଯାଜପୁରର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶପାଇଁ
 ବହୁବିଧ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ବିଶେଷ କରି ଶିକ୍ଷାପ୍ରସାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଯେଉଁ
 ଗଠନମୂଳକ ମନୋଭାବ ନେଇ ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀ କଲେଜକୁ ଗଢ଼ିଥିଲେ ତାହା
 ବାସ୍ତବରେ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ଯାଜପୁରର ଐତିହାସିକ ନାହିଁ ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ସେ
 ବାରମ୍ବାର ସରକାରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ କର୍ତ୍ତୃମାନଙ୍କ

ସେ ସବୁ ଜଣେ ଗବେଷକ, ଐତିହାସିକ ଓ ସାହିତ୍ୟସାଧକର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଐତିହାସିକ ପ୍ରବନ୍ଧଲେଖକଙ୍କୁ କେବଳ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ନାହାନ୍ତି, ଅଧିକନ୍ତୁ ମାନବସମାଜର ମୁକ୍ତିକାମନା ସହିତ ଜାତିର ଜୀବନ-ନାଟକରେ ଘଟିଥିବା ସୁରଣୀୟ ଘଟନାବଳୀର ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ରଚନାର ଏକ ତିନି ପ୍ରତି ଅଲୋକପାତ କଲବେଳେ ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ରମେଶଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାରଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଶିଧାନଯୋଗ୍ୟ ।

“It is said that the historians merely land on their basis, while the real task of history is to reveal ‘the spirit of humanity and trace the course of progress towards liberty.’” (୩)

ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଐତିହାସିକ କେବଳ ନିଜ ପଦ୍ଧତିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥାଆନ୍ତି । ବାସ୍ତବର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଇତିହାସର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି ମାନବିକତା ଧର୍ମ ଉନ୍ମୋଚନ କରିବା ତଥା ମୁକ୍ତିର ପଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା । ପ୍ରକୃତରେ ବିରୁପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଇତିହାସର ଶୁଷ୍କ ସନ, ତାରିଖ ସମ୍ବଳିତ ରାଜବଂଶର ବବରଣୀ ନୁହେଁ ବରଂ ଏହା ଭିତରେ ଜୀବନ, ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସାବିତ୍ରୀ ପ୍ରସଙ୍ଗ, ମୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ, ରସିକତା ପ୍ରକଟିତ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଐତିହାସିକ ଗବେଷଣାମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ‘ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଇତିହାସ’, ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା’, ‘ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର’, ‘ଯାଜପୁର’, ‘ବରଜା’, ‘କେଶରୀବଂଶ’, ‘ଗଜସିଂହ ଓ କେଶରୀବଂଶ’ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏଥିରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ କୌଣସି ରଜା ରାଜତ୍ବ କରିନାହାନ୍ତି । ବିରୁପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ଏହି ମତକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଐତିହାସିକ ନନ୍ଦନାରାୟଣ ଜେପୁରୁ ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ରୀକାର କରିଛନ୍ତି । ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା’ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ବିରୁପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧମାନସର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିଦର୍ଶନ । ଅତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ବାଣିଜ୍ୟ

ବ୍ୟବସାୟର ମଧୁର ସ୍ୱଚ୍ଛବିଶେଷ ଯେ ଏଥିରେ କରିବନ୍ତି । ଏ ପୁସ୍ତକଟି ତାଙ୍କର ଏକ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ପୁସ୍ତକ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ବହୁସମ୍ପର୍କ ଓ ନୌବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରାମାଣିକ ପୁସ୍ତକ ରୂପେ ଏହା ଏବେଯୁକ୍ତ ପାଠକ ମହଲରେ ଅଦ୍ଭୁତ । ପୁରାଣର ପ୍ରସଙ୍ଗମାନଙ୍କୁ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଆଧାର କରି ଏଥିରେ ସେ ରୁଲନାମକ ଭାବେ ଇତିହାସ ସହ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ଜଳସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଇତିହାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଶକ୍ତି ନିକଟରେ ପାଠକର ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ଅସେ । ବଂଶ ଶତକର ଆଦି ପାଦରେ ସେ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଶ୍ରମସଂସାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ଦ୍ୟୋତକ । ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳସାମ୍ରାଜ୍ୟ’ର ଇତିହାସ ଦେବା ପାଇଁ ସେ ରବିବେଦ, *Beal's Life of Hiuen Tsang*, *Cunningham's Geography of Ancient India*, *Indian Antiquary* ପତ୍ରିକା, ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରକାଶିତ ବିଭିନ୍ନ ପାଲବହୁର ସାହାଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନେଇଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳୋଚ୍ଚିର ଗବେଷଣା ପୁସ୍ତକ ରୂପେ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳସାମ୍ରାଜ୍ୟ’ ପୁସ୍ତକର ଶୁଭ୍ର ଯଶ ନିଶ୍ଚିତ ହେବ ନାହିଁ । ‘ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର’, ‘ଯାଜପୁର’, ‘ବରଜା’, ଏଇ ତିନୋଟି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଯାଜପୁରର ଅଗତ, ବର୍ତ୍ତମାନର ଏକ ରୁଲନାମକ ଚିତ୍ର ଆଙ୍କିଛନ୍ତି । ଅଗତର କାର୍ତ୍ତିକସ୍ୱର ଯାଜପୁର ଅଳ୍ପ ଅବହେଳିତ । ଏହାର ଧ୍ୟାନାବଶେଷ ଉପରେ କିଏ ସୌଧ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛି ତ କେଉଁଠି ଏହା ରୂପଥର ଭାବରେ ଲୋକମାନଙ୍କ ଗୋଡ଼ ମାଳିକାର ସାମଗ୍ରୀ ହୋଇଛି । ମୟୂରମାଳିନୀ ଐତିହାସିକ ପୀଠ ଦୈତରଣୀ ଶୀର୍ଷ ବିରଜା ଶେଷର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରେ ସାବନ୍ଧକ ମିସ୍ତ୍ରମାଣ । ଏଇ ଧ୍ୟାନାବଶେଷ, ବିଲୁପ୍ତ ରତ୍ନମୟୀ କର୍ତ୍ତ୍ତିର ସରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ଆବେଗଭର ଅହ୍ୱାନ, ନିଆର୍ଥରେ ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ଅନୁରାଗୀ ପ୍ରାଣର ସାକ୍ଷର ବହନ କରିଛି । ‘କେଶବ ବଂଶ’ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟିର ପ୍ରାଥମିକତା ସପ୍ରତି ଯେ ଆଉ ନାହିଁ, ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କୁହାଯାଇପାରେ । କାରଣ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଶିଳାଲେଖ, ତାମ୍ରପଲକରୁ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପରେ ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ‘କେଶବବଂଶ’ ପ୍ରବନ୍ଧଟିର ଆଉ କିଛି ବିଶେଷ ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । କେବଳ ‘ଗଜପତି ଓ କେଶବବଂଶ’ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ତତ୍କାଳୀନ କଳା, ଯାପତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ପାଠକଙ୍କୁ ଧାରଣା ଦେଉଥିବାରୁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରବନ୍ଧ ରୂପେ ଏହାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରହିଛି । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ଏପରି ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ଐତିହାସିକର କାଳଯତେତନତା, ଗବେଷକର ସକାଳ ଦୃଷ୍ଟି, ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀର ଜାତ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସାହିତ୍ୟସାଧକର ରସିକତା ତଥା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଫୁଟି ଉଠିଛି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କରନ୍ତ ପୌରାଣିକ ପରମ୍ପରା ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆଦିରେ ରଚିତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ‘ଆଲୋଚନା’, ‘ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା’, ‘ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା’, ‘ସୋମପୂଜା’ ପ୍ରଧାନ । ‘ଆଲୋଚନା’ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଲୋକମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏକ ଲୋକପ୍ରିୟ କବିତାକୁ ଆଧାର କରି ରଚିତ । “ଆହେ ଲାଳାଦ୍ରିବିହାରୀ, କଟକେ ଅଟକ ହେବାରୁ ମୋ ଦଳ ସରୁନାହିଁ ଝୁରୁ ଝୁରୁ” ଏଇ କବିତାଟିକୁ ନେଇ ସେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅତୀତ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ‘ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶାର ମାମରିକ ବିଭବ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକ ଅବହେଳିତ ଅଧ୍ୟାୟ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ରହୁଥିବା ଶନିସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଅତୀତ ବୀରତ୍ୱର ସ୍ମୃତିଭରଣ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ଏଥିରେ କରିଛନ୍ତି । ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜାର ପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ହେଉଛି ‘ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା’ । ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ସୂଚନା ଦେଇ ଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ବୈଦିକ ଦେବୀ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ‘ସୋମପୂଜା’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ପ୍ରକୃତିରୁ ଜପର ବିଭିନ୍ନ ଦେବତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛନ୍ତି, ତାହା ସେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଅର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରକୃତିର ବିଭିନ୍ନ ପରିପ୍ରକାଶମାନଙ୍କୁ ଦେବତା ରୂପରେ ଆରାଧନା କରିଆନ୍ତି । ତା’ର ଅନ୍ୟତମ ଆରାଧନା ହେଉଛି ସୋମପୂଜା ।

ପ୍ରାବନ୍ଧକ ପୌରାଣିକ ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କ ଆଧାରରେ ଯେଉଁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ଅମର ପରମ୍ପରା, ଚଳଣି ଓ ପ୍ରଚଳିତ ଲୋକଭକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା କଥା ରହିଛି । ସେ ଏ ସବୁର ଉପାଦାନ ନେଇ ତା’ର ଐତିହାସିକ ସ୍ୱରୂପ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଏଥିରେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଏସବୁ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସାପ୍ରତିକ ଜନମାନଙ୍କର ଏକ ସୁସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି । ଏ ଜାତିର ଲୁପ୍ତ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଗୌରବକୁ ଦେଖାଇବାରେ ଏ ଧରଣର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ବହୁମାତ୍ରାରେ ସହାୟକ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଐତିହାସିକ ପ୍ରବନ୍ଧର ଲେଖକ ରୂପେ ଗୌରବ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ସେ ସେ ସବୁ ଉପରେତନ, ତାହା ତାଙ୍କର ଜାତି ବସ୍ତ୍ରର, ‘ଆମ ସବୁ ଡି’, ‘ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସମ୍ପର୍କରେ’ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ‘ଜାତି ବସ୍ତ୍ରର’ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଧାର୍ବାହକ ଭାବରେ ନବଭାରତ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । (୧) ଗାନ୍ଧିଜୀ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା

ନିବାରଣ ପାଇଁ ଜନ୍ମଧର୍ମର ଭେଦଭବ ଗ୍ରାସି ଯଦ୍ୟଧର୍ମ ତଥା ଜାତିସ୍ଥାନ ସମାଜର ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିଲେ, ସେ ସମୟରେ ତାଙ୍କ ଆଦର୍ଶର ଏକାନ୍ତ ଅନୁକାଂକ୍ଷା ଭାବରେ ବିରୁପାକ୍ଷ କରି ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ଓ ଲେଖାରେ ଜାତିପ୍ରଥା ବିରୋଧରେ ସ୍ଵର ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲେ । ହରିଜନ ଗହଣରେ ଝାଉବା ଓ ଜାତିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରହୁଥିବା ବିଭେଦର ତୋରଣକୁ ଅପହାରଣ କରିବାରେ ତାଙ୍କ ଭୂମିକା କିଛି କମ୍ ନୁହେଁ । ଜଣେ ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲେ ବି ସେ ଯାଜପୁରରେ ସବୁ ଜାତିର ଲୋକ ମେଳରେ ବସି ପଂକ୍ତିଶ୍ରେୟନ କରିଥିଲେ । ପୁଣି ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ‘ଜାତିବିରୁଦ୍ଧ’ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ଆଜି ସମାଜରେ ଯେଉଁ ଜାତି-ବିଦ୍ଵେଷ ଭରତକୁ ଛନ୍ଦିଛନ୍ତି କରୁଅଛୁ, ତାହାର ମୂଳ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଅବବେକିତା । ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣ ସବୁ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନବୁଝି ଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣର ଦ୍ରାଢ଼ ଦେଇ ବୃଥାଭିମାନରେ ପରସ୍ପରକୁ ଦୃଢ଼ା କରିନ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦିକୁ ସୁଚିନ୍ତିତ ଭାବରେ ବୁଝନ୍ତି, ଦେଖିବେ, ଆମ ସମାଜର ସବୁ ଜାତିର ଲୋକେ ଏକ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓ ପ୍ରକୃତରେ ଭେଦଭାବବିହୀନ ।” (*) ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ଏ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ଜୀବନ ପ୍ରତି ଉଦାରତା, ସବୁ ଜାତି ପ୍ରତି ସମଦର୍ଶୀଭାବ ଓ ମଣିଷ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତି ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ‘ଆମ ସଂସ୍କୃତ’ରେ ସାର୍ଥକ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ । ସଂସ୍କୃତିକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟ ଓ ଜାତିର ସ୍ଵାରାଜ୍ୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଏହାକୁ ମାନବିକ ଚଳଣିର ସୂଚୀପତ୍ର ରୂପେ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ତାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିରୁଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ମତରେ ସଂସ୍କୃତ ହେଉଛି ଦେଶ ବା ଜାତିର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ବିକାଶର ଇତିହାସ । ସମାଜର ଗଠନ ଓ ପୁରସ୍କାଶ ସକାଶେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଯେଉଁସବୁ ନିୟମ, ଧର୍ମନୀତି, ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥନୀତି-ପ୍ରଚଳିତ, ସଂସ୍କୃତି, ଅନେକାଂଶରେ ତା’ର ଭିତରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ଵାରା ତାହା ଯେ ଜୀବଧର୍ମୀ ହୋଇଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

‘ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ସଂସ୍କୃତିରେ’ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ । ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ଆଦର୍ଶ କର୍ମ, କୃତିତ୍ଵ ଓ ଜୀବନଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସେ ଭୁଲନାସ୍ତିକ ଭାବରେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟିରେ ବିରୁଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ଭାବରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ।

ବରୁପାଞ୍ଚ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅପସଂସ୍କୃତି କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ସମାଜରୁ ଧର୍ମ, ଜାତି ନାମରେ ରହିଥିବା କୁସଂସ୍କାରର ଅର୍ଗଳକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଶାସ୍ତ୍ର; ଯୁକ୍ତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇ କେତେ କଥା କହିଛନ୍ତି । ଏକ ସୁସ୍ଥ ମାନବବାଦୀ ସମାଜର ପରିକଳ୍ପନାରେ ବିଭୋର ହୋଇ ସେ ଏପରି ପ୍ରସଙ୍ଗମାନଙ୍କର ଅବତାରଣା ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ କରିଛନ୍ତି ।

ବରୁପାଞ୍ଚ କରଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ରଚନାଶୈଳୀ ପାଠକକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରେ । ସେ ଯୁକ୍ତିନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଗଦ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ସେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାକୁ ପାଠକର ସମୀପନଶ୍ରୀ କରିଛନ୍ତି । ବିଷୟ ନିବାରନରେ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା, ପରିବେଷଣରେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳତା ତାଙ୍କ ଗଦ୍ୟକୁ ସୁଖପାଠ୍ୟ କରିଛି । ତା'ଛଡ଼ା ସେ ଅପୂର୍ବ ବିଶ୍ଳେଷଣଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ଶିଷ୍ଟଭାବରେ ବିଦ୍ରୁପ କରିବାରେ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠା ନ ଥିଲା । ଏଠାରେ ତାଙ୍କ ଗଦ୍ୟର ନମୁନା ସ୍ୱରୂପ ‘ଆମ ସଂସ୍କୃତି’ରୁ କିୟଦଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ । ସେଥିରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—ବୃକ୍ଷରୋପଣ ଓ ଜଳାଶୟ ଖନନ ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି । ଲୋକେ, କେବଳ ନିଜ ପାଇଁ ନିଜ ଜମିରେ ନୁହେଁ, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସଂସାଧାରଣ ଜମିରେ, ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ଜ୍ଞାନରେ ଫଳବୃକ୍ଷରୋପଣ କରୁଥିଲେ ଓ ଜଳାଶୟ ଖନନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ଫଳ ଧାରଣ କଲପରେ ସଞ୍ଜୀବଧରେ ବୃକ୍ଷର ପୂଜା କରାଯାଇ ପ୍ରଥମ ଫଳକୁ ବନ୍ଧନ କରାଯାଉଥିଲା । ତଦ୍ରୂପ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମରେ ଜଳାଶୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ତାହା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆଦର ହ୍ରାସ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଜି ଫଳବୃକ୍ଷର ଅବାଧ ଛେଦନ ହେଉଛି, ଅଥଚ କେହି ବୃକ୍ଷରୋପଣ ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ନୁହନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିର ବଳୟ ବେଳେ ସାମୟିକ ବୃକ୍ଷରୋପଣ ସମ୍ରାହ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଲୋକଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ଫେରି ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ ।” (ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ, ପୃ ୫୯) ପ୍ରାବନ୍ଧକଙ୍କ ଗଦ୍ୟ କେତେକାଂଶରେ ଉଦ୍‌ବୋଧନଧର୍ମୀ । ସେ ପାଠକକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପରି ଭାବରେ ବାରମ୍ବାର ତାଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ବୁଝାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ସେ ଆବଶ୍ୟକତା ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଉକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରାବନ୍ଧକ ଯଥାସମ୍ଭବ କ୍ଳିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ପରିହାର କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା । ଧୁନିକର ସାର୍ଥକ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରଲୋଭନକୁ ଏଡ଼ାଇ ପାରିନାହାନ୍ତି । ଫଳରେ ତାଙ୍କ

ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲୌକିକ ଭାବର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସର ଏକ ଶିକ୍ଷକମୂଳକ ଭାଷା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ବଂଶ ଶତକର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଐତିହାସିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ପରମାନନ୍ଦ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହ ଏ ଦିଗରେ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ନ ଥିଲେ । କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସେକାଳରେ ଐତିହାସିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଶେଷ କିଛି ଉପାଦାନ ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ଅଗରେ ନଥିଲା । ତଥାପି ସେ ସ୍ୱଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, କେତେକ ପାତ୍ରୀନ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆଧାର କରି ସେପରି ଭାବରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଧୀଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚ୍ଛାୟ । ସେ ଇତିହାସକୁ କେବେହେଲେ ନିର୍ଜୀବ ରୂପେ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ଇତିହାସକୁ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ତା' ଭିତରେ ଚିରନ୍ତନ ମାନବର ଜୀବନସତ୍ତା ସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଇତିହାସ ଭିତରେ ମାନବାସାର ସନ୍ଧାନ କରିଥିଲେ ଓ ମଣିଷର ପ୍ରକୃତ ମୂଲ୍ୟ ବୁଝିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସ୍ମରଣକୁ ଆସନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠକଲେ R. G. Collingwoodଙ୍କ ଉକ୍ତିଟି ବାରମ୍ବାର ମନକୁ ଆସେ । ତାହା ହେଉଛି, ‘ The value of history, then is that it teaches us what man has done and thus what man is. ’ (The Idea of History-1st Indian Impression—1985 Page 10)।

ପରିଶେଷରେ ଏଠାରେ ଆଉ କେତେକ କଥା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ କହିବାକୁ ଉଚିତ ମଣୁଛି । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାଠି କରି ଗ୍ରନ୍ଥିବା ପାଇଁ ଶତବାର୍ଷିକ ସମାବେଶର ସଭ୍ୟପତି ତଥା ବିଶିଷ୍ଟ ଭାଷାବିତ୍ ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଉତ୍ସାହ ଏ ଦିଗରେ ଅତ୍ୟୁଲ୍ଲ ଛୋଇ ରହିବ । ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ ସମୀକ୍ଷକ ପ୍ରଫେସର ଦାଶରଥ ଦାସ ମୁଖବନ୍ଧଟିଏ ଲେଖି ଦେଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଅବସରରେ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛୁ । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରନ୍ଥିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ କର ଅନୁମତି ଦେଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଅବସରରେ ସାଧୁବାଦ ଜଣାଉଛି । ଏହି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଶତବାର୍ଷିକ ସମାବେଶର ସମ୍ପାଦକ ତଥା ରାଜନୈତିକ ଶ୍ରୀ ସୌରାବନ୍ଧୁ କର ସହପ୍ରକାର ସହଯୋଗ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି । ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ସଂଶୋଧନ

(୧)

କରି ପୁତ୍ରକ ପ୍ରକାଶରେ ସବୁପ୍ରକାର ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ଅନୁବାଦକ ତଥା ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଡକ୍ଟର ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ମିଶ୍ରଙ୍କୁ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଣା । ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋରର ଶ୍ରୀ ବିଜୟ ଶଙ୍କର ପାଠକ ଉଦ୍ୟମରେ ଏ ପୁସ୍ତକଟି ଆଲୋକକୁ ଆସିଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ଶୁଭକାମନା କରିବା ସହିତ ତାଙ୍କୁ ସାଧୁବାଦ ଜଣାଉଛି । ପୁସ୍ତକଟି ଗବେଷକ, ଶିକ୍ଷକ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଆଦୃତ ହେଲେ ଏହା ପ୍ରାବନ୍ଧକ, ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରତି ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥାଞ୍ଜଳି ହେବ ବୋଲି ଏହି ସଙ୍କଳକ ମନେକରେ ।

ରାମ ପୁଣ୍ଡିମା, ୧୯୯୩

ବାଉରାବନ୍ଧୁ କର

ମୁଖ୍ୟ, ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭଞ୍ଜବିହାର

ବ୍ରହ୍ମପୁର-୭୬୧୦୦୭ ।

—*—

ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧମୁଗର ଇତିହାସ

ସୂଚନା :

କବି କହ୍ନୁଅଛନ୍ତି, ଅନୁମାନଙ୍କର ଭରତକୁମ୍ଭ ଶତ୍ୟାଗ୍ରାମୀ ।
ବାସୁବରେ ବର୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ରୁତୁରେ ଏ ଦେଶରେ ନାନାଜାତୀୟ ଶତ୍ୟା
ଉତ୍ସାହକ ହୁଏ । ଏ ଦେଶର ମୃତ୍ତିକା ବହୁ ନଦୀ ଏବଂ କାଳୋତ୍ତମ ବୃକ୍ଷ ହେତୁ
ସମୃଦ୍ଧ ଉତ୍କଳ । ଜବନ ଧାଣେର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାମଗ୍ରୀ ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ଅଳ୍ପ
ଆୟାସରେ ଉତ୍ପାଦନ କରିଥାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମରୁସ୍ଥାନରବାଣୀ
ଆରମ୍ଭସ୍ଥାନଙ୍କ ପରି ଏ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କୁ ବର୍ଷସାରା ଜବନସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ
ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଜାତ୍ୟପେୟର ଉତ୍କଳର ସୁଲଭତା ହେତୁ ଏ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କର
ଅବସର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କ ଚାଲିନାରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦେଶୀ ଏବଂ
ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରୁ ଭରତୀୟମାନେ ଏହି ପ୍ରଭୃତି ଅବସର ବୃଦ୍ଧା କ୍ଷେପଣ କରି
ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ପ୍ରବାହ ଜ୍ଞାନବଦ୍ଧ । ଦ୍ଵାରା ପୃଥ୍ଵୀର ନିର୍ମଳ ତତ୍ତ୍ଵମାନଙ୍କର
ଉଦ୍ଭାବନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଆବହମାନକାଳରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି କେତେ ମହାଭବ
ଭରତବନ୍ଧକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଭରତୀୟ ଏହି ମହାଭବର ପ୍ରସାରକମାନଙ୍କୁ ଜାତୀୟ
ଇତିହାସରେ ଅମରସ୍ଥାନରେ ଲେଖିରଖି ସେମାନଙ୍କୁ ଦେବତା ଜ୍ଞାନ କରି ପୂଜା
କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରସାରକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭରତୀୟର ମନୋଭାବ ଭରତୀୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ
ମୁଖରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ।

“ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଵାନର୍ଜବତ ଭରତ ।

ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାସନଂ ପୂଜାମ୍ୟହଂ ।”

ବିଶାଳ ଭରତବନ୍ଧରେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ମହାଭବ ସମୁଦ୍ଭୁତ
ହୋଇଅଛି, ଅନୁମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଭୂମି ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ଚର୍ଚ୍ଚିତବସ୍ତୁ
ସନ୍ତାନପରି ଅମ୍ଭାନ ବଦନରେ ପ୍ରସନ୍ନ କରିଅଛି । ଉତ୍କଳୀୟ କୌଣସି ମହାଭବର
ପ୍ରତ୍ୟାଶ୍ଵାନ କରି ନାହିଁ । ବରଂ କୌଣସି ମହାଭବ ଜନ୍ମସ୍ଥାନରେ ବସୁନ୍ଧ୍ର

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନପାରୁ ।
ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଗୌରମରୁଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରମୁଖମୟୁକ୍ତ ସମ୍ଭବର
ବୋଧହୁଏ ।

ଲଳିତବିପ୍ଳବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ୩୦୦ ଓ ୪୫୦ ଅବ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ
ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।
କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଯେଉଁସବୁ ବୌଦ୍ଧ
ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶେଷୋକ୍ତ ଦିଓଟି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର
ରଚନା ।

ମହାବଳ ଅଶୋକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ୨୭୯ ଅବରେ କଳିଙ୍ଗ ନୟକର ସୁରାଜିତ୍ତ
ଧରଣ ଓ ଗଙ୍ଗାମ ଜିତ୍ତାପ ନିରୁଦ୍ଧତାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ କରାଇଥିଲେ ।
କଳିଙ୍ଗ ଯେତେବେଳେ ଏକ ସମ୍ବନ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ନାମରେ କଳିଙ୍ଗରେ କଣେ
ପରାଜିତ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ସୁଲ୍ଲସ୍ଥ
ବସନ ଖୋଳାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁଶାସନରେ ଉକ୍ତ ବା ଉତ୍କଳ ବୋଲି
କୌଣସି ନାମ ନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ନାମ କଳିଙ୍ଗ—

‘କଳିଙ୍ଗାଧିପତିନା ପିରି ଖାରବେଳେନ’

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲେଖନାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୁଏ ଯେ, ଖରବେଳର ରଚନା
ସମୟରୁ ଆମେ କି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ‘ଉକ୍ତ’ ଓ ଉତ୍କଳ
ନାମର ପ୍ରସାର ନଥିଲା । ଏହି କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ
କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ସୁଦୃଢ଼ରେ ଦକ୍ଷିଣସୀମା; ଅର୍ଥାତ୍ କପିଳା ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ
ସୁଲ୍ଲତା ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ‘କପିଳାଠାରୁ
ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କୃଷଣ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।
ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁତ ଥିଲା ।
କପିଳା ଶବ୍ଦ କପିଳାବତୀ ଶବ୍ଦର ସନ୍ଧିପ୍ରାକୃତ । ଏହି ନଦୀ ଆଜିକାଲି
ବହାଳ ବା କଂପାଳ ନାମରେ ମେଘନାଦର ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି ।
କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ଏହି ସୁଦୃଢ଼ କଳେବର ଆଉ ବେଶାକାଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରହିପାର
ନଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହା ଯିଆ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
ନାମ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହେଲା ଏବଂ ଯେଉଁସବୁ ଯିଜିଜିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା ।
ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ବହୁକାଳଯାଏ ‘ଯିଜିଜିଙ୍ଗାଧିପତି’ ରୂପାଧି ଗ୍ରହଣ

କଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପୁନଃ ଏହି ଦିନ ଭାରରେ ବଢ଼ିଲା ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା :—କଲିଙ୍ଗ (Calingae) ମକୋ କଲିଙ୍ଗ (Macco-Calingae) ଓ ଗଙ୍ଗାରିଦେସ କଲିଙ୍ଗ (Gangarides Calingae) । ବୋଧହୁଏ ଗଙ୍ଗାବିହାର ସନ୍ଧିକଟରେ ଏବାରୁ ପୁନଃ ଉତ୍ତର ଭାରତକୁ ‘ଗଙ୍ଗାରିଦେସ କଲିଙ୍ଗ’ ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଭେଦ ଉତ୍ତରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବାରୁ ନିମ୍ନେ ଲେଖନୀୟରେ ଏହାର ‘ଉତ୍ତର କଲିଙ୍ଗ’ ନାମ ହୋଇଥିବ । ‘ଉତ୍ତର କଲିଙ୍ଗ’ ନାମ ନିମ୍ନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଉତ୍ତରକଲିଙ୍ଗ’ ବା ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ।

କିନ୍ତୁ ମକୋ କଲିଙ୍ଗ ବା ମଧ୍ୟ କଲିଙ୍ଗ ନାମର କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟତା ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏହାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉତ୍ତରକଲିଙ୍ଗ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କଲିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଲିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି ‘ନିକଲିଙ୍ଗ’ ନାମ ବଡ଼ କାଳଯାବତ୍ ଜନସ୍ମୃତିରେ ଜାଣିତ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡର କବିଜ୍ଞତ୍ବାନ୍ ନିକଲିଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ଅମରାବତୀ, ଔରଙ୍ଗାଲ୍ ଓ ରାଜମାହେନ୍ଦ୍ରୀ ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ିକରୁ । ସେ ଏହି ମତର କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପରୋକ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡର ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ କଲିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍ତର କଲିଙ୍ଗ ଓ କଲିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଲିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତାଳିଦାସ ରଘୁଙ୍କର ଦର୍ଶନସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲବେଳେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଉପକୂଳରେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଓ ‘କଲିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ବଢ଼ିଲା ଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

“ସ ଗର୍ଭଂ କପିଶାଂ ସୈନ୍ଦ୍ୟେ—

ବିଭା ଦ୍ୱିଭଦ ସେରୁତଃ

ଉତ୍କଳା ଦଶତାପତଃ

କଲିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯୋ ।”

ରଘୁବଂଶ—ଚତୁର୍ଥଶ୍ଳୋକ—୩୮

ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ କଲିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ‘ଉତ୍କଳ’ ଓ ‘କଲିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ବଢ଼ିଲା ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରେ କପିଶା ବା କଂପାଲ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ

ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରି ଏକ ସମୟରେ ବୈଚରଣୀ ନଦୀ ଓ କଲିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ
ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ମହାଭାରତରେ ଅଛି :-

“ତତଃ ସମୁଦ୍ରତୀରେଣ ନଗମ ବୟାଧିପଃ ।

ଭ୍ରାତୃଭ୍ୟଃ ସହଚୋରାଃ କଲିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତିଭରତ ।

ଲେମଣ ଉବାଚ

ଏତେ କଲିଙ୍ଗାଃ କୌନ୍ତେୟ ଯସ ବୈଚରଣୀ ନଦୀ

ଯଯାଃଯଜତ ଧର୍ମୋପି ଦେବାହ୍ନରଣମେତ୍ୟବୈ ।”

—ବନପର୍ବ

ଉତ୍କଳ ଓ କଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଦିଗ୍‌ଗାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ
ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଲିଙ୍ଗ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ
ସ୍ଥଳପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ, ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାୟଣ
ଓ ମହାଭାରତ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବରୁ ଏଥି ବର୍ଣ୍ଣିତ
ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରମାଣ ନଥିବାରୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ
ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇନାହୁଁ । ମହାଭାରତର
ସଭାପର୍ବ ଓ ଭୀଷ୍ମ ପର୍ବରେ ‘ଉଡ୍ର’ ବା ‘ଔଡ୍ର’ ବା ‘ଓଡ୍ର’ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ
ଦେଖାଯାଏ । ପାଳିଟର କହନ୍ତି, ମାନଭୂମ ଜିହ୍ଵା, ମେଦନୀପୁରର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ,
ସିଂହଭୂମିର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ଏବଂ ବାଲୁକା ଜିହ୍ଵାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ଏହି
ଉଡ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଘୁଙ୍କର ଦରବରଜୟ
ଓ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଶର୍ପଦାଧୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ‘ଉଡ୍ର’ ନାମର ଅଭାବ ପାଳିଟରଙ୍କ
ଏହି ଅନୁମାନକୁ ସମର୍ଥନ କରୁଅଛି । ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଯାହା ଭରଣିବାରୁ ଉଡ୍ରଦେଶ
ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ପଡ଼ି ନଥିବ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ବଜ୍ରୋପଯାଗର
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଉପରୋକ୍ତ ଉତ୍କଳ ଓ କଲିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ
ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଯେ ଉତ୍କର ଭାରତରୁ ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ
ସ୍ଵଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂମିଦାନ କରି ରଖାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ନବମବର୍ଷ,
ଅର୍ଥାତ୍ ୪୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନ ଅଛି—

“ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ ଶ୍ରୀବତ୍ସାମ ବିର୍ଭରତାୟ ଓଡ୍ରଦେଶେ ଶ୍ରୀଶିଳାଭଞ୍ଜ ପାତୀ
ବାହୁବ୍ୟାୟୁ…………… ଶ୍ରୀ ରଜାପାଣି ନାମ୍ନେ ଦବାକର ପୁତ୍ରାୟ……………

ଯଯାତି ଗଙ୍ଗାପାଣିକୁ ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଅଣାଇ ଓଡ଼ିଆଦେଶସ୍ଥ ସିଳାଭଞ୍ଜ ପାଟୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇଥିଲେ । ତାହାହେଲେ, ସିଳାଭଞ୍ଜ ପାଟୀ ତଥା ଇଡ଼ିଆ ଦେଶ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଇପ୍ସରେକ୍ତ ଓଡ଼ିଆ, ଇଡ଼ିଆ ଓ କଲିଙ୍ଗ ସମସ୍ତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯଯାତିଙ୍କର ଶାସନାଧୀନରେ ଥିଲେ ।

ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଆ, ଇଡ଼ିଆ ଓ କଲିଙ୍ଗ ଇପ୍ସରେକ୍ତ ମନେ କରାଯିବାକାରୀ ଏକଜ୍ଞପର ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ତିନୋଟି ନାମ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେଲା । ‘ଇଡ଼ିଆ’ ନାମ ଇଡ଼ିଆ-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁକାଳ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହି ନଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ଭୂଖଣ୍ଡ ଇଡ଼ିଆ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ତାହାକୁ ହିଁ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଇଡ଼ିଆ ବା ଇଡ଼ିଆ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଇଡ଼ିଆର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଇଣ୍ଡୋସ କରାଯାଇଛି ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ନାମର ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଇଡ଼ିଆର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କଲିଙ୍ଗର ଇଡ଼ିଆଂଶ ଏହି ସମୟରେ ଗଞ୍ଜାମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଏହାର ନାମୋଦ୍ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ କଲିଙ୍ଗକୁ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, କଲିଙ୍ଗ ନାମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ।

ଗଞ୍ଜାମର ଅନ୍ୟ ନାମ କନ୍ୟାତଳ ବା କରାଅନ-ସୁମୋ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୟେ ସମୟେ ଇଡ଼ିଆ ବା ଓଡ଼ିଆ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଖୁବ୍ ପ୍ରମୁଦ, ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ଇଡ଼ିଆ ସହିତ ଏକଜ୍ଞପର ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ ଏହା ଇଡ଼ିଆ ପରି କାଳକ୍ରମେ ଇଡ଼ିଆ ବା ଓଡ଼ିଆ ନାମ ଧାରଣ କଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗଞ୍ଜାମର କଲିଙ୍ଗ ନାମ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ ଶତ୍ରୁ ସଙ୍ଗମ ଚକ୍ରରେ ଅଛି—

“କରନ୍ନାଥାତ୍ ପୂର୍ବ ଭଗାତ୍ କୃଷ୍ଣାଞ୍ଜଗୁରୁଂ ଶିବେ ।

କଲିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ପ୍ରାକ୍ତଃ ରାମମାର୍ଗ ପରାୟଣଃ ।”

ସ୍ଥଳତଃ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ କପିଳା ବା କଂସାବତୀରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଦେଳକୁ ‘ଓଡ଼ିଆ’ ‘ଇଡ଼ିଆ’ ବା ‘ଓଡ଼ିଆ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ

ଜଳ ଓ କଳଙ୍କ ନାମର ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । ପିତୃଜ୍ଞ ନାମର ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ
ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ଏଥିରେ ‘ଉଡ୍ର’ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ଓ ପ୍ରାଚୀନ କଳଙ୍କର
ନାମୋଦ୍ଧେୟ ଅଟେ । ଲେଖକ ବୋଧହୁଏ ଗଞ୍ଜାମ ଓ ଉତ୍କଳକୁ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ
ପ୍ରାଚୀନ କଳଙ୍କ ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଉତ୍କଳ ଓ ଉତ୍କଳର ଅଲେଖନୀଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ନମ୍ବୋକ୍ର ବ୍ୟବରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ
କରିପାରୁ । ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ କପିଳା ଓ କୃଷ୍ଣାନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ
କଳଙ୍କ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଭୂଭାଗ ବିଭକ୍ତ
ହୁଅନ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ଭୂଖଣ୍ଡମାନ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଉଡ୍ର’ ଉତ୍କଳ ଓ କଳଙ୍କ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ
ନାମ ଧାରଣ କଲା । ପରେ କପିଳା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ
ବେଶବର୍ଣ୍ଣୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଏକଶାସନାଧୀନ ହେବାରୁ ଏହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ
ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଉଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ
ହେଉଥିଲା । କଳଙ୍କ ନାମ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିଚାଳିତ ହୋଇଥିଲା ।
ଏହା କାହାଣୀ କାହାଣୀ ଦ୍ଵାରା ଗଞ୍ଜାମ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ
ପ୍ରତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲେହେଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେୟ । ସୁତରାଂ କପିଳା ଓ
ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଉଡ୍ର, ଉତ୍କଳ କଳଙ୍କ
ନାମଦ୍ଵାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇପାରେ ।

ଏହି ବିଶାଳ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବର୍ଣ୍ଣୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ
ବିଶାଳତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳୀୟ
ଧୀରମାନେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଜୟକଲେ । ଅନେକ ସ୍ଥାନଦେବ ସାଜସଜ୍ଜା ଦ୍ଵାରା
ବର୍ଷରେ ଯୁଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବଲ୍ଲଭା ଦେଖିଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ
କହୁଅଛନ୍ତି ଯେ, ଉତ୍କଳ ହାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବର୍ଣ୍ଣୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ
ଦାମୋଦର ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା । ନେହେରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ
ହାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ରଜା ଲୋଡ଼ରମଜ୍ଜିଜ ଚନ୍ଦୋବନ୍ଧୁ ସମୟରେ
ତାମ୍ରଲିପ୍ତି କଳେଶ୍ଵର ମାହାଲ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ
ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି କେତେବେଳେ ସ୍ଵାଧୀନ, କେତେବେଳେ ଅବା
ପାର୍ଶ୍ଵବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ
କୌଣସି ସମୟରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ ହାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ,
ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହେଉଅଛି ହୋଇନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ,
ଉତ୍କଳ ଓ କଳଙ୍କରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ଶବ୍ଦକୁ କଂସାଳଠାରୁ
ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛୁ ।

ଉକ୍ତ ଉକ୍ତ ଓ କଳା ଶବ୍ଦର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଅନେକତ ହୋଇ ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଲିପିକାବଳୀର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଆଇକ୍ୟା । କେଶବ-ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ‘କୋଶଳ’ ବା ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ’ ଶବ୍ଦ ଉକ୍ତର ବେଝି ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ କାହିଁକି ?

କେଶବ-ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପିତୃ-ପିତାମହ ପ୍ରାଚୀନ ମେଢ଼ଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ମଧ୍ୟଦେଶର ପୁରୀଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ପୁରୀ ମହାକୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ତେଣୁ କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, କୋଷାକୁଳ ହେଉ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଇଦ୍ରଣ ନାମ ହୋଇଥିଲା । ଏ ପ୍ରକ୍ତି ବିଷୟରେ ସର୍ବଶେଷ ଆଲୋଚନା କଲେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆନୁମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ, ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ଉକ୍ତ ଜୟ କରବା ପରେ ପରେ ସେମାନଙ୍କ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ ‘କୋଶଳ’ ଉକ୍ତକୁ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିଲା । କେଶବ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସମୟ ସମୟରେ ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ କୋଶଳ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଯଥା :—

× × × ଶ୍ରୀ ମହାବଳୀ ଗୁପ୍ତଦେବ କୁଶଳୀ କୋଶଳ ଦେଶେ ଯୋଜା
ବିଷୟୀ ଦାଣ୍ଡୀ ଗ୍ରାମେ ତଥା କୋଶଳ ଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍ ସଂପନ୍ନ × × ×

“ଶ୍ରୀ ମହାବଳୀଗୁପ୍ତ ଦେବଃ କୁଶଳୀ । ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳାୟା ମରତବିଷୟୀୟ
ରାଜା ଗ୍ରାମେ × × × ।” ଇତ୍ୟାଦି ।

ପୁରୀ ଓ ଅନୁଗୁଳର ଅନେକ ଅଞ୍ଚଳ ଅତ୍ୟାବଧି ‘କୋଶଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଧରଣ ପାହାଡ଼ ନିକଟରେ ଯେଉଁ ହ୍ରଦର ଚତୁର୍ଥ ମାତ୍ର ଅଛି, ତାହାର ନାମ କୋଶଳ ରଜା କନ୍ୟା କୋଶଳ ରଜା, କୌଶଳା ରଜା ନୁହେଁ । କୋଶଳ ଅବଶେଷରେ ରାଜ୍ୟାଳୟ କୋଶଳ ବା ଅଧିକୃତ ଧରଣର ରୂପାନ୍ତର ।

ଜନ୍ମ ଉକ୍ତର ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଏହାର କାରଣ, ବୋଧହୁଏ କେଶବ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉକ୍ତ ଜୟ କରବା ପରେ ପରେ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ ‘କୋଶଳ’ ଉକ୍ତକୁ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ତାହା ସଂସ୍କୃତ ନ ହେତାରୁ କାଳକ୍ରମେ ବ୍ୟୟ ହେଲା । କୋଶଳାଶାସ ବା କୋଶଳା ରତ ଶାସ ଓ କୋଶଳୀ ତଥା ବା କୋଶଳାଚର ତଥା, କେତଳ ଏହୁପରି ଦର୍ଶନ

ଗୋଟିଏ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବ ପ୍ରଚଳିତ ‘କୋଲ’ ନାମ ଅଦ୍ୟାବଧି ଚିହ୍ନିତ ହେଉଅଛି ।

ତାହାର ବନେନ୍ଦ୍ର-ଲଳି କହନ୍ତି, ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦ ‘ଉଡ୍’ ଓ ‘କୋଲ’ ଶବ୍ଦରୁ ନିର୍ମିତ । ‘ଉଡ୍’ର ଅର୍ଥ ଓଡ଼ ବା ଓଡ଼ିଆ ଏବଂ କୋଲ ଅନାର୍ଥ ନାତି-ମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ନାମ । ସୁତରାଂ ସେ କହନ୍ତି, ‘ଉତ୍କଳ’ର ଅର୍ଥ—‘ଓଡ଼’ ଶ୍ରେଣୀୟ କୋଲ ବା ଅନାର୍ଥ । ଏହି ‘ଓଡ଼’ ଶ୍ରେଣୀୟ ଅନାର୍ଥ ନାତିର ନାମାନୁସାରେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ବନେନ୍ଦ୍ର-ଲଳି ତାଙ୍କ ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷରେ ଯିତାଣୁ ଶେଷ ଲିଖିତ “ଓଡ଼ା ଉତ୍କଳନା ମାତା” ତାବ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଲୁକିତ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ‘ଓଡ୍’ ଓ ‘ଉତ୍କଳ’ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହେଲାପରେ ଉପରୋକ୍ତ ସ୍ୱୟଂତ ବାକ୍ୟ ଲିଖିତ ହୋଇଆଇପାରେ ।

କାହାରି କାହାରି ମତରେ ଆଧୁନିକ ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର ଓ ଜଳଗିରି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଗଙ୍ଗାବୁର ଏହାର ପଶ୍ଚିମ ସୀମା ଥିଲା । ଅନେମାନେ କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ମତର ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ଉକ୍ତ ମତାବଳମ୍ବୀ ମଧ୍ୟ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାଣି ନାହାନ୍ତି ।

ସୁଦ୍ଧି ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝର ନୀମାଠାର ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଅରଣ୍ୟ ଦେଶ ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା ବୋଲି ଉକ୍ତ ମତାବଳମ୍ବୀ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏହି ମତର କାରଣ, ଚିରୁମଳୟ ଅନୁଶାସନର ନାୟକ ଯିକଲିଙ୍ଗ ଜୟକରି ଓଡ଼ ଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦେଇ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନ-ନାୟକ ଓଡ଼ ଦେଶବାସୀଙ୍କ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଓଡ଼ ଦେଶକୁ ମହାନଦୀ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନଦେବା ଅସାଧ୍ୟ ଥିବାରୁ ଅଟେ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ୟାଣ୍ଟମୋଡ଼ନ ଆରୁଥିଂ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ ଦେଶ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଓଡ଼ ଚଷମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାସ୍ୱଳ୍ପ ଓଡ଼ ଅନୁମାନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

କିନ୍ତୁ ବାଲେଶ୍ୱରର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଓଡ଼ବଂଶୀ ଅଛନ୍ତି । ସୁଦ୍ଧି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆକ୍ରମଣ କେତେ ଓଡ଼ବଂଶୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଉକ୍ତବଂଶ ଅନୁମାନର ସହାୟ ହୋଇ ନ

ପାରେ । ଯାହାରଣ ଲେନେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ନବିବାର କାରଣ,
ବିଶାଳ ଓଡ଼ିଶା ବା ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ
ଖୋର୍ଦ୍ଧା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଲେନେ ପ୍ରାଚୀନ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗର
ବେଳେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜତ୍ବକୁ ମନେରଖି ଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ଓଡ଼ିଶା-
ରାଜ୍ୟକୁ ବେଳେ ଏହି ଗୁଡ଼ି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳ ବୋଲି ମନେକରି ଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ
ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣକରି
ନ ପାରୁଁ ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସଜାଡ଼ିତ ନ
ଥିଲେ । ଉତ୍କଳଜାତି ଏକତ୍ରତାଧୀନ ହୁଅନ୍ତେ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳ ନାମର
ପାର୍ଥକ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ହେଲା । ସେହିପରି ଲେନମୁଖରେ ଉକ୍ତମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଏବଂ
ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଉକ୍ତ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଟିକାଣ୍ଡ ଶେଷରେ
ଅଛି, “ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍କଳନାମାୟ” । ବହୁ ଉକ୍ତ ଉତ୍କଳ-ପଣ୍ଡିତ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସି
କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳର ରାଜ୍ୟଭେଦ ବଦଳି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହା ହିଁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା
ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳର କାରଣ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଉକ୍ତ, ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ ଓ କଳିଙ୍ଗର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥାଶକ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠାରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ
ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲା; ‘କୋଶଳ’ ନାମ କାଳକ୍ରମେ ଜନସମାଜରୁ ବୃଦ୍ଧି
ହେଲା । ବେଳେ ବଡ଼ ଓ ଉତ୍କଳ ନାମ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ
ଭୂଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେଲା । ଉକ୍ତ ବା ଉତ୍କଳର କଲେବର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ
ହୋଇ କାଳକ୍ରମେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲା । ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମ ସର୍ବତ୍ର
ପରିଚିତ, ଏବଂ ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ନାମର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ
ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟରେ ଏହି ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛୁଁ । ବିଶେଷତଃ
ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି
ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସୁତରାଂ ପାଠକମାନଙ୍କର ସୁବିଧାପାଇଁ
ଆମ୍ଭେମାନେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦକୁ ‘ଉକ୍ତ’, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମର
ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛୁଁ ।

ଶାସନ କ୍ରମ :

କଥିତ ଅଛି ବୁଦ୍ଧ ଶ୍ରୀ: ପୃ: ୪୭୭ ଅଙ୍କରେ ଦେହବ୍ୟାପୀ କରିଥିଲେ ।
ମୁଖ୍ୟ ସ୍ତରେ ଶେଷ ନାମରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜନୈକ ସିଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ

ଦନ୍ତ ଅଣି ଲେଙ୍ଗ ବା ଉକ୍ତର ଲତାମାନର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ଏହି ଦନ୍ତଟିକୁ ମହାବଳାଶେଷରେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଯଥାକ୍ରମେ ତାହାଙ୍କର ପୁତ୍ର କାଣ୍ଡି ଏବଂ ପୌତ୍ର ସୁନ୍ଦର ଉକ୍ତରରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । କାଣ୍ଡି ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ଦୁହେଁ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସୁନ୍ଦରଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଦନ୍ତପୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତକୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ, ସେସବୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଉକ୍ତରର ରାଜଧର୍ମ ନ ଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମଦେବ, କାଣ୍ଡି ଓ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରଭୃତି ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହି ରାଜାମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ କେଉଁବିଶର ରାଜା ବା ଏମାନଙ୍କ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କିଏ ବା କେତେକାଳ ଏମାନଙ୍କ ବଂଶ ଉକ୍ତରରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ଏ ସବୁ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଭରଣୀୟ ପାଦୁପରେ ରାଜିତ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକ ଦ୍ଵୟଲିପିରେ ଅଛି—

“ଏ ରାଜା ନାମ ରାଜାଭୁତ୍ ଶ୍ଵେତେନେ ବିଦ୍ୟାଦେବ ।

ଅହଂଧାର୍ଯ୍ୟମାଣ୍ଡିତ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଧର୍ମପରାୟଣ ।

ନନ୍ଦରାଜପୁରବ୍ୟାପୀ ମରାଧେ ବିଦ୍ୟାଦେବ ତତ୍ତ୍ଵ ।

ପାଳାରପାତ୍ରକୋ ନନ୍ଦଃ ବେଦଧର୍ମପରାୟଣ ।

ନନ୍ଦସ୍ୟ ସହଚରୋ ଯୁକ୍ତେ ଐଶ୍ଵେ ଜିତବାନ ଭବେତ୍ ।”

ଉପରୋକ୍ତ ସ୍ତବ୍ଧ ଶ୍ଳୋକର ଗୋଟିଏ ଦିଓଟି ବ୍ୟାକରଣଗତ ଦୋଷ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, ହସ୍ତଲିପି ଲେଖକ ସ୍ତବ୍ଧ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ରଚୟିତା ନଥିଲେ । ସେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଯେଉଁ ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ କରିଥିଲେ, ତାହା ଯେ ପ୍ରାଚୀନକର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ ହୋଇ ନ ଥିବ ଏହା କିଏ ଜଣାପାରେ ? ପୂର୍ବେ ଶତ୍ୟନ୍ତରାୟୀ ଶ୍ଳୋକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଡ଼ୋରଗଲେ ଚାହାନ୍ତି ନକଲ କରାଯାଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଲୋଚିତ ହସ୍ତଲିପି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ ଚରୁଦର୍ଶନ ବା ଶୋକଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହେଲେ ହେଁ ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରାଚୀନ ହୋଇପାରେ । ଏପରିକି, ସେ ସବୁ ତଦାବସ୍ଥିତ ସଂସ୍କୃତକାବ୍ୟର ସମସାମୟିକ ହୋଇପାରେ ।

ଉପଶେଷ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟମ୍ବଳମ୍ବା ମଘ୍ୟ-ରାଜ ନନ୍ଦ ବୌଦ୍ଧ୍ୟମ୍ବଳମ୍ବା ଉତ୍କଳ ରାଜକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ । ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୯୩ କ୍ରମ୍ବା ୩୭୯ ଅବଧେ ମଘ୍ୟରେ ନନ୍ଦବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୭୭ ଅବଧେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଯଦି ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ, ତାଣ୍ଡି ଓ ସୁନନ୍ଦଙ୍କୁ ଏହି ବର୍ଷଠାରୁ ମୋଟେଇ ୯୦ ବର୍ଷର ରାଜତ୍ବ ଦିଆଯାଏ, ତାହା ହେଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୮୭ ଅବଧେ ଉପନୀତ ହେଉଅଛୁ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବିଜିତ ହେବାପୂର୍ବରୁ ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧର ପତର ବା ଲୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷକାଳ ରାଜତ୍ବ କରିଯାଇପାରନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୭୭ ଓ ୩୭୭ଅବଧ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ବିଜିତ ହୋଇଥିବ । ଏହି ସମୟରେ ନନ୍ଦରାଜାମାନେ ମଘ୍ୟରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ନନ୍ଦବଂଶର ସପ୍ତମରାଜା ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଉତ୍କଳରେ ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧରଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟମ୍ବଳ ସୁନାସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଦଳଦାବଣ ଓ ଦଣ୍ଡଧାରୁବଂଶ ବଂଶୀ, ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦନ୍ତସୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦନ୍ତର ପୁରା ହେବୁ ହୋଇ-ଯାଇଥିଲା । ମଧ୍ୟ ପାଳିଟରଙ୍କ ସୁରାଣ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଉତ୍କଳର ରାଜବଂଶକୁ ସିଂହାସନରୁ ତଳେ କରିଥିଲେ ।

ଉପଶେଷ ଯାଦୁବଂଶ-ସ୍ଥିତ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ମହାପଦ୍ମଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ଉତ୍କଳରାଜ ଔର ନାମରେ ବିଦିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ‘ଔର’ ଏହି ରାଜାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନାମ ଥିଲା କି ? ଉପଶେଷ ହସ୍ତଲିପିର ମଧ୍ୟ ଅଂଶୋଳଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳରାଜ ଔର ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହାତୀ ଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପ୍ରତି ଔର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଔର ଶବ୍ଦ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନାମ ନଥିଲା । ଏହା ପୂର୍ବେ ଅନାର୍ଯ୍ୟସିଂହା ଉତ୍କଳରେ ନବାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଦେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ବଂଶ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଥମ ରାଜବଂଶ ଅଟେ । ଏହି ବଂଶ ବିତାଡ଼ିତ ହେଉଥିବା ଉତ୍କଳ ନେତେବଳ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା, ଜଣା ନାହିଁ । ତେବେ ଏହା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ବିଷୟରେ କାହାଣୀ ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନପାରେ । ଯେହେତୁ ମେଗାସ୍ଥେନ୍ସ (Megasthenes) ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନନ୍ଦରାଜାମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନୀ (ମଗଧ) ଓ ଜଙ୍ଗଲରାଜାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳର ଅଧୀଶ୍ଵର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ତ୍ତ୍ୟଙ୍କର ଅବ୍ୟବହୃତ ପୂର୍ବରେ ନନ୍ଦବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦୂରଳ ହେବାରୁ ଉତ୍କଳ ସ୍ଥାନିକତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ମେଗାସ୍ଥିନସ୍ କହନ୍ତି, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ତ୍ତ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ଏକ ସ୍ଥାନୀୟ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ରାଜା କେବେ ମରାଧଠାରୁ ସ୍ଥାନୀକତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ ଜଣାଯାଏନା । ସେ ଯାହାହେଉ, ନନ୍ଦବଂଶର ଅଧୀନରେ ସ୍ଥାନୀକତା ଘୋଷଣା କରିଦେଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୭୧ ଅବତୀର୍ତ୍ତ, ଉତ୍କଳରେ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜବଂଶ ବୁଝାଯାଇପାରେ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯାଦୁର ରକ୍ଷିତ ଦ୍ରୁପଦପିରେ ଅଛି—

“ଆସେ ଜୟମାୟୋତି ମହାଦ୍ରୁଷ୍ଟେନ ମାନସଃ
ସ୍ଵଧର୍ମ ଶ୍ଵେଜ୍ଜଳେ ଖ୍ୟାତିଃ ବେଦଧର୍ମବିନାଶନଃ ।
ଅଶୋକସ୍ୟ ମହାମିତ୍ରଃ ଆତଃ ଉତ୍କଳେଶ୍ଵରଃ
ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡେ ରୁ ପୁରାଣଃ ସଙ୍ଗତୋଦ୍ଭବଃ ।
ଶ୍ରେଷ୍ଠିଷ୍ଠତି ନାମାନ୍ ପବିତ୍ର ଶ୍ଵେଜ୍ଜଳେ ଭୁବ
ନବାସତରଙ୍ଗାର୍ଥ ସ୍ଵ ଦୈବବାଣୀ ରୁ ସାପ୍ରବାନ୍ ।
ଅମ୍ଭିନ୍ ନବପରୁ ରାଜନ୍ ଯାବତ୍ ତିଷ୍ଠତି ମେଦଳା ।”

ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଆତ ବା ଉତ୍କଳର ଜଣେ ଆତ୍ମୀ ରାଜା ନନ୍ଦବଂଶର ଅଧୀନରେ ସ୍ଥାନୀକତା ଘୋଷଣାକରି ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନେ ବେଦଧର୍ମ-ବିନାଶକ ଥିଲେ । ମହାରାଜା ଅଶୋକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଏହି ବଂଶର ଜଣେ ରାଜା ଦୈବ ନନ୍ଦେଶାନୁଯୟୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠିଷ୍ଠତାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ତତ୍ପୂର୍ବରେ ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଥମ ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠିଷ୍ଠ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତାହାକୁ ପୂର୍ବେ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ବୁଝାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରସ୍ତର-ବାହୁଲ୍ୟ ହେତୁରୁ ଏହି ସ୍ଥାନର ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ନାମ ଯଥାର୍ଥ ଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳରାଜ ନନ୍ଦେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠିଷ୍ଠ ଦରବରଦ୍ଵାରରେ ବହୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲଭି କରିଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠିଷ୍ଠର ନାମ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ସ୍ଵରୂପ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ

ମୌର୍ତ୍ତିକ ସମସାମୟିକ କାଳରେ ମେଗାସ୍ଥିନିପୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ମେଗାସ୍ଥିନିପୁ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡକୁ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ବୋଲି ମନେକରି ତାହାକୁ ପର୍ଥଲ ନାମରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ପର୍ଥଲ ବୋଧହୁଏ ବିଦେଶୀୟ ମୁଖରେ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ଶବ୍ଦର ବୁଝାନ୍ତର ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁ, ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ଵିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଥୋ ଅଶୋକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳରାଜ ବେଦଧର୍ମ ବିଜାଗତ ଥିଲେ । ଅଶୋକ ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୨୭୯ ଅବରେ ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ସେ ସେତେବେଳକୁ ଅହଂସା ଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନ ଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ରାଜଭବନ ପାଇଁ ଶତଶତପ୍ରାଣୀ ପ୍ରାଣଦାନ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳରାଜ ସେତେବେଳେ ମହାପରାକ୍ରମ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ଅତି ଶ୍ଵାସନ୍ତ ହେବା ସ୍ଵଭବିକ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଦେହଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ହତ ଓ ଆହତ ଏବଂ ପ୍ରାୟ ଏକଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ଘୌ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଶ୍ଵାସନ୍ତ ନରହତ୍ୟା ଦେଖି ଅଶୋକଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଜାତ ହେଲା । ସେ ଉତ୍କଳକୁ ସ୍ଵ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲେ ସତ୍ୟ; ମାତ୍ର ସେହିଦିନୁ ସେ ଅସ୍ତର ଜୟ ପରିତ୍ରାବ କରି ପ୍ରେମର ଜୟ ପାଇଁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ । ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୨୭୯ ଅବରେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜବଂଶ ବଲୁପ୍ତ ହେଲା ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଦନ୍ତବୁରଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ଆଣି ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାର କାରଣ, ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଥମ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ଅତ୍ତର ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଦ୍ଵିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପୋଷକତା ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଖଣ୍ଡଗିରିକୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ତତ୍ପରାନ୍ତର ପାହାଡ଼ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ; ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି । ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଜୈନଧର୍ମର ଉଦ୍ଭାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ଏହାର ଶିଖରରେ ଜୈନମାନଙ୍କର ପୂଜାସ୍ଥାନ ପରେଶନାଥ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ, ପ୍ରତିବର୍ଷ ମାଘ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ଏଠାରେ ଅନେକ ଜୈନ ସମବେତ ହୁଅନ୍ତି । ଭୁବନେଶ୍ଵର ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୋଟିଏ କମ୍ବୁଦଗ୍ରୀ ଅଛି ଯେ, ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ପୂର୍ବେ ଶିରଶିକା ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ, ଶିର ଉପାଧିଧାରୀ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ଵିତୀୟ ବଂଶୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟରାଜାମାନେ

ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଅଲେ ଏବଂ ସମ୍ପାଦନ ଦନ୍ତପୁରଠାରୁ ଜୈନକେନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରେଣିବିଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ଦେଇଥିଲେ ।

ଅଶୋକଙ୍କର ନିଜର ଚିନ୍ତା ଦିନୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳ ଦୀର୍ଘ ଉପଲବ୍ଧ ଅନୁଭୂତି ହେଲା । ମହାବଳ ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ସ୍ୱଧର୍ମର ପ୍ରସାର କରିବା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଚଣ୍ଡୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ରାଜଧାନୀ ଶ୍ରେଣିବିଠର ସୀମା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଧଉଳିକୁ ଅନୁଭୂତି କରିଥିଲା । ସୁତରାଂ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ନିଜର ଧର୍ମସୀଠ ସ୍ଥାପନ କରି ପରସ୍ପର ଧର୍ମର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଉପରୋକ୍ତ ସୀମା ଅବିଭାଜ୍ୟ ହେଲେହେଁ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏପିଲସନ୍ଦ୍ରା ଓ ଏକାମ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରାଚୀନ ସୀମା ଅନେକ ପରମ୍ପରାରେ ଆନୁମାନଙ୍କର ଅନୁମାନକୁ ସମ୍ପାଦନ କରୁଅଛି । ସେଥିରେ ଅଛି ଯେ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ ବଳହା ବା ବରହା ଦେଶଙ୍କଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ସ୍ଥ ବହୁଭୋଗେଶ୍ୱର ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ଛଟପାଣି ଗ୍ରାମ ସନ୍ନିବିଷ୍ଣୁ କୁଣ୍ଡଳେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ଶ୍ରେଣିବିଠ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏହି ନୀମାନ୍ତର୍ଗତ ସ୍ଥାନବର୍ଣ୍ଣ ନିଜର ଇତିହାସରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ କରିଥିଲେ, ଅଶୋକ ଓ ତାରନେଲ ଏଠାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରିବା ନିଆନ୍ତି । ଏଠାରେ ଉତ୍ତରଦିଗର ଯେ, ଅଶୋକଙ୍କର ଧଉଳି ଅନୁଶାସନ କେବଳ ଦକ୍ଷିଣ ଗ୍ରାମ ବା ରାଜଧାନୀ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥିଲା । ଏହା ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଧଉଳି ଓ ତତ୍ ସନ୍ନିବିଷ୍ଣୁ ଶ୍ରେଣିବିଠ ପ୍ରଭୃତି ଅସ୍ଥଳ ଅନୁଶାସନ କାଳରେ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳ-ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ସମବେତ ସ୍ଥାନ ହୋଇଥିବ ।

ମହାବଳ ଅଶୋକ ଜୈନସୀଠ ଶ୍ରେଣିବିଠର ଦକ୍ଷିଣରେ ଶ୍ରେଣିବିଠ ନଗରର ଅନ୍ୟ ସୀମାରେ ନୂତନ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସ୍ଥାନର ନାମାନୁସାରେ ରାଜଧାନୀର ନାମ ତୋପଲି ହେଲା । ତୋପଲି ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ତୋପୁଲି, ଦୋହଲି ଓ ଧଉଳି ନାମରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଧଉଳି ପାହାଡ଼ରେ ଅନେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଛି ଏବଂ ସେହିଠାରେ ଭଗ୍ନାବଶେଷମାନ ଅଛି, ସେହିଠାରେ ପୂର୍ବେ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି ସାଧାରଣ କେତେ କହନ୍ତି । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅସ୍ଥଳର ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଦିନକୁଦିନ ଏହି ଭଗ୍ନାବଶେଷର ଲୋପ ସାଧନ କରୁଅଛନ୍ତି । ରାଜପ୍ରାସାଦର ଅନୁମିତ ସ୍ଥାନ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦିବଦିବରେ ଧଉଳିର ଉନ୍ମଳ ଶିଖରଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗରେ ତୋପଲଗଙ୍ଗା ହ୍ରଦ ବା ଲୌକିକ

କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କେ ବିସ୍ମୃତ ଅଛି । ତୋହଳ ଗଙ୍ଗା ମୁହଁରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଏହାର ପଶ୍ଚିମପାର୍ଶ୍ବରେ ରାଜପ୍ରାସାଦର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ବାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନେ ରାଜତ୍ୟାଗକୁ ଅସିଲେ ସହଜରେ ଦେଖିପାରିବେ, ଏଥିପାଇଁ ଅଶୋକ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ବାରର ସମକ୍ଷରେ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଅନୁଶାସନ ସ୍ଥାପନ କରାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ଖଣ୍ଡଶୈଳ ଦେହରେ ତୋହଳ ହୋଇଅଛି; ତାହାର ଶିଖରରେ ଏକ ପୂର୍ବମୁଖ ହସ୍ତୀ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ଅଶ୍ବତ୍ଥାମା ଅନୁଶାସନ କୁହାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ହସ୍ତୀ ପୂର୍ବଦିଗର ପାଲକ । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାସାଦର ପୂର୍ବଦ୍ବାରରେ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଶାସନ ଉପରେ ପୂର୍ବମୁଖ ହସ୍ତୀ ନିର୍ମିତ ହେବା ସ୍ବଭାବିକ ।

ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଏହି ତୋହଳୀ ପ୍ରାସାଦଠାରୁ ଉତ୍କଳ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଧର୍ମଦର୍ଶନ ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରୁ ଏକାଦଶ, ଦ୍ବାଦଶ ଓ ସତ୍ସୋଦଶ ଅନୁଶାସନ ଧଉଳରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଏଠାରେ ଉତ୍ତମ ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ ଉତ୍ତମ ନେତ୍ର ନିଜର ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେଥିପାଇଁ ଏ ଉତ୍ତମ ବଡ଼ ବଡ଼ ଅକ୍ଷରରେ ସ୍ବଭାବିକ ଭାବରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ଉତ୍ତମ ମଧ୍ୟ ଏକ ସମୟରେ ଲିଖିତ ନୁହେଁ । ଅଶୋକଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅନୁଶାସନରେ “ସ୍ବୟଂ ଅଶୋକ ବକ୍ତା—ଦେବା ନାମି ପିୟୁଷା ଅଶୋକ ସମାଧିଶତ ।” କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ଉପରୋକ୍ତ ଉତ୍ତମ ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନରେ ସେ ବକ୍ତା ନୁହନ୍ତି; ସେ ନେତ୍ର ଅଦେଶ୍ଵା ସ୍ବରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । “ଦେବନାମିୟସ୍ବ ବଚନେନ ।” ଏହା ହିଁ ଅଶୋକଙ୍କର ସାଧାରଣ ଅନୁଶାସନ ଓ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ପାର୍ବତ୍ୟ ।

ଅମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁ, କଳିଙ୍ଗର ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ଉତ୍ତମ ଏକ ସମୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ପ୍ରଥମଟିରେ ତୋହଳ ନଗରର ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜ କର୍ମରାଜମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇ ଅଛି—“ତୋହଲସ୍ବଂ ମହାମାତ ନଗର ବିହାଳକ ବଃବସ୍ବ ।” କିନ୍ତୁ ଦ୍ବିତୀୟରେ ତତ୍ତ୍ଵେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜକୁମାର ସମ୍ବୋଧନ ହୋଇଅଛନ୍ତି—“ତୋହଲସ୍ବଂ କୁମାର ମହାମାତ କ ବଃବସ୍ବ ।” ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଅଶୋକ କେବଳ କେତେକ କର୍ମରାଜଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଉତ୍କଳ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ଏହି କର୍ମରାଜମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ କାଳରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ରାଜକୁମାର ବୟସପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେପରେ ସେ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ବରୂପ ତୋହଳ ନଗରରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେ ଏବଂ କୁମାରଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଦ୍ବିତୀୟ ସ୍ବଭାବ ଅନୁଶାସନ ଲିଖିତ ହେଲା ।

ଉତ୍ତର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରେ କଲିଙ୍ଗର ଅଧିକାରୀମାନେ ଶତ୍ରୁ ଓ ତାଲୁକ୍ତ ମାତରେ ଅନୁଶାସନ ପାଠ କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । କୈନ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୁଇମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କୈନଧର୍ମର ବ୍ୟାପ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆନୁମାନଙ୍କର ପ୍ରବୋକ୍ତ ଅନୁମାନ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ହେଉଅଛି ।

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନର ଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଅଶୋକ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର ପାଇଁ ସାମାନ୍ୟ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ‘ମୋର ଅଭିଳାଷ ଦୁଃଖ’, ‘ରାଜ କର୍ମସ୍ୱରୂପମାନେ ଦେଖିବେ’, ‘ସେପରି ନିୟମର କଣ୍ଠକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନ ହୁଏ ।’ ଏତାଦୃଶ ଭବବିଶିଷ୍ଟ ବାକ୍ୟମାନ ଆନୁମାନଙ୍କ ଅନୁମାନର ପଛପାଖ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ଭଦ୍ରଶ ବାକ୍ୟ ସମୀଚିନ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଉତ୍କଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଶୋକ ଭଦ୍ରଶ ଅମର୍ଷତୋ ବ୍ୟବହାର କରିବାର କାରଣ ଦ୍ୱିବିଧ ହୋଇପାରେ, ଯଥା—(୧) ଉତ୍କଳର ବିଦ୍ରୋହ ଅବସ୍ଥା । (୨) ଏ ଦେଶରେ କୈନଧର୍ମର ତଦାନୁକୃତ ପ୍ରସାର ।

ଶ୍ରୀ: ପୃ: ୨୩୨ ଅବରେ ଅଶୋକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା । ତାହାଙ୍କର ବନ୍ଧବମାନଙ୍କ ସମୟରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଧମ୍ମାଜ୍ୟ ଫିମିଶା ଦୁର୍ବଳତର ହୋଇ ଆସିଲା । ଉତ୍କଳ ଅଧିକାରୀମାନେ ଏହି ସୁବିଧା ଦେଖି ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କଲେ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନର ନାୟକ ଶାରବେଳ ଏହି ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶର ପରାନ୍ତର ରାଜା— “ତତ୍ତ୍ୱେ କଲିଙ୍ଗ ରାଜ ବଧେ ।”

ତୃତୀୟ ବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା କିଏ, ଜଣା ନାହିଁ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଅଛି, ଶାରବେଳ କେରୁଭଦ୍ରଙ୍କ କାଷ୍ଠ ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତିର ଶୋଭାଯାତ୍ରା କରାଇ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ଯିଏ ଉପାଧ୍ୟାୟ । “ଏତେଣ ମହାରାଜେନ ମହାମେଦବାହୁନେନ ଚେଟ ରାଜବଂଶ ବଧନେନ ପଥସ ଶୁଭ ଲବ୍ଧନେନ ଚତୁର୍ଥ ଚଳଧାନ ଗୁରୋପଗତେନ କଲିଙ୍ଗାଧିପତିନା ଶିବ ଶାରବେଲେନ ।” ସୁତରାଂ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଶାରବେଳ ଓ ତାହାଙ୍କର ପୁତ୍ର-ପୁରୁଷମାନେ କେରୁଭଦ୍ରଙ୍କ ବଂଶଜ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜା ଥିଲେ । ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଜଣେ କେରୁମାନ ଉତ୍କଳ ସେନାର ନାୟକ ଥିଲେ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କେରୁଭଦ୍ର ହୟୋଦଶ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବରେ ଜନ୍ମିତ ଥିବା ଆଲୋଚିତ ଅନୁଶାସନରୁ ପ୍ରକାଶ । ଆଲୋଚିତ ଅନୁଶାସନ ଶ୍ରୀ: ପୃ: ୨୪ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ସୁତରାଂ ଅନୁଶାସନୋକ୍ତ କେରୁଭଦ୍ର ମହାଭାରତୋକ୍ତ ଫଳୁମାନ ହୋଇପାରନ୍ତି ।

ଖାରବେଳ ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ହାତୁଗୁମ୍ଫା ଓ ଲାଙ୍ଗୁର ଜଗନ ହାତୁଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ୧୭୫ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବଂଶ ବା ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୧୫୭ ଅବରେ (ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୩୨) — ୧୭୫ = ୧୫୭ ଶ୍ରୀ: ପୂ:) ଡୋହତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଅଢ଼ ଲାଙ୍ଗୁର ରାଜତ୍ବର ସମ୍ବୋଧନ ବା ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷ ଅଟେ । ସେ ଜନର ପଞ୍ଚବଂଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ରାଜାବୁସେ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୧୫୭ (୧୫୭ + ୧୪ + ୨୫ = ୧୯୬) ଅବରେ ସେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ସେ କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା କରିଥିଲେ । ସେ ଶୋଡ଼ଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଯୁବରାଜ ରୂପେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସୁତରାଂ ଉକ୍ତବ୍ୟ ଯୌବରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ପିତା ବା ପିତାମହ ତାଙ୍କ ଯୌବରାଜ୍ୟପାଇଁ ଶ୍ରୀ: ପୂ: ୧୫୭ ଅବର ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳରେ ସ୍ଥାନୀୟ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଖାରବେଳ ତଥା ତୃତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମ ନଙ୍କ ସମୟରେ ଚଳିବା ବା ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଭାରତରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପରାଜିତ ଥିଲା । ରାଜ୍ୟଭିଷେକର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ, ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚବଂଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଖାରବେଳ ରାଜ୍ୟାଳୟରୁ ବାହାରି ଓ ଚୋରଣମାନ ମରାମତି କରିଥିଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ସେ ଯଥାକ୍ରମେ ମୁଖିକ, ଶୁକ୍ର ଓ ସେନାପତିଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ । ରାଜତ୍ବର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ ସେ ମରଧ ରାଜ୍ୟ ଅବସର କଲେ । ମରଧରାଜ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଧାନ୍ୟ ନିକର ମଧୁରକୁ ପଳାୟନ କଲେ । ଖାରବେଳ ପଳାତକ ରାଜାଙ୍କର ଅନୁଧ୍ୟାବନ ନକରି ସୁରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ରାଜତ୍ବର ଦଶମ ଓ ଦ୍ଵାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେ ଯଥାକ୍ରମେ ଭାରତର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଦଖଲକାର୍ଯ୍ୟ ଯୋଜ୍ୟ ପ୍ରେରଣା କରିଥିଲେ । ଶେଷୋକ୍ତ ବର୍ଷରେ ସେ ମରଧରାଜ ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରଙ୍କୁ ପରାଜିତ ଓ ଅଧୀନସ୍ଥ କରି ଅଙ୍ଗ ଓ ମରଧରୁ ନାନା ବିଜୟ ଚିହ୍ନ ଦେଇ ସୁଦେଶକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ । ସୁଙ୍ଗ ବା ମିତ୍ରବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ବୃଷମିତ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ର ଥିଲା । ଆଦି ଜନଙ୍କର ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ପଦଚିହ୍ନକୁ ନିଜରାଜ ଉତ୍କଳରୁ ନେଇଯାଇଥିଲେ, ଖାରବେଳ ଏହିଥର ତାହା ଛଡ଼ାଇ ଆଣିଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ଵ, ମଣି, ମୁକ୍ତା ଓ ହସ୍ତି ପୋତ ପାଣ୍ୟ ଦେଶରୁ ଉତ୍କଳକୁ ଆମତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜଧାନୀ କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚିତ ଅନୁଶାସନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ । କୋଧଡ଼ିଏ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସେ ତୋରଳି ପ୍ରାସାଦରେ ରହି ଶାସନ କରୁଥିଲେ ଓ ପୂର୍ବପରି ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀର ସୀମା

ଘଣ୍ଟଗିରି ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲା । ତୁମ୍ଭାସ୍ତ୍ର ବଣର ତାଙ୍କ ପ୍ରବଚନ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହଠାରେ ଧ୍ୟାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ନବମ ବର୍ଷରେ ଶାରବେଳ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଉପକଣ୍ଠସ୍ଥ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ତଟରେ ବହୁ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରି ଏକ ରାଜପ୍ରସାଦ କରାଯାଇଥିଲା ।

“ପ୍ରାଚୀ ତଟେ ରାଜ ନିବାସ ମହାବଳୟ ପ୍ରାସାଦଂ କାଳୟତି ଅଠତିଥାୟ ଶତ ପଦ୍ମପେତ ।” ସେହି ଘନୁ ରାଜବଂଶ ଏହି ନୂତନ ପ୍ରାସାଦରେ ବାସ କରୁଥିବା ଲାଗିଲା । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନର ଆଦ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନର ଆଦର କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଏହି ଚିହ୍ନର ଆବଳମ୍ବନରେ ନେଲେ ଶାରବେଳଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ମନେକରାବା ସୁପକ୍ଷତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅନୁଶାସନର ପ୍ରାନ୍ତରେ ବୋଧିବୃକ୍ଷର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଏକ ଚିହ୍ନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହିପରି ଏକ ଚିହ୍ନ ଅଛି । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ଏହା ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଏକାକ୍ଷର । ସୁଖି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ଜୈନପୀଠ ଘଣ୍ଟଗିରିରେ ଖୋଦିତ ନହୋଇ ବୌଦ୍ଧ ଧୂରୁଣ ବେଷ୍ଟିତ ଉଦୟଗିରିରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଅତି ମଧ୍ୟ ରାଜତ୍ୱର ଏକାଦଶ ବର୍ଷରେ ଯେ କେହି ଉଦ୍ଭୁଜ କାଷ୍ଠମଣ୍ଡିର ଯେଉଁ ଶୋଭାଯାତ୍ରା କରାଇ ଥିଲେ ଠିକ୍ ତାହାର ପଦୁଣ ଶୋଭାଯାତ୍ରା ଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମାନ୍ତରରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀତଟରେ ନୂତନ ପ୍ରାସାଦ ଖୋଳାଇ ଥିଲେହେଁ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଶାସନ ସନ୍ନିହିତ ତୋଥିଲି ପ୍ରାସାଦକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିନଥିଲେ । ତୋଥିଲି ପ୍ରାସାଦ ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବରୁ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର ହେଉଥିଲା । ଗ୍ରୀଷ୍ମୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତୋଳେମି ତୋଥିଲିକୁ ରାଜଧାନୀ ବୋଲି କହୁ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ, ଶାରବେଳ ତଥା ତୁମ୍ଭାସ୍ତ୍ର ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଶାରବେଳ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି ଧର୍ମମତ ହୋଇ ରାଜଧର୍ମ ଭୁଲିଯାଇ ନଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେବନୁ ଅଶୋକ ଯୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟ ଏକାବେଳେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ନିଷ୍ପୃହା ହେତୁରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ହିମାଳୟ ଦୁର୍ଗଳତର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପଞ୍ଚାନ୍ତରେ ଶାରବେଳ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେହେଁ ବିଦେଶ ଆକ୍ରମଣରୁ ସ୍ଥାନୀ ହୋଇ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଭିଶେକ, ପ୍ରାସାଦ ଗଠନ ଓ ଦରବରକୁ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜଧର୍ମୋଚିତ ଅଟେ ।

ବୌଦ୍ଧଭକ୍ତଲର ତୁମ୍ଭାସ୍ତ୍ର ରାଜବଂଶ କେବେ ବନ୍ଧୁ ହେଲା ଜଣା ନାହିଁ । ଶାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ବଣର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ନାମ

ପାଇନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ଶାରବେଳଙ୍କ ବନ୍ଧୁତ୍ବମାନେ କିଛିକାଳ ଉତ୍କଳରେ ଶାସନ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୋଷକତା କରିଥିଲେ, ଯେହେତୁ ନରାଜର ବୌଦ୍ଧଗୁମାସ ଶ୍ରୀ: ପ: ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ଶ୍ରୀଷ୍ଠୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ପରି ଦେଖିହୁଏ ।

ଉତ୍କଳ ଦେଶର ସ୍ଵାତୀନ ପ୍ରଜ୍ଞରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସମସାମୟିକ ଯୁଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୨୮ ଓ ୧୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରପାଲିତ ନାମରେ ଉତ୍କଳରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ରାଜା ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧସୂକ୍ଷ୍ମ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ତାଙ୍କର ନବରରେ ରହି ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପଦ୍ଧା ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ରାଜାଙ୍କର ପୂର୍ବାପର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ କିଛି ଜାଣୁ ନାହିଁ ।

ଉଦ୍ଧୃତକେଶରୀ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜ୍ୟାରମ୍ଭ କରିଥିବା ବନ୍ଧୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛୁ । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ କହନ୍ତୁ ଏହି ବର୍ଷର ପୂର୍ବରୁ ଯବନମାନେ ୧୪୭ ବର୍ଷ କାଳ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଯବନ ରାଜତ୍ବ ପୂର୍ବରୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ରାଜାମାନେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ କାଳପାଇଁ ଉତ୍କଳର ରାଜା ଥିଲେ ।

ଉଦା :—	ବଟକେଶରୀ— ୫୧ ବର୍ଷ
	ନିଭୁବନ ଦେବ—୪୩ ବର୍ଷ
	ନିର୍ମଳଦେବ— ୪୫ ବର୍ଷ
	ଭୀମଦେବ— ୩୭ ବର୍ଷ
	<hr/>
	୧୭୬ ବର୍ଷ
	ଶୋଭନଦେବ ୧୦ ବର୍ଷ

୩୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଭୀମଦେବଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁହେତୁ ଶୋଭନଦେବ ସିଂହାସନାର ଆରୋହଣ କଲେ । ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ (୩୮୮—୧୭୬ = ୧୪୨) ୩୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଯାଏ (୪୭୪—୧୪୨ = ୩୩୨) ଉପରୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ନାମ ଓ ଶାସନକାଳ ଅବିଶ୍ଵାସ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ହତ୍ୟାଶିଳ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ବଂଶୀୟ ଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀ ଧର୍ମବଳମ୍ବୀ ରାଜା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଉପରେ ପାଞ୍ଚକଣ ବଳାକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଳମ୍ବୀ ବୋଲି
ହସ୍ତ କରାବାରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାର କାରଣ, ସେମାନେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ପୋଷକ ସ୍ବରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଳମ୍ବୀ
ନ ହୋଇଥିଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯବନ
ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୁସ୍ଥାସ୍ତିତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରଥାନ୍ତେ ।

୩୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯବନମାନେ ରକ୍ତବାହୁଙ୍କ ନେତୃତ୍ବରେ ଜଳପଥରେ
ଆସି ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କଲେ । ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଯାହୁତ୍ୟାରେ ଯବନଶବ୍ଦ
ବିଦେଶୀୟ ବା ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ବୋଲି ବା ବ୍ୟର୍ଥୀ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ
ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୫୩୮ ଓ ୪୨୧ ଅବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଯବନମାନେ ଉତ୍କଳର ଗଭର୍ଣ୍ଣର
ଆସି ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରୁ ସମ୍ଭାବ୍ୟ । ଏହି
ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଜେମ ପବନ ଦନ୍ତ ଦେଇ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା
ବିଷୟ ପୁଣି କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ
ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯବନମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ ଦେଶୀୟ
ଇତିହାସରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହି ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧ ନରପତିମାନେ
ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜପଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରମାଣ
କରିଅଛୁ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଯବନମାନେ
୧୪୭ ବର୍ଷ କାଳ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ
ଏହି ହେତୁରୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କୁ ଯବନ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି ।
ଆମ୍ଭେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଜବଂଶ ବୋଲି
କହିପାରୁ ।

କବି ଚାଳିହାସ: ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ
କଂସାଳ ଓ ବୈତରଣୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୃଷଣକୁ ଉତ୍କଳ ଏବଂ ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ
ଅଞ୍ଚଳକୁ କଳିଙ୍ଗ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ବା କଂସାଳ ଓ
ବୈତରଣୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୃଷଣରେ ଏକାଧିକ ନରପତି ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ ।
“ଉତ୍କଳା ଦକ୍ଷିଣ ପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯାତି ।”

ହମ୍ବଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଆଲହାବାଦ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେତେବେଳେ
କଳିଙ୍ଗ ବା ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜଧାନୀ ଦକ୍ଷିଣପୁ ମହେନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟ
ନକଟରେ ଥିବାର୍ଥିକ ଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ବା ଯବନମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଉତ୍କଳ
ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଛାଡ଼ି ରାଜ୍ୟଗଣନାମାନଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟଗଣର
ଅଧିଷ୍ଠାତାମାନେ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗ୍ଵତ ନାନା ବିବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିବେ ।

ବୋଧହୁଏ, ଜନ୍ମେଜୟ ଏହି ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିତ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ପଶ୍ଚିମ ଶୀମାକୁ ପ୍ରଦେଶମାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ପରେ ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ଯଯାତି ଦେହ ପୁତ୍ରଧାର ଅନୁଧାବନ କରି ଆସମୁଦ୍ର ସମୁଦ୍ର ଉତ୍କଳରେ ହସ୍ତଗତ ଥିଲେ । ଏହିପରି ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ଶେଷ ରାଜବଂଶର ଲେପ ସାଧିତ ହେଲା ।

(୨)

ଶାସନ ନୀତି ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା :

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେତେକ କଲ୍ୟାଣ ଓ ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ଅବଳମ୍ବନ ସାହାଯ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକ ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଶାସନନୀତି ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଆଲୋଚନା କରିବୁ । ଏଠାରେ ମନେ-ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଇନ୍ଦ୍ରଧିର ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଉପକଣ୍ଠ ଅର୍ଥାତ୍ ବିହାର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶରେ ଏକାଧିକ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗ୍ବିଜୟ ଦ୍ଵାରା ନିଜ ନିଜର ସମରାଜ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିବାପାଇଁ ପ୍ରତି ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳ ଏକାଧିକବାର ଦେଖିବାକୁ ପାରି ।

ପୁଣି ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ରାଜାମାନେ ଅନ୍ୟ ଦେଶ ନୟ କରିବା ପୂର୍ବେ ସଙ୍ଗେ ତାହାକୁ ସ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ସ୍ଵୀୟ କର୍ମସୁଚିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାସନ କରୁଥିଲେ । କାରଣ, ପଞ୍ଚଜିତ ରାଜାମାନେ ଦୁର୍ଗସ୍ଥ ସୁରକ୍ଷାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ସେମାନେ ବିଭେଦାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସ୍ଵାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ସୁଯୋଗ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଥିଲେ । ସେହିହେତୁବୁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ରାଜବଂଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ବିଭିନ୍ନ ହେଲପରେ ବିଭାଜିତ ହେଉଥିଲେ । ପରେ ବିଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶର କୌଣସି ବଂଶଧର କିମ୍ବା ଦେଶସ୍ଥ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସୁଯୋଗ ଦେଖି ନୂତନ ସ୍ଵାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଅଛି—

“ଲଳିତା ରାଜବଂଶେ ପୁରସ୍ତ ଯୁଗେ

ମହାରାଜାଭିଷେକ ପାୟନାତି ।”

ଟାଟେଲ ଏକ ସୁରୁଷ ପାଇଁ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଦ୍ଵିସରୁଷ ଅଭିଷେକ ଓ ସୁରୁଷାନୁକମ ଅଭିଷେକ ତଦାନନ୍ତର ଯୁଗରେ ଅବିଚଳ ନଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଟାଟେଲ ଏକ ସୁରୁଷ ପାଇଁ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ତେବେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଲେଖକଦ୍ଵାରା କମ୍ପା ଲେଖମାନଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ଵସ୍ଥାପନା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସ୍ଵୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ, ଲେଖମାନେ ପ୍ରାୟ ମୃତ ରାଜାଙ୍କ ପୁଅ ବା ବନ୍ଧୁ-ମାନଙ୍କୁ ହିଁ ରାଜା ମନୋନୀତ କରୁଥିଲେ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ରାଜାଙ୍କର ସହାୟତା କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଅମ୍ବେମାନେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଉଦ୍ଘ୍ରାପାଳିତ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖି । ରାଜାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ମନ୍ତ୍ରୀ ମାନ୍ୟଦ୍ଵାରା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୋଧହୁଏ ଏହି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଦେବଳ ଦୁର୍ବଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଉଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ପିତୃଶୂଳ ଥିବା ରାଜାମାନେ ପ୍ରଜାସୂଚକ ଉପକାରଣ ନାନା ପାଖାପାଖି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାକୁ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଉପକାରୀ, ତାହାର ବିରୁଦ୍ଧ ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା ।

ରାଜାମାନେ ରାଜଧାନୀରେ ରହି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ରାଜଧାନୀ ଏକାଧିକ ଗ୍ରାମବେଷ୍ଟିତ ଦୂର୍ଗମାନ । ଏହି ଦୂର୍ଗ ହିଁ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାସାଦ । ଏହି ଦୂର୍ଗ ବା ପ୍ରାସାଦ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୁଏ । ତୋତଳ ଏହିପରି ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କାର୍ଯ୍ୟ ନିଷେଧରେ ଉତ୍କଳର ଦେଶଶୈଳୀୟ ଲେଖେ ଶାସନଦେଇ ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ପାଉଥିବାବୁ ଅଶୋକ ଏହାର ଦ୍ଵାରଦେଶରେ ଅନୁଶାସନ କୋତର କରାଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜଧାନୀ ଛଡ଼ା ଏକାଧିକ ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ହେଲେନେ, ଏଥିରେ ପ୍ରସ୍ତୁ ମାର୍ଗ, ସୁବୁଦ୍ଧି ତୋରଣ, ସୁଦୀର୍ଘ ପ୍ରାଚୀର ଓ ସୁଶୋଭିତ ଗୃହମାନ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦଳ୍ଵରା ଓ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପ ଏହିପରି ରାଜଧାନୀ ହୋଇଥିବ । ଟାଟେଲ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରଥମ କର୍ମରେ ରାଜଧାନୀର ବାତ୍ୟାଭରୁ ରକ୍ଷା, ପ୍ରାଚୀର ଓ ତୋରଣମାନ ମରାମତି କରାଉଥିଲେ ।

ଦେଶରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ପାଟଲୀପୁତ୍ର ଛାଡ଼ିଗୋଟି ଥିବା ବା ପ୍ରାୟତଃ ଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଲେଖାଏଁ

ସଭା ଥିଲେ । ଆତ୍ମାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଡ଼ ନଡ଼ ନଗର ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ରାଜ୍ୟାଳ ଓ ପଦର ବିଭାଗରେ ଥିବା ନଗରର ସଂସମାନ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ରର ଅଧୀନରେ ସଂଗୃହ୍ଣ ଥିଲେ । ପଞ୍ଚାଳରେ, ପ୍ରାଦେଶିକ ରାଜ୍ୟାଳର ଓ ପ୍ରାଦେଶିକ ବିଭାଗରେ ଥିବା ନଗରର ସଂସମାନ ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ରର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । ଅଶୋକ ବୋଧହୁଏ ପିତାମହଙ୍କର ଏହି ସଖାଳୀ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ । କାହାହେଲେ କାଙ୍କ ସମୟରେ ତୋହଳ ନଗର ଓ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଗରମାନେ ପ୍ରଥମେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ଚର୍ମଶାସନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଏବଂ ପରେ ରାଜକୁମାର ଏବଂ ଚର୍ମଶାସନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଏହି ସମୟରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିବା ନଗରର ନିପରୋଧ ସଂସ ବା ପଞ୍ଚାୟତମାନ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସ୍ୱାଧୀନଶାସନର ପ୍ରମାଣ ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ସ୍ୱାଧୀନଶାସନ ଥିବା ଦ୍ୱାଦଶଗୁଣୀ ଅନୁଶାସନରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେଥିରେ ଅଛି—

“ଅନୁଗତ ଅନେକାନ୍ତ ଶତ ସହସାନ୍ତ ବିନିବିଧ ପୋରଂ ଜାନପଦଂ ।”

ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳରେ ଗ୍ରାମ ଓ ନଗରର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ସଂସ ଥିଲା । ଏହି ପୌର ଓ ଜାନପଦ ସଂସମାନଙ୍କ ନିମ୍ନରେ ପୁର (ନଗର) ଓ ଜନପଦର ପରିଚାଳନା ଭାର ଅର୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚାରବେଳ ଏହି ସଂସମାନଙ୍କୁ କେତେକ ନୂତନ ଅଧିକାର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ନଗର ସଂଖ୍ୟା ଅତି ଅଳ୍ପ ଥିଲା । କେବଳ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ବା ଉତ୍କଳରେ କାଶିକ, ଭରତକେ ସଂସଯୁଗରେ ନଗର ସଂଖ୍ୟା ଗ୍ରାମ ରୂପରେ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଭରତସଂସମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ବ୍ୟବସାୟ କୃଷି, କାଣିଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ନଗରର ବର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ସେଥିପାଇଁ ଭରତ-କଳିଙ୍ଗରେ ଗ୍ରାମର ଉନ୍ନତି ଓ ଅବନତି ପକ୍ଷେ ଭରତର ଉନ୍ନତି ଓ ଅବନତି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ । କଶିକ ଭରତ ପକ୍ଷରେ ଯେଉଁ ନିୟମ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ, ତହିଁରୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳଭୂମି ବହୁତ ନୁହେଁ ।

ଉପରୋକ୍ତ, ଦ୍ୱାଦଶଗୁଣୀ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ପରିଚାଳନା ସଂସ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଏହି ସଂସର ସଭା ଥିଲେ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସଂସ ପରିଚାଳିତର ଜଣେ ଜଣେ ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟ ବା ଗ୍ରାମପ୍ରଧାନ ଥିଲେ । ଏମାନେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ-ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହି ସଂସ ବା ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟମାନେ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟସ୍ତ

କଳହ ବାଦ ଆଦର ବିସ୍ତାର କରୁଥିଲେ, ସେହୁମାନେ ଗ୍ରାମର ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରି ରାଜକୋଷକୁ ଅର୍ପଣ କରୁଥିଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୃକ୍ଷଶାଳୀ ଓ ମୁଣିକଳ ଗ୍ରାମାବସ୍ଥାପକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ । ଗ୍ରାମର ଉପକଣ୍ଠରେ ଶସ୍ୟକ୍ଷେପମାନ ବହୁଳ ଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଅପଣା ଅପଣା ମଧ୍ୟରେ ଏହି କ୍ଷେପମାନ ବହୁଳ କରି ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରି ବୃକ୍ଷକୁ ନେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଗ୍ରାମବାସୀ କୌଣସି କ୍ଷେପକଣ୍ଠର ଏକା ଏକା ଅଧିକାରୀ ନଥିଲେ । ସେ ସମସ୍ତ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ ଅନୁମତି ବିନା ତାଙ୍କ ଅଧିକୃତ କ୍ଷେପକଣ୍ଠକୁ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ଦେଇପାରୁ ନଥିଲେ । ଶସ୍ୟକ୍ଷେପର ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀରେ ଅରଣ୍ୟ ଓ ଗୋରର ଭୂମି ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । ଅଣ୍ଟୋରୁ ଗାଈ ଆଣ୍ଟିକା ଓ ଗୋରର ଭୂମିରେ ଗୋମୁଷାଦି ଚରାଇବା ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କର ସମାନ ଅଧିକାର ଥିଲା । କୌଣସି ଗ୍ରାମବାସୀ କାହାର ସାଧାରଣ ଅଧିକାରରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହେଉନଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ମିଳିତହୋଇ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ବିଶ୍ରାମ ବୃକ୍ଷ ସ୍ଥାପନ, ଜଳାଶୟ ନେନ, ମାଟି ଓ ସଜ୍ଜମନ୍ତରର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାଙ୍କର ସୁବିଧାପାଇଁ ହୃତକର କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବାରେ ପଶ୍ଚାତ୍ତପ୍ତ ନଥିଲେ । ଖାରଲେ ରାଜହର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷରେ ଜଳସେଚନର ସୁବିଧାପାଇଁ ନନ୍ଦରାଜଙ୍କ ଖୋଦନ ନାଳକୁ ସ୍ଥାପନ ରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଣାଇଥିଲେ । ଆଜି ଯେଉଁ ଦେହଯୋଗର ଅଳ୍ପବ ହେତୁରୁ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତ-ବର୍ଷର ସର୍ବଜାଣି ହୋଇଅଛି, ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ତାହା ଜାଗ୍ରତ ରହି ଏ ଦେଶର ଗ୍ରାମ ଓ ନଗରମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ, ସେହି ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଯୋଗାଇତା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମରେ କିଛିନ୍ନ ବ୍ୟବସାୟର ଲୋକେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସାୟୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ ପରି କ୍ଷେପକଣ୍ଠର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । କେହି ଅବା ପ୍ରାଣୀନୁଯାୟୀ ବର୍ଷ ଶେଷରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମବାସୀଠାରୁ ଜଳୁ କିଛି ଶସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହକରି ବର୍ଷକପାଇଁ ଭରଣପୋଷଣର ସଂସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶେଷୋକ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଧୋବା ଓ ଭଣ୍ଡାର ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମ-ସେବକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜାଗ୍ରତ ରହିଥିଲା । ଦୁଷ୍ଟତା ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟପାଇଁ ବାହାରକୁ ଯାଉ ନଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସ୍ୱଳ୍ପ ଅଳ୍ପବ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଅରଣ୍ୟ ଓ ଶସ୍ୟକ୍ଷେପଦ୍ୱାରା ଦୁଷ୍ଟଭୂତ ହେଉଥିଲା । ଫଳରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଧନ ନ ଥିଲେ ବା ଦରିଦ୍ର ନଥିଲେ । ସମାଜର ଧନ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସମାନଭାବରେ ବଣ୍ଟିତ ହେଉଥିଲା ।

ଯୋଗୀବର ଶଙ୍ଖର କହୁଅଛନ୍ତି, “ଅର୍ଥମନର୍ଥଂ ସ୍ବପ୍ନ ଇତ୍ୟଂ ।” ଅର୍ଥ ହିଁ ସ୍ବପ୍ନତାର ଅନର୍ଥର ମୂଳ । ଦେଶର ଅର୍ଥ ଉପଭୋକ୍ତମତେ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାନରୂପେ ବଣ୍ଟିତ ହେଉଥିବାପ୍ରକାରେ ସମାଜରେ ଅନର୍ଥର କୌଣସି କାରଣ ନଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟବଳ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଅପରାଧର ହତ୍ୟା ଅତି ଅଳ୍ପ ଥିଲା । ସମାଜରେ ଅତ୍ୟାଚାର ଧନ ବା ଅସଦାଚାର ଆଚରଣୀ ପ୍ରାୟ ନଥିଲେ । ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅପରାଧରୁ ଶାନ୍ତ କରିବା ପ୍ରକାଶେ ସଙ୍ଗୋତ ଘଣ୍ଟର ଭୟ ଦେଖାଇବା ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲା । କୌଣସି ଲୋକ ଅପରାଧ କଲେ ତାହା ଆକସ୍ମିକ ଭବେତେ ହେଉଥିଲା । ମହାରାଜା ଅଶୋକ ସେଥିପାଇଁ ନିଜର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରେ ନିରାପରାଧତାକୁ ମଧ୍ୟ କେବଳ କାରାଦଣ୍ଡ ଦେବାପାଇଁ ଆଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଉପଭୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କେହି ମନେନକ୍ଷେପେ ନାହିଁ ଯେ ବୌଦ୍ଧ-ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳସମାଜ ଏକାବେଳେ ଦୋଷଶୂନ୍ୟ ଥିଲା; ଏପରିକି କୌଣସି ରାଜା ବା ମହାରାଜା ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକମାନେ ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବରଂ ରାଜା ଓ ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କ ବିଦ୍ୟମାନତା ହେତୁ ସମାଜରେ ଉକ୍ତବିଧ ଶାନ୍ତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ରହିଯାଇଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ରାଜା ଅତି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଥିଲା । ଏହାଙ୍କର ଅକ୍ଷରରେ ହୁଏତ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳ-ଶେଷରୁ ଭକ୍ତ-ସ୍ରୋତରେ ଭସାଇଥାନ୍ତେ । ଉତ୍କଳର ଅର୍ଥ ଏବଂ ଆଦମ ଅଧିକାରୀ ଅନାର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରୁମୁଳ ଦୁହାଁ ସଦୃଶିତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଅଳ୍ପ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ତାଶକ୍ତିର ଯୁଗରେ ରାଜା, ଜାତିର ପ୍ରତିନିଧି ଓ ଜାଗାୟ ଗୌରବର ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ବରୂପ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହିପରି କାରଣରୁ ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ରାଜଶାସନ ସଙ୍ଗେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପିତୃତ୍ବ ଶାସନ ହେତୁ ରାଜା-ମାନଙ୍କର ଉତ୍ତି ଦୃଢ଼ ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ସମସ୍ତଙ୍କରେ ରାଜବଶର ଚିହ୍ନ ବାହାରୁଥିଲେ ।

ପ୍ରଜାମାନେ ଉତ୍କଳ ଶାସନ ଏକକ୍ଷତ୍ରୀ ଗାଜାଙ୍କୁ କର ସ୍ବରୂପ ଅର୍ପଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି କର ପ୍ରାୟ ଶତା ଆକାରରେ ପଡ଼ି ହେଉଥିଲା । ରାଜା ଏକଦ୍ବାରା ନିଜର ଓ ଶାସନର ଖର୍ଚ୍ଚ ନିଜର ଅବସ୍ଥିତ ଶାସନର ଶାସକର ହିତକର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଜୟଲକ୍ଷ୍ମୀ ରାଜାମାନେ ବେଷ୍ଟନ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଶମତାପ୍ରିୟ ଦଳ ବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ଅକ୍ଷର ନଥିବା । ଅର୍ଥୀରାଜାମାନେ ଅନାର୍ଥମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟର ସୁଯୋଗ କରିଥିଲେ । ସେହିପରି ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟ

ପ୍ରଥା ଲବ୍ଧରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥା ଅନୁସରଣ କରି ଅନ୍ତଃଶତ୍ରୁ ଓ ବହୁଶତ୍ରୁର ଦମନାର୍ଥ ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟ ରଖୁଥିଲେ । ଏହି ସୈନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଶକ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ଲୁଗାଶେଣୀରେ ବସନ୍ତି ଥିଲେ । ଯଥା :—ହସୀ, ଅଶ୍ବ, ଚେ ଓ ପଦାଢ଼ିତ । କଥକ ଅଟ୍ଟ, ମେଘାସ୍ଥ ନିଧିଜ୍ଞ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସୈନ୍ୟରେ ୬୦୦ ହସୀ, ୧୦୦ ଅଶ୍ବାଶ୍ବେଷ ୭୦,୦୦୦ ପଦାଢ଼ିତ ଥିଲେ ଏବଂ ଅଶୋକଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସେନାର ସଂଖ୍ୟା ଅଡ଼େଇ ଲକ୍ଷ ଥିଲା ।

ଏହି ବୃହତ୍ ସୈନ୍ୟ ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ ଉତ୍କଳର ଚକ୍ରାନ୍ତମାନ ଲୋକ-ସଂଖ୍ୟା କନକରୂପ ବୃହତ୍ ହୋଇଥିବ । କାଳିଦେବଙ୍କ ହାଗାଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶୀତନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳର ଲୋକସଂଖ୍ୟା ୩୫୦,୦୦୦ ଥିଲା । —‘ପନହୁ ପାହୁ ଶତ ଶହ ସେହୁ ପକାଡ଼ିଆ’ ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚଦଶ ଶହ ହଜାର ପ୍ରକୃତି ବା ପ୍ରଜା ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଗ୍ରାମ ସନ୍ନିବେଶ ପ୍ରକୃତ ରାଜ୍ୟରୁ ଜୀବନଧାରଣର ଉପଯୋଗୀ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଉତ୍ପାଦନ କରି ଆସୁନିର୍ଭର ଯତ୍ନକାରୀ ଗ୍ରାମ ଜା ନରର ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଓ ବିଦେଶ ଯଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟର ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ ନଥିଲା; କିନ୍ତୁ ନାନାବିଧ ବାଣିଜ୍ୟ ଯମାନ ମଧ୍ୟରେ ପକ୍ଷପତ୍ତି ବୃଦ୍ଧିର ସହାୟକ ଥିଲା । ଏକାଧିକ ଲୋକ ମିଳିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବାଣିଜ୍ୟ ସଂସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ଯଦ୍ବାର ଯତ୍ନମାନେ ଯମାନ ଭବରେ ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣର ଭାର ବହନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସଂସ୍ଥା ନଦୀ ବା ସମୁଦ୍ରର କୌଣସି ଯାତ୍ରା ଦେଶ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ବାଣିଜ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାର ଏକ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା । ତନ୍ତ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ପୋଳ ନିର୍ମାଣ ଯୋଜନାଙ୍କର ଏକଗୁଣିଆ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିଲା । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ସଂସ୍ଥା ବାଣିଜ୍ୟ ବଢ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ସେ ଯେକାରଙ୍କ ଠାରୁ ଜାହାଜ ଭଡ଼ା ନେଉଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଉତ୍କଳାଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଳତ କନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ସମୁଦ୍ର ମାର୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହା ଛଡ଼ା ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସୁବିଧାଜନକ ମାର୍ଗମାନ ଥିଲା । ଶାଗର ବନ୍ଧରେ ପୋଲଟରୁ ପଟାଳା-ସଙ୍କେତ ଦ୍ବାରା ପାଟଣା ସହିତ ଯୋବାଣ୍ଡା କରୁଥିଲେ । ବସ୍ତାବନ୍ତ ଓ ସୁନ୍ଦର ଉତ୍କଳର ପ୍ରଧାନ ଗସ୍ତାତ୍ର ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା । ଲୋକମାନେ ଦ୍ରବ୍ୟ ବା ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଅର୍ଥର ବିନିମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତାମ୍ର ମୁଦ୍ରା ବଡ଼ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଦୁଗ, କଟକ, ବାଲେଶ୍ବର

ଓ ତୋଷାର୍ଥ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସ୍ଥାନ ଏହି ସମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟକେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଚିଲିକା ହ୍ରଦ, ମହାନଦୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ବୈଳଙ୍ଗୀ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀମାନ ବାଣିଜ୍ୟୋପ-
ଯୋଗୀ ଥିଲା । ଏହି ସୁରରେ ବ୍ୟବହୃତ ପୋତମାନଙ୍କର ଆକୃତି ଷ୍ଟ୍ରୁ ନଥିଲା ।
ଦ୍ରୋଣ ଦ୍ଵାରା ଜାହାଜର ଶବ୍ଦ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲା । ଜାହା, ବ୍ରହ୍ମ, ଶ୍ୟାମଳ,
ଶ୍ରୀଘ ଓ ରୋମ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ଯଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ଯାଇ
ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଜନମାର୍ଗର ଅଭାବ ସ୍ଥଳରେ ଶବ୍ଦହୀନ ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ
ସ୍ଥାନକୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସ୍ଥଳ ବହନ କରୁଥିଲା ।

ପଞ୍ଚଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ପାରବାସିକ ଜୀବନ ଶାନ୍ତମୟ ଓ
ଆମୋଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଗୃହେ ଗୃହେ ଶାନ୍ତାଲକ୍ଷୀ ବିରାଜମାନ କରୁଥିଲେ । ଆଜି
ଯେଉଁ ରମଣୀମାନେ ସୁରୁଷର କେବଳ ହେଉଥିଲେ ସେହିପରି ସେମାନେ
କଦାମିନ୍ତର ସୁରରେ ସୁଶୀତଳ ବୃକ୍ଷ ଗୁମ୍ଫାରେ ବସି ସ୍ନାନ ଓ ବସ୍ତ୍ର ବଦଳ
ଦ୍ଵାରା ଗୃହେ ଗୃହେ, ତଥା ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଯୌର୍ଦ୍ଧ୍ଵର ବୃଦ୍ଧି କରୁଥିଲେ । ଜାଷ୍ଠସିଦ୍ଧ
ଅନ୍ନ ଲୋଭମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଖାଦ୍ୟ ଥିଲା । ସାଧୁ ପତ୍ନୀ ପ୍ରମୁଦର ଉତ୍ତମ
ସ୍ନେହନ କରୁଥିଲେ । ଚର୍ଚ୍ଚିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ପିତାଙ୍କର ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ଗୃହ ଗୁମ୍ଫାରେ
ବହନ କରୁଥିଲେ । ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟର ଗୃହସ୍ଥିର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ଥିଲା । ପରସ୍ପର
ମଧ୍ୟରେ ଉପହୃତନାଦର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଲୋକମାନେ ନାନାପ୍ରକାର
ପୁଷ୍ପ ବସ୍ତ୍ର ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳଜାତି ଗୋଟିଲ ରାଜାଙ୍କୁ ପୁଷ୍ପ ବସ୍ତ୍ର
ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ, ତାହା ଏକ ପୁଷ୍ପ ଥିଲା ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ତାକୁ
ପରିଧାନ କରୁ ଉଲଗ୍ନ ବୋଲି ଚିତ୍ତସ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ଉପସ୍ଥାପିତ ରାଣୀ
ଗୁମ୍ଫା ଦେହରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ସୁରୁଷ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଅବେଳ
ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ପରି ବୁଝି କରା ଯାଉ ପିରି ଥିଲା । ସ୍ଥଳରେ କୁଞ୍ଜଭୂମି
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବ ଥିଲା । ଉତ୍ତର ଶ୍ରେଣୀ ଜଟିଳଦଶର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵରେ ମେଘଳା ସ୍ଥଳ
ବନ୍ଧା ହୋଇଥିଲା । ଚୋଧନ ଏ ବୌଦ୍ଧ ସୁରରେ ଏହା ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ
ପରିଧାନ ଶାଢ଼ୀ ଥିଲା । ଶାଶ୍ଵତର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକାଦଶ ଯୋଡ଼ି ଉତ୍ତର
ପରିହୃତ ଉତ୍ତମ ସୁରୁଷ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଏମାନେ ହାତରେ ଶକ୍ତି ଓ କାନ୍ଦରେ ବଡ଼
ବଡ଼ ମୋଲି ପିନ୍ଧାନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧସୁରରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସୁରୁଷମାନଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର
ଗୁମ୍ଫା ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଉପସ୍ଥାପିତ ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ମଧ୍ୟ
କୋଡ଼ା ଓ ଚାପନ ପିନ୍ଧିଥିବା ଅନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଏହାର ଅଣ୍ଟାର
ଗୁମ୍ଫା ପାଖରେ ଏକା ନମରର ନାମ ପାଖରେ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ଥିଲା । ଏହାର
ମୁଣ୍ଡରେ ଉତ୍ତମ ବା ପରିଧାନ ଥିଲା । ଏହି ବେଶ ଯେ ଶ୍ରୀମାତା ଅନୁରୋଧ ନୁହେଁ,
ତାହା ଅନୁମୋଦନ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚନା କରିବୁ । ଏଠାରେ ଏହିକ ମାତ୍ର

ଅନୁମେୟ ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଯୋଦ୍ଧା ଓ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ଏକାଦଶ ପରିଚ୍ଛଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଲୋକମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ଗୀତ, ନାଟ୍ୟ, ବାଦ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରବଦ୍ୟା ପିନ୍ଧା କରୁଥିଲେ । ଶାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ରାଜଧାନୀର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ନାନା ଗୀତ, ନାଟ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟ ଦ୍ବାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଯାଇଥିଲା । ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରାଚୀର ଦେହରେ ଏକ ଅସ୍ତ୍ରସ୍ବର ଅବିକଳ ଅଧିକାର ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ପରି ନାଟ୍ୟ କରୁଥିଲା ।

ଯୋଦ୍ଧାମାନେ ଡାଲ, ବଜ୍ରୀ, ତରବାରୀ ଓ ଧନୁଶର ଘେନି ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ । ସମୟ ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ଧରି ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ଓ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାରେ ଚିତ୍ରିତା ଯୋଦ୍ଧା ରମଣୀ ବାଙ୍କୀ ମହାପାତ୍ର ଶିବଦେବୀଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରପଟରେ ନାଚିତ କରାଏ । ଅଶ୍ବାଶ୍ରେୟମାନେ ସୁଦୃଢ଼ ଅସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅଶ୍ବାଶ୍ରେୟ କରୁଥିବା ମଧ୍ୟ ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳା ଚିତ୍ରରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଲୋକମାନେ ହାତୀ ଧରିବା ଓ ଶୀକାର କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଶେଷ ଆମୋଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ଶବ୍ଦକିତ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଚିତ୍ର ଅଛି । ଧନୁମାନେ ଶକଟ, ଶିବିକା ପାଲଙ୍କି ଆଦି ଯାନ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ହସ୍ତ ଓ ଗୁମ୍ଫା ଆଦି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶୟନାବସିଷ୍ଠା କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ରାଜା ଓ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଆଡ଼ମ୍ବରୀୟ ଥିଲେ ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ସୁସ୍ଥତା ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ପିତୃଗୃହ ନରପତିମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ପରଳ, ସ୍ଥାନୀୟ, ସଙ୍ଗତପୁରୀ ଭବରେ ବାସ କରି ନାନା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ଦ୍ବାରା ନିବନ୍ଧିତ କରାଯାଇଥିଲା ।

ସ୍ଥାପତ୍ୟ ;

ରବି ନ ବହୁରାଜ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ ସୁଦୃଢ଼ ଆଲୋକ ଦେବା ଉଚିତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଜାତି ତଥା ଦେଶର ଇତିହାସ ସମସାମୟିକ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦ୍ବାରା ରକ୍ଷିତ ହେବା ଉଚିତ । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ସମସାମୟିକ ଇତିହାସର ଚିତ୍ର ଥିଲେ ବୋଧହୁଏ । ପୁରୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର କେତେକ ଆରୁର ଓ ବ୍ୟବହାର ସମସାମୟିକ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅବଲମ୍ବନରେ ଉପସ୍ଥ ପିତ କରିଅଛୁ । ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ

ବିଦେଶୀୟ ଅନୁକରଣ କି ନା ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଉପସ୍ଥିତି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚନା ହେବ ।

କୌଣସି କୌଣସି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କ ମତରେ ମହାଶ୍ୱର ଅଶୋକଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପ ଅବିଦ୍ୟତ ଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ଭାରତ ଆଗମନ ଯୋଗୁଁ ଭାରତୀୟମାନେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପ ଓ ସୃଜନଶକ୍ତି ସମ୍ମୁଖରେ ଜ୍ଞାନ ଲଭି କଲେ । ପରେ ମହାଶ୍ୱର ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ପ୍ରସରିତ ହେଲା । ଭାରତୀୟମାନେ ଗ୍ରୀସ ରୋମ୍ ଓ ଆସିରିୟାକୁ ଏବଂ ଚଉଦେଶୀୟ ଲେଖକମାନେ ଭାରତକୁ ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ ସାତାୟାତ କଲେ । ଭାରତୀୟମାନେ ତଥା ଭାରତ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଉକ୍ତ ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ଅନୁକରଣ କରି ସ୍ୱଦେଶରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ସୁସଂପାଦନ କଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ପୋଷକତା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ହେଲା । ଭାରତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ତୁପ ଓ ବିହାରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କାଳକ୍ରମେ ଦେଶୀୟ ବା ବିଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ବିଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ଚିତ୍ରମାନ ଭାରତ ଶିଳ୍ପ ଦେହରେ ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହା ହିଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତରେ ଭାରତୀୟ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଇତିହାସ ।

ଭାରତ ଶିଳ୍ପ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପରୋକ୍ତ ମତାମତ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଶାଣିଗୁମ୍ଫା ଓ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର ଉପାଦାନର ପରିହୃତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି, ଶଶିବିଶ୍ଵ ଓ ଉଦୟବିଶ୍ଵର ଶିଳ୍ପକୃତ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଓ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ପ୍ରତୀକ ଅଭରଣାୟ ଲତାପୁଷ୍ପ ଉତ୍କଳୀୟ ତଥା ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପର ଅନୁକୃତ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଦାହରଣ-ସ୍ୱରୂପ ଗୁଞ୍ଜିତ ହୋଇଅଛି ।

ଉଦ୍ଭୱ ଅନୁମାନ କିନ୍ତୁ ସୁବିହୀନତା ନୁହେଁ । ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡର ଭାରତର ସୁଦୂର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ କେବଳ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ମାତ୍ର । ସେ ଅତି ଅଳ୍ପକାଳ ଉକ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରିଥିଲେ । ଭାରତରେ କିମ୍ବା ଭାରତ ସମାଜରେ ତାଙ୍କ ଆଗମନର କୌଣସି ଚିରସ୍ଥାୟୀ ଚିହ୍ନ ରହିବା ଦୂରରେ ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲୋକେ ତାଙ୍କ ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲେ । ପୁଣି ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ଶିଳ୍ପ ବିଦ୍ୟା ସିକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ଅନୁଚରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଥାସଂଭବ ଶିଳ୍ପୀ ନଥିବେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ଚଳଣି ଦ୍ୱାରା ଭାରତ ସମାଜରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବା ସ୍ଥାନାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୁଦୂର ଉତ୍କଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଥିବ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ସମାୟତ,

ମହାଭାରତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ କାଷ୍ଠ ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଲଞ୍ଜନ ନିର୍ମିତ ଗୁଡ଼, ପ୍ରାସାଦ ଓ ଦେବାଳୟମାନ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା ଦେଶୀୟ ହାତୁଡ଼ା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ଅଲ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ପାଟଲୀପୁତ୍ରର କାଷ୍ଠ ଓ ଲଞ୍ଜନ ନିର୍ମିତ ଭଗ୍ନାବଶେଷମାନ ଭୁପୃଷ୍ଠରୁ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ସୂତରଂ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ସମୟରେ ବିଦେଶୀୟ ଅନୁକରଣରେ ଭରଣୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ଶିଳ୍ପଶିଳ୍ପୀ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାରେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଭରତର ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ପ୍ରାରମ୍ଭବାଦ ଫିକ୍ସ୍‌ସ୍ଥି ଅମୂଳକ ବୋଧହୁଏ । ପକ୍ଷାନ୍ତର ପ୍ରସ୍ତରର ସୁଲଭତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭରଣୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ଦିନରୁ ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟର ଆମ୍ଭେ ନରସିଦ୍ଧା ହୋଇଛୁ । ଅଶୋକଙ୍କ ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପର ଭଗ୍ନାବଶେଷ କୌଣସିଠାରେ ପଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟ ନହେବାକୁ କାରଣ ବୋଧହୁଏ କାଳର କରାଳ ସହରଣ ଧର୍ମ ।

ଭାରତର ନାନା ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଅଶୋକ-ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଜ୍ଞାସୂତ୍ରର ଅନୁସାରେ ଗୁପ୍ତ ଫ୍ଲୋର ନାହିଁ । ବରଂ ତାହା ରୁକ୍ମନାଭେ ପରଜାୟା ପୁରର ସ୍ତମ୍ଭମାନ କଦାକାର ବୋଧହୁଏ । ପୁଣି ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ-ଲିପି ସୁଦୂର ଏବଂ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଯଦି ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଭରତରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ହେଲା, ତାହା ହେଲେ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ସ୍ତମ୍ଭ ଏବଂ ଲିପିଗୁଡ଼ିକ ଏଭଳି ସଂଜ୍ଞାସୂତ୍ରରେ ହେଲା କିପରି ? ଏହକୁ ନିର୍ମାଣ ଓ ଖୋଦନ ବେଳାପାଇଁ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡର ଭରତରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ ଗୁଡ଼ିକାସନେ କି ? ଶ୍ରୀକାର୍ଯ୍ୟ, ଯେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଶିଳ୍ପୀ ଭରତରେ ଗୁଡ଼ିକାସନେ । ତାହାହେଲେ ଏହି ଶିଳ୍ପୀମାନେ ବୌଦ୍ଧପୁରର ଭରଣୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆଦର୍ଶରେ ଗଠନ କଲେ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଆସିଗୟାବାସୀମାନଙ୍କର ଗୁଡ଼ ଓ ମନ୍ଦିରର ଉପରିଭାଗ ସମତଳ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ଭରଣୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଉପରିଭାଗକୁ ବକ୍ରରେଖା ବିଶିଷ୍ଟ (Curvilinear) କରି ନିର୍ମାଣ କରିନ୍ତି ।

ସଞ୍ଜ୍ଞାସୂତ୍ର ଭରଣୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପର ଅନୁକରଣ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପର ଦୃଢ଼ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ହୋର ଜନ୍ମ ବୃଦ୍ଧି ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଏହି ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପକ୍ଷଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣୀ ଓ ଅଭରଣୀୟ ଲତା ପୁଷ୍ପ ବୋଲି । ନିଦ୍ରା ହୋଇନାହିଁ । ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ପ୍ରସ୍ତର ସୁରୁଷର ପକ୍ଷଗୁଡ଼ିକ (ଲୋଭା ଓ ଚପଳ) ବିଦେଶୀୟ ଧର୍ମବାଦ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବରଂ ଏହା ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ

ପ୍ରଚଳିତ ନିର୍ମିତ ପରିଚ୍ଛନ୍ନର ଉଦାହରଣ । ଆନନ୍ଦଙ୍କ ଧର୍ମସ୍ତରେ ସ୍ବପ୍ନାପ୍ତମେ ନିର୍ମିତ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଭବନରେ ବ୍ୟବହୃତ ଦେବା ମତ ଏତଦ୍ବାସ୍ତବ ଖଣିତ ଦେଖିଅଛୁ । ମାନସାର ପତ୍ରର ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଶିଳ୍ପ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯେଉଁ ନିୟମମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି, ତାହା କିମ୍ବା ତଦନୁବୃତ୍ତ କୌଣସି ନିୟମ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପାତ୍ରତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନୁକରଣୋପାୟ ଏଭଳି; ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ନିୟମମାନ ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଏ କି ?

ତଥପି ଏହି ମାତ୍ର ବୋଧଯୋଗ୍ୟରେ ଯେ, ଭାରତର ଯେଉଁ ପଣ୍ଡିତ ଅଞ୍ଚଳ ବଦେଶର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିବାରୁ ଏହି ପ୍ରଚଳିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଯୋଜନା ଯୁଗରେ ବଦେଶୀୟ ଦ୍ଵାରା କିପରି ତିଆରି ହୋଇଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ମଧୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁମାନେ ବଦେଶୀୟ ହସ୍ତର ସାମାନ୍ୟ ଆଭାସ ଦେଖି ।

କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚୟ, ଉତ୍କଳ ଓ ବୌଦ୍ଧପୂର୍ବ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଏଥିରେ ବଦେଶୀୟ ହସ୍ତର କିପରି ମାତ୍ର ଆଭାସ ନାହିଁ । ପୁଣି ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳୀୟ । ଏଥିରେ ବଦେଶର ଅନୁକୃତି ଥିବା ଦୂରୋପାଦି ଏହା ସମ-ସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ଶକ୍ତି, ମାତି, ଆରୁର ଓ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ଵାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆନୁ-ମାନଙ୍କର ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଶୋକଙ୍କ ଧର୍ମର ଅନୁଶାସନ ଏବଂ ଖାରବେଳଙ୍କ ଦ୍ଵାରାଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ଲିପିରେ ଅନେକ ଲୌକିକ ବୈଦିକ ଦେଖାଯାଏ । ମଧ୍ୟ ଶତାବ୍ଦିର ଓ ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଚଳିତ ଆରୁର ଓ ବ୍ୟବହାରମାନ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ପରିଧାନ ଶକ୍ତି ଆଦି କେତେକ ଚିତ୍ର, ଅଦ୍ୟାବଧି କେତେକ ଚିତ୍ର ଉତ୍କଳ ସମାନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଅନେକ ଉତ୍କଳର ଶିଳ୍ପୀ ଥିଲେ ଏବଂ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ ଓ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ ଏହିମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟର ଯୌଷ୍ଠବଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନୁମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କୁ ଅଶୋକଙ୍କର ବହୁପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁ ।

ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଗାଈଁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଅଟେ । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲା ଶତାବ୍ଦିର ଓ ଉଦୟଗିରି, କଟକ ଜିଲ୍ଲା ନରୀନ, ନଳିନିଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଆସିଆ ପାହାଡ଼, ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲା କୁପାଳ ଓ ରଞ୍ଜନ ଜିଲ୍ଲା ଜଗବନ୍ଧୁ ବୌଦ୍ଧଗାଈଁ ଦ୍ଵାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । କିନ୍ତୁ ଏସମୟରୁ କେଉଁଟି କେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ କିମ୍ବା କେଉଁଟି ତାହାର ପ୍ରାକ୍-ଜାଲାନ ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ଅସମ୍ଭବ । କେହି

କେତୁ କହନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଛଦ୍ମ ଛଦ୍ମ ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇ-
 ଅଛି । କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ସିଦ୍ଧହସ୍ତଦେବୀ ପକ୍ଷେ ପକ୍ଷେ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ
 ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର
 ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ସବୁର କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏତାଦୃଶ ମାନଦଣ୍ଡ
 କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିପୁରୁ ନୁହେଁ । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ସ୍ଥାନମାନ ଧନୀ କଥା ଧର୍ମର ବୌଦ୍ଧ ଓ
 ଜୈନମାନଙ୍କର ଆରମ୍ଭର ସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ସୁତରାଂ କୌଣସି ଧର୍ମପରାୟଣ ଧନୀବ୍ୟକ୍ତି
 ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବା ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଲ୍ପଧନ ବ୍ୟକ୍ତି
 ଶକ୍ତ୍ୟାନୁଯାୟୀ ଗୋଟିଏ ଛଦ୍ମଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଆଇପାରନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ
 କୌଣସି କୌଣସି ଛଦ୍ମ ଓ ବୃହତ୍‌ଗୁମ୍ଫା ସମସାମୟିକ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।
 ଦୁର୍ଗା ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଧର୍ମଭାବ ବଳୟାନ ଥିଲାବେଳେ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁମ୍ଫାମାନ
 ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ପରେ ଏହି ଭାବ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦେବୀରୁ କେତୁ କେତୁ
 ବଧ ରକ୍ଷା ସ୍ବରୂପ ଛଦ୍ମ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବେ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ପୁଣ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇବା ଜୈନମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା ।
 ଏହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଏତାଦୃଶ ଭାବରେ ମହାଗତ ହୋଇଅଛି
 ଯେ, କେତେ ଅଳ୍ପକାଳ ଉଦୟଗିରି ବା ଶ୍ରେଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ
 ଛଦ୍ମ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡ ଦ୍ବାରା ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରସ୍ତର କରି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ବ୍ୟୟ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି ।
 ସୁତରାଂ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର କାଳ ନିରୂପଣ ପାଇଁ ଉପରୋକ୍ତ ନିୟମ ଯଥୋଚିତ
 ନୁହେଁ । କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଚିତ୍ର ଓ କାଳାବୁରୁଷ ଏବଂ
 କଦାଚିତ୍‌ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଅନୁଶାସନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏ ସବୁକୁ ଅସମ୍ଭବତା କରାଯାଇ
 ପାରେ । ଶ୍ରୀ ମନମୋହନ ରାଜାଙ୍କୁ ଶିଳ୍ପ ଓ କାଳାବୁରୁଷ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶ୍ରେଗିରି ଓ
 ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ କେତେ ଗୁମ୍ଫାର କାଳ ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନିରୂପଣ ଠିକ୍
 ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ, ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରବିତମାନେ ଆଲୋଚନା କରିବେ । କେବେ
 ଅନୁମାନଙ୍କର ଏହିକ ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ଅନ୍ତତଃ ଶ୍ରେଗିରିର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ସମୃଦ୍ଧରେ
 ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଠିକ୍ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଏହାକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପୂର୍ବ
 ଶତାବ୍ଦୀର ପରେ ସ୍ଥାନ ଦେବାପାଇଁ ଅସ୍ମୀକୃତ । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ ଏହି ନିର୍ମିତ ବୁଦ୍ଧ
 ମୂର୍ତ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆନୁମାନେ ଏହାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ
 ଦେଇ ନ ପାରୁଁ ।

ନାଗାର୍ଜୁନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର
 ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ । ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଏହି ପନ୍ଥାର ଅବଲମ୍ବ ମାନେ
 ପୂଜା କରିବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ମର୍ତ୍ତି କଳ୍ପନା କଲେ । ତତ୍ପରେ କେବଳ

ସୂଚକ ଓ ଗୋଧୂକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଚିହ୍ନମାନ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ସୁନ୍ଦର ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ମହାଯାନ ପନ୍ଥାର ପ୍ରସାରକାଳ ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସାସ୍ତ୍ରପୁସ୍ତକ ଯେଉଁ ଅଂଶ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ସାଙ୍କଳ୍ପାନ, ସେଥିରେ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଦୌ ପରିଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନେକ ମନେହୁଏ, ଶ୍ରେଣିଗର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ଶ୍ରୀ: ପୂ: କାଳରେ ନହୋଇ କୌଣସି ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ବର୍ଷରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ସୁଭାଷିପୁର ଉଦୟଗିରିର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୁମ୍ଫାରେ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ, ସେ ସବୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରେଣିଗର ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫାରେ ନରୁ କୈନ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧ୍ୟାନ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ କାଳରେ ନିର୍ମିତ । ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ତୈଳ ଧର୍ମାବଳମ୍ବୀ ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣୀୟ ରାଜାମାନେ ଶ୍ରୀ. ପୂ. କାଳରେ ପ୍ରସ୍ତରଶ୍ରେଣୀ ବା ଶ୍ରେଣିଗରଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏ ସ୍ଥାନର କୌଣସି କୌଣସି ଗୁମ୍ଫା ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବା ଏମାନଙ୍କ କହିତ୍ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରେଣିଗର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିବିହୀନ ଗୁମ୍ଫାସବୁ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ସମସାମୟିକ ।

ଉତ୍କଳର ଦୁର୍ଗତି ପାହାଡ଼ ରଡ଼ା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ନିକଟ ପାହାଡ଼ରେ ହାତୀଖାଲ ନାମକ ଏକ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଏକାଧିକ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ସୁବିଶାଳ ପଦ୍ମାସନ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅଜିକାଲି ଲୋକେ ‘ଭୈରବ’ କହନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଉଦୟଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ଏକ ପଦ୍ମପାଣି ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମ ପୁଷ୍ପ ଅଛି । ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ କୁପାରି ପାହାଡ଼ରେ ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ମାୟାଦେବୀଙ୍କର ଦୁଇଟି ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଅଛି । ସାମବାସୀମାନେ ଏହି ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ବିଜଳ ଅଙ୍ଗକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଳଦେବ ନାମରେ ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ମନେକରୁ ଏହି ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ତଥା ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିସ୍ୱକ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠମାନ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ କେତେ କେତେ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ବହୁକାଳ ପରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅନେକ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ପରିଣତ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉତ୍କଳ ବନ୍ଧରୁ ଏକାବେଳେକେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପର କୌଶଳ ଏବଂ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନ ଦୃଢ଼ସୂକ୍ଷ୍ମ କରିବାକୁ ହେଲେ ସ୍ଥାନ ଏବଂ ଉପାଦାନ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରକୃତର ନିର୍ମିତ ଓ ମନୋରମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ସାଧାରଣ ଗୃହ ବା ଗ୍ରାମ ବେଶ୍ଟନ କରିନଥିଲା । ହେତୁରୁ ଏହାର ଗମ୍ଭୀରତା ଶତଗୁଣ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣି ସ୍ଥାନର ସାକୃତିକ ଐତିହାସିକ ପଦ୍ଧତି ମିଳିତ ହେବା ହେତୁରୁ ଏହାର ଐତିହାସିକ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀକିଶାସ୍ତ୍ର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ଓ ଉଦୟଗିରି ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ସୂତର ପ୍ରତାପେ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟ ସହ ଦୃଢ଼ପାତ୍ର କଲେ କିଏ କହନ ସେ ଏହି ସ୍ଥାନ ଅବସ୍ଥିତ ଭାବରେ କୌଣସି ଓ ନିଜ ପଦ୍ମ୍ୟାଶାମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ମନୋମତ ହୋଇଥିଲା । କଟକ କିଶାସ୍ତ୍ର ନରକ ପାହାଡ଼ର ପାଦଦେଶରେ କଳନାଦିନୀ ମହାନଦୀ ଶାନ୍ତମୟ ହୋଇଛି । ତଳ ଅନନ୍ତ ପ୍ରମୁଦ୍ରହେ ଧାବମାନା । ବୁଦ୍ଧମୟ ପ୍ରସ୍ତରକ ନିର୍ମାଣପ୍ରାୟ ପଦ୍ମ୍ୟାଶୀ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଲବନର ପଦ୍ମବିନ୍ଦୁ ଦେଖି ନଥିବେ କି ? ଉକ୍ତ କିଶାସ୍ତ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉଦୟଗିରିରେ ନିର୍ମିତ ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରକୃତିର ବିଧିବିଧି ସୂଚିତେ ଏକପ୍ରକାର ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଅନ୍ତି । କୌଣସି ପଦ୍ମ୍ୟାଶୀ ଏହାରେ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଧର୍ମର ଧାର୍ଯ୍ୟମାନତା ଦୃଢ଼ପାତ୍ର କର ନଥିବେ କି ?

ମୁଗୁନ ପଥର ଉତ୍କଳରେ ବାଲି । ଏହା କେବଳ ଲଳିତ ପାହାଡ଼ରେ ମିଳେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସାଧାରଣତଃ କୃଷା ପଥର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଉପାଦାନ ଥିଲା । ଏହି ଜାତିର ପଥରର ଭଙ୍ଗାରିତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣରେ ମହାକୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲା । ଦୃଢ଼ତା ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କଳ ନମ୍ବୁଷ୍ଟ ତଳର ଠିକ୍ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୁଏ । ଏହା ନମ୍ବୁଷ୍ଟ ତଳର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୀମାରୁ କସ୍ତୁର ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପୁଣି ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଗୁମ୍ଫାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସରଳ ହୁଏ । ଏହା ଉପର ଦିଗରୁ କିମ୍ବ ନମ୍ବୁଷ୍ଟ ତଳରୁ ଆସିଥାଏ । ଏହାଦୃଶ୍ୟ କୌଶଳ ବିନା ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନ ଦୃଢ଼ପ୍ରାୟକ ବର୍ଷକାଳ ଅସ୍ଥିତ ଭାବରେ ରହି ନଥାନ୍ତା ।

କୃଷ୍ଣା ପଥର ସବୁଜରେ ଭାଙ୍ଗି ଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ପାଣି ଜମା ହୋଇ ଏହା ଉପରେ ରହିଲେ ପାଣି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଏହା ଦେହରେ ଭେଦକରି ବହୁ ଛତାପାଥନ କରେ । ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ଜଳ ଭେଦକ ନିବାସ ପାଇଁ ଗୁମ୍ଫାର ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଉପରି ଭାଗକୁ ଅତି ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ଗୋଲକାର କରିଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଜଳ ଗଡ଼ିଆସିବାକୁ ମୁକ୍ତ ପାଇଁ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନାଲିଆ ଡିଟାଲ ଦେଇଥିଲେ । ଏ ହେଉ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଦୃଢ଼ବୈତାତା ପରିଚୟ । ଦାନ୍ତବରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ନିଜ ପାଇଁ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରିବା ନଥିଲେ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏ ସବୁ ଅସ୍ଥିତ ରହିବା ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ।

ନଳାଗୟ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅଟ ସ୍ଥଳ । ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନିୟମ ଅନୁସୂଚି ହେଉଥିବା ପରି ଦେଖାଯାଏ । ଉଦୟଗିରିର ଶିଖରସ୍ଥ ଅକାଶ ରତ୍ନା ପୁଷ୍ପବତୀ ଏହି ନିୟମ ଅବଲମ୍ବନର ଫଳ । ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ପଲ୍ୟାସୀମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଯାତାୟାତ କରୁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ନଳାଗୟ ଅତି ପ୍ରସ୍ଥୋନମୟ ଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଉଦ୍ଭିଦ-ନଗରର ଚନ୍ଦ୍ର ପଲ୍ଲବୁଟ ଉପରେ ଦେଖାଯାଏ । ନାନାଜାତିର ବୃକ୍ଷ, ଲତା ଓ ପୁଷ୍ପ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ହୋଇଅଛି । ଅମ୍ବୁ, କଦଳୀ ଓ ପଣସ ପ୍ରଭୃତି ଫଳ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷ ଦେହରେ ସ୍ଥାବୃତ୍ତିର ଭାବରେ ପଦଶିଳିତ ହୋଇଅଛି । ଗୁମ୍ଫା ଦ୍ଵାରର ଚରୁପାଶ୍ଵ ନାନା ଲତା, ପୁଷ୍ପ-ଲତା ଓ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ ପୁଷ୍ପଦ୍ଵାର ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି । ବୃକ୍ଷ ଶାଖାରେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ବାଳକ ଏବଂ ଲତା ମଧ୍ୟରେ ହଂସ ହଂସୀ ଓ ହରିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଣୀ ବାସ୍ତବଜଗତକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରିଅଛି । ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ପଦ୍ମକଳିତା ଓ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପ ସମୟକ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚ ସଙ୍ଗେ ପଦ୍ମ ପୁଷ୍ପର ପାଦୁଖ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ଏବଂ ସ୍ଵପ୍ନ ସମୟକ ବ୍ୟବହାରର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ଉଦ୍ଭିଦ ନଗରର ଚନ୍ଦ୍ରପୁରର ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ପ୍ରକୃତର ଠିକ୍ ଧନୁଜରୂପ ଚରିତାର ନାହିଁ । ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସୁସ୍ଥ କଳାଗୁରୁଙ୍କ ଅବଶ୍ୟକ । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ ଲବ୍ଧ କୁଣ୍ଡାପଥର ସୁସ୍ଥ ଶିଳ୍ପ ପକ୍ଷରେ ତେଜେ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ କୁଣ୍ଡା ପଥର ଦେହରେ ସୁସ୍ଥ କଳାଗୁରୁଙ୍କ ଦେଖାଇବାପାଇଁ ଯଥୋଚିତ ଦକ୍ଷତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ଯୁଗରେ ନୂତନ ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ଵାରା ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଦକ୍ଷତା ହସ୍ତଗତ କଲେ ।

ଉଦ୍ଭିଦ ନଗର ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଣୀଜଗତରେ ଚନ୍ଦ୍ରପୁରର ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ପ୍ରସ୍ଥୋନମୟ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସୁସ୍ଥ ଶିଳ୍ପର ପ୍ରସ୍ଥୋନମୟତା ଅତି ଅଳ୍ପ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନବ କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତିକ ହୋଇଅଛି । ମୂଷା, ମାଙ୍କଡ଼, ହଂସ, ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା ଓ ବୃକ୍ଷର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକୃତର ଅବକଳ ଅନୁକୃତି, ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫାର ସର୍ପ ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର ମୁଖ ଅପ୍ରାକୃତିକ ନୁହେଁ । ସଂସ୍କୃତ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରାକୃତିକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଉଦୟଗିରିରେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତ ଚର୍ଚ୍ଚ ଅଛି, ତାହା ପ୍ରାକୃତିକ ହୋଇଅଛି, ସେଥିପାଇଁ କେହି କେହି ମନେକରିଥାନ୍ତି, ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହେବାବେଳେ ଉତ୍କଳର ଅଭ୍ୟାସରେ ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟବହାରରେ ଏବଂ ଶିଳ୍ପୀ ଅଭ୍ୟାସରେ ସଂସ୍କୃତ

ଦେଖିଥିବାରୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ତାହାର ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ପାରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ମନେକରୁ, କେବଳ ଉଦୟଗିରି ନିର୍ମାଣ କାଳରେ କାହିଁକି, ଶୈବଯୁଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଜେଣ୍ଟିଲ୍ସ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଅରଣ୍ୟରେ ସିଂହ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଯେହେତୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଉପରେ ଏକ ଅବିକଳ ସିଂହର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି ।

ବୌଦ୍ଧ ଥୋ ଶୈବଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ପଦ୍ଧତ୍ତୁ ପ୍ରାଣୀ ଦେଖାଯାଏ । ଯେ ଧବୁ ଶିଳ୍ପୀର ଅର୍ଥସ୍ଥାନ କଲ୍ୟାଣର ଡଳ । କେବଳ ଏହି କଲ୍ୟାଣ ପ୍ରସ୍ତରରେ ଶିଳ୍ପୀ ସମୟ-ସମୟରେ ସିଂହ ଆଦି ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ କରିପକାଇଛନ୍ତି । ଗୁଣୀ ଓ ଗଣେଶଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରାଚୀରରେ ଘେନି ମନୁଷ୍ୟ ହରିଣ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ତାକୁ କେହି କେହି ଶିଳ୍ପୀର ଅଧାର କଲ୍ୟାଣ ପ୍ରସ୍ତର ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଏକ ଦୃଶ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ କେବଳ କଲ୍ୟାଣ-ପ୍ରସ୍ତର ବୋଲି କହି ନପାରୁ ।

ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର କାନ୍ଥ ବା ପ୍ରାଚୀରରେ ବୁଦ୍ଧ ଜୀବନର କୌଣସି ଘଟଣା କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧକ କୌଣସି ଘଟଣା କିମ୍ବା ସାମୟିକ କୌଣସି ବିଶେଷ ଘଟଣାର ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟମାନ ସୂଚକ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ଏକ ଶ୍ରେଣୀରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । କୌଣସି ଘଟଣାକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଶ୍ରେଣୀର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତଯାଏ ଦୃଢ଼ପାତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସାସ୍ତ୍ର ଓ ବୁଦ୍ଧଗୟା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ଏହି ନିୟମ ଅନୁସୂଚି ହୋଇଅଛି । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳର ଉତ୍କଳିତ ମନୁଷ୍ୟ ହରିଣ ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଘଟଣା ଉକ୍ତବ୍ୟ ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଛୁ, ଉପାଦାନର ଭଙ୍ଗ ରୂପା ହେତୁ ସ୍ଥଳ ଶିଳ୍ପ ଉତ୍କଳ ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ପାରି ନ ଥିଲେ ହେଁ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ପ୍ରାଣୀଜଗତକୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ କରିଥିଲେ । ମୂର୍ତ୍ତିକୃତ ନର-ନାରୀଙ୍କ ମୁଖେ ଶୁକନାସୀ ଓ ବିଶାଳ ଚକ୍ଷୁ ଜୀବନ୍ତ ପରି ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ । ନର-ନାରୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ବେଳେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ଶାସ୍ତ୍ର ବହୁତ ନିୟମ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ନକରି କେବଳ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟକୁ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ତାହାର ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ଉତ୍କଳର ଉତ୍କଳ ନର ନାରୀ ଶୈବ ଯୁଗରେ ପରାଜୟୀ ଭାବେ କରିଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନୁର୍ଗତ ନାଶ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ନାହିଁ । କେବଳ କଟୀଦେଶର କରୁଣାଶୂରେ ଖଣ୍ଡିଏ ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଦଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଦେଖି କେହି ମନେକରିବେ ନାହିଁ ଯେ, ତଦାନୁକ୍ରମ ଯୁଗରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଏହି ଶୃଙ୍ଖଳା ଲଗା ପିନ୍ଧୁଥିଲେ । ଶରୀରର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତଥା ଶିଳ୍ପକୌଶଳ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଶିଳ୍ପୀ ଏହି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରିନ୍ତି ଯେ, ପୂର୍ବେ ଅତି ଦୃଷ୍ଟବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଦର୍ଶନମାନଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରଥା ଜଣାଇବା ନିମନ୍ତେ ପୃଷ୍ଠ ବସ୍ତ୍ରର ଚିତ୍ର ସ୍ବରୂପ ନାଶ ଶରୀରକୁ ଅନାବୃତ ରଖୁଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶାମ୍ୟବାଦ ଲକ୍ଷଣିକ କରୁଅଛି । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିରେ ଲୋକପ୍ରମାଣରେ କେହି ନାହାନ୍ତାରୁ ବଢ଼ି ବା ଶାନ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଶିଳ୍ପୀ କୌଣସି ଘଟଣାର ଚିତ୍ରଣରେ ନାୟକଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୃହତ୍ କରି ନାହାନ୍ତି । ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କୁ ଗାନ୍ଧାର ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ନାୟକର ମୂର୍ତ୍ତି ଦୃଶ୍ୟସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କଠାରୁ ବଢ଼ି ।

ପ୍ରକୃତିର ଅସ୍ତରାସ୍ତରରେ ବୃଦ୍ଧି ଓ କୌଶଳ ବଳରେ ଭଙ୍ଗୁର ଉପାଦାନ ଦ୍ବାରା ଚିତ୍ରସ୍ଥାପନା କାହିଁ ସ୍ଥାପନ କରି ଚିତ୍ତିରେ ନାନା ପ୍ରକାର 'ପ୍ରାକୃତିକ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଦୃଶ୍ୟମାନ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରିବା ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଏକମାତ୍ର ଗୌରବ ନୁହେଁ । ନେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଗୁମ୍ଫାମଧ୍ୟରେ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପନ କରି ଅସୀମ ଦୌର୍ଯ୍ୟଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାଳା ଉଭୟ ପ୍ରାକୃତିକ ସିଂହ ବା ମଳୟର ମୁଣ୍ଡରୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛି । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସ୍ଥାପନ କଲେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ହେବାର କଥା ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରକୃତି ଦେଖିଲେ ଦରନ୍ତ ବିଦ୍ରାବିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି କୌଣସି ଗୁମ୍ଫାର ଧନୁଷ୍ଟରେ ପିଣ୍ଡା ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କେବଳ ଧର୍ମପୀଠର ଅବଲମ୍ବରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟା କେବଳ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା କି ? ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଦନ୍ତପୁର, ପ୍ରସବଶେଷ୍ଠ ଓ ତୋହଲି ନାମକ ତିନିଗୋଟି ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କଲିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କର ବୁଦ୍ଧାବସ୍ଥା ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିବା କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରତୀକ୍ଷା । ଏହାଛଡ଼ା କଟକ (କଟକଦର୍ମ), ବାଲେଶ୍ବର (କୋଶମ୍ବ) ଓ ଅଜିତ ପ୍ରଭୃତି ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଖର୍ବ ମନ୍ଦିର ଏହି ସବୁ ନଗରମାନଙ୍କରେ

ଅନ୍ତରା ଶକ୍ତି ଓ ଧନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ବା ଇଷ୍ଟ ଦ୍ଵାରା ଏତତଳ ଦ୍ରବ୍ୟ ତା
ଏକାଧିକ ନଳ ଗୃହମାନ ଜର୍ମିତ କରାଯିବ । ଜଳନ ଅବଶ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ
ଗୃହ ଜର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ନଗର ଓ ରାଜଧାନୀମାନଙ୍କରେ ଏହାର ବ୍ୟବହାର
ଅସମ୍ଭବ ହେବ ।

ବୌଦ୍ଧଗୁରୁ ନିଶାଦୀଏ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶେମଙ୍କ
ପ୍ରଦତ୍ତ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ଦନ୍ତପୁରର ଏକ ଏକାଧିକନଳ ବିଶିଷ୍ଟ ମନ୍ଦିରରେ ଶିଳିତ
ହୋଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧାବତାରରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟର ଏକ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରଦାତ
ଥିଲେ । ଗୁଣୀରୁମ୍ପାର ପ୍ରାଚୀରରେ ଏକ ଦ୍ରବ୍ୟ ଗୁଡ଼ାର ଚିତ୍ର ଅଛି । ଜମ୍ବୁଦ୍ଵୀରେ
ଦେଖି ଏକ ଉପତଳରେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ରବ୍ୟ ଅଛି । ଉପତଳରେ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେଖିବାରେ
ବ୍ୟବହାରୀ କିନ୍ତୁ ମୂଳ ସ୍ଥାନ ଅଛି । ଏହି ସ୍ଥାନର ଶିଳାରେ ବେଶ୍ଟମ ମଧ୍ୟ
ଅଛି । ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ ଏହି ବେଶ୍ଟମକୁ ଧରି ଉପତଳରୁ ଜମ୍ବୁଦ୍ଵୀକୁ ଗୁଡ଼ି ଅଛି ।
ଗୁଡ଼ର ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେଖି ତୋରଣାକୃତି ଅଟେ । ଏହା ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ
ଉତ୍କଳ ପ୍ରତୀକ ଲାଖ୍ୟ ଓ ଲାଖ୍ୟନେ ଜର୍ମିତ ଗୁଡ଼ ବା ପ୍ରାଚୀନର ଉଦ୍ଭବ । ଖ୍ରୀ: ପୂ:
୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଗଦେବ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରାଚୀ ଲତାରେ ଏକାଧିକ ଏକାଧିକ ତଳ
ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନ ଜର୍ମିତ କରାଯିବ ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଧିକ୍ୟ ଶେଷ ଆଲୋଚନ ହୋଇଅଛି । ଏହି
ବିଦ୍ୟା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ ପୂର୍ବରୁ ଅବତତ ନଥିଲେ ହେଁ, ଏହି ଧର୍ମର
ପ୍ରସାରରେ ଉତ୍କଳ ଏକ ପ୍ରାଧିକ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେମାନ ଆଲୋଚନ
ଯୁଗର ଏହି ଧର୍ମରେ ଲାଭଦାତ୍ରୀ ଆଲୋଚନା କରିବା । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର
ପ୍ରସାରୀ ପ୍ରାଧିକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବ ।

(୩)

ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ :

ମାନବ ଜାତି ପୃଥିବୀରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଚଳୁଥିବା ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର
ଲୋକର ଯୁଗର କର ପ୍ରଥମେ ଚାହୁଁବା ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁବେଳେ ଜାହାର
ଦୃଷ୍ଟରେ ଭୟ, ଭୟ, ଶକ୍ତି ବା ଅନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧି ଭବ ଜାଗତ ହୋଇପାରି
ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟକୁ ଦୂର ଦୂରରେ ଯେ ପ୍ରକୃତିର ବିଶାଳତା
ମଧ୍ୟରେ ଜନର ସ୍ମୃତିର ଅନୁଭବ କରି ଉଦ୍ଭାବିତ ହେଲା । ପ୍ରକୃତିର ରାଜ୍ୟରେ
ପ୍ରତୀକମାନଙ୍କର ଅନୁଭବ ଏକ ନାହିଁସତା ନେତ୍ରୀ ଲାଭାର ଦୃଷ୍ଟରେ ଭୟର
ପ୍ରସାର ହେଲା । ଏହି ଭୟର ଫଳରେ ଯେ ପ୍ରକୃତିର ରାଜ୍ୟର ଉପସ୍ଥାପନ

ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତା ଲୋକା କରି କରି ଭବ୍ୟତ ଦ୍ଵାରା ପୂଜା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହିରୂପେ ପୃଥିବୀରେ ବୃକ୍ଷ, ପର୍ବ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ତମିରାଜ୍ୟର ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏବଂ ବୃକ୍ଷ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ: ପୁ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭିକ୍ଷୁ ଚଣ୍ଡା ଭବନରେ ଏହି ପୂଜା ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିତ୍ୟାପନ ଥିଲା । ଅତ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଏହି ପୂଜା ଭିକ୍ଷୁ ଚଣ୍ଡା ଭବନରେ ଅବଧ୍ୟାବଧି ନନ୍ଦ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଅନ୍ୟମାନେ ପୁଣି କହୁଅଛନ୍ତି, ଅର୍ଯ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀ: ପୁ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ଆସିଥିଲେ । ଭବନରେ ପଦାର୍ଥର କରବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ମାନବ ଜାତିର ସାମ୍ପ୍ରଦାୟ ଅବସ୍ଥା ଅବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ନାଥ କହୁଅବାଦରେ ସେମାନେ ସକୃତ ରାଜାର ବୃକ୍ଷ, ପର୍ବ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ପୂଜା ନ କରି ପୃଷ୍ଠିର ମହୋପକାଶ ପୂର୍ଣ୍ଣ, କେ, ଓ ବାମ୍ବୁ ଆଦିର ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ ସେ ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟମାନ ଚିତ୍ର, ଏହା ସେମାନେ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଆରାଧନାରେ ଭୟର ଆକ୍ରାନ୍ତ ମାତ୍ର ନଥିଲା । ଏହି ଚିତ୍ରର ଦୈବତ ଯୁଗରେ ଅର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମ ନାନା ଜଟିଳ ସୁବେଶିତ ସମ୍ପାଦ ଦ୍ଵାରା ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ନଥିଲା ।

ତମେ ଅର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବହୁତ ସୀମା ବହୁତ ଲାଭ କରି । ସେଥିପରେ ପରେ ସମାଜରେ ଜାତି ବିଭାଜନ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେଲା । ଦୈବତ ଯୁଗର ପରେ ଓ କୃତଜ୍ଞତା ଯୁଗର ହେ । ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଜଟିଳ ନିୟମବଦ୍ଧ ଯଜ୍ଞ ଚିତ୍ରା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରି । ଧର୍ମବ୍ୟବସ୍ଥା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ଵୀକୃତ ଏବଂ ନିୟମମାନଙ୍କରେ ପାରିତର୍କୀ ହେଲେ । ପଳାତକ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷମାନ ହେଉଛି ସେମାନେ ସମାଜରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପକାରୀ ଅଧିକାରୀ ହେଲେ । କାଳକ୍ରମେ ସେମାନେ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଏହି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅବସ୍ଥା କଲେ । ଶୁଦ୍ଧପିତ୍ରି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନେ ଯଜ୍ଞ ଦର୍ଶିତା ଅଦିର ନ୍ୟାୟା କରି । ପୁଣି ସ୍ଵାଧୀନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ସେମାନେ ନାନା କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ଜାତିମାନଙ୍କୁ ଭର ଅଜ୍ଞାନତାରେ ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଉତ୍ତମ ଓ ଅନ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଲବନ ବିତ୍ୟା ଭବନରେ ପଦେଶ କରିଥିଲେ ହେଁ ଏହା ବହୁବେଳରାଏ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ନ୍ୟାୟା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ଵାଧୀନ ହେଉଥିବା ଆଶଙ୍କାରେ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷ ଲାଭିତ କରିବାପାଇଁ ଲଜ୍ଜା କରି ନଥିଲେ । ଅଧିକ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଦିକ ଯଜ୍ଞ ଯାନର ବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣର କଠୋର ଶାସନାଧୀନରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନ୍ୟାୟା

ବଦଳିବ ବସନ୍ତର ହେଲ । ଏକାଧିକ ସ୍ୱାମୀ ଓ ଶାସନକର୍ମମାନେ
ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାତରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ଲାଗି ବନ୍ଧ ପାତକ କରୁଥିଲେ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର
ଉତ୍କଳଭୂମି ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ପୌରୋହିତ୍ୟ ଅନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ଜର୍ଜରିତ ହେଉଥିଲା ।
ଏହି ସମୟରେ ଦେଶ ତଥା ସମାଜରେ ଉପଶେଷ କଳ୍ପସ୍ତ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ
ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଶ୍ରୀ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ହେଲା ।

ଉତ୍କଳ ସମ୍ରାଜ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଶ୍ରୀ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବ୍ରାହ୍ମଣର
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଧିକାର ବୁଦ୍ଧରେ ମୁକ୍ତ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତୁତି
ଧର୍ମ ଯଜ୍ଞ, ଚପପ୍ୟା ଓ ନାତିଲେଖ ଅଦର ପକ୍ଷପାତୀ ନଥିଲା । ତାଙ୍କର ଧର୍ମ
କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନୈତିକ ନିୟମ ମାତ୍ର । ଦୟା, କ୍ଷମା, ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ, ଅହଂସା,
ଗୁରୁଭକ୍ତି, ଆଶ୍ରମାଶ୍ରମ ଓ ପରିପରାଧରା ପ୍ରଭୃତି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନିୟମଥିଲା
ହି ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ଥିଲା । ଏହି ନିୟମମାନ ପାଳନ କଲେ ମାନବ
ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରାୟ ହେବା ନିଶ୍ଚୟ ଲାଗି । ଅର୍ଥାତ୍ ସୁନାମ ନାହିଁ ଲାଭ
ନକରି ସଂସାରର ଶ୍ରେଷ୍ଠୋତ୍ତମମାନଙ୍କରୁ ଏକାବେଳେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ ।
କି ବ୍ରାହ୍ମଣ, କି ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ସମସ୍ତେ ନିଜେ ନିଜେ ଏହି ନିୟମ ଆଚରଣ କରି-
ପାରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କ ମତରେ ଯଜ୍ଞ ଓ ଚପପ୍ୟା ଆଦି ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏହି ନିୟମ
ଯଦି ମୁକ୍ତିର ଉପାୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଉତ୍କଳର ଅସ୍ତ ହୁଏ ବା ନାହିଁ ହୁଏ
ସମ୍ଭବରେ କଲ୍ୟାଣ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି କାଳକ୍ଷେପଣ କରିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ।
ସେଥିପାଇଁ କୌଣସି ଶିକ୍ଷା ଉତ୍କଳର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ
ଉତ୍ତର କରିଥିଲେ, “ମୁଁ ସେ କ୍ଷେତ୍ର ଚିନ୍ତା କରାନ୍ତି ।”

ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧିକାର ବୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ନାତିର ପ୍ରତିବାଦ
ସ୍ୱରୂପ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉପଶେଷ ଧର୍ମ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାୟଭକ୍ତି
ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ନାତିମାନେ ମହୋତ୍ସାହରେ ଏହି ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ-
ପ୍ରାଧିକାରରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ଯଜ୍ଞ ଓ ଚପପ୍ୟାଦି ବିଧାନମାନଙ୍କୁ ଲାଘବ କରିବା
ପାଇଁ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ମନେକଲେ । ଏକ ସ୍ଥାନରେ
ଏକତ୍ର ଚାପ କରି ଅନ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିରେ ନୀତି ନାହିଁ ବିବେଚିତ ହେବା ପାଇଁ
ବେଦି ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ । ଏହି ଦେଖିବା ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନରନାୟକ ଅବୁଝିତ ଭାବରେ
ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦର୍ପଣ ବିଭାଗ ଥିଲା ।
ଏକ ବିଭାଗର ଲେଖେ ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ ଉପଶେଷ ବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ବିଭାଗର
ଲେଖେ ସଂସାରରେ ରହି ଧର୍ମାଚରଣ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ କି ସଂସାରପକ୍ଷ,
ସଂସାରପକ୍ଷବିରୋଧୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ଧର୍ମ ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା ।

ଶ୍ରୀ: ପୁ: ଶ୍ରୀ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାରଣ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଏହା ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଶ୍ରୀ: ପୁ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କ୍ଷେମ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତ ଆଣି ଉତ୍କଳରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦେବ ମହୋଦଧୀରେ ଏହି ଦନ୍ତକୁ ଏକାଧିକଲବଣିଷ୍ଠ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ବୋଧହୁଏ ଏକତ୍ର ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେବ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣି ନାହିଁ ।

ଦୟା, ଶମା, ସ୍ନେହ, ଭକ୍ତି ଓ ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳମନ୍ତ୍ର । ସୁତରାଂ ବ୍ରହ୍ମା, ବୃଦ୍ଧେର, ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମଣ ଦେବତାମାନେ ସୃଷ୍ଟିତ ନହୋଇ ଏହି ଧର୍ମରେ ସ୍ଥାନ ନିଜ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବୌଦ୍ଧପିଠାରେ ଦେବତାସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ତତ୍ପୂର୍ବେ କେଳେ ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୋଧିବୃକ୍ଷ ଆଦି ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଦ୍ରବ୍ୟର ପୂଜା କରୁଥିବା ଚିନ୍ତା ସମସାମୟିକ ଶିଳ୍ପ ଓ ପାତ୍ରତ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାରଣ ଶିଳ୍ପୀ ଏବଂ ଚିତ୍ରକାରମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପୂଜା କରି ସ୍ଥାନଦେବା ସ୍ଥାପନକ । ସେଥିପାଇଁ ଛାଡ଼ି ତଥା ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବା ବୋଧିବୃକ୍ଷର ଚିତ୍ରମାନେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଦେଖି ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ୧ମୟରେ ଛାଡ଼ି ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଅବଲମ୍ବ ଅନାର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ, ସର୍ପ ଓ କାଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ନିଜ ପଦାର୍ଥର ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ଅନାର୍ଥମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ଅନୁଷ୍ଠାନୀୟ ଭୂତପ୍ରେତାଦିର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ଅର୍ଥମାନେ ଏହି ଅନାର୍ଥପୂଜାର ଫଳରେ ଆସିବା ହେତୁରୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଏକତ୍ରୀୟ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରବିହୀନ ଅଶ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଆଦି ଏହି ଅନାର୍ଥ ଫଳରେ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅନାର୍ଥ ଫଳରେ ଆସିବା ହେତୁରୁ ତତନୁରୂପ କଳ୍ପସିଦ୍ଧ ହେବା ସ୍ଥାପନ । ଭାଗ୍ୟରୁ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନାର ଓ ପିଶାଚର ଚିତ୍ରମାନ ଅନାର୍ଥୀ ସଙ୍କଳନ ଥିଲା । ନାର ଓ ନାରକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ମାନବଶରୀର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳା ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଥିଲା । ପରେ କଟୀଠାରୁ ମସ୍ତକଯାଏ କେବଳ ସର୍ପାକୃତି ହୋଇ କଲ୍ପିତ ହେଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱର ସମୀପସ୍ଥ ଶ୍ରୀଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିରେ ବହୁ ବୁଦ୍ଧ ଉପାସନ ପିଶାଚ ଓ ନାରକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱରୂପର ହୋଇ ନଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଶୋକ ଏହାକୁ ଭାରତର ରାଜଧର୍ମରେ ପରିଣତ କଲେ । ତତ୍ପରେ ଏହା କେବଳ ଦେବେକ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମାତ୍ର ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି କୌଣସି ରାଜା ଏହାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯମ୍ବୁକ୍ ସ୍ୱରୂପର ହୋଇ ନଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା ପରିତ୍ରାନ୍ତକମାନେ ଶିଭନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବଲ୍ଲଭା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ନଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ଫୁଲୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗାଧାର୍ଯ୍ୟ ମୂଳରେ କ୍ରାନ୍ତବାଦ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଥିଲା । କୌତୁହଳ ମଧ୍ୟ ଥିଲେହେଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାବୃତ୍ତ ହୁଏତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଶିବା ହୋଇଥିଲା । ସମଦର୍ଶୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାଳ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପକାଶ ପାଇଁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲିଖିତ କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟରୁ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଲଙ୍କା ବତ୍ୟା ବାବଦୁତ ବୋଲିଥିବାରୁ ଅନୁଶାସନଲିପି ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା । ମହାବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଶୋକ ଏହି ଶତ ବର୍ଷେ ଉତ୍କଳ ଜୟ କଲେ । ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନେ ଛାମେ ଛାମେ ନିବିରଣ କଲେ । ଧର୍ମପ୍ରସାର ରାଜଧର୍ମପ୍ରସାରଙ୍କ ଇଚ୍ଛାବଶାତ ଅଙ୍ଗ ହେଲା । ବନ ପଟ୍ଟ-ମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମପାଠ ପଢ଼ାଯିବା ଥିଲା । ଲୋକସମାଗମ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅନୁଶାସନ ଗୋଦତ ହେଲା । ସେବାପାଇଁ ଔଷଧାଳୟ, ଆରୁ ଯାଇଁ ଆଶ୍ରୟଭବନ ଓ ପାତ୍ର ପାଇଁ କଳାଶୟ ଓ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବୃକ୍ଷମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଧର୍ମଲିଖିତର ସମସ୍ତ ଦେହରେ ସ୍ଥାନେସ୍ଥାନେ ଯେଉଁ କୋଳ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ବୋଧହୁଏ ଇନ୍ଦ୍ରାଜିତ୍ତୁ ଅନୁଦାନ ବା ସେବାପାଇଁ ଔଷଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପକାଶେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗ୍ରହ, ଗ୍ରହ, ଚୈତ ଓ ବହାଧମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଚୈତ୍ୟ ବା ବହାଧମାନଙ୍କରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା ଉପସକମାନେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ । ତୋପଳ-ଠାରେ ମହାବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଶୋକ ଏହିପରି ଏକ ଚୈତ୍ୟ ବା ବହାଧ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହାକୁ ଅସି ଧର୍ମଲୋଚନା ଶ୍ରବଣ କରାବା ପାଇଁ ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅଶୋକ ନିର୍ମିତ ଦଶଟି ଗ୍ରହ ଦେଖିଥିଲେ । ଦୁଇଟି କଥା, ଏହି ଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦଶଟିଏ ସୁଦ୍ଧା

ବିଦ୍ୟାମାନ ନାହିଁ । ଉପସ୍ଥିତର ସର୍ବସ୍ୱରୁ ଶୁଣିଲେ ଯେଉଁ ସୁସମସ୍ତ ବୃଦ୍ଧ ଅଛି, ତାହା ବୋଧହୁଏ ଏକ ବିହାରର ଚକ୍ର । ସ୍ୱପ୍ନ ନଗରୀରେ ବୌଦ୍ଧପୁରରେ ଏକ ବିହାର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।

ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଯେଉଁ ପ୍ରୋତ ଉତ୍କଳ, ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବାହିତ କରାଥିଲେ, ତାହା ତାହାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାନୁସାରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଧାରମାନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶାନ୍ତବେଳ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବିହାର ଜମିଣ କରାଯାଇଥିଲା । କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରେ ପରେ ବୌଦ୍ଧ ଭାଷା ପାଇଁ ଉନ୍ନତ ଲଭିଲା । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଅନୁଶାସନମାନ ଏହି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନରେ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଶିଳା ଓ ଅନୁପତ୍ତିସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସମ୍ଭୂତ ପରବର୍ତ୍ତୀରେ ପାଲିଭାଷାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପାଳୀର ସମ୍ଭୂତ ଭାଷା କେବଳ କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶିଳିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହାହୀନ ପତ୍ତା ପ୍ରାକୃତ ହେଲା । ଏହି ପତ୍ତାର ଅବଲମ୍ବନୀମାନେ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଦେବତା ସ୍ୱରୂପ ପୂଜା କଲେ । ଏହି ପଦସଂଚାର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଗମାପୁର ଓ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀର ପ୍ରାନ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଲଳିତା କରିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରାନ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ନୂତନ ଦେବଦେବୀ ଲଳିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଉନାଦାକୃତି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପାବନ ମୂର୍ତ୍ତୀରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ତଥା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଓ ଦେବଦେବୀ ଦେବୀ ମଧ୍ୟରେ ସଂକଳନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହି ସୁନା କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଦେବୀ ମଧ୍ୟରେ ଶୈବ, ଦ୍ରୌପଦ ଓ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବାସ କରୁଥିଲେ । କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରାକୃତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ପ୍ରାନ୍ତରେ ଗଠିତ ପ୍ରାକୃତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ନା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଆଦର୍ଶରେ ବିନାସକୃତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ମହାହୀନପତ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ପ୍ରସାରଣ ହେଲାବେଳୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ଜମିଣ ସଙ୍କର୍ଷିତ ହୋଇ ଅସିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟମାନେ ଏହି ସୁଯୋଗ ଦେଖି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉତ୍କଳ ଲୋକଙ୍କର ତାହାକୁ ସ୍ୱର୍ଗ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥିବା ଉଦ୍ୟମ କଲେ ।

ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ, କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନପନ୍ଥା ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଭିନ୍ନ ପନ୍ଥାବଳୀମାନେ କୌଣସି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବୌଦ୍ଧସମ୍ରାଟଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵୀକୃତ ନହେବାରୁ ପରସ୍ପର ସହଜ ଦୁର୍ଘମତା ଦେଖିଥିଲେ । ଫଳତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଳୀମାନଙ୍କ କୌଶଳ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତରେ କ୍ରମଶଃ ହେନବଳ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପାଣିନି ଗ୍ରାହ୍ୟସୂତ୍ରା ଫସ୍ତୁତକୁ ନବନବନ ଦାନ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧର ଅନୁବିବାଦ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣର କ୍ରମୋତ୍ଥାନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫସ୍ତୁତ ଭାଷାର ଗତିବ୍ୟସ୍ତି ଅପମୁବ ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୁଦ୍ଧଦମନଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ଏହି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ସମ୍ଭବରେ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଏ ଭାଷାରେ ଚେତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିରୋଧୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ-କୌଶଳ ରାଜଶକ୍ତିର ଯାହାଯ୍ୟସ୍ଵାସ୍ତ୍ର ହେଲା । ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଗୁପ୍ତ ରାଜାମାନେ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ତଥା ଫସ୍ତୁତ ଭାଷାର ଦୁର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାପନ କଲେ ନାନା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କ୍ରମଶଃ ହେନପ୍ରଭ ହୋଇ ପଶ୍ଚିମରେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଟିକିଏ ମାତ୍ର ଜଳି ଉଠି ଭାରତରୁ ଏକାଦେଲେନେ ନିକ୍ତ ହେଲା ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ-କୌଶଳ ରାଜଶକ୍ତିର ବିନାଶାହାୟୀରେ ଆଉ କିଛି କାଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲା; ବରଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏକାଧିକ ଉଦ୍ଘ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉନ୍ନତି ପାଧନ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜନ୍ମେନୟ ଓ ଯଯାତି ଉତ୍କଳ ଜୟ କଲେ । ଜନ୍ମେନୟ ଓ ତପସ୍ୟ ବଂଶଧରମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶୈବ ଥିଲେ । ଏମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିପକ୍ଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସହୃଦ ମିଳିତ ହୋଇ ମହାକୌଶଳପୂର୍ବକ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ କରିଦେଲେ । ଉପଯାଯୀ ଆଉ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିରର ମହୋତ୍ସବ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକେ ଆଡ଼ମ୍ବର ଶୂନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରକୁ ଭୁଲିଗଲେ । ପାର୍ଶ୍ଵଦେଶରେ ଆଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୀଠମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୁଅନ୍ତେ ଜନସମାଜରେ ତାହାର ମହତ୍ତ୍ଵ ବୃଦ୍ଧି ହେଲା । କୌଣସି କୌଣସିପୀଠରେ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବା ପ୍ରତ୍ନ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତା ବା ଶିବଲିଙ୍ଗରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ଅପମୁବ ନୁହେଁ । ସେ ଯାହା ହେଉ, ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମୋତ୍ସାହର ଉପାୟମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚ୍ୟ ନୁହେଁ । ସେତେବେଳେ

ଯଥାକ୍ରମେ ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ପୁରାଣେ କେଶବ ଓ ଗଙ୍ଗାବତୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ
ବାଦର ଅନୁଶୀଳନ ।

ବୌଦ୍ଧପୁରାଣେ ଜୈନଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା । ଏହି
ଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସମସାମୟିକ । କିନ୍ତୁ ଏହା କେବେ କାହା ଦ୍ଵାରା ଉତ୍କଳକୁ
ଆମର ହୋଇଥିଲା, ଜଣା ନାହିଁ । ଅନେକମାନେ କହୁଅଛନ୍ତି, ଉତ୍କଳର ଦ୍ଵିତୀୟ
ବର୍ଣ୍ଣାୟ ରାଜାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ଶ୍ଵେତଶିଳ ଜୈନମାନଙ୍କର ପୀଠ ଥିଲା ।
ଏହି ପାହାଡ଼ପ୍ରସ୍ଥ ପାତପଦ୍ମ ନାମକ ଗୁମ୍ଫାରେ ଜୈନ ଷଡ଼ଙ୍କର-ମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି
ଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତି-ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣମାନ ନମୋକ୍ତ ପଂକ୍ତି ସଙ୍ଗେ ମିଳି
ଯାଉଛି—

“ବୃକ୍ଷୋ ଚକୋଽଶ୍ଵତ ପୁରତଃ
ହୋଷ୍ଠୋଽର୍ଜୁନଂ ସ୍ଵପ୍ତିତଃ ଶଶୀ ।
ମଳରଃ ଶ୍ରୀବତ୍ସଃ ଝଡ଼୍ଵା
ମହସ୍ତ ଶୂନ୍ୟ ଗ୍ରଥା ।
ଶ୍ୟାବୋ ବଜ୍ରଂ ମୁଦଛାରୋ
ନନ୍ଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତୋ ବହୋଽପି ତ ।
କୂର୍ମୋ ନଲୋଽସ୍ତ୍ରଲଂ ଶଙ୍ଖଃ
ଫଣୀ ସିଂହୋଽହୃତାଂ ଧୃକଃ ।”

ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାତାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ଏହି ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମଦ୍ଵାରା ବିଚାଡ଼ିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅନେକମାନେ ପୂର୍ବେ କହୁଅଛନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା
ପରେ ଲଞ୍ଜନ ବିଦ୍ୟା ମୁକ୍ତ ଭାରତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର
ପ୍ରଚାର ପରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ଆଦର ହେଲା । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏହି ବିଦ୍ୟା
ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର
ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପାଇଁ ଗାହ୍ୟତାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲା ଏବଂ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
ଅଞ୍ଚଳରେ ସ୍ଵୟଂଭାବରେ ପୁନରୁଦ୍ଧାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବର
ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯେହେତୁ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧପୁରାଣ
ଅବ୍ୟବହୃତ ପରେ ଜନମେଳୟ ଯେଉଁ ତାମ୍ର ଶାସନ ଦାନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା
ସ୍ଵୟଂଭାବରେ ଜଣେ ଉତ୍କଳୀୟ ଦ୍ଵାରା ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳରେ ଅନେକମାନେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଲୌକିକ ଭାଷା ଓ ଲିପିର ଚକ୍ର
ଶାସ୍ତ୍ରପୂର୍ବ ଚିତ୍ରଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ସବୁ

ଦେଖାଯାଉଛି ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସେହି ଦେଖୁଛୁ ଦେଖି କମ୍ପା ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀଦ୍ୱାରା ଲିପିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖୁଛୁ ଦେଖି ଧନୁରାସନର ଭାଷା ଓ ଲିପିରେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଲୌକିକ ଭାଷା ଓ ଲିପିର ଚିହ୍ନ ।

ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସମାଜର ଉନ୍ନତ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଷା ଓ ଲିପି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଉପକ୍ରମ କରୁଥିଲା । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ହୁଏନ୍‌ତ୍ସାଂ ଏହି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

କେହି ମନେକରିବେ ନାହିଁ ଯେ, ଆଲେକ୍ସାନ୍ଦର ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଲୌକିକ ଭାଷା ଉପକ୍ରମଣୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳଠାରୁ ଏକାବେଳେ ପ୍ରଥକ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହା କେବଳ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ମାର୍ଗରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲା ମାତ୍ର । ମରାଠ, ବଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଞ୍ଚଳର କେତେକ ପରିସ୍ଥର ଭାଷା ବୁଝି-ପାରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧର ବୌଦ୍ଧ ବା ଜୈନ ପରିବ୍ରାଜକମାନେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶକୁ ଯାଇ ଲେଖନମାନଙ୍କୁ ବହୁତା ଦେଇପାରୁଥିଲେ ।

ଆଲେକ୍ସାନ୍ଦର ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଅନେକ ଜ୍ଞାନୀ, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ, ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ସ୍ୱରାଜ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳ ଏହି ଯୁଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନାର ଅନ୍ୟ ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଧର୍ମପାମୟିକ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ନାମକ ଜଣେ ଧୋସଧରୁ ଥିଲେ । ଏହି ମହାତ୍ମା ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରସାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ପନ୍ଥା ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପନ୍ଥାର ଦେଶପ୍ରଥମ ପ୍ରସାରକ ଥିଲେ । ତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ରଚୟିତା ତନ୍ତ୍ରଗୋମ୍ପ ଉତ୍କଳକୁ ଆସିଥିଲେ । ରୁପି ବାସୁମିତ୍ର କପୁରକାଳ ପାଇଁ ଉତ୍କଳରେ ବାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମଧ୍ୟିକ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାଙ୍କଠାରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ବାସୁମିତ୍ର ଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରିବେଳେ ଉତ୍କଳରେ ଏକ ବହୁମୂଲ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତରର ଖଣି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଅର୍ଥ, ବୋଧହୁଏ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତର ଫଳରେ ଉତ୍କଳରେ ଶତ ଶତ ଜ୍ଞାନୀ ବୌଦ୍ଧ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଦିଅଁକାର ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ନ୍ୟାୟ ଏବଂ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ସେ ବହୁକାଳ ଉତ୍କଳର ଭୋରଶିଳ ନାମକ ପର୍ବତରେ ସମାଧି କରିଥିଲେ । ସେ ଉତ୍କଳରୁ ନାଳନ୍ଦାକୁ ଯାଇ ନୟାପୁର ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୁଦୁର୍ଜୟାଙ୍କୁ ତର୍କ ବଳରେ ପରାସ୍ତ କରି

ତଳି ପୁରବ ଉପାଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ନାଳଦାରୁ ଉତ୍କଳକୁ ଫେରିଆସି ସେ 'ପ୍ରମାଣ ସମୁଦୟ' ନାମକ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ଏହି ଶହର ଅନୁବାଦ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ତଳ ପଟେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ଫେରିଆସି ସେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ଉଦ୍ରପାଳତଙ୍କ ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ପାଣ୍ଡବରାଜ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳର ମନେ ବାସୀ ସମ୍ପର୍କ ସଂବାଧନେ ଆମ୍ଭମାନେ ତତ୍‌କାଳୀନ ଉତ୍କଳୀୟ ବୋଲି ମନେକରିପାରୁ । ବୋଧହୁଏ ଏହି ମହାତ୍ମା ବାସୁମ୍ଭେଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଜଳରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଖଣିଜ ଶ୍ରେଣୀ ଏବଂ ନୂଆ ପ୍ରସ୍ତର । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଖେପ ବା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟମଧ୍ୟେ ତାଳିଦାସ ତତ୍‌କାଳୀନ ବିଦ୍ରୁପ କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଜୀବନାଳୟକୁ ସମୟ ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିନପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୪ମ, ୫ମ, ୬ମ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାସ କରିଥିଲେ, ଯେହେତୁ ତାହାଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟପାତ୍ରର ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ଉଦ୍ରପାଳତ କରିଥିବା ସମସାମୟିକ ଅଟନ୍ତି । ସିନ୍ଧୁ ଦାସ ବାସୁମ୍ଭେଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତୁତ ଜଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ମୂଲ୍ୟବାନ ମଣି । ଏ ମହାତ୍ମା ଉତ୍କଳର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ବାସ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଧର୍ମପୀଠ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍‌କାଳୀନ ଏହାଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ । ଏହି ବୌଦ୍ଧ ଦେବୀ ଆନନ୍ତଗୁପ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଗ୍ରୋହ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ଅଲୌକିକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ 'ଗର୍ଭସୂର୍ତ୍ତ' ଉପାଧି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା ।

ଉପରୋକ୍ତ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ଚରସ୍ଥାୟୀ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତଦାନନ୍ତର ଯୁଗରେ ରାଜଗୁପ୍ତ ଦୁର୍ଲବାର ଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଏହି ରାଜଗୁପ୍ତ ଦୁର୍ଲବ ଧର୍ମବଳମ୍ବୀମାନଙ୍କ ସହୃଦ ମିଳିତ ହେବାକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳରୁ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଉତ୍କଳରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଵାଦେଶିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖିଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଇତିହାସ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଧର୍ମ ଆନ୍ଦୋଳିତ ହୋଇଅଛି । ଚର୍ଚ୍ଚିତା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳ ଉପରେ ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଏବଂ ପରିଣତି ରାଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମୋପାଦାନର ଉପାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଉପାଦାନର ସହିତ ସଂକଳିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉପାଦାନର କରୁ ।

ଉପସଂହାର :

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ କେଶବ ଚଣ୍ଡର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଶେଷଭାଗ ଅଟେ । ଏହି ସମୟଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧରାଜା ରାଜତ୍ବ କରି ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାହାବୋଲି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଏକାଦେଶରେ ଉତ୍କଳରେ ବଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା । ବରଂ ଏହା ଏକାଧିକ ଶତବର୍ଷଯାଏ ଉତ୍କଳରେ ଜାଗ୍ରତ ରହି ପରିଶେଷରେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମ ଓ ଯାଦୃତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ପୁରୀଠାରେ ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟ ବା ବିହାର ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହାଠାରେ ହିନ୍ଦୁ ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସ୍ବୟ ଏବଂ ଧର୍ମଚକ୍ରର ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଯାହା ତୋରଣର ଦେହରେ ହିନ୍ଦୁର ଏକ ଏକାନ୍ତର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ପୁରୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସହଚର ଉକ୍ତ ଏକାନ୍ତର ଚିହ୍ନର ବହୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି । ଯଯାତିଦେଶର ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବୋଲି ଦେଶୀୟ ଲିପିକାହ କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, ଯଯାତି ବୌଦ୍ଧପୀଠକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଯାଇ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସ୍ବୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଉକ୍ତ ଏକାନ୍ତର ଚିହ୍ନର ଅଦର୍ଶରେ ଚିତ୍ତନୋଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କଲେ ଏବଂ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତାର ନାମ ଦେଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଧର୍ମଚକ୍ର ଚକ୍ରର ପୁରାତନ ଚକ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ନଥିତ ଅଛି, କ୍ଷେମଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଆମତ ବୁଦ୍ଧ ଚକ୍ରର ଅନୌକଟ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ସଦର୍ଶନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ଏହି ଅବତାରବାଦ ଯମାଳ ମଧ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ, ପୁରୀର ବୌଦ୍ଧପୀଠକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବା ଯଯାତିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜଯାୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ଦ୍ବେଷରୁ ବୋଧହୁଏ ଯଯାତି ଶୈବ ଥିଲେ ହେଁ ପୁରୀରେ ନବପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତାଙ୍କର ନାମ ଦେଇଥିଲେ ।

ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଫଳ ଏଥିରେ କାହାର ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନ ପାରେ । ପୁରୀରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକ ଅବତାର ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ପୁରୀ ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ଯାଦୃତ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି—

“ମୁଁ ବଢ଼ି ଚାଲି ଯାଏ,
 କଲି ଯୁଗରେ ଥିବି ରହି ।
 ସୁତରାଫ ହାତ ଗୋଡ଼ କର,
 ଗଢ଼ାଇ ଦେବୁ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ।

x x x

ଦେଖିଲେ ସିଂହାସନୋପରେ,
 ବିଜୟେ ଚାଲି ଚାଲି ଯାଏ ।
 ପଦ ଅଙ୍ଗୁଳ ନାହିଁ ହାତ ।
 ଶ୍ରୀ ଦାସବ୍ରହ୍ମ ଜଗନ୍ନାଥ ।”

ସୁଖି, ସୁଖ ସିଂହାସନରେ ନିମନ୍ତେ ଉପସ୍ଥାପନ କରୁଥିବା ଅଳ୍ପ ସମୟ, କଣେ କାଗଜର ଏକକୋଣ ଉପସ୍ଥାପନ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ନିମନ୍ତେ କରୁଥିବା ପାଇଁ ରୁଚୁ କର ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ମନ୍ଦିର ଦ୍ଵାର ବନ୍ଦକରି ଭିତରେ ରହିଥିଲେ । ଏକକୋଣ ଉପସ୍ଥାପନ ଅନୁସ୍ଥାପନ କରୁଥିବା ରାଜା ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରିବା କାଗଜର ଅନୁସ୍ଥାପନ ହେଲେ ଏବଂ ଫଳତଃ ମୁଁ ଗୁପ୍ତକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ହୋଇପାରିଲି ନାହିଁ । ଗୁପ୍ତକପାତ୍ର ଅପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଗୁପ୍ତକରେ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ କମ୍ପୁତ୍ରୀ ହୁଏନସା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଦ୍ମନ ଶତାଦିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ସୁଖ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଉକ୍ତ କମ୍ପୁତ୍ରୀ ଗୁପ୍ତ ପଦ୍ମକ ହୁଏନସାଙ୍କ କଥାଟି ନିଜର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଏବଂ ଏତଦ୍ଵାରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବୌଦ୍ଧ ଶିଳ୍ପ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ନୈଷିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ମାତଙ୍ଗନ ଚଣ୍ଡାଳ ସୁଖର ମହାପ୍ରସାଦକୁ ଏକ ପାତ୍ରରେ ଭେଜନ କରିପାରନ୍ତି । ବୈଦିକ ଯୁଗ ପରେ ଜାତିଭେଦ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ସୁଖନଗରର ଉପସ୍ଥାପନ ବିଧାନ ସାମ୍ୟବାଦୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାରର ଫଳ ନୁହେଁ କି ? ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦେହରେ ଚିହ୍ନିତ ଏବଂ ପଞ୍ଚାଙ୍ଗସ୍ଥାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ସୁଖ ଓ ଭୁବନେଶ୍ଵରର ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ମନୋରଞ୍ଜନ ଅନୁକରଣ ନୁହେଁ କି ?

ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ ଅଶୋକାବୃକ୍ଷୀ ତଳ ଯେଉଁ ରଥଯାତ୍ରା ହୁଏ, ତାହା ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁକରଣ ଏବଂ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ଏହି ଧର୍ମପ୍ରତି ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରୁଥିବା । ରଥର ଉତ୍ଥାନ ଓ ଉତ୍ଥାନ ପାଇଁ ସ୍ଥଳରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚଳିତ ହୁଅନ୍ତି । ସୁଖି ତାରଣ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଶୁଭ ଅଶ୍ଵ ଶୁଭ ବେଦ ସ୍ଵରୂପ ଚଳିତ ହୁଅନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତା ଏବଂ ବିଧି ରଥ ଆଗେଇଥିବା କର ଗମନ କରିବାର ପର୍ବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମ ଦ୍ଵାରା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରସାରଣ ।

ଆନ୍ତେମାନେ କହୁଅଛୁ ଯଦାଦି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପାଠ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ଭୁବନେଶ୍ୱରକୁ ମନୋନୀତ କରିବାର କାରଣ, ଏ ସ୍ଥାନ ଶ୍ରେଣିଶିଳ୍ପ, ଉଦୟଶିଳ୍ପ ଓ ଧଉଳିଶିଳ୍ପର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । ଶିବଲିଙ୍ଗର ଆକୃତି ବୌଦ୍ଧ ପୁରର ପୂର୍ବରୁ ଅବଦିତ ନଥିଲେ ହେଁ ଏହା ଉତ୍କଳରେ ଶୈବପୁରରେ ଚତୁର୍ଲିଙ୍ଗବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଗୁପ୍ତ ସଙ୍ଗେ ଏହାର ଯୌସାଦୃଶ୍ୟ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଗୁପ୍ତ ଦେହରେ ଶିବର ଦେଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରାକାଶ ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ଗୁପ୍ତ ଶିବଲିଙ୍ଗର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଏକାଦଶ ଚନ୍ଦ୍ରାକାଶ ଦେଖାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧ ଗୁପ୍ତର ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ଗର୍ଭିଆଏ । ଏହି ଗର୍ଭକୁ ଗର୍ଭ କୁହାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହି ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ରତ୍ନ ସ୍ଥାପନ କରି ମୁଖ ବନ୍ଦ କରନ୍ତି । ଶିବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେଲାବେଳେ ଏହାର ନିମ୍ନରେ ନାନା ମୂଲ୍ୟବାନ ଚତୁର୍ଥ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଆଜିକାଲି ଉତ୍କଳରେ 'ନାଥ' ନାମରେ ଏକ ପନ୍ଥା ଅଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ସେମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ କୁହାଯାଏ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ସେମାନଙ୍କର ଆଦି ଗୁରୁ । ସାତୀନବାଳରେ ଗୋରକ୍ଷନାଥ ନାମକ ଜଣେ ଜୈନ ଶର୍ପଙ୍ଗର ଅଲୋ । ବୋଧହୁଏ ନାଥମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କର ପନ୍ଥାବଳମ୍ବୀ ଜୈନ ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ କାଳକ୍ରମେ ସ୍ୱ-ଧର୍ମର ନାମ ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଭୁଲିଯାଇ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କୁ ମହାଦେବ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରନ୍ତି । ଜୈନ ଶର୍ପଙ୍ଗରମାନେ ଉତ୍କଳ ଏବଂ ଜୈନମାନେ ଲପାଦ୍ୟାଦିରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶିବଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବେଶଭୂଷା ଓ ବ୍ୟବହାର ଅନେକାଂଶରେ ଜୈନ ଶର୍ପଙ୍ଗରମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିଯାଏ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୁଣାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଜୈନମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କୁ ଶିବ ବା ମହାଦେବ ନାମରେ ପୂଜା କରି ଗୁଣଶତ୍ରୁର ସନ୍ତୋଷବିଧାନ କରିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟବଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ସେମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭୁଲିଯାଇ ତାହାଙ୍କୁ ମହାଦେବ ବୋଲି ବୁଝୁ ଅଛନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତ, ତଥା ଉତ୍କଳରେ ମୁର୍ତ୍ତିପୂଜା ଏକାବେଳେ ଅପରିଚିତ ନଥିଲା, କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ପୁରରେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମରେ ସୁନୟନ ଶକ୍ତି କରାଇବା ହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ ହେଉନାହିଁ ଉପାୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବା ପ୍ରୟୋଗମୟ ହେଲା । ଏହାହିଁ ବୌଦ୍ଧପୁରର ପରେ ନାନା ପୁରାଣମାନ ରଚିତ ହେବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଏହି ହେତୁରୁ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କ ମନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା ଜନ୍ମାଇବା କାରଣ ବହୁ ସଂଭବ

ପୌରାଣିକ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରେ ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବଯୁଗର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ମନ୍ଦିରମାନ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉନ୍ନତ ମାତ୍ର । ଏଠାରେ ଉତ୍ତେଜଯୋଗ୍ୟ ଯେ ଆଜିକାଲି ଉତ୍କଳର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କର ନାମ ଦ୍ଵାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରବନ୍ଧର ପାମ୍ନେରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ବିଶେଷତଃ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ଵର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନକୁ ସମୀପ ବୁଝିବା ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏହି ବିଶ୍ଵାସ ଉପରେକ୍ତ ଆଲୋଚନା ଦ୍ଵାରା କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ନୀତି ଗଥା ଦେଶର ଇତିହାସରେ କୌଣସି ଯୁଗ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ନୁହେଁ । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଇତି । ଉତ୍କଳର ଇତିହାସରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ଏହି ନିୟମର ବହୁଭୂତ ନୁହେଁ । ପ୍ରବନ୍ଧର ନିଲେବରରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଯଥାଶକ୍ତ ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁ । ଏହି ଯୁଗର ଉତ୍କଳରେ ଶାସନକ୍ଷମ, ଶାସନକ୍ଷମ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ବିଷୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ସରଳ ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନ ଆଜିକାଲି ଅବଶ୍ୟାସ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ଆଶା ହୁଏ, ତାହାଙ୍କୁ ଶାନ୍ତି ଅଟେ ଭାରତ, ଯଥା ଉତ୍କଳରେ ଯୁଗର ସ୍ଵରୂପ ଉପଲବ୍ଧି ଓ ଶତ ଶତ ବୃଦ୍ଧ ଦିନ ଓ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ସେହି ନିର୍ମଣ ଭରତ ।

ଆମ ସଂସ୍କୃତି

“ ସଂସ୍କୃତି ”—ଏହାର ଅର୍ଥ, ଚମତ୍କାରମାନ ବୁଦ୍ଧି ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ ଦ୍ଵାରା ଯୁଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ପରିମାଳିତ ଓ କାଳଗତରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଦେଶ ଓ ସମାଜରେ ଲିଖ୍ୟସୂତ୍ରୀ ଶକ୍ତି, ନୀତି, ଆଚାର ଓ ନ୍ୟାୟର ଆଦି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶ ଓ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ସେ ସବୁ କେତେକାଂଶରେ ପୃଥକ୍ । ଦେଶ ବା ଜାତିର ଜଳବାୟୁ, ହାବଭବ; ସ୍ଵଭାବ ନୀତି ଓ ଧର୍ମ ବିଶ୍ଵାସ ଆଦି ଏଭଳି ପାର୍ଥକ୍ୟର କାରଣ ।

ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ଓ ସମାଜର ପ୍ରଧାନ ଆଧାର ଓ ଗୋଷ୍ଠୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ବଳନୀ । ଏହାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଶ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ଓ ଯୌତୁକାର୍ଥ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ କରାଏ । ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ପାଣ୍ଡାତ୍ୟ ଦେଶର ଲୋକମାନେ ଯେପରି ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ, ପ୍ରାଚ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନେକାନ୍ୟ-ମମତାଦଳ । ଧୂମାଳସୁରାସୀ ହିନ୍ଦୁ, କୁମାରୀକା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ହିନ୍ଦୁର ଭାଇ, ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗାଳୀ ବା ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ବା ତେଲଗୁ ଏସ୍ପେର ପ୍ରତି ମମତାପରିବୃତ୍ତ ।

ଏହି ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ ଜାତିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ଗୌରବର ପରିମାପକସ୍ତମ୍ଭ । ଜାତିର ସଂସ୍କୃତିରତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଚାର ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା କେହି କାଳରେ କେତେ ବର୍ଷରେ, କି କି ଆକାରରେ ଗତିକରି ଆସିଛି ତାହା ଜଣାଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜାତିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନିରୂପିତ ହୋଇଯାଏ । ସଂସ୍କୃତି ଆଚାର ଯଦି ଉଚିତକୋଟୀର ହୋଇଥାଏ ତାହେଲେ ତଦ୍ଵାରା ଜାତିର ପ୍ରାଚୀନ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉକ୍ତ ପ୍ରତିପାଳିତ ହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତି ଦେଶ ବା ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ବିକାଶର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷଣ । ସମାଜର ଗଠକ ଓ ସୁରକ୍ଷକ ପାଇଁ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ନିୟମ, ଅର୍ଥନୀତି ଓ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାମାନ ଉଦ୍ଭାବିତ ଓ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥାଏ, ଏହା ତାହାର ପ୍ରତୀକ । ଯେଉଁ ଦେଶ ବା ଜାତି ବା ସମାଜର ସଂସ୍କୃତି ନାହିଁ, ତାହାର ଲକ୍ଷଣ ନାହିଁ ।

ମନେହୁଏ ପୃଥିବୀ ବସରେ ଏପରି କୌଣସି ଜାତି ବା ସମାଜ ନାହିଁ ଯାହାର ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ନାହିଁ । ଅତ୍ୟାବଧି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସି ନଥିବା ବନ୍ୟ ଅଧିବାସୀର ମଧ୍ୟ କିଛି ନା କିଛି ସଂସ୍କୃତି ଅଛି । ତାହା କାହାର ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା ବା ମାନ ପଡ଼ିବ ହୋଇ ନପାରେ ମାନ ସେ ଭିନ୍ନ ଯଥା ।

ଆଜି କିନ୍ତୁ ଆମ ଦେଶରେ ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ପ୍ରତି ଆଦର ନିମନ୍ତେ ଦ୍ରାବିଡ଼ାସ୍ତ୍ର ହେଉଛି । କେହି ଏହାର ଉପାଦେୟତା ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରୁନାହାନ୍ତି । ଏ ଦେଶର ମୌଳିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିକ୍ଷାମଣ୍ଡଳରୁ ଉଦ୍ଭବ । ଶେଷୋକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀ ଦ୍ଵାରା ଅସ୍ପଷ୍ଟମୋରାଭିଳାଷ ଦୃଢ଼ତାରେ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ । ଫଳତଃ ଏ ଦେଶର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିକ୍ଷାଦ୍ଵାରା ଅସ୍ପଷ୍ଟତା ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆହୁ ପ୍ରସାଦ ଲଭି କରି ବାହ୍ୟ ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ଉଚ୍ଚବିତ୍ । ଆଜି ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରସ୍ତବଶାଳୀ କେତେକ ମଙ୍ଗଣୀ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅନିଷ୍ଟରେ ପ୍ରଳିନପତ ହୋଇ ଯେଉଁ ସମ୍ବୃଦ୍ଧବୃଦ୍ଧ ସାମାଜିକପନ୍ଥା-ସବୁର ଅବତାରଣା କରୁଅଛନ୍ତି ତାହାକୁ ଉଚିତ ବରଦାନ ନପାରେ ।

ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବା ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନଧାରରେ ଭିତ୍ତି ଉପବର୍ତ୍ତୁ ପ୍ରେରଣା । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମର ମୂଳକୁ ଉପବାନଙ୍କଠାରେ ଆଶ୍ରେପ କରାଯାଏ । ଉପବାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କର୍ମର ଫଳ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଉପବର୍ତ୍ତୁପ୍ରାଣ ହୋଇ ନିଶ୍ଚଳ ଦୃଢ଼ତାରେ ଯାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞିତ ହେବ ତାହାକୁ ପାଳନର କର୍ମମୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା ତାହାର ସମ୍ବୃଦ୍ଧ । ଏବଂ ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ଓ ଭବିଷ୍ୟ ଭାରତର ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜକୁ ଅନୈତିକ ପନ୍ଥାରୁ ନିର୍ଗଠିତାଏ । ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଗଠନ ବ୍ୟାପାରରେ ଦୋଷଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବହାରର ପରମ୍ପରା ପ୍ରାୟ ନଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଭାରତୀୟ ସମାଜ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୃଥିବୀ ବସ୍ତୁରେ ଅସାଧାରଣ ନୈତିକତା ଦେଖାଇ ଆସିଛି ।

ଦୃଷ୍ଟିର ମୂଳସୂତ୍ରକୁ ଭାରତବାସୀ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ ବିବାହ ନାମ ଦେଇ ତାହାକୁ ନାନା ମାନ ନିୟମାନୁମୋଦିତ କର୍ମ ପରମ୍ପରା ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଅଛି । ବିବାହ ପାଇଁ ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କର ମନୋନୟନ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ପନ୍ଥା ନ ପ୍ରକଟନ ତଥା ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଯାପନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଶୃଙ୍ଖଳା ଅନୁସ୍ଥାନ ଦ୍ଵାରା ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ଓ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇଥାଏ । ଶିକ୍ଷା, ଚରଣ, ବୟସ ଓ ବଂଶ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଆଦି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସବୁ ଦମ୍ଭିତ ମନୋମତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାମରେ ହେତୁବଦନ ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ତାପ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଓ ଆନୁଗତ୍ୟ ଉଚ୍ଚପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଜୀବନ ପାଇଁ ଅଲ୍ଲେଦ୍ୟ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ବିବାହୋତ୍ସବ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଭରବନ୍ତୁ ଚଲାଣ ନାମନା ନିର୍ମିତ ସମସ୍ତ ହୁଏ ଓ
 ଯେତେବେଳେ ସମୟରେ ନହୋଇ ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତମାନଙ୍କରେ ହୋଇଥାଏ ।
 ଏହି ବନ୍ଧନକୁ ଧର୍ମମଳକ ବୋଲି ନବଦମ୍ପତିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବନ୍ଧନ ଚରାଇବା
 ଓ ସମାଜରେ ସନ୍ତପନ୍ନ ଓ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଚରାଇବା ପାଇଁ ନାନାବିଧ ଦୈନିକ କ୍ରିୟା
 ଓ ଆଶୁରର ବିଧାନ ଶୁଭା ସାଇଅଛି । ପୁଣି ଏହାର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟତା ରକ୍ଷା କରିବା
 ଇନ୍ଦୋଣରେ ପତି ଓ ପତ୍ନୀ ଉଭୟଙ୍କର ହାତବନ୍ଧି ବନା କେତେକ ସାଂସ୍କୃତିକ
 ଓ ସାମାଜିକ କାର୍ଯ୍ୟ ବାନ୍ଧିତ ହୋଇଅଛି । ଅବିବାହିତ ପୁରୁଷ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟ
 ପାଇଁ ଅନୁପଯୁକ୍ତ । ବିବାହ ପରେ ପତ୍ନୀ ପତିର ଅର୍ଚ୍ଚାକ୍ରିୟା ଓ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ
 ତାହାର ଅବିବାହୀ ସହାୟିନୀ । ପତି ପତ୍ନୀଙ୍କର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ପ୍ରତି ଦ୍ରୋଷ ବା
 ସେମାନଙ୍କର ଅହେତୁକ ଦ୍ରବ୍ୟ ବା ବିଚ୍ଛେଦ ମମାଜରେ ଦୃଶ୍ୟ । ସେମାନଙ୍କର
 ଆଶୁର ବ୍ୟବହାର ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପତିର ଆଦି ନାନା କାରଣରୁ ଶୃଙ୍ଖଳିତ । ସେମାନଙ୍କର
 ଆଶୁରବନ୍ଧୁକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଦୋଷାବହ ଓ କର୍ମ ବିଶେଷରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ସାଧ୍ୟ ।
 ଅର୍ଥ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ସ୍ତ୍ରୀ କ୍ରିୟାନୁହେଁ । ଦିପତୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ ସମାନ
 କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥାଏ । ନିଦ୍ରା ପତ୍ନୀ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧନ୍ୟା ଓ ପତିର ସ୍ତୁତ୍ୟା ।
 ପତିପତ୍ନୀ ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କର ଶାସନ ଓ ଶାସିତା । ପାତା, ସାବଣୀ ଓ ଅରୁଣ
 ଏବଂ ଅର୍ଥ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର କଳ୍ପିତ ପୌରାଣିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ
 ଓ ପାତ୍ରପ୍ରତ୍ୟା ବଳରେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରି ଓ ଚରାଇ ସ୍ତ୍ରୀପତିର ଅମର ଭବନରେ
 ସ୍ଥାନ ପାଇ ଅଛନ୍ତି । ସୁଗୁଣବତୀ ପତ୍ନୀର ଉପଦେଶରେ ପଥକ୍ରମ ପତିର ବରଦ
 ପରବର୍ତ୍ତନର ଆଖ୍ୟାନ ପୁରାଣରେ ବରଳ ନୁହେଁ । ହୃଦୟର ସାବଣୀର
 ଅଦର୍ଶ ଗୁଣର କର ତାହା ନାମରେ ବ୍ରତ ଅବଳମ୍ବନ କରେ । ସ୍ତ୍ରୀ ତାକୁ ଦେଖି
 ଜ୍ଞାନରେ ପୂଜା କରେ ଓ ଅରୁଣକୁ ଗୁଣିପାଣୀ ପତ୍ନୀ ବୋଲି ଭକ୍ତ କରେ । ହୃଦୟ
 ଗୁଣି ପାଂସର ବଳ ସମ୍ପଦର କଳ୍ପିତ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ । ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ
 ପରି ଗୁଣର ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି ସମାଜ ଦ୍ୱାରା ପରିଗଣିତ; କାରଣ ଅର୍ଣ୍ଣବ ଗୁଣ
 ସକଳ ସମ୍ପଦରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅଦର୍ଶ ଗୁଣି ଆଦର୍ଶ ଗୁଣର ମୂଳ । ସେହିପରି
 ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ସେବା ପୂଜାରେ ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ନାରୀର ଅଧିକାର ବେଶୀ । ନାରୀ
 ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନାନା ବଳ ପାଳନ କରି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପୁରାଣୋକ୍ତ
 ଅର୍ଚ୍ଚା ଓ ହରିତ୍ରା ଆଦି ପ୍ରିୟ ସମାଧାନମାନ ନିଜେ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

କ୍ରିଷିପ୍ରଧାନ ଭାରତରେ ନିମ୍ନତର ମୂଳଭୂମି ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରୁଷ । ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମରେ
 ପୂର୍ଣ୍ଣା ନବଦଳା ନାନା ମନ୍ତ୍ର ରାଶୋପଯୁକ୍ତା ହୁଏ । କେଣ୍ଡ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ପ୍ରାୟେ
 ଅର୍ଥାତ୍ ଅମାର ନିଜାନ୍ତ ଦିନ ଦିନ ଗୁଣର ଲକ୍ଷ୍ମୀପ୍ରାୟା ନାରୀ କେଣ୍ଡା କ୍ରିୟା
 ଅନେକ କରେ । କେବଳ ଏହିକ ନୁହେଁ, ଏ ଦେଶ ଓ ଜାତିର ଗବନ-

ଧାରଣର ମାନଦଣ୍ଡ ସଙ୍ଗେ ସଂସୃଜ୍ଜ, ନାନା ନୀତି ଉପଲବ୍ଧରେ ଭରଣସ୍ଥ ନର-
 ନାସ୍ତ୍ର ଥାଏବର୍ଷ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ପୂଜାନ୍ତୁଷ୍ଟାନମାନ କରାଆନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଦେବତାଙ୍କର
 ଆୟୁଧ ଲଙ୍ଗଳ ଓ ଲଙ୍ଗଳଧାରୀ ବଳଦ ସେହି ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରତିମଧ୍ୟ ସ୍ବରୂପ
 ପୂଜିତ ହୁଏନ୍ତି । ଭରଣସ୍ଥ ଅର୍ଥନୀତିର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରମୁ ଗୋନାତିକୁ ହିନ୍ଦୁର ଦେବତା
 ପାଳନ କରନ୍ତି ଓ ସେହି ଗୋନାତି ହିନ୍ଦୁର ନମସ୍ୟ । ଭରତ ଦେବମାତୃତ ଡେଶ ।
 ଭରଣସ୍ଥ ବୃଷ୍ଟିପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅଶ୍ବିନୀଦ ଭକ୍ଷା କରନ୍ତି ଓ ଇନ୍ଦ୍ର
 ଜମ୍ବୁଦ୍ବୀପକୁ ଉଦେଶ୍ୟରେ ବୃଷ୍ଟି ଜଳଲବ୍ଧ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ କୃତ୍ତେଜାର ନିଦର୍ଶନ
 ସ୍ବରୂପ ବର୍ଷ । ରତ୍ନର ଶେଷରେ ଶରତ ଆମ୍ଭମ୍ଭରେ ଅର୍ପଣ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବ-
 ଦେଶମାନଙ୍କର ରାଜା ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଇନ୍ଦ୍ର ସେ ପରପୁର ପରମେଶ୍ବର । ହିନ୍ଦୁର
 ଦେବତା ଭେଦ କେବଳ ନୀତି ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ପକାଶେ ସଙ୍ଗ୍ରାସ୍ତ୍ର ପୌରୁଷିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ
 ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ହିନ୍ଦୁର କଲ୍ପିତ ଦେବତା ଶିବ ସଂସାରର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ସଙ୍ଗ୍ରାସ୍ତ୍ର
 ତ୍ୟାଗୀ । ସେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗୁହ୍ୟ, ଆଭରଣ ଓ ପ୍ରସାଧନର ତ୍ୟାଗକର
 ନିଜେ ଶୃଙ୍ଗାରରେ ବାହକରନ୍ତି । ଅଶ୍ବିନୀଦ ପାପ ବିଷକୁ ଶୋଷଣ କରି ସଂସାରକୁ
 ମଙ୍ଗଳାସ୍ତ୍ର କରନ୍ତି । ଶିବ ଓ ଭଗବାନ ପରସ୍ପରର ହୃଦୟ; ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁହେଁ
 କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭେଦରେ ପୃଥକ୍ । ଭଗବାନଙ୍କର ବୃଷ୍ଟି କାରଣୀ ପାଳନାଶିତ୍ର
 ପାଟଙ୍ଗ ମାତୃଗୁଣରେ ସୃଷ୍ଟି । ଜଗତର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଭୋଗ୍ୟ ତ୍ୟାଗ୍ୟ
 ଏହି ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ତ୍ୟାଗୀ ଶିବଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାଣକୁ
 ପତିରୁପ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁନା । ହିନ୍ଦୁ ସେହି ମହତ୍ତ୍ବ ଆଦର୍ଶକୁ ରୂପାୟିତ
 କରି ପୂଜା କରେ । ହିନ୍ଦୁର ମଣୀ ସେହି ନିବନ୍ଧନାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଦେଇ ତାଙ୍କ
 ନାମରେ ବ୍ରତାବଲ୍ଲଭ କରେ । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ଏବଂବ୍ୟ ଧ୍ୟାୟୁତିତ ପରମ୍ପରାର
 ଉଦାହରଣ ବହୁଳ । ପ୍ରକୃତ ସୁରାଣର ଭରଣସ୍ଥ ଜନଜଗତର ସଂସ୍କୃତ ପରମ୍ପରା
 ପାଇଁ ବହୁବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ପରମ୍ପରା ଓ ଗବେଷଣା ଦ୍ବାରା ଏହି ପରମ୍ପରା ଗଢ଼ିଆସିଛି ।
 ପ୍ରକୃତ ସୁରର ପରମ୍ପରା ସମାଜ ସୁରର ସମସ୍ତ ପନରୁ ଏହି ପରମ୍ପରାର
 ଗଠନାରମ୍ଭ । ଏହି ପରମ୍ପରା ଜାତୀୟତାରେ ଅବସ୍ଥା ହୋଇ ସେଇସ୍ବରୂପ ହୋଇ
 ସ୍ବରୂପ ପତ୍ର । ଅବଳମ୍ବନ କରୁଅଛି କିମ୍ବା ପିତା, ମାତାଙ୍କ ମହାନୁପାରେ ବିବିଧ
 ଭବ ଦୁଃଖମୟ ଦଂଶିତ୍ୟ ଜବନ ଯାପନ କରୁଅଛି । ଏ ସବୁ ଆମ ଚର ସଂସ୍କୃତି
 ଭଙ୍ଗିରେ ବିସମୟ ପରିଣାମ । ଯୌରୁଦ ପ୍ରଥାର ବିଲେପ ନାଧନ ପାଇଁ ଆଇନ
 ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଛି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ପତ୍ନୀଶିକା ଦ୍ବାରା ସଂସ୍କୃତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷିତ
 ନ ହେବା ଯାଏଁ ଆଇନ କେବଳ ଆଇନରେ ହିଁ ରହିଯିବ । ସ୍ତ୍ରୀ ସୁରୁଷର
 ସହାବସାନ ବଂଶୀରା ପାଇଁ, ବଂଶୀ ବୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ନୁହେଁ । ସେହି ହେତୁରୁ ଆମ
 ଶାସ୍ତ୍ର ସୁସମାଜଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଧର୍ମିକ ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନାମନ ବୋଲି

କହେ । ଏହି ଉକ୍ତି କହିତ ମୌଳିକ ନୀତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ—ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବହୁ ପ୍ରଜନନରେ ବିଶ୍ୱେଧୀ । ତେବେ ସ୍ତ୍ରୀ ବା ଜାତିର ପରିସ୍ଥିତି ଦୃଷ୍ଟି ରେ ସମାଜ ବେଳେବେଳେ ବହୁ ପ୍ରଜନନର ବିରୋଧ କରିନାହିଁ । ସେହି ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତ ଆମର ସଂସ୍କୃତିପୃଷ୍ଠିତ । ପ୍ରଜାପଣାଳୀ ଦଶରଥ ସମାଜର ସଂସ୍କୃତି ଲଙ୍ଘନ କରି ଏକାଧିକ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ଆଦର୍ଶସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତ ଥିଲା । ଆଜି ବହୁ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆଇନ ହୋଇଛି ଓ ବହୁ ପ୍ରଜନନ ବନ୍ଦ କରିବା ପାଇଁ ନାନା ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବିତ ହେଉଛି । ସମାଜକୁ ଖଣ୍ଡ ବିଖଣ୍ଡ କରାଇ ସଂସ୍କୃତିର ବିଲୋପ ଯାଏନ ପରେ ବହୁ ପ୍ରଜନନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କୃତ୍ରିମ ଉପାୟ ବା ଆଇନ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଅନିଚିତ୍ ନୁହେଁ କି ?

ବୃକ୍ଷରୋପଣ ଓ ଜଳାଶୟନର ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି । ଲେନେ, ଡେବଲ ଇତ୍ୟାଦି ପାଇଁ ଇନ ଜମିରେ ନୁହେଁ, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସଂସାଧାରଣ ଜମିରେ ପତ୍ୟା ଜମି ଜମିରେ ଫଳ ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ କରୁଥିଲେ ଓ ଜଳାଶୟ ଖନନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ଫଳ ଧାରଣ କଲପରେ ସଞ୍ଜବିଧିରେ ବୃକ୍ଷର ପୂଜା କରାଯାଇ ପ୍ରଥମ ଫଳକୁ ବଣ୍ଟନ କରାଯାଉଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରପ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମରେ ଜଳାଶୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ତାହା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆଦର ହ୍ରାସ ହେବ ପରେ ପରେ ଆଜି ଫଳବୃକ୍ଷର ଅବାଧ ଛେଦନ ହେଉଅଛି; ଅଥଚ କେହି ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ପାଇଁ ଅଗ୍ରସ୍ଥ ନୁହନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିର ବିଲୟ ହେଲେ ପାମର୍ଯ୍ୟବୃତ୍ତି ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ସପ୍ତାହ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଲୋକକୁ ଉପଦେଶ ଦେବାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତା ହେବ ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ ।

ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠମାନଙ୍କ ସହ ମହାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଅନୁ-ମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି । ଜାତିର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ ଆମର ନୀତିରତ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ ଶିଖିବୁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁ ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନକରୁ । ସେଥିପାଇଁ ଆମ ସମାଜରେ ସେମାନଙ୍କୁ (ବ୍ରହ୍ମା ନମଃ) ନମସ୍କାର କରିବାର ବିଧାନ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମାଜରେ ସମାନ ସ୍ତରରେ ସମ୍ବୋଧନ ସ୍ୱଳ୍ପ । ଆଜି ସମାଜବାଦ ଯୁଗରେ ସୁପ୍ରଭାତ ଓ ସୁସନ୍ଧ୍ୟା (Good morning, Good evening,) ଆଦି ସମ୍ବୋଧନ ଉପରେକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ଥାନ ପୂରଣ କଲଣି ।

ହିନ୍ଦୁ ମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ ପରିଚାଳନାରେ ନୀତି ପ୍ରଥମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସେହି ନୀତିର ଅନୁରୂପ । ଏହି ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ କେତେକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇ ସଂସ୍କୃତି

ନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର କେତେକ ଆଇନ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଅନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ସବୁ ଚରାଚର ପତ୍ନୀ ପ୍ରଥା ଆକାରରେ ଆଦୃତ ଓ ସଜାଗ । ଆଜି କିନ୍ତୁ ଆମର ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ କେବଳ ଆଇନବଦ୍ଧ ସ୍ୱାଧୀନ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟକୁ ହେବୁ ମନେକରନ୍ତି । ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତିର ଉପାଦେୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଦୌ ଚିନ୍ତା ନକରି ତାହାକୁ କାରଣରୂପେ କୁହୁଥିବା ଆଶ୍ୟା । ଦେଇ ନୀତିରୂପେ ହେବାକୁ ଦେଶୀୟ ଚରାଚର ଓ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସନକା ଓ ସେହୁରୂପେ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି । ପରସ୍ପରି ଏପରି ଯେ କେହି ତାହାକୁ ପଦେ ଯଥାର୍ଥରେ ବା ଭଲ ଯଥା କହଲେ ନିଜେ ଲକ୍ଷ୍ମିତ ହେବାକୁ ହେଉଛି । ଆକାଳ-ବୃଦ୍ଧ-ବନ୍ଧନା କେହି ତାହାର ଉପଦେଶ ନେବାକୁ ବା ମାନ୍ୟତାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକର ମତ ଯେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ସବୁ ବିଷୟ ଅଧିକ ଜାଣେ । କେହି ତାହାର ସହଜ ମିଳିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ଏଭଳି ସଂବ୍ୟାପୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସଂକଳରେ କାନ୍ଦି ବା ସମାଜର ଉନ୍ନତି ନାହିଁ ?

ଅବଶ୍ୟ ଆମ ଦେଶ ବା ସମାଜରେ ସଂଗଠିତ ସମାଜର ଭୂତି, ସମାଜ ନିୟମ ମଧ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ରକ୍ଷା; ସମାଜନେତା ଏହି ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ଲେକଚରିତ ରହି ଆସିଛି । ଦେଶ ଶାସନ ସମାଜର ସହାୟକ ଓ ପରମ୍ପରା ଭାବେ ଦୃଢ଼ଭାବେ । ଏହି ନୀତିରୂପେ ଆଜିଯାଏ ଭାରତ ତଥା ସାରା ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଓ ଧର୍ମମାନ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷର ବୈରାଗ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନ ରଖିଆସିଛନ୍ତି । ଆଜି କିନ୍ତୁ ଦେଶଶାସନ ସମାଜ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚ୍ୟୁତ । ଫଳତଃ ସମାଜ ଭଲ ବା ଖରାବକୁ ଦେଖି ଲେକସମାଜରେ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସନକା ଓ ସେହୁରୂପେ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ଚରାଚର ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ବିବାହ ବନ୍ଧନକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ଆଦର୍ଶ ଦମ୍ପତି ମାଧ୍ୟମରେ ପରିବାର ଗଠନ କରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସମାଜର ସେହି ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ଉପେକ୍ଷା କରି ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବିବାହ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱାଧୀନତାମୂଳକ ଆଇନମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଅଛନ୍ତି ତାହାର ପରିଣାମ ଆଜିକାଲି ଶିକ୍ଷାରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ବହୁ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ବିବାହକୁ ଜଣାଯାଏ । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ସବୁ ନବବ୍ୟାପାର ଅନୁପାଦେୟତା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିପନ୍ନ ହେବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଅବଶ୍ୟ ଆମର ସଂସ୍କୃତି ସେହୁରୂପେ ନୁହେଁ । ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଲକ୍ଷିତ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାଧୀନତା ସୁରୁଷ ସହଜ ଅବାଧ ମିଳନ ବା କାଳ ସ୍ଥାନ ବା ସଙ୍ଗୀନକ ଶେଷରେ ବାହ୍ୟ ଭ୍ରମଣାଦି ନୁହେଁ, ନୈତିକ ସାମାଜିକ, ରାଜନୀତିକ ଓ ପାରିବାରିକ ବିଷୟମାନଙ୍କରେ ଉପଯୁକ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରି ପିତା, ମାତା, ହସ୍ତୀ, ପରିବାର ଓ ସମାଜର ପ୍ରକୃତ ସହାୟକା ହେବା ଓ ସ୍ୱାଧୀନତାରେ ଧୂରନ୍ତର ହୋଇ ଅର୍ଗତ

ଗୁହଣୀ ଦେବା ଆମ ସମ୍ବୃତ୍ୟାନୁମୋଦକ । ସ୍ତ୍ରୀ ସିନ୍ଧାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ବଞ୍ଚିତ
 ବ୍ରତକର୍ତ୍ତା ଓ ବ୍ରତକର୍ତ୍ତାମାନେ ଉତ୍ତରୀୟ ସିନ୍ଧା ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ତ୍ରୀମତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।
 ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ପୁର ପୂର୍ବ ପୃଷ୍ଠିରୁ ପ୍ରତିପଦାଙ୍କର ଉତ୍ତମାନ ସ୍ତ୍ରୀ ନାଚର
 ଚତୁର୍ମୁଖୀ ବ୍ରତକର୍ତ୍ତା ସିନ୍ଧାର ପରସ୍ପର ଏବଂ କୃତନ୍ତ ଉଦାହରଣ । କେନ୍ଦ୍ର
 ଚକ୍ରପାତ୍ର ପୂର୍ବେ ସ୍ତ୍ରୀ ନାଚର ବ୍ରତକର୍ତ୍ତା ସ୍ତ୍ରୀମତାର ପ୍ରଶ୍ନ ନଥଲା, ଯେହେତୁ
 ତେଜେବେଳେ ଅଧିକ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସନ ପ୍ରଚଳିତ ନଥଲା । କିନ୍ତୁ
 ଆଜି ଉପପନ୍ନ ହେଲେ ସିନ୍ଧିତା ହୋଇ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସନପାଇଁ ସ୍ତ୍ରୀମତାର ସ୍ୱେଚ୍ଛା
 ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି କେନ୍ଦ୍ର ଚକ୍ରପାତ୍ର ।

ସ୍ତ୍ରୀ ନାଚ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ କୋମଳଦୃଢ଼ା । ତାହାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ପରିପର
 ପୃଥକ୍ । ତାହାର ଦୃଢ଼ତା କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ପିତୃଗୃହରେ ଲଳିତ ପାଳିତ ହୁଏ ।
 ପରେ ବିବାହ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ପରିବାରରେ ନୂତନ କିନ୍ତୁ ସୁସ୍ଥ କରେ । ତାହାର
 ଅନ୍ୟ ନାମ ଅବଳା । ଯେ ଯେତେ ସିନ୍ଧିତା ମାଳିକା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଧାରାରେ
 ପୁରୁଷ ପରି ଶାନ୍ତରାଜ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତିବର୍ଦ୍ଧନ ନୁହେଁ । କେନ୍ଦ୍ର ଆମର
 ପଟ୍ଟାଭିଷେକମାନେ ତାହାକୁ ସମାଜର ମୂଳଭୂତି କରି ନାହାନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀ ଯାହା
 ଜଳର ଅର୍ଜନ କେତାଏ ବା ତାହାର ଜଳସ୍ତ୍ର ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର
 ଯାହା ତାହାକୁ ଯାଦ କରିଥାଏ, ତହିଁ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କରେ ସେ
 ସ୍ୱାଧୀନାତ୍ମକ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ସୁସ୍ଥ ଚଳାଚଳ ସକାଶେ ତାହାକୁ ସ୍ଥାପ
 ଶିକ୍ଷଣରେ ନିବନ୍ଧିତ ମାତ୍ର ଦିଆଯାଏ । ଏହା ହେତୁ ସମାଜରେ
 ପରିବାର ମେରୁଦଣ୍ଡ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଆମର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାମ୍ବିଧିକ ପରମ୍ପରା
 ଅଛି । ମାତ୍ର ଆଜି ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାଧୀନତା ବିକୃତ । ୧୯୫୭ ମସିହାରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ
 ବ୍ୟୟାଳୟ ହେତୁ ଉଦ୍ଧାରମାନ ଆଇନ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା ତଦ୍ୱାରା କୃଷିପ୍ରଧାନ
 ଭାରତର ଯୋଗ ଆର୍ଥିକତା ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଘଟି ପ୍ରତ୍ୟେକ ହେତୁ ପରିବାର ଛନ୍ଦବିଛନ୍ଦ
 ହେବ । ଭୂ-ସମ୍ପର୍କର ଉପସ୍ଥିତି ଧୂଳିକଣ୍ଠ ନହୋଇ ବିପଦର ଅଳ ମିଳିବା
 ସୁସମ୍ଭବ ।

ଅନ୍ୟ ଗତ କେତେ ବର୍ଷ ହେଲେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଗତ ଅସ୍ୱାଭିଜ୍ଞ ପ୍ରସାର
 ଅଳରେ ଆମ ସମାଜରେ ଏକାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପତି ବିଧି ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ଥାନେ
 ସ୍ଥାନେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ପ୍ରତିନାୟ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିଲା । ମନେହୁଏ ହେତୁ
 ସ୍ତ୍ରୀଲୋମାମାନଙ୍କର ସମୁଦ୍ଧେ ୧୯୩୭ ମସିହାରେ ଯେଉଁ ଆଇନ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା
 ତାହା ଆମ ସମ୍ବିଧିର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଉପସ୍ଥେତି ଅତ୍ୟାଧୁନିକ ପାଇଁ ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀ ୧୯୫୭ ମସିହାର ନୂତନ ବିଧାନ ଦ୍ୱାରା ହେତୁ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି
 ସମ୍ପର୍କ ବ୍ୟତୀତ ହୋଇଥିଲା । ପିତୃତ୍ୟାଗ୍ର ସମ୍ପର୍କ ପାଇଁ ପୁଅକୁ ପୁଅକୁ ପରିବାରରୁ

ବହୁ ଦଂଷ୍ୟକ ସମ୍ଭାଳାନ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାଦ୍ରାଘ ପିତା-ମାତାଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଶ୍ରାବ୍ୟ ଅଥ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଲୁପ୍ତହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖାଗଲାଣି । ସ୍ବର୍ଗ, ଉତ୍ତରୀ, ମାତା, ପୁତ୍ର, ନାତି, ନାତୁଣୀ, ଖୁଡ଼ି, ବଡ଼ମାଆ ଇତ୍ୟାଦି ଅସ୍ତ୍ରୀୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଚରାଚର ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ସ୍ବସ୍ଥ ହୋଇଅଛି । କ୍ରମେ ବବାହୁ ଆଦି ଉତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଟେଲରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବାହ୍ୟ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସ୍ବେଚ୍ଛାରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହେବ ।

ଉପଯୁକ୍ତ ପାଟି ହୃଦରେ କନ୍ୟା ଦାନ କରିବା ଅମର ସ୍ବପ୍ନ । କନ୍ୟାଦାନ ଉଲ୍ଲସ୍ଥ ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ । ପୁରୁଷ ଅନ୍ୟତ୍ର ବବାହୁମାନ ଥିଲେହେଁ ଦାନାପତ୍ର ବବାହୁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଥିଲେ । ମନୋମତ ଗ୍ରହଣାତ୍ମକ ପକ୍ଷରେ ଦାନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଥିଲେ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଦକ୍ଷିଣା ସ୍ବରୂପ କରି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଦକ୍ଷିଣା ଧାରଣା ଅଧୁନା କାଳରେ ଘୃଣ୍ୟ ପିଣ୍ଡାତ ଯୌତୁକ ଆଦାର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । କାଳକ୍ରମେ ବବାହୁ ଦକ୍ଷିଣାମୂଳ ହୋଇ ଦକ୍ଷିଣାର ପରମାଣୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ରଜ ବା ବୀର୍ଯ୍ୟ ବିବିଧ ଅମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମହାପାତକ ରୂପେ ପରିଗଣିତ, ତାହା ଆଜି ଆମ ସମାଜରେ ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି । ଅନେକ ପରିବାର କନ୍ୟାର ବବାହୁ ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବରକୁ ଯୌତୁକ ଦେବା ଦ୍ରାଘ ସଙ୍ଗ୍ରାନ୍ତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବବାହୁଯୋଗ୍ୟ କନ୍ୟା ପିତା-ମାତାଙ୍କୁ ନିର୍ଯ୍ୟାତନ ରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସୁଛନ୍ତି । କାହିଁ ଅବା ଯୌତୁକ ଅଶାନ୍ତରୂପ ନହେଲେ ଶ୍ଯମୀ ପକ୍ଷର ଅତ୍ୟାଶ୍ରୟରେ ଯୁବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଅନୈତିକ ଉପାୟରେ ସଂସାରରୁ ଚିର ବିଦାୟ ନେଇଛନ୍ତି । କେତେକ ସାମାଜିକ ସଂସ୍କୃତି ପରବର୍ତ୍ତିତ ରୂପରେ ଅଧୁନା ସମାଜରେ ଆଦୌ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନାବଶ୍ୟକୀ କ୍ରମେ ସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଛି । ବୈଦିକ ଯେତେବେଳେ ପାବିତ୍ରୀ ପ୍ରଦାନ, ଦେବାତ୍ମ ଆଦି ଦଶକର୍ମ ଦ୍ରାଘ ବାଳକର ଦଂଷ୍ଟାର, ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଶ୍ରାବ୍ୟ ଅଥ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ବେଚ୍ଛା ଭଳି ସଂସ୍କୃତିର ଆବଶ୍ୟକତା ଆଉ ନାହିଁ ବା ଫେରକ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଦେବାଧ୍ୟାୟ ଦ୍ରାଘ ସିଂହାର ପ୍ରାୟମ୍ଭ ଅଛି ହେବ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଗ୍ରହମାନେ ମୁଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଲବନ ଯାପନ କରିବେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ସମ୍ମାନିତ ହେବେ ନାହିଁ । କେହି “ବ୍ରହ୍ମ” ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଯେତେବେଳେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସ୍ବେଚ୍ଛା ଦେବାଦ୍ରାଘ ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କଲେ ବୋଲି ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ତରରେ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହୋଇ ପାରିବେ ସେ ପରମ୍ଭ ସ୍ବେଚ୍ଛାରେ ପ୍ରସାଦୀ ହୋଇପାରିବ, ସେ ପରମ୍ଭ ସ୍ବେଚ୍ଛାରେ ପ୍ରସାଦୀ ହେବେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଦାନ ଗ୍ରହଣ ଦ୍ରାଘ କାହାରିକୁ ପାପମୁକ୍ତ କଲେ ବୋଲି ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଭବିଷ୍ୟେ

ନାହିଁ । ଏଭଳି ସଂସ୍କୃତି ପାଇଁ ଶ୍ରେଣୀଗତ ଘୋରୀତା ଓ ଯୁଗରତ ଆବଶ୍ୟକତା ଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତି, ଜାତି, ଧର୍ମ ଓ ଜାଗାସ୍ଥ ଚରଣ ଓ ସ୍ଵାଧିକାର ଶେଷର ସଂସ୍କୃତି ପରି ଆଦର ଓ ଆନୁରୋଧ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ବା ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଏକକାବଳ କରି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବାହ୍ୟ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେବନ୍ତି । ଏହାର ଅନୁରଣ ଫଳରେ କେତେକ କୁସଂସ୍କାର ସ୍ଵାଭାବିକ ଉତ୍ସର୍ଗରେ ସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେହଁ ଶେଷୋକ୍ତ କଠାସୁର ଚରୁର ଅନ୍ଧାରତା ସମ୍ବଳରେ ଜଣାପଡ଼େ । ନୌଡ଼ିସ୍ ବୈଷ୍ଣବ “ଶୀତା ରାମ” ନାମର ଉଚ୍ଚାରଣକୁ ଗୃଣା କରିବା ଜୟନ୍ତୀ କୁସଂସ୍କାର ଛଡ଼ା କିଛି ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଆଶ୍ଵର ଓ ବ୍ୟବହାର ଅଳ୍ପ ବହୁପ୍ରଭୁ ଫଳୋନ୍ମତ ଚିନ୍ତାଧାରା ଦ୍ଵାରା ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତିର ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି ଏହକୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଧର୍ମନୀତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଲେକରଣର ଗଠନ ପାଇଁ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ବା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଏହାର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି ଆଜି ଲେକରଣ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ପରମ୍ପରା ଗୌରବ ଓ ସ୍ଵାଧିକାର ରଖିବା ହେଉ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର

ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ସ୍ୱେଡ୍‌କର୍ଟର ବା ରାଜଧାନୀ 'ଯାଜପୁର' ଏଠାରେ ସରକାରୀ ଓ ବେସରକାରୀ ନାନାବିଧ ନିକେତ, ଅଫିସ୍ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅଛି । ଆଜି କେତେ ଏହି ସ୍ଥଳରେ ଏହାକୁ ଜାଣନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି, ଅଧିକାଂଶ ସମ୍ଭବତଃ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ବରକା ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାଣୀ ଦେବୀ । ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ବରକାକ୍ଷେପ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ-ବହୁଳ ନଦେକେ ହେଁ ଏ ସ୍ଥାନଟି ଓଡ଼ିଶା ତଥା ସରକରେ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ । ପ୍ରାକ୍-ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ; ତଥାପି ଆଧୁନା ଗୋତକ୍ଷତ୍ରର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଐତିହାସିକ ଧାରାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ପାଠାଳୟ ।

ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମମତ 'ଉତ୍ତରାସନ'ରୁ କେନ୍ଦୁଝର ଓ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଅରଣ୍ୟ ପଥରେ ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ଦେଇ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ଉକ୍ତ ଅରଣ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଓ ଯାଜପୁର, ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ଠଗିଗୁରୀ, ଧଉଳ ଓ ଜଉଗଡ଼ ଆଦି ଏହି ମତସ୍ରୋତର ପଥରେ ଅଗ୍ରସ୍ଥାନ୍ତ ଅବସ୍ଥିତ । ତେଣୁ ଏହି ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମୁର୍ତ୍ତି ଗୁପ୍ତ, ଗୁହା ଓ ଅନୁଶାସନ ଆଦି ବହୁ ପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗର ଯତ୍ନରେ ଆଜି ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରିରୁ ମାଟିକଳ୍ପ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସମ୍ପଦମାନ ମିଳୁଅଛି, ତାହା ଇତିହାସରେ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ସୁଦୂର ତୀନ ଓ ଜାପାନ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ଏହି ମୂଳ ଇତିହାସ ପାଠ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅବଶ୍ୟ ଯାଜପୁର ସହର ବା ବରକାକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯୁଗର ବହୁଳ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥପତି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ତାହା ବିଭିନ୍ନ

ଯୁଗର ବିଭିନ୍ନ ଭବ୍ୟାସର ପ୍ରଘାତ । ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଚର୍ଚ୍ଚିତମାନ
 ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ବା ସ୍ଥାନୀୟ ସେତୁରେ ପଡ଼ି ରହିଥିଲା; କେଉଁଠାରେ ବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ
 ଅଥବା ଅଗ୍ରହସମିତ ପୀଠ ଉପରେ ରକ୍ଷାପାତ୍ର ଦୁର୍ଗ-ସିଂହ-ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଦୋଳ
 ବାମଦେଶ ସ୍ବରୂପ ପୂଜିତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଖୋଦିତ ପଥ ପୁଷ୍ପ ଓ
 ନାନାବିଧ ଲବଙ୍ଗକୁ ସମନ୍ବିତ ଭରୁ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡମାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି । ସେ
 ସବୁର ପରିଚାଳନା ଓ ଖୋଦନକ୍ଷତ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଭବ୍ୟତା ସଦୃଶ ।
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତନିର୍ମାଣ ଅତିସରଳ ହୁଏ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ବ ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ବାରା ବରକ୍ଷିତ ପ୍ରକାଶ
 ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି, ପାହାକୁ ଲେନମୁଖରେ ପୁରା ଯୁଗର ଗଢ଼ାପୁର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି,
 ତାହା ଏବେବି ରୋଷିଏ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି । ସ୍ବଳ୍ପ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପାରା ଭରତବର୍ଷପରି
 ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ଭବ୍ୟତା ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ଏକ ଅଙ୍ଗ ସ୍ବରୂପ
 ହୋଇଥିଲା । ମହାସ୍ଥା ବୁଦ୍ଧ ଓ ମହାଶାସନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରେ ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ନାନା
 ଭିକ୍ଷୁ, ଦେବଦେଶୀ, ଲବଙ୍ଗକୁ ଓ ବୃକ୍ଷଲତାଦିର ଅଙ୍କନ ଓ ଖୋଦନ ପିତ୍ତାମାନଙ୍କର
 ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଯୁଗର
 ପ୍ରସ୍ତର ଭବ୍ୟତାର ଚତୁର୍ଥାଂଶ । ଉତ୍କଳରେ ଏହି ଭବ୍ୟତା ପରିବର୍ତ୍ତୀ-ଯୁଗର
 ପୋଷକତା ଦ୍ବାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପରିବେଶରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର
 ଆକାରରେ ଫଳପୁଷ୍ପ ଧାରଣ କରିଥିଲା ।

ଖାରବେଳ ଓ ଅଶୋକ ଆଦି ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଦିଗ୍ବିଧାନ ପରେ
 ଉତ୍କଳ ତଥା ଭରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ନିମନ୍ତେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ।
 ତେତେବେଳେ ନୀତି ଥିଲା ରାଜାକୁରାଣି ଧର୍ମ । ସମୁଦ୍ର ଗୁପ୍ତ ଓ ଦୂର୍ଗବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପରି
 ବୈଦିକ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ପରାକ୍ରମୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଆଗୁକାଳରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପୁନଃ
 ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁନଃପ୍ରବାହତଧର୍ମ ସ୍ରୋତକୁ ଏକପାରିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ
 ବୈଦିକମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ଦେବଦେଶୀ ଓ ଶାନ୍ତିନୀତି ଆଦିକୁ ନାନା
 କୌଶଳରେ ସ୍ବପନ୍ତାର ଅଙ୍ଗୀକୃତ କରି ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମ ମତର ହତ୍ରା ଲେପ କରିବାକୁ
 ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ମହାକୋଶଳର ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ
 ଜଣେ ରାଜପୁତ୍ର ବୈଦିକ ଅବଳମ୍ବନରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜ୍ୟସ୍ଥାପନ କରିବାର
 ପ୍ରବୃତ୍ତା ଦେଖି ଉତ୍କଳ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ବାଟେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର
 ନାମ ପିତଗୁପ୍ତ । ଶିବଗୁପ୍ତ ସିଂହ ବନ୍ଧୁମରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର
 ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମକୁ ନଷ୍ଟ କରି ବୈଦିକ ଯୁଗର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ
 ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲା ।

ତେତେବେଳେ ଶତ୍ରୁ ବା ଅନ୍ୟ ଧର୍ମମତ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର
 ନିମାନ୍ତ ପଥ ଥିଲା ଉତ୍କଳ-ପଣ୍ଡିତ ପାବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ

ଅଞ୍ଚଳରେ ନୂତନ ଶତ୍ରୁ ବା ଧର୍ମମତର ଗତିପଥରେ ପ୍ରଥମେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ ଯାନପୁର । ତେଣୁ ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଯାନପୁରକୁ ନିଜର ରାଜଧାନୀ କରି ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦୈନିକ ଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନୁ ଯାନପୁର ଭାରତରେ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଆଦିରେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଶିବଗୁପ୍ତ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଗୁଡ଼ିଏ ନୈର୍ଦ୍ଦିଶ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏହିଠାରେ ଦଶ ଅଶ୍ବମେଧ ଯଜ୍ଞ କରାଇଥିଲେ । ଲଢ଼ିର ପୃଷ୍ଠ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ବରୂପ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଖରରେ ପ୍ରସ୍ରବେ ଦଶଶ୍ବମେଧ ଦାତ ଓ ଅଶ୍ବଲେଖର ନାମରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗକୁ ଯେ ଆଶ୍ବିନ କୃତ୍ତିକାଯାଏ । ଲକ୍ଷ୍ମଣର ଅନ୍ୟନାମ ଆଶ୍ବିନ । କଥିତ ଅଛି; ସ୍ବୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଅଣାଇ ଯଜ୍ଞ ପମ ପନ କରି ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାବେଶରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ ଓ ପୃଷ୍ଠ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାପନ ଏହି କମ୍ବଦନ୍ତୀର ଏକମାତ୍ର ତାପୁର୍ଦ୍ଧି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଯାନପୁର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ବେଳ ସ୍ଥାନ । ଏମାନେ ସାଧୁ ସମସ୍ତେ ବାହେଲ ବୃତ୍ତିଭୋଗୀ । ଏମାନଙ୍କର ଯେ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ ବାସୁରୁମି ଅନ୍ତତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି, ତାହାର ନିମ୍ନଦେଶ ସୁବିଶାଳ ବଉଳମାଳା ପ୍ରସ୍ରବର ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଏଠାର ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଅଛି, ଯାହା ଖୋଳିଲେ ବଉଳମାଳା ପ୍ରସ୍ରବ ନିର୍ମଳ ସୁବିସ୍ତୃତ ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦି ଦେଖାଯାଏ । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଖରରେ ବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ପୂର୍ବେ ଏହା ନିପରେ ଦନ୍ୟା ପ୍ରୋତ ପ୍ରବାହତ ହେଉଥିଲା । ସୁତରାଂ ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣରେ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତାର ବହୁ ଚିହ୍ନ ଧୋତି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ଅନୁଭବ ହୁଏ । ଦଶଶ୍ବମେଧ ଦାତର ଅଧିକାଂଶ ବାଲୁକା ଗର୍ଭସାଗ୍ର ହୋଇଅଛି । ଅସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହିସ୍ଥାନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବହୁ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏକାଧିକ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ କରି ଓ କରାଇ ଏହିଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମପନ୍ଥାର ପୁନଃ ପ୍ରଚଳନ କରି ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜ୍ଞିକ ରାଜା ଯଯାତିଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ନିଜକୁ ଯଯାତି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମମତରେ ହାତୀ ଓ ସିଂହ ଯଜ୍ଞାନ୍ତମେ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର ରକ୍ଷକ । ତେଣୁ ଯଯାତି ଉତ୍ତରକୁ ଆସି ପୂର୍ବ ଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ନୟ କରି ଧର୍ମପ୍ରସାର କରିଥିବାରୁ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥପତିରେ ଦର୍ଶନପୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ବରୂପ ରାଜସିଂହ ନା ହାତୀ ଉପରେ ସିଂହମୂର୍ତ୍ତି ସଙ୍ଗେ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିଦିନୁ ଯଯାତି ବା ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କର ବଣ ଉତ୍କଳରେ କେଶରୀ ବଣ ନାମରେ ଅଛି ବୋଲି ।

ଏ ନିମ୍ନର ୩୩୩ ୩ ୩ ୩୩୩ ପାଳୟରୁ ଯେ ସ୍ତରରେ
ଦ୍ଵିତୀୟ ବାରଣାସୀ ନଗରରେ ଉଠିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବୈତରଣୀ ରଜା, ତାଙ୍କର
ଆଶ୍ରୟରେ ବସୁନାଥ ଓ ତାଙ୍କର ଦଶାଶମେଧ ଦାଃ ବାରଣାସୀର ଦଶାଶମେଧ
ଦାଃ । ତାଙ୍କର ଜାଣି ଫଳରେ ବୈତରଣୀ ସ୍ଥାନ ଓ ଆଶ୍ରୟରେ ଦର୍ଶନ
ରଜାସ୍ଥାନ ଓ ବସୁନାଥ ଦର୍ଶନ ସମାନ ଅନୁସୂଚି ହେଉଥିଲା ଓ ହେଉଅଛି । ସଦାତ
ନିଜର ଏହି ଜାଣି କେନ୍ଦ୍ର, ସାଜସଜ୍ଜାର ଗ୍ରାହଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଧର୍ମ
ଓ ସମାଜର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ ରାଜ୍ୟ ଶାନ୍ତ କରୁଥିଲେ । କେଶବ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ
ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମହାସେନାବିଭକ୍ତ (Minister of place & war)
ଉପାଧି ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ସାଜସଜ୍ଜାର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରାହଣ
ବଂଶରେ “ହେବିହସ” ଉପାଧି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରୁ ସାଜସଜ୍ଜାର ସହିତ
କେଶବ ବଂଶର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ । ସାଜସଜ୍ଜାର ପ୍ରକୃତରେ ସାଜସଜ୍ଜାର ବା
ସାଜମାନଙ୍କର ପୁର । ଏଥିରୁ ମହାସେନାବିଭକ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—“ଏତେ କଳିଙ୍ଗ
କୌଣ୍ଡେୟ ସହ ବୈତରଣୀ ନଦୀ । ସଦା ସଜ୍ଜା ଧର୍ମେଷି” ଲିଖ୍ୟାତ । ଏହି
ପଂକ୍ତି କେବେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ତାହା ପଠିକ କହିହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପବେଶୀ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ସାଜସଜ୍ଜାର ବୈଦିକ
ଧର୍ମ ମତର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଏହି ପଂକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟରେ ଅନୁମିତ
ହୁଏ ।

ଆଜି ସାଜସଜ୍ଜାର ସହର ବା ତାହାର ଉପାନ୍ତରେ ପ୍ରାଚୀନ ଜାଣି ବା
ଭସୁନାଥ ବହୁଳତା ନାହିଁ । ତାହାର କାରଣ, ଏହା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ ପଥର
ପ୍ରଧାନ ଦ୍ଵାର ହୋଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟର୍ଥୀ ଓ ବ୍ୟର୍ଥୀମାନଙ୍କର ବହୁ ପାତ-
ପ୍ରତିପାତ ଦ୍ଵାରା ସେହିଠି ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଅଛି ।

କେଶବ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସାଜସଜ୍ଜାରରେ
ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକଙ୍କର
ଆକାର ଓ ସ୍ଥାପନାବୃତ୍ତ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୌତୂହଳପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନନ୍ତ-
ଦୂରରେ ‘ଅଗ୍ନିଶିଖର’ ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦିନର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ
ରଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ଆନେକପାତର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରୂପେ
ହେଉ, ଏହିଠି ଦେଖାଯାଏ କୌଣସି କାହାଣୀ ତାହାର ମତ । ତିଳେ ଶ୍ରେଣ୍ଡର
ନାମକ ପୁରାଣର ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତ ଦିନ ପ୍ରମାଣରେ ବହୁଥିବାର ଲେଖି
ନହୁଛି । ନନ୍ଦିକଟସ୍ଥ ଶିଳୋତ୍ତମେଶ୍ଵର ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରରେ
ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧେ ଶିବଲିଙ୍ଗାନ୍ତର ବିମାନା କୃତ ନ ହୋଇ ଗୋପୁର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି

ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଠିଆହେଲେ ଗୋଟିଏ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ଯଜ୍ଞଶାଳା ମଧ୍ୟରେ ଠିଆ ହେବାପରି ଜଣାଯାଏ । ଉତ୍କଳପ୍ରଚଳିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅଭିନବ ସମାବେଶ ।

ଶିବ ପୂଜାର ସ୍ତୋତ୍ର ମଧ୍ୟରେ କମ୍ପେ ସମାଜର ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବସ୍ତ୍ରର ଲଭ କରାଥିଲା । ପୁଣି ଏହି ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଯାଗରୁ ପାରିପାଶ୍ବରୀଙ୍କ ଭବରେ ଦେବୀପୂଜା ଓ ନାନାବିଧ ତନ୍ତ୍ରମାନ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ମନେହୁଏ, ଯଜ୍ଞ ଯୁଗର ସାବିତ୍ରୀ (ବ୍ରହ୍ମାପତ୍ନୀ) ଦେବୀ ପୂଜା ଯୁଗରେ ବିରଜା ବା ସିଂହବାହନୀ ଦୁର୍ଗାରେ ପରିଣତ ହେଲେ । ବିରଜା ନାମରୁ, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ଦେବୀ ବିମଳା ପାବନୀଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କେତେକ ପରିମାଣରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଯାଜପୁର ଉତ୍କଳରେ ଦେବୀ ପୂଜାର ପ୍ରଧାନ ପାଠ ଥିଲା ଓ ଆଜିଯାଏ ଅଛି । ଦେବୀ ପୂଜାର ବିଧିବିଧାନ ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ପ୍ରସୂତା । ଇନ୍ଦ୍ରାଣି, ବାସୁକୀ, ବୈଷ୍ଣବା, ଗୁମୁଣ୍ଡା, କୁମାରୀ ଆଦିଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପିତ ଓ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେସବୁର ଉଲ୍ଲେଖ କଲା ଗୁରୁତ୍ବ ଦେଖିଲେ ଅତ୍ରାନ୍ତ ବିଶ୍ବାସ ହୁଏ ଯେ, ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳା ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରୁ କେବେ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ନହୋଇ କମ୍ପୋଲୁତି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଇଥିଲା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସଠିକ୍ ଅନୁରୂପ । ଶରୀରର ଅଙ୍ଗ-ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଓ ଶିର-ପ୍ରଶିର ପ୍ରାକୃତିକ ଭବରେ ପୁଷ୍ପ ଓ ସୁଗନ୍ଧିତ । ଖୋଦିତ ଆଭରଣମାନ ଯୁଗ୍ମ, ସୁନ୍ଦର, ଓ ସୁରୁଚି ସମ୍ପନ୍ନ । ଆଜିକାଲି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସାତଟି ବୈତରଣୀଗରସ୍ତ ଗୋଟିଏ ଛତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ରଖାଯାଇ ପ୍ରସ୍ତମାତୃତା ନାମରେ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଏହି ସାତୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ବୈତରଣୀ ଗର୍ଭରେ ନିହିତ ହୋଇଥିଲା । ଜନୈକ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ରଖିଥିଲେ । ସମକାଳୀନମାନ ଆଉ କେତୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ସଂକ୍ଷୁଦ୍ଧିକର୍ମ ଆଦିପରିଙ୍କ ହତା ମଧ୍ୟରେ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ବ ବିଭାଗ ଦ୍ବାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ତତ୍ତ୍ବନେଷୀ ବିଜ୍ଞାନୀଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଶେଷକୁ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ସଂକ୍ଷୁଦ୍ଧିକର୍ମ ଆଦିପରିଙ୍କ ତତ୍ତ୍ବେ ଆଗରେ ସବା ବୋଖାଣ ଆସ୍ଥାନର ପଣ୍ଡାଦ୍ବାରରେ ଏକ ଛତ୍ର ଦୁଷ୍ପରିଣୀ ମଧ୍ୟରେ ନିହିତ ହୋଇଥିଲା ।

ବିରଜା ଦେବୀ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିର ସୁରକ୍ଷିତ ନୁହେଁ । କେବଳ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ପ୍ରାଣେ ସ୍ଥାନେ ସାମାନ୍ୟ କେତେ ଶକ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ ଭବିଷ୍ୟତ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଦ୍ଧ-ଭଗ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରୋଥ୍ବ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଅନନ୍ତ

ଦୂରରେ ଯାଉଥିବେ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ଅଷ୍ଟାଦଶଭୁଜା ଦେବ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର କେତେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମୂର୍ତ୍ତି ସହ ଭୁପୁଷ୍ପର କେତେ ହାତ ତଳେ ରହିଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭବ୍ୟତ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳା କଳାର ପରିରୂପ ।

ପରିଶେଷରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଯାନଦୂରକୁ ପ୍ରାକୃତ କରିଥିଲା । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ରାଜଧାନୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାନଦୂର ଏକତମ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । ଦୁଇଟି, ଗୋଟିଏ ବୈଷ୍ଣବ ସ୍ଥାପତି ଆଜି ଏଠାରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଅଛି ।

ଏଠାରେ ଶୋଡ଼ଷ ପାଣ୍ଠି ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ସ୍ତୁଳ ଓ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରସ୍ତର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଛି । ଏହାର ପୀଠ ମଧ୍ୟ ଓ ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନ ଯଥାକ୍ରମେ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏ ମୁଗୁନ ପଥର । ଏହାକୁ ଲେନେ ଶୁଭ ଗ୍ରନ୍ଥ କହନ୍ତି । ଉପରସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନର ଚତୁଃପାଣ୍ଠିରେ ଖୋଦିତ ଲାଠି ମୂଳ ଓ ମାଳାଗୁଡ଼ିକ ଫୁଲଦଳ ଶିଳା ଗୁରୁତ୍ୱର ପରିରୂପ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସୁଉକ୍ତ । ଏହା ଯାନଦୂରରେ ସୁଦୀର୍ଘକାଳଦୀନୀ ନରବଜ୍ରନ୍ତ ପ୍ରସ୍ତର ଭସ୍ମର ପ୍ରାସଙ୍ଗ । ଏହାର ଅନନ୍ତଦୂରରେ ଗୋଟିଏ ସମଶିଳ୍ପକଳା ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ରବୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । କେହି କେହି ମନେକରନ୍ତି, ସନ୍ନିକଟରେ କୌଣସି ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ଶୁଭଗ୍ରନ୍ଥ ଏହି ରବୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅଳଂକୃତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳର ଆକାର ସାମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ ନଦେ, କଳାପାହାଡ଼ର ଭସ୍ମରେ ରବୁଡ଼ ଉଡ଼ିଯାଇ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରେ ଅଟ୍ଟସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ରବୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ନିକଟସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରୁ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନିକ୍ଷିପ୍ରାବସ୍ଥାରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେହି ପୋଖରୀର ନାମ ରବୁଡ଼ କୁଣ୍ଡ । କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ ଗ୍ରାନ୍ଥ ବିଧର୍ମର ତଥାବାଚକ ପ୍ରାରକ ଏବଂ ଏଭଳି ତଥାବାଚ ଯାନଦୂରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଲାଠି ଓ ଭସ୍ମର ସ୍ମୃତିର ନିଶ୍ଚୟ କାରଣ ।

ଏଠାରେ ବରହନାଥ ଠାକୁର ଅଛନ୍ତି । ବରହନାଥ କୃଷ୍ଣ ମୁରୁଡ଼ ପଥରରେ ଖୋଦିତ ଏକ କମଳାୟ ମୂର୍ତ୍ତି । କଥିତ ଅଛି, ଏହଠାରୁ ଗୋଟିଏ ବରହ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଳାକୁ ଲଟ ହୋଇଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଶିଳା ନୈରୂପ୍ୟର ପରୀକ୍ଷା । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ବରଜା ମନ୍ଦିର ପରି ବରହଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ; କେବଳ ମନ୍ଦିର ଗାଦିରେ ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଶହ ମାତ୍ର ବିକଳାଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତର ତିଆରିକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ । ଲେନେ କହନ୍ତି ଜନୈକ ମୁସଲମାନ ଗାଦିକର୍ତ୍ତା ଅଷ୍ଟପୁଷ୍ପରେ ଯିବାବେଳେ ଗୁଜ୍ଜ ମନ୍ଦିରର ଗୁମ୍ଫା ଦେଖି ଅଳ୍ପ ବିଚଳିତ

ହେବାରୁ ସେହି ମନ୍ଦିରକୁ ସୁଖୀ ବଞ୍ଚାଇଥିଲା । ଜନଶୂନ୍ୟ ସତ୍ୟ ହୋଇ
ନପାରେ । ମାତ୍ର କୌଣସି ବ୍ୟର୍ଥୀ ଶାପକଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମନ୍ଦିର ଭରୁ
ହୋଇଥିବାର ଅନୁକୃତ କଦେଶୀ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ପରେ
ଦେଶମୁଖିଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ବରହ
ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ଗୋଟିଏ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥପତି । ଏହାର ଭୁବନେଶ୍ୱରର
ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ସଦୃଶ । ଏଥିରେ ଅବଶ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ କଳା ଶିଳ୍ପ
ଆଦୌ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଶିଳ୍ପୀର ନୈପୁଣ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜନ ।
ଏହା ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପ ଝୁଲୁଥିବା ପରି ଦେଖାଯାଏ । କଥିତ
ଅଛି, ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଏହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର
ଓ ଜଗମୋହନ ସମସାମୟିକ ନୁହେଁ; ଏହା ଉଭୟର ଗଠନସ୍ଥଳରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ
ଅନୁମେୟ ।

ବରହ ଓ ବିରଜା କେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା କହୁବା ସହଜ ନୁହେଁ ।
ଯାଜପୁରରେ ଏ ଦୁହେଁଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ଭବେ ପୁରାଣ ଯାହା କହେ ତାହା
ଐତିହାସିକର ହେବୁ । ଯଜ୍ଞ କୁଣ୍ଡରୁ ଏହି ଦୁହେଁଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନ ଲଭିହାସ ସମର୍ଥ
ହୋଇନପାରେ । ମାତ୍ର ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ଗାଁ ମଧ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତି
ଉଚ୍ଚରେ ।

ବୈତରଣୀ ନଦୀର ମୌଳିକ ଧାରାର ଉତ୍ତର ଖରରେ ବରହପୀଠ
ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ପୀଠକୁ ନଦୀ ସ୍ରୋତର କଳରୁ ଗୋ କରବା ପାଇଁ ଦକ୍ଷିଣ-
ପାରସ୍ଥ ଦଶାଶ୍ୱମେଧାଟର ଠିକ୍ ଉପସ୍ଥଳ କୂଳରେ ପ୍ରସ୍ତରବନ୍ଧ ନିର୍ମିତ ହୋଇ
ଥିଲା । ନଦୀ ଶଯ୍ୟାର ବନ୍ଧନା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଳସ୍ରୋତର ସ୍ୱାବବଳ ଗତି ଅବଶେଷ
କରିବା ପାଇଁ ବନ୍ଧନାର ପ୍ରାୟେ ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରାୟ ଏକହୋଣ ପଶ୍ଚିମରୁ ବନ୍ଧ
ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବନ୍ଧ ପ୍ରାୟ ୫ । ୬ ଫୁଟ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ କଟା ପ୍ରସ୍ତରରେ
ନିର୍ମିତ । ବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭ ଓ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ବିଜାଣେଶ୍ୱର ଶିବଲିଙ୍ଗ
ଓ ବିଜାଣେଶ୍ୱର ଠାକୁରାଣୀ ମୁଖି' ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ବିଜାଣ ବିଜାଣୀ
ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ଅପଭ୍ରଂଶ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ ବିଜାଣ । ଏହି ବନ୍ଧର
ଅଧିକାଂଶ ମାଟିତଳେ ଯୋଡ଼ିଅଛି ହୋଇଅଛି । ଏହା ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟତମ
ପ୍ରାଚୀନ ଗାଁ ।

ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସରସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ (Strategic
points) ପ୍ରାସାଦ ସ୍ଥାପନ କରାଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବହୁକାଳଯାଏଁ ସେହିପରି
ରାଜପ୍ରାସାଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାହା କେବେ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ

ଥଳ, ସ୍ଥିର ନଳି କହୁବା ସଫଳ ନୁହେଁ । କେବଳ ରାଜ ବସନ୍ତର ସ୍ଥାନକୁ ସ୍ବରୂପ ଇଚ୍ଛୁକତା କେତୋଟି ସ୍ଥାନର ରାଜ ସମ୍ମତ ନାମ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମୁସଲମାନ ବଙ୍ଗଦେଶ ନୟା ବଲପରେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ଧାମନଗର ବାଟେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ଉତ୍କଳରୁ ପ୍ରବେଶ ପଥ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ, ଶ୍ରୀଶ୍ଚାନ୍ଦ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଥରେ ଥରେ ମୁସଲମାନ ସେନା ଉତ୍ତରରୁ ଅସ୍ତସ୍ତର ହେଉଥିବାର ସମ୍ଭାବ ପାଇ ଯାଜପୁରର ରାଜା (ଉତ୍କଳରାଜା) ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ରଣସଙ୍ଗା କରି ରହିଥିଲେ । କେତେମାନ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉତ୍ତର ପକ୍ଷର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମୁସଲମାନ ସେନା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ । ଉତ୍କଳର ରାଜା ସ୍ବାୟୀ ପ୍ରତିରୋଧ ପାଇଁ ସେହଠାରେ ତିନିଗୋଟି ସୈନ୍ୟବସନ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବସନ୍ତ ୩ ଗୋଟି ଆଜି କଣ୍ଟି, ଶୁକ ଓ ଦକ୍ଷିଣବାଡ଼ ନାମରେ ପରିଚିତ ଓ ଖଣ୍ଡାୟତ ବହୁଳ । ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନେ କଣ୍ଟି ଓ ଶୁକକୁ କେନ୍ଦୁପୁର ବୋଲି କହୁ ଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ରଜା କୂଳରେ ଯୁଦ୍ଧଲିପ୍ତ ଥିବାର ସମ୍ଭାବ ପାଇ କଳାପାହାଡ଼ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରବେଶ ପଥର ଅନତି ଦୂରରେ ଗୋହରାଟିକରଠାରେ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ଓ କଳାପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ ଶ୍ରେଣୀନିଜା ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେଲେ । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ପୀଠ ଯାଜପୁର ଗଜପତି ମୁସଲମାନ ସେନାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କଷ୍ଟାଘାତର କବଳରେ ପଡ଼ି ହତଶ୍ରୀ ହୋଇ, ରାଜ ପ୍ରାସାଦ, ଶତଶତ ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଧୁସ୍ତବଧୁ ଓ ନିଷ୍ପ୍ରାଣ ହେଲା । କଥିତ ଅଛି, ଯାଜପୁର ଫୌଜଦାର୍ସ କତେଶ୍ଵରୀଙ୍କର ଯେଉଁ ବୋତାଣ ବା ପୀର ଆସ୍ଥାନ ଅଛି, ସେଠାରେ ପୂର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସମାଜନିୟମିତ ମୁଣ୍ଡମଣ୍ଡ ପ ଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସୁବୁଦ୍ଧ ଆରୁ ମସ୍ଜିଦ୍ ନିଷ୍ପ୍ରାଣ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ମନ୍ଦିରର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସଶେଷ ପ୍ରସ୍ତର ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଜନମତ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି ମସ୍ଜିଦ୍ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ୍ ଆବଜ୍ଜଲେବଙ୍କ ଆଦେଶରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ପ୍ରାଚୀନକୀର୍ତ୍ତି । ବୈଜୟନ୍ତୀପୁରୀରୁ ଆସିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବସନ୍ତର ଆଧୁନିକ ନାମ ବେଲମପୁର । ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନ ଆଜି ବିଦିଗୁର ନାମରେ ପରିଚିତ । ମନେହୁଏ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ନାମ ସୁଦ୍ଧା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକାର୍ଥୀ ଥିଲେ ।

ମୁସଲମାନ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅସ୍ଥଳ ପରି ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳୀ-ମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତୀ ଶାସନମାନେ ତଦା ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମନିତୀର

ତଳରେ ମୁହଲମାନ ଲୁହର ଲେପ ପାଖନ ପାଇଁ ଲଘୁର ହୋଇଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ,
 ସେମାନେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆରୁ ମହଜଦ୍ଦର କେତେକାଂଶ ଭରସାରେ ବୈତରଣୀ
 ଫାରରେ ସେହି ବିବିଧରାଜ ବନ୍ଧରେ ଉପସ୍ଥିତ ସୁବୁଦ୍ଧ ଲଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ
 କରାଇଥିଲେ । ଆଜି ବିରଜା ମନ୍ଦିରକୁ ଯିବା ପଥର ଯେଉଁ ଅଠର ନଳା ପୋଲ
 ପରକାରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଚୀନ ଲୁହର ସ୍ଵରୂପ ସ୍ଵରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ସେହି
 ଭରସାରେ ପାହାନ୍ତିରେ ରହିଛି । ଯାଜପୁରର ବାଲକ ମଠ, ଲଗନ୍ନାଥ ଓ
 ଗୌରୀ ମନ୍ଦିର ମରହଟ୍ଟା ଶାସକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲୁହ ।

ବ୍ରହ୍ମଣ ଶାସନରେ ଧର୍ମ ବିଦେଷ ଲୁହ ହୋଇ ଶାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ।
 ପ୍ରାଚୀନ ଲୁହ ମାନ ସ୍ଵରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଯାଜପୁରର ଲୁହ ଗୌରବ ଗାନ କରୁଅଛି ।
 କନ୍ଥ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ପୀଠ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜପୁରର ଆଜି
 ଅବହେଳିତ । ତଥାପି ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନକରି ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯାଚ ଓ ନାଭିରସ୍ଥାରେ
 ପିଣ୍ଡ ଦାନକରି ବସନ୍ତ ଓ ବିରଜା ଦର୍ଶନ କରି ସପ୍ତମାତୃକା ଶୁଭଦ୍ରମ ଓ
 ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭରମ୍ଭ ସ୍ଥାପନ ମାନ ଦେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶତଶତ ଲୋକ ଆସୁଛନ୍ତି ଓ
 ଆସୁଥିବେ ।

ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା

ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ହିବେଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା କହନ୍ତି । କାରଣ ଏହି ଦିନ ହିବେଣୀ ଫର୍ଷରେ ପ୍ରାଣ କଷ୍ଟବା ବିଧେୟ । ଆଲହାବାଦଠାରେ ରଜା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀର ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥାନ ଭାରତରେ ହିବେଣୀ ଫର୍ଷ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ମାଘ ଓଡ଼ିଶାର ହିବେଣୀ ଫର୍ଷ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଏହା ହୁଗୁଳି ଜିଲ୍ଲାରେ ହୁଗୁଳି ଦେହର ନିକଟରେ ହୁଗୁଳି ନଦୀ ଖରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ବଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱରୂପ ଏହିଠାରେ ରଜା ଖରରେ ଘାଟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ରଜାନଦୀ ଏହିଠାରେ ଦ୍ୱିତ୍ରୋତା । ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରୋତର ଲୌକିକ ନାମ ରଜା ଓ ଯମୁନା । ରାଜମାତା ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷ ରଜା ପ୍ରାଣ କଷ୍ଟବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ କଷ୍ଟବାକୁ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ରଜା ବନ୍ଧୁରୁ ସ୍ତ୍ରୀର ରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାଲଟିଏ ଖୋଲାଈବାକୁ ସ୍ଥିର କରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଇଥିଲେ । ସେହି ଖଣ୍ଡନାଳ ଅଦ୍ୟାବଧି 'ସେ.ସ୍ୱପ୍ନା ଡାଲ' ନାମରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସୁତରାଂ ଏ ସ୍ଥାନର ହିବେଣୀ ନାମ ଯଥାର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆମାନେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏହି ହିବେଣୀ ଫର୍ଷରେ ପ୍ରାଣ କଷ୍ଟବାକୁ ଯାଇ ସୁରପତ୍ନୀ ଧର୍ମ ଅର୍ଚ୍ଚନ ଓ ପିତୃଲକ୍ଷ୍ମୀ ପରୀକ୍ଷା କରନ୍ତି । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ତର ସୀମାଠାରୁ ହିବେଣୀ ଘାଟ ଯାଏ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଓଡ଼ିଆ ଖଣ୍ଡାଏତ ବଣ ଅଛନ୍ତି । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ବିଜୟବାହୁଡ଼ାବେଳେ ଯେଉଁ ପାଇକ ବା ପରଦାରମାନେ ବିଜିତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାନ୍ତି ରକ୍ଷାପାଇଁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ ଅଧୁନକ ଖଣ୍ଡାଏତ ବଣ ସେହିପ୍ରଭାବରେ ଶାଖା ।

ଯାଜପୁରରେ ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କୁହାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଦାଧାରଣତଃ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅମାବାସ୍ୟା ନାମ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା । ଯାଜପୁର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର ତେହ ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କହନ୍ତି ନାହିଁ । ଦେଶପୀଠ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ବିରଜାଦେବୀ ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଯେଉଁ ବେଶରେ ଭୂଷିତା ହୁଅନ୍ତି, ଶାବିତ୍ରୀ ଦେବୀ କୁହାଯାଏ । ସେ ଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ।

ବରଜାଙ୍କ ନନ୍ଦୋତ୍ସବ ବବସର ନାମ ସାବଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା ତାହିକି ?
 ପୌରଣିକମାନେ କହନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମା ହାଳପୁରର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ଦଶଗୋଟି
 ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲେ । ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଙ୍କ ପଞ୍ଚମ
 ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଯଜାତି ଦେଶର ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ
 ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ଦଶଗୋଟି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବା ହେତୁ ଯଜ୍ଞ ସ୍ଥାନର
 ନାମ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବସତିର ନାମ ଯାଜପୁର
 ହୋଇଥିଲା । ପଦ୍ମପ୍ରାଧିକ ବର୍ଷକାପି ଧର୍ମ ସଂସର୍ପଣରେ ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସ୍ୟ ହାଳପୁର
 ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ।
 ଯୁଗଧର୍ମ ଅନୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ତବ ଆଦର ନିମନ୍ତେ ଉଷା ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
 ଶୀର୍ଷୋକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅଧ୍ୟୋଗମନ କରି ଅବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ ଆଚରଣ କରିଥିଲେହେ
 ସେମାନଙ୍କର ଆଭିନାତ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱ । ଯାଜପୁରର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ
 ଆଶୀର୍ବାଦ ପତ୍ରର ଓ ଘର୍ଷ, ମନ୍ଦର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନର ସଂଖ୍ୟାର ସ୍ୱଳ୍ପ ଅନୁମିତ
 ହୁଏ ଯେ, ଏହି ସ୍ଥାନ ଏକ ସମୟରେ ଯଜ୍ଞ-ଧୂମ ସମାପ୍ତ ହେବା ପରେ ସ୍ୱଳ୍ପ
 ନୈମିଷାରଣ୍ୟର ପ୍ରତିଦ୍ରୁତି ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଯାଜପୁର ନାମ ସାର୍ବତ୍ର ଅଟେ ।
 ନମୋକ୍ତ ଆଶୀର୍ବାଦ ଶ୍ଳୋକରୁ ଏହି ଭିତ୍ତର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ପଷ୍ଟପଣ ହେଉଅଛି ।

“ଓଁ ବ୍ରହ୍ମ ଭବନ ସୌଧ ସୋପାନ ସରଣୀ ସକଳ ସରଣୀ ସକଳ ନଳ
 ବାସ୍ତ୍ୱାମଣି ନିଶିଳ ସୁଖାରଣି—ଶ୍ରୀ ବୈଳରଣୀ ନଳ ପଟଳ ପାନ-ବରାହ
 ଶୟିତା ଶେଷ କଳ୍ପପ୍ରଣାଂ—ପ୍ରତିପଦ ହୃଦୟ ଧୂମାବଳୀଶ୍ୟାମଳିତ
 ନରେ ମଣ୍ଡଳାଳାଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୃଶ୍ୟୋପାଶାଶାଳାନ୍ତଃକରେ ଚର୍ମନାନାମନୁଦନ
 ନବରତ ହାଳନ ଧୂମାବଳୀଶ୍ୟାମଳିତ ତାନ ପ୍ରତିପ୍ରତ୍ୟ—ପତ୍ନୀ ନିରତ ନାମ
 ଯଜନ ବେଦ ବେଦାନ୍ତ ନ୍ୟାୟ ସଂଖ୍ୟା ବ୍ୟାକରଣ ସାହଚର୍ଯ୍ୟାଦିହାସ
 ପୁରାଣାଦି ଶ୍ରୁତିପୀଠ ବରୁଣ ନୟନାଳାଂ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣାନାମାଣିଷା
 ସତ୍ୟା ଭବନ୍ତୁ ।”

ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମା ଯଜ୍ଞନେତା । ସୁଦ୍ଧାକାର କହନ୍ତି ଧର୍ମପତ୍ନୀ ବ୍ୟଘ୍ରତ
 ଯଜ୍ଞ କାର୍ତ୍ତୀ ସୁସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ଆବଶ୍ୟକ । ସେହି
 କଲ୍ପିତା ପତ୍ନୀର ନାମ ‘ସାବଣୀ’ ।

ହାଳପୁରରେ ବରଜାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ସନ୍ଧିକଟରେ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ନାମରେ
 ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ପୌରଣିକଙ୍କ ମତରେ ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର
 ଆଦ୍ୟ ପାତ ଅର୍ଥାତ୍ ଦତ୍ତ ପାତ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମା ଏଇ ପାତରୁ ଦତ୍ତ ନେଇ

ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଗାଈରେ ଅଗ୍ନି ଚୂର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଯାନପୁରକୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞସ୍ଥାନ ବୋଲି ସ୍ୱପ୍ନର କରାଇଥିଲେ, ସେମାନେ ଏହଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞ ସଙ୍ଗିନୀ ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ସ୍ୱାଭବିକ ।

ବାହୁବଳେ କୌଣସି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରାଜ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ଯାନପୁରରେ ଯଜ୍ଞ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପୌରାଣିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଏହି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ, ଯାନପୁର ଏକ ସମୟରେ ବହୁ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଆବାସଭୂମି ଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଜ୍ଞ କରିବା ପାଇଁ ବେଦ ବିହୀନ ନୟାମାନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆବାହନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବିରଜାଦେବୀ ବୋଧହୁଏ ସେହି ସାବିତ୍ରୀ । ପ୍ରଥମେ ସାବିତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୋଇଥିବା ହେତୁ ତାହାଙ୍କର ବାମିନ ଜନ୍ମଦବସର ନାମ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା । ହୋଇପାରେ ବିରଜାଦେବୀ, ପଞ୍ଚ ପ୍ରଥମେ ମାତ୍ର ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲେ ।

ବିରଜାଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ କୌଣସି ବାହନର ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ଏହା ଉପଶ୍ରେକ୍ତ ଅନୁମାନର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣ । ଉପାସନା ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କୁ ସିଂହବାହନ ଆଦି ନାନାବିଧ ଆଖ୍ୟାରେ ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ ହେଁ ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଲକ୍ଷଣ । ଯଦି ବିରଜା ପଞ୍ଚ ପ୍ରଥମେ ସିଂହବାହନ ନା ମହାଶ୍ୱର ମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୋଇଥାନ୍ତେ; ତା'ହେଲେ ମୂର୍ତ୍ତିକାର ଅବଶ୍ୟ ବିଗ୍ରହରେ କୌଣସି ବାହନର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଇଥାନ୍ତେ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଓ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଲିଖିତ ଅଭିଧାନରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ନାମାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ବିରଜା ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଦୁର୍ଗା ଅର୍ଥରେ 'ବିରଜା' ଶବ୍ଦ ପାଇଲେ କାର୍ତ୍ତିକ ? ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଗା ଅର୍ଥରେ ବିରଜା ଅର୍ଥ ଅଭିଧାନରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପରାନ୍ତର ବିରଜା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବିରଜିତ ଜୋ, ନିର୍ମଳା ବା ପବିତ୍ରା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସାବିତ୍ରୀ ବିଗତରଜା, ନିର୍ମଳା ବା ପବିତ୍ରା ।

କେହି ପଚାରିପାରନ୍ତି, ଯାନପୁରର ବିରଜା ଯଦି ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସାବିତ୍ରୀ, ତାହାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମା କାହାନ୍ତି ? ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହେଉଥିବେ । ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ହୋମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମା ବରଣ ଓ ସାବିତ୍ରୀ ବରଣର ବିଧାନ ଅଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସାବିତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପ ଚଳୁନା କରିବା ସୁଦ୍ଧାକ ମନେ ନକରି ହୁଏତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଜ୍ଞ ସାବିତ୍ରୀ

ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ତାହାକୁ ହିଁ ନାହିଁ ରୂପେ ବରେ କରି ଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ନଥିଲା । ଯାନପୁରରେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ବୈର ଧର୍ମର ପ୍ରସାରରେ ତାହା ବିଲୁପ୍ତ ବା ବିଧୂସ୍ତ ହୋଇଥିବ । ବିରଜାଦେବୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା, ସେ ତାଙ୍କର ଆଦମ ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ସେ କହିତ ଦୂରରେ କଳସପୁର ଗ୍ରାମରେ ଏକଦୃଷ୍ଟେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖକ କହୁଛନ୍ତି । କଳସପୁରସ୍ଥିତ ଗୋଟିଏ ଦେବୀଙ୍କୁ ବିରଜାଙ୍କର ଆଦମ ଆଦନ କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ଉତ୍ତେଜଯୋଗ୍ୟ ଯେ କଳସପୁରରେ ଭୂମିଖଣ୍ଡ ୨ୟ ବିରଜାଙ୍କର ଆଦମ ଆଦନ କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ଉତ୍ତେଜଯୋଗ୍ୟ ଯେ କଳସପୁରର ଭୂମିଖଣ୍ଡ ପ୍ରାୟ ବିରଜାଙ୍କର ସେବକମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ଅଟେ । ତାଳ-କମ୍ପେ ହସ୍ତାନ୍ତର ହୋଇ କେତେକ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଅଛି । ଆଜି ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରରେ ଦେବୀ ଅବସ୍ଥିତା, ତାହାର ବେଢ଼ା ପ୍ରାଚୀରରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଶିଗଣ୍ଡ ବିଶିଷ୍ଟ ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପ୍ରସ୍ତର ଅସମତ ଧାବରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ୪ର୍ଥ ଓ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାର ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅସ୍ଥଳ ପରି ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରେ ସେହି ସଙ୍ଗରାଜ୍ୟ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବ । ଉତ୍କଳର କେଶରୀୟ ରାଜାମାନେ ଯଜ୍ଞପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ ଓ ଯଯାତିକେଶରୀ ଶ୍ରୀ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାନପୁରକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଦେଶୀୟ ଲେଖକ କହୁଛନ୍ତି । ତା'ଦେଲେ ଉପଶ୍ରେକ୍ତ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ବିରଜା ଦେବୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଓ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାର ସମୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଯଯାତି କେଶରୀ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜା ବୋଲି ବିଶ୍ବାସ କରିବା ସ୍ଥାବିକ । କେଶରୀଙ୍କ ପରି ଉତ୍କଳରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜବଂଶ ଯଜ୍ଞପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

ଆଜି ବିରଜାକୁ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତ ବା ଦୁର୍ଗା ସ୍ବରୂପ ପୂଜା କରାଯାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଶକ୍ତ ପୂଜାର ପ୍ରସାରରେ ପ୍ରକୃତ ବୃଦ୍ଧାନ୍ତ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ବିରଜା ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତ ବା ଦୁର୍ଗା ସ୍ବରୂପ ଈଶ୍ଵରୀ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

(ଉତ୍କଳ ପାଠକ୍ୟ-୩)/୧-ପୃ ୩୩୫-୩୩୬-୩୩୭)

କେଶରୀ ବଂଶ ଓ ଗଜସିଂହ

ଓଡ଼ିଶା-ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରାୟ ସବୁଠାରେ ନୂଆ ଉପରେ ସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ଏପରି କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ ଯହିଁରେ ଏହାର ଅନୁକୃତି ଗୋଟିଏ ଦର୍ପଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର କାହିଁକି ପର-ଯୁଗର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ଏହାର ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସିଂହ ପ୍ରକୃତିର ଠିକ୍ ଅନୁକୃତି ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ଶିଳ୍ପୀର କେତେକ ଅପ୍ରାକୃତିକ କଳ୍ପନା ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଆଜିକାଲି ଲୋକେ ଏହାକୁ ଶାନ୍ତର କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆକୃତି ଦେଖିଲେ ଏହା ସିଂହ ରୂପା ଆଉ କିଛି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ସିଂହ ବା କେଶରୀ ସ୍ବରୂପ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ ପ୍ରବନ୍ଧର ପୁରୁଷା ପାଇଁ ଆଜି ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ ରଜସିଂହ କହୁଛୁ । ଓଡ଼ିଶା ମନ୍ଦିର ଧ୍ୟାନେ ରଜସିଂହର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୃଦ୍ଧ ଦେଖି କେହି କେହି ମନେ କରନ୍ତି ଯେ, ଏହା ଓଡ଼ିଆ କାଶ୍ୟପର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ଏବଂ ଏହି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ଦ୍ବାରା ଓଡ଼ିଆ କାଶ୍ୟପର ସ୍ବଦେଶରେ କେଶରୀ ବଂଶ ଦ୍ବାରା ରଜପତି ବଂଶର ପରାଜୟ ବ୍ୟାପାରକୁ ଚିହ୍ନିତ କରାଅଛି; ଅର୍ଥାତ୍, ଉକ୍ତ ଘଟଣାର ଚିହ୍ନ ସ୍ବରୂପ ରଜସିଂହ ଯଦି ପ୍ରଥମେ କାଶ୍ୟପ ସିଲ୍ଲୀଗଡ଼ରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି । ଏହି ଅନୁମାନର ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଦ୍ଧେକ କୁମାର ଗାଙ୍ଗୁଲି ଗତ ଫେବୃଆରୀ ମାସର ‘ମହାନଗର’ ପତ୍ରିକାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ମତ ଅନୁଯାୟୀ କର ଫେବୃ ସ୍ଥାନର ନୂତନ ଅନୁମାନ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଯଦି ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ମତର ସାର ମର୍ମ ଅଗତ ହେଉ ।

କେଶରୀ ବଂଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟେକେ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିଥିଲେ । ତେବେ, ନଳିଂହ ଯଦି କେଶରୀ ବଂଶ ଦ୍ବାରା ଜେମିତି ବଂଶର ପରାଜୟ ବ୍ୟାପାରରେ ଚିହ୍ନ ସ୍ବରୂପ ଯଦି ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହୃତ

ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହାର କଲ୍ପନା ଅବଶ୍ୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସିଠାରେ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ନଥିବ । କିନ୍ତୁ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ନବମ ଓ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧ ଶିଳ୍ପରେ ରାଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୋଦତ ଅଳନ୍ତାର ୧ ନମ୍ବର ଗୁଡ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଏହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୁଣି ବିହାରରେ ଏକ ଧାରୁ ନିର୍ମିତ ରାଜସିଂହ ଆବିଷ୍କାର ହୋଇଅଛି । ଏହା ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶିଳ୍ପରେ ଦେବଳ ସିଂହ ବା ଦେବଳ ହସ୍ତୀ ଦେଖାଏ; କିନ୍ତୁ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ସିଂହ ବା ରାଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ବିହାର ଓ ଅଳନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ରାଜସିଂହର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀବଂଶର ଆଗମନ ପରେ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପ ରାଜ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ଅବତରଣବାଦ ଦିଷ୍ଟି ନପାରେ ।

ଅନେକ ଗାଙ୍ଗୁଲି କହନ୍ତି; ଓଡ଼ିଶା ମନ୍ଦିରର ରାଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା କାଶିଗରେ ସ୍ଥିତ କଲ୍ପନା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ନୂତନ ଜେଗଣର ବେସ୍ ଚିହ୍ନ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପୂର୍ବରୁ ହସ୍ତୀ ଓ ସିଂହର ସ୍ଥିତି ରୂପ ଭାରତରେ ପ୍ରବଳ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ସିଂହ ବା ରାଜସିଂହ ଭାରତ-ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲା । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ନବ କଳ୍ପିତ ଚିତ୍ର ବିହାରର ଧାରୁ ନିର୍ମିତ ରାଜସିଂହ ପରି ଦେଖା ଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ କଲ୍ପନା ଗୁରୁତ୍ୱ ଏହାକୁ ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧୁନକ ଯୁଗର ଭୂଷଣ ହେଲା ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ପଡ଼େଇ କଲା, ଯେପରିକି ଆମ୍ଭେମାନେ ଶତାବ୍ଦୀର ବନ୍ଦି ପରେ ପରେ ଏହି ଚିତ୍ରରେ ନେଶା ବେଶୀ କଲ୍ପନା ପଶେପାଆଁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ରାଜସିଂହ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଧର୍ମଭାବ ବା ଐତିହାସିକ ବ୍ୟାପାର କୌଣସିଠାରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇନାହିଁ । ମନ୍ଦିରର ଶ୍ରୀ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ଏହା ଭାରତୀୟ କାଶିଗରେ ଏକ ଅଭିନବ କଲ୍ପନା ମାଧ୍ୟମ ।

ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ଉପରୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତି ସମୀଚୀନ ହେଲେ ହେଁ ଦୃଢ଼ ଭାବି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ ନୁହେଁ । ରାଜସିଂହ ଓଡ଼ିଆର ସ୍ଥିତି କଲ୍ପନା ନୁହେଁ ବା କୌଣସି ଐତିହାସିକ ସଂଜ୍ଞାର ସ୍ୱାଭାବ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଦଶମ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀବଂଶ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସଂଜ୍ଞାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପରେ ରାଜସିଂହର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ମିଳୁଅଛି । କିନ୍ତୁ କେଶରୀ ବଂଶର ଓଡ଼ିଶା ବେସ୍ ଯଦି ଦଶମ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନହୋଇ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୋଇଥାଏ ?

କେଶରୀଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ବିଳମ୍ବର ଗାଙ୍ଗୁଲି କାହିଁକି ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ, ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏକାଦଶ ଅନୁମାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଏକା ନୁହନ୍ତି । ଫୁଁ ହିସାବେ କେଶରୀ-ମାତ୍ରକୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜା ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । କେଶରୀଙ୍କର କେତେକେ ତାମ୍ର ଶାସନ ଦେଖି କେବଳ ଲିପିର ଆକୃତି ବିବେଚନାରେ ସେ ହଠାତ୍ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କେତେକ କାଳ୍ପନିକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚାନ୍ତରେ ମାତଳାପାଞ୍ଜି ପ୍ରମୁଖ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ କେଶରୀଙ୍କର ଆଗମନକୁ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେହି ଫୁଁ ହିଙ୍କ ମତର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ବୁଣ୍ଡିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଅକ୍ଷେପ୍ଟ୍‌ବାକୁ ଫୁଁ ହିଙ୍କ ଏହି ମତର ଯୋଗ୍ୟ । ଅତ୍ତବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଫୁଁ ହିଙ୍କ ମତର କାରଣଗୁଡ଼ିକ ଫଳେପରେ ଆଲୋଚନା କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ସତ୍ୟତା ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅକ୍ଷେପ୍ଟ୍‌କୃମାର ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ପୂର୍ବର ଭିତ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ ।

ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତଙ୍କ ଶାସନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶବ୍ଦ ଗୁପ୍ତ ଏହି ତିନୋଟି ନାମାନ୍ତର ଅଛି । ଫୁଁ ହିଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଥମ ତିନି ନାମ ଶେଷୋକ୍ତ ତିନୋଟିର ନାମାନ୍ତର । ମଧ୍ୟ ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜୟ, ଆଉ ଯଯାତି ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତଙ୍କ ପିତା ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମତଃ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସେଥିରେ ‘ଭବଗୁପ୍ତ’ ଓ ‘ଶିବଗୁପ୍ତ’ ଉପାଧିର ଆଦୌ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଜଣେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସେ ଯଯାତିଙ୍କର ପିତା ନ ହୋଇ ତାହାଙ୍କର ବହୁପରେ (ଦ୍ୱିଶତାଧିକ ବର୍ଷ ପରେ) ରାଜତ୍ୱ କରିଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ଶାସନରେ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଯଯାତିଙ୍କର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପୂର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ କୌଣସି ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତଙ୍କର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ । ଜଣେ ଭରତକେଶରୀଙ୍କର ନାମ ଅଛି । ଭରତକେଶରୀଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମାର୍ତ୍ତଙ୍କର ଲୌକିକ ନାମ ବୁଝାଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଭରତକେଶରୀଙ୍କୁ ଯଯାତିଙ୍କର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ନକରି ତାହାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅତ୍ତବ ଫୁଁ ହି କହନ୍ତି, ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଘଟନାର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଇତିହାସ ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶୁଣାନାମ ଓ କାଳ୍ପନିକ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ଦ୍ୱାରା ଶତାବ୍ଦୀ ପୂରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜସ୍ବ, ଯଯାତି ଓ ଶ୍ରୀମାର୍ଜଙ୍କର ନାମ ନଥିବା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହର କାରଣ । ତେବେ ଏଭଳି କାରଣର ବଳ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଯଯାତିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପୂର୍ବକେଶବ । ଏହି ପୂର୍ବକେଶବ ନାମ ଶ୍ରୀମାର୍ଜଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ହୋଇପାରେ । କୌଣସି ବୀର ବା ଦେବତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ପୁଣ୍ୟ ନାମାନୁସାରେ ମନୁଷ୍ୟର ନାମକରଣ କରିବା ପ୍ରଥା କାଳକ୍ରମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ବାତୀନ ଯୁଦ୍ଧ ଓ କରବେଳ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୂର୍ବ ଓ ପୁରୁଷ ପ୍ରଭୃତି ନାମ ଏହାର ଉଦାହରଣ । କେଶବ ବୀର ସ୍ଥାପନ କାଳକୁ ଏହି ପ୍ରଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କାଳ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇପାରେ । ବାସ୍ତବରେ ଏହି ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଶୁଦ୍ଧ କଠୋର ନାମ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ପୂର୍ବକେଶବ ନାମକୁ ପତ୍ତନ କରି ଶ୍ରୀମାର୍ଜ ପରବର୍ତ୍ତନରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ଶାସନର ସମସାମୟିକ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଶାସନର ଖୋଦନବେଳେ ଯେଉଁ ଶ୍ରୀମାର୍ଜ ନାମ ଚଳନସ୍ଥ ଥିଲା ସେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ରଚନା ସମୟରେ ଶୁଦ୍ଧିକରୁ ବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ପୁଣି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜସ୍ବଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଜଣେ ଜନମେଜସ୍ବ କେଶବଙ୍କର ନାମୋତ୍ଥେଷ୍ଟ ଅଛି । ଯଯାତି ଅସାଧାରଣ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଥିଲେ । ସେ ରାଜା ନହେବାଯାଏ ଓଡ଼ିଶାରେ କେଶବବୀର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଅତଏବ ତାଙ୍କର ନାମ କେଶବବୀର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ଖୁବ୍ବବଳ । ବୋଧହୁଏ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଯଯାତିଙ୍କର ଏହି ମହାତ୍ମ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରଖିବା ଲାଗି ଜନ-କ୍ଷତ୍ରିୟର ଅନୁରମନ କରି ତାଙ୍କୁ କେଶବବୀରର ପ୍ରଥମ ରାଜା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଜନମେଜସ୍ବଙ୍କ ନାମ ସ୍ମେରାରେ ପଶ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଅଛି । ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜସ୍ବ, ଯଯାତି ଓ ଶ୍ରୀମାର୍ଜ ନାମ ନଥିବା ଅସ୍ପଷ୍ଟ କ'ଣ ? ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମର ଅଭାବ ହିଁ ଟଙ୍କ ଅବିଶ୍ବାସର ଆଉ ଏକ କାରଣ । ଏହି ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵିତୀୟ ହିଁ ଓ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ଦୁହେଁ ଜନମେଜସ୍ବ ଓ ଯଯାତିଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । କେହି କନ୍ତୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ଅଳ୍ପକାଳ କେହି କେହି ଭବଗୁପ୍ତକୁ ‘ଭବର ରକ୍ଷିତ’ ଓ ଶିବ-ଗୁପ୍ତକୁ ‘ଶିବରକ୍ଷିତ’ ବୋଲି ଅର୍ଥ ଦରନ୍ତି । କେଶରୀବଣୀସ୍ତମାନେ ବଡ଼ ଯଜ୍ଞପ୍ରିୟ ଓ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଉପରୋକ୍ତ ଅର୍ଥରେ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମ ଦ୍ଵିତୀୟ ଉପାଧି ସ୍ଵରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମ୍ଭାବନା ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶାସନର ଲିଖନ ପ୍ରକାଳୀରୁ ମଧ୍ୟ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମ ଦ୍ଵିତୀୟ ଉପାଧି

ସବୁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶାସନର ଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ମଧ୍ୟ ଭବଗୁପ୍ତ ନାମ ଉପାଧି ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଶାସନର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଅଛି ପରମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ‘ପରମେଶ୍ୱର’ ଶ୍ରୀ ଶିବଗୁପ୍ତ ଦେବ ପାଦାନୁଷ୍ଠାନ, ପରମ ମାହେଶ୍ୱର, ପରମଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମହାରାଜାଧିରାଜ, ସୋମକୁଳଦଳକ, ହିମଲିଙ୍ଗାଧିପତି, ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ କୁଶଳୀ; କିନ୍ତୁ ଫେଡ଼ ଶାସନର ଶେଷଭାଗରେ ଅଛି, ‘ପରମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ’, ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର, ଶ୍ରୀ ଜନମେଜୟ ଦେବତ୍ୟ ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୁଗାୟ ଇତ୍ୟାଦି । ‘ଭବଗୁପ୍ତ’ ଯେବେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ଉପାଧି ନହୋଇ ନାମାନ୍ତର ହୋଇପାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଏକଶାସନର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଦାକାଙ୍କର ଭବଗୁପ୍ତ ନାମ ଓ ଶେଷ ଭାଗରେ ଜନମେଜୟ ନାମ ଲିଖିତ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ଏପରି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ଭବଗୁପ୍ତ ଯେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ଉପାଧି, ଏହା ନାଗପୁର ଯାତ୍ରାରେ ଶାସନରୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀମାତ ଜନେନୟାଧ୍ୟାୟ ଦଶପଦ ସମ୍ପାଦନା

କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭେଦାନ୍ତାମୟୀ ।

ପ୍ରଧାନାଦିଦେଶିକା ପ୍ରବନ୍ଧଲଳ ପଟ୍ଟ

ଭୂପତି ସୋମବତୀ ।

ସୋମବତୀ ପରମଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବ ପାଦାନୁଷ୍ଠାନ ପରମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳଦଳକ ହିମଲିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ରାଜ ଦେବକୁଶଳୀ । ଏହି ଶାସନର ଶେଷରେ ଅଛି, “ପରମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳଦଳକ ହିମଲିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀଜନମେଜୟ ଦେବତ୍ୟ ବିଜୟରାଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଷ୍ଟମେ” ଇତ୍ୟାଦି । ସବୁପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦନା ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମରେ । ଶେଷରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମରେ । ଏହି ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଧି ସହ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ତେବେ ‘ମହାଭବଗୁପ୍ତ’ ଉପାଧି ନହୋଇ ନାମାନ୍ତର ହୋଇପାରେ କି ? ଯଦାଦି ଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଯୁକ୍ତି ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ‘କେଶରୀ’ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାଧି ପ୍ରତି ଆତ୍ମା ଦେଇନାହାନ୍ତି କେବଳ ‘କେଶରୀ’ ଛଡ଼ା ପରମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାଧିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ଦୁର୍ଦ୍ଦିକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ କେଶରୀ ଉପାଧି ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ନବମେଳୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଛତା ଅନ୍ୟମଣେ
ରାଜା ହୋଇପାରନ୍ତି । ରାଜବଂଶରେ ଗୋଟିଏ ନାମ ଏକାଧିକ ଥର ବ୍ୟବହୃତ
ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଗୁପ୍ତବଂଶରେ କେଳେକ ନାମ ଏକାଧିକ ଥର ବ୍ୟବହୃତ
ହୋଇଅଛି । ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶର ନାମ ଶୁଦ୍ଧିପୁରୁଷରେ ହେଉଅଛି ।
ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ କ୍ରି ଟ୍ ଟ୍ ଅନୁଗମନ କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ
ଅବିଶ୍ୱାସ କରି ନପାରୁ ।

କେଶରୀବଂଶର ପୂର୍ବରୁ ଯଦନମାନେ ଏକାଧିକ ଥର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ
କରିଥିବା ବିଷୟ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କ୍ରି ଟ୍ ଏହି
ଯଦନମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତ କମ୍ପା ମୁଦଳମାନ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ
ଯଦି ଏହି ଯଦନ ଶବ୍ଦକୁ ଗୁପ୍ତା ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ତାହାହେଲେ ସେ
ପ୍ରାକ୍ତ ବୋଲି ସୀତାର କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ
ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣର
କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତତ୍ପରେ ମହାରାଜାଧିରାଜ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୩୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ
୩୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜା ବହୁ ଦେଶ ବିଦେଶ ନୟ
କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ
ବିଜିତ ରାଜ୍ୟ ପରୁକୁ ସୁସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ନଥିଲେ । ପଠାଣ ସେନାପତି
ମର୍ସିକ୍ ତାହୁରଙ୍କ ପରି ବିଦେଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି କେବଳ ଧନ
ସମ୍ପତ୍ତି ନେଇ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ଅଂଶରେ
ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସ୍ଥାନର କେବେ ଅଧିରାଜ ହୋଇନଥିବେ ।
ପଞ୍ଚାନ୍ତରେ, ଯଦନମାନେ କେଶରୀବଂଶ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୫୭ ବର୍ଷ କାଳ
ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କେବଳ ଉର୍ବରରେ ମଧ୍ୟ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ଦେଶୀୟ
ଲେଖକର ଯଦନ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ଲେଖକ
ବିଜୟାଦିତ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀ ସୁରଶୀୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ସେହିମାନେ
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ୟଧର୍ମର ସୁନୁକାର କଣ୍ଡା ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ଯଦନ କହିବା ଅତି
ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟକ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୭୫
ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୪୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ
ଫାହ୍‌ୟାନ ଶରତକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେ ଅବାଧ ଶବ୍ଦରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ
ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସିଂହଳ ଯିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର
ଇଚ୍ଛା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟପାଠରେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଦେଶ ବଡ଼ ବପଦ
ଶକ୍ତ । ସୁତରାଂ ତାମ୍ରଲିପି ଠାରୁ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ସେ ସିଂହଳ ଲେଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ

ଦନ୍ତପୁର ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ଗର୍ଥ ଥାଇ ଥାଇ ଡାହାଣ୍ଡାନ୍, ସେଠାକୁ ନଯିବା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହୋଦ୍ଭାସକ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ଖେଳରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଅଲେ, ଡାହାଣ୍ଡାନ୍, ତାଙ୍କର ପାହାନ୍ତିରେ ସେଠାରେ ସେ ସନ୍ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ବୁଲି ପାରିଥାନ୍ତେ । ତେବେ, ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର କୌଣସି ଅଧିକାର ନଥିଲା । ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର ଯଦନ ଶାସନ ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ଵ ହୋଇ ନପାରେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରେ କୁମାର ଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ । ୪୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୪୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଏ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୌଣସି କୌଣସି ବିଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ କେଶରୀବର୍ଣ୍ଣ ପୂର୍ବରୁ ‘ଯବନ’ ଅର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୪୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ଵ କରିବା ପାଇଁ ଆଉ ତାଳ ବ୍ୟବଧାନ ନଥିଲା । ଦୁର୍ଦ୍ଦି ବିଦେଶରେ ରାଜତ୍ଵ କରିବା ଦୂରେ ଥାଇ ହୁନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେତୁରୁ ଏହାଙ୍କ ସମୟରୁ ଗୁପ୍ତା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କ୍ଷମଣୀ ସଙ୍ଗୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦ ଗୁପ୍ତ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏ ବିଷୟରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧର ଛଦ୍ମ ତଳେକବରରେ ଅସମ୍ଭବ ।

ଦୁର୍ଦ୍ଦି ଏହି ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ଅସତ୍ୟତା ଆହୁର ଅଧିକ ବୋଧହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟଭାଗ ଯାଏ କୌଣସି ମୁସଲମାନ ରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାସନ କରିନଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ମୁସଲମାନ ଅଧିକାରକୁ ଯଦି କେଶରୀବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ତାହା ହେଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ସତ୍ୟର ଅସତ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହେଲପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ, ଅତଏବ ଯବନମାନଙ୍କୁ ମୁସଲମାନ ଅର୍ଥରେ ଛଦ୍ମଣ କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ ଅବିଚ୍ଛାଦ କରିବା ଫୁଲ୍ ଫୁଲ୍ ପକ୍ଷରେ ହିତକର । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ଯଦୁନମାନେ ‘ମୁସଲମାନ’ ନୁହନ୍ତି । ଏପରି ଅନୁମାନର ଗୋଟିଏ ହେଲେ କାରଣ ନାହିଁ ।

ଲଲିତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଅଲ୍ଲବୁ କେଶରୀ । ଫୁଲ୍ ଫୁଲ୍, ‘ଅଲ୍ଲବୁ’ କୌଣସି ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ । ତେବେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ପ୍ରଦତ୍ତ କେଶରୀ ବର୍ଣ୍ଣର ଶାସନକାଳ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ ତାହାହେଲେ ଏହି ମୁସଲମାନ ନାମ ଅସିଲ କେଉଁଠାରୁ ? କିନ୍ତୁ ‘ଅଲ୍ଲବୁ’ ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ କାହିଁକି ? ଏ ଗୋଟିଏ ସମ୍ଭବ ଶବ୍ଦ । ଓଡ଼ିଆରେ ଅର୍ଥଲଭ । ଲଭ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁସମ୍ପାଦନ, ଏସମ୍ପାଦନ, ସିଲ୍ଲୀ ନିଶିତ ପିଠିରେ ଆଉ ଜଣକୁ ବସାଇ ‘ଲଭ ନବ’

‘ଲଢ଼ ନନ୍ଦ’ କହନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଓଞ୍ଚିଆରେ ଲଢ଼ ନନ୍ଦବାଇ ଅର୍ଥ ପିଠିରେ ବସାଇବା । ଅତ୍ୟାବସ୍ଥା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳରେ କେତେ କେତେ କହନ୍ତି ଲଲଟ ଲଢ଼ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଲଙ୍ଘନ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ପୁଣ୍ୟରେ ଖଣ୍ଡଗିରିରୁ ଆସୁଥିଲେ । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର କୌଣସି କାରଣ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । କଥାଟି ବୋଧହୁଏ, ମନୁଷ୍ୟ ପୁଣ୍ୟରେ ଆସୁଥିବା ହେତୁରୁ ଲେବେ ତାକୁ ‘ଲଢ଼’ ବା ସଂସ୍କୃତ ‘ଅଲଢ଼’ ନାମ ଦେଇଥିଲେ ।

ଫୁଟ୍ କହନ୍ତି ଧନୁ କେଶରୀ, କାଳକେଶରୀ ମଧୁସୂଦନ କେଶରୀ ଓ ହିମୁରା କେଶରୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମ କାଳକଳି । ଏ ସବୁ ଚାହିଁକି କାଳକଳି ତାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳରେ ପଦ୍ମଚରଣ, କାଳଚରଣ, ମଧୁସୂଦନ ଓ ହିମୁରା ପ୍ରଭୃତି ନାମର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରଥା ଫୁଟ୍ ଜାଣି ନଥିଲେ । ଶାକ୍ତନାମ ‘କାଳ’ କେଶରୀ ବର୍ଗର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବ, ଯେହେତୁ ଶାକ୍ତଧର୍ମ ତେଜେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସୁଣି କେଶରୀ ବର୍ଗର ନରସିଂହ, କୂର୍ମ, ମୟା, ବରହ, ବାମନ ଓ ପରଶୁ ନାମ ପଦ୍ୟ ନୁହେଁ । ଶାଳାଦୀ-ଧୂଳୀ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖକ ବସ୍ତୁଙ୍କର ଅବତାର ନାମଗୁଡ଼ିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏ ଧରୁ ସ୍ତୋତ୍ରରେ ଲେଖି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁଙ୍କର ଏକାଧିକ ଅବତାର ନାମ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ହୋଇଥିବାରୁ ଫୁଟ୍‌ଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ଜାତ ହୋଇଅଛି; କିନ୍ତୁ ଏହା ସନ୍ଦେହର କାରଣ ହୋଇପାରେ କି ? ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇ ଅଛି; ଦେବତାଙ୍କର ସୁଶାବ୍ୟ ନାମାନୁସାରେ ନାମ ଦେବା ପ୍ରଥା ଓଡ଼ିଶାରେ କ୍ରମେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ଆଜିକାଲି ଏହି ପ୍ରଥା ସତରଞ୍ଜରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅନେକ ମଧ୍ୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମରେ ନାମକରଣ କରିଥାନ୍ତି । ପିତା ଗୋଟିଏ ପୁଅର ନାମ ବଳଭଦ୍ର ବା ଜଗନ୍ନାଥ କଲେ ଅନ୍ୟକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବଳଭଦ୍ର ନାମ ଦେବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ପୁଅ ଦୁହିଁଙ୍କର ନାମ ବଳଭଦ୍ର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଲେ କନ୍ୟାର ନାମ ସୁଭଦ୍ରା ରଖିଥାଏ । ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମାନୁସାରେ ନାମ ଦେବାକୁ ହେଲେ କୂର୍ମ ଓ ମୟାପରି ଗୋଟିଏ ଦିଓଟି ଶୂନ୍ୟକୋର ନାମ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ରାଜବର୍ଗରେ ଏପରି ହେବା ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ଘଟିବ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ‘ବରୁଧେନ୍ଦ୍ର’ ନାମର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଧୂଳିକାଲି କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଦେହ ନନ୍ଦ ପାଇନ୍ତି ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଏକେଚୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମକୁ
 ଜମାନ୍ତୁଣୀରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଜଣକ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ତାରଣ
 ଜଣେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜମା ତତ୍ତ୍ୱ ଅନ୍ତରେ ଖଣି ତାହାଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର ଜବନ ନାମକରଣ
 କରି ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବଂଶର ଏକାଧିକ ପୁରୁଷଯାଏ ଏକାଦୃଶ ଜମିକ
 ବ୍ୟବହାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜଣେ ଲୋକ ଏକାଧିକ ପୁରୁଷଯାଏ ନାମକରଣ
 କରି ନଥାଏ । ଅତଏବ କେଶରୀବଂଶରେ ଏକେଚୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମ ଯେ
 ଅନେକ ପୁରୁଷଯାଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜମାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି, ସେଥିରୁ ଦେଶୀୟ
 ଲେଖକର କପୋଳ କଲ୍ଲନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ
 ସନ୍ଦେହର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଦେଶୀୟ ପ୍ରଥା ଜାଣନ୍ତି ସେମାନେ
 ଏପରି ସନ୍ଦେହ କରିବେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜସବର ପଣ୍ଡିତମାନେ
 ରାଜବଂଶ ପାଇଁ ତାମ ସ୍ଥିର କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଥା ଅତ୍ୟାବଧି ଅନେକ
 ରାଜବଂଶରେ ଦେଖାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ ନଚାରତ କୁମାରଙ୍କର ନାମକରଣ ତଳବେଳେ
 ପୁଂପୁରୁଷର ନାମପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖନ୍ତି । ପୁଂ ନାମ ସବୁରୁ ଯଦି କୌଣସି
 ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜମା ଜଣାପଡ଼େ, ତାହାହେଲେ ସେହି ଜମାକୁ ସହଜରେ ଛାଡ଼ିପାରନ୍ତି
 ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ପ୍ରଥା ବୋଧହୁଏ କେଶରୀ ବଂଶରେ ଏକାଧିକ ଅବତାର
 ନାମର ହେଉ ।

କେଶରୀବଂଶର ଅବତାର ନାମ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର କଲ୍ଲନା ପ୍ରସୂତ
 ନୁହେଁ । ସେପରି ହୋଇଥିଲେ, ଲେଖକ ଆଖିକୁଳି ଅବତାରର ଠିକ୍ ଜମା
 ଅନୁସାରେ ସବୁ ନାମଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖି ଯାଇଥାନ୍ତେ—ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ଗୁଡ଼ି ନଥାନ୍ତେ,
 ତମ୍ବା ଅବତାରର ଜମାରୁ ଆଦୌ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦିଶି ନଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଉପାଦାନରେ
 ସେପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଜମ୍ବୋକ୍ତ ଜମାରେ
 ବସ୍ତୁଙ୍କର ଅବତାର ହୋଇଥିଲା—ମୟା, ତପ୍ତପ, ବରହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ,
 ପରଶୁରାମ, ରାମ, ହଳଧର, ବୌଦ୍ଧ କଳ୍କି । ମାତ୍ର ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ
 ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଅବତାରର ନାମ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଅବତାର ଜମାରୁ
 ଜମ୍ବୋକ୍ତ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ । ନରସିଂହ, କୂର୍ମ, ମୟା, ବରହ, ବାମନ ଓ
 ପରଶୁ ।

ସ୍ବରାଜ ଇତିହାସରେ ଅଧିକାଂଶ ଉପାଦାନରେ ସମସ୍ତ ସମ୍ଭବରେ କୌଣସି
 ନାମଦେହ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । କେଶରୀବଂଶର ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି
 ସମସ୍ତୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଐତିହାସିକର କଲ୍ଲନା ଶାସନୋକ୍ତ
 ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଆଗସର କରିଅଛନ୍ତି । ଶାସନର ଅନ୍ତର ପ୍ରକାର ଦେଖି ଫୁଲ୍
 ମନେକରନ୍ତି ଯେ, ମେ ସବୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷିତ୍ୱ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ମାତ୍ର

ଫଳି ପ୍ରଭୃତି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ଯଥାଦିକ୍ରମେ ଯେଉଁ ସମୟ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି; ଶାସନ ସବୁ ସେହି ସମୟର ଲେଖା ହୋଇଥିଲେ ଲିପି ଆଦୁର ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣର ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ଅକ୍ଷରର ଆକୃତି ଦୃଷ୍ଟିଦେ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବା ଏକାବେଳେରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନହେଲେ ହେଁ ଏ ପ୍ରମାଣ କୌଣସି ସ୍ଥିର ନିଶ୍ଚିତ୍ତି ଦେଇନପାରେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ତଥା ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲିପି ଉଭୟେ କୃତ୍ତିଳ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀର ଗର୍ବ ବ୍ୟବଧାନ ମଧ୍ୟରେ ଲିପି ଅରବୁ ଅର ମାନକ ବା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ମାର୍ଜନା ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକ ସମୟରେ ଘଟିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଆଦମ ଶାସନ ସବୁ ନଷ୍ଟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହେବାରୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କର କୌଣସି ବଂଶଧର ପରିବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେ ସବୁର ନକଲ କରାଇ ପାରିଥାନ୍ତୁ । କୋନ୍‌ଟ୍ରା ହେବ ଆସିରିଆ ଇତିହାସରେ ଇଦୁଗ କାର୍ତ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ପରସୁରର ଲିପି ଦେଶସ୍ୱର୍ଣ୍ଣର ଶାସନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେବା ବିଶେଷ ସନ୍ଦେହାବହ ନୁହେଁ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ମେଧରେ ଆଲୋଚନା କରି ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିଲୁଁ ଯେ, ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ କାଳାନ୍ତର କହୁବାର କୌଣସି ବିଶେଷ ହେତୁ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହାର ପତ୍ୟତା ମୃତ୍ୟୁରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ଉତ୍ତମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ଆମତ କରିବାକୁ ହେବ । ଭୂତନେଶ୍ୱର ଓ ସନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନର ଲେବେ କହନ୍ତି ଲିଙ୍ଗର ମନ୍ଦିରର ଘାଟ ତଳଢାରେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ଅଛି । ଅନୁଶାସନଟି ଏହି;

“ଗଜାଷ୍ଟେଶ୍ୱରୀତେ ଜାତେ ଶକାବେ ଶାସ୍ତିବାସଃ

ପ୍ରାସାଦମକରୋଦ୍ରାଜା ଲଲିତେନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ କେଶରୀ ।”

ଗଜାଷ୍ଟେଶ୍ୱର ଅର୍ଥ ୮୮୫ । କିନ୍ତୁ ‘ଅଜାନାଂ ବାମତୋ ରଥଃ’ ନିୟମରେ ୮୮୫କୁ ୫୮୮ ଶକାବ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ, ଅନୁଶାସନର ଅର୍ଥ ୫୮୮ ଶକାବ ବା ୭୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଲଲିତେନ୍ଦ୍ର ଲିଙ୍ଗର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏ ଅବଶ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ସମାପ୍ତି ବର୍ଷ ହୋଇଥିବ । କେତୁ ଗୋଟିଏ ଶାସ୍ତି କରାଇଲେ, ଯେଉଁ ବର୍ଷରେ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ବର୍ଷକୁ ନିର୍ମାଣ ବର୍ଷ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଏ । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ କହନ୍ତି, ଲଲିତେନ୍ଦ୍ର, ୭୮୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୭୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ରାଜକୁ କରୁଥିଲେ । ତେବେ ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ସମାପ୍ତି ବର୍ଷ ୭୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ଉପାଦାନ ପ୍ରଦତ୍ତ ଲଙ୍ଗରାଜର ରାଜକୁଳାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ୁଅଛି । ଅନୁଶାସନଟି
ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ଅଛି କି ନାହିଁ, ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ନାହିଁ । ତଥାପି ମନ୍ଦିର
ଦେହରେ ଏହାର ଉକ୍ତିବିଧି ଖୋଦନ ବିଷୟ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଲୋକ ମୁଖରେ ତଥକ
ଦେଉଳିଆ ସ୍ଥଳେ ପଂଚୁଟିକୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବା
ସମ୍ଭବ । ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ସଙ୍ଗେ ଦେବେନ୍ଦ୍ରର ସ୍ତୁତି, ତାହା
ଏକତ୍ରରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ଜନଶୃଙ୍ଖଳ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

୭୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ସମାପ୍ତ ହେଲା ପରେ; କିନ୍ତୁ ଏହି ବର୍ଷର
ବଡ଼ ପୂର୍ବରୁ ଏକାଠି ଆରବ୍ୟ ହୋଇଥିବ । ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ପରି ଗୋଟିଏ
ସୁମହାନ ମନ୍ଦିର ଉପାଦାନ ପାଇଁ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହେବା ବିଚିତ୍ର
ନୁହେଁ । କୌଣସି ବିଶେଷ କାରଣରୁ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥିତି
ଥାଲପାରେ । ଅତଏବ ଯଯାତିନେଶ୍ୱରୀ ଏହାକୁ ଆମରୁ କରାଇବା ଅମ୍ଭର
ନୁହେଁ । ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ମତରେ ଯଯାତି ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୫୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଲଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର
ନିର୍ମାତା ବୋଲି କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଯଯାତି କେଶରୀ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ଅଳ୍ପକୁ
ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ-କାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ କରାଇଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ
ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାଙ୍କୁ ଏଥିପାଇଁ ସମୟ ଓ ସୁବିଧା ମିଳି ନଥିବ । ଯେହେତୁ
ସେତେବେଳେ ସେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ଯାବତ୍ପୁର ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ
କାୟମନ ସମର୍ପଣ କରୁଥିବେ । ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ
ପ୍ରଦତ୍ତ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ ଓ ଶାସନ କାଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ କହୁଲେ କେବଳ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ନୁହେଁ; ବୁଲିଂ
ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ବଂଶବଳୀ ପୋଥି ସହସ୍ର ଭରି ସେ ସବୁ ମିଳାଇ
କହିଛନ୍ତି, କେଶରୀ ବଂଶର ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ବହୁ ପରିମାଣରେ
ବିଶ୍ୱାସୀ । ବାବୁ ଭବାନୀ ଚରଣ ବନୋପଧ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିକୁ ଉତ୍ତମ
ରୂପେ ପାଠ କରି ସେଥିରୁ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟଗୋଷ୍ଠମ କରିବା ନାମକ
ପୁସ୍ତକରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ ପରିଶେଷରେ
ହତ୍ତବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ହତ୍ତବଙ୍କ ବୁଲିଂଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକମତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ
ଶାସନ କାଳର ପରିମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହତ୍ତବଙ୍କର ମତଭେଦ ଥିଲେହେଁ ସେ ସବୁର
ସତ୍ୟା ବେଶୀ ନୁହେଁ — କିମ୍ବା ପାର୍ଥକ୍ୟର ପରିମାଣ ବେଶୀ ନୁହେଁ,

ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ଦେଶୀ ଲେଖକର ଅନ୍ଧାର କଲ୍ୟାଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶା ଚୀନ ପ୍ରଭୃତି ବିଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଚୀନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମୟ ସମୟରେ ଉପହୃତ-କନ୍ଦର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଜାଠାବଣ, ଲଳିତବସ୍ତ୍ର ଓ ସିନ୍ଦୂର ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହାର ସମ୍ମାନ ମିଳେ । ୭୯୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଜଣେ ଶୁଭକର ଦେଶରାଜ ଚନ୍ଦ୍ର ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ କେତେକ ଉପହୃତକନ ପଠାଇଥିଲେ । ଫୁଟ୍ ତଥା ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଯଦି କେଶରୀ ବଣକୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଣେ କେଶରୀଙ୍କ ନାମ ଆସିଲା କେଉଁଆଡ଼ୁ ? ସୁତରାଂ କେଶରୀବଣର ସ୍ଥାପନ କାଳ ସମ୍ଭବରେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଯୁକ୍ତପଟ୍ଟ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ କେଶରୀବଣର ସ୍ଥାପନ କାଳ । ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ମନ୍ଦିର ଏହି ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ଅନ୍ତତଃ ସାନପୁରର କର୍ମଣ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଆମ୍ବେ ଯହାଦିଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ସ୍ଥାନ ଓ ସମୟର ମନ୍ଦିର ସବୁରେ ଗଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ତାହାହେଲେ ଭରଣସ୍ୱ ସିଲ୍ଲ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ମନ୍ଦିରର ଗଜସିଂହ ପ୍ରାଚୀନତମ ନିଦର୍ଶନ । ଅତଏବ ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଆର ଆଦିମ କଲ୍ୟାଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ ଏହିଠାରୁ ଅନୁକରଣ କରି ପାରିଥାନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବରେ ଗଜସିଂହର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେପରି ଦେଖାଯାଏ, ଅନ୍ୟଥା ସେପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଗେ ଏହାର କୌଣସି ବନ୍ଧେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିଲେ, ଏହାର ଏକାଦଶ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଶାରେ କାର୍ତ୍ତିକ ହୁଅନ୍ତା ? ଓଡ଼ିଆ କାରୀଗର ଏହାକୁ ତିନି ପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି—ଓଲଟା ଗଜ-ବସ୍ତ୍ର ସିଂହ, ଓଲଟ ଗଜସିଂହ ଓ ଛୁଡ଼ା, ଉଡ଼ା, ଗଜସିଂହ । ଓଡ଼ିଆ ସିଲ୍ଲଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକାର ଗଜସିଂହର ଆକୃତି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । କେହି ପ୍ରକାର ଗଜସିଂହ ମନ୍ଦିରର କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବ, ତାହାର ମଧ୍ୟ ବିଧାନ ଅଛି । ପୁଣି ଏହି ଗଜସିଂହର ଆକୃତି ଠିକ୍ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁକରଣରେ ଗଠିତ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତ ସିଂହକୁ ପଥରରେ ଠିକ୍ ଅନୁକରଣ କରିବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ କାରୀଗରର ଯଥେଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ଥିଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ନଗମୋହନ ଉପରେ ଯେଉଁ ସିଂହ ଅଛି, ସେ ଏହି ଶକ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାରୀଗରର ସିଂହ ଚିତ୍ରପ୍ରକାର—ଛୁଡ଼ାସିଂହ, ଝାପାସିଂହ

ଓ କ୍ଷେପା ସିଂହ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସିଂହପତ୍ର ରଜସିଂହର ସିଂହଠାରୁ କଷ୍ଟର
ପୁଅଙ୍କ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ତେବେ ଜାଣି ଶୁଣି କାଗରର କାହିଁକି
ରଜସିଂହର ସିଂହକୁ ଅପ୍ରାକୃତ କରିଅଛି ? ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଆ କାଗରର ରଜସିଂହର
ସିଂହକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଅଛି ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ସଟନାର
ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଏହା ସଙ୍ଗ୍ରହପ୍ରମେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ କାଗରର ଉତ୍ସାହର
ଆବେଗରେ ଏହାର ଉପରେ ମଲ୍ଲନାପ୍ରୋକ ଡାକ ଦେଇ ଏହାକୁ ପ୍ରକୃତରୂ
କଷ୍ଟର ପୁଅକ କରିଅଛି । ଏହି ଉତ୍ସାହର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରରେ ରଜସିଂହ
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଧାନ ହେଅଛି । ରଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ
କୌଣସି ସଟନାର ଚିହ୍ନସ୍ୱରୂପ ସଙ୍ଗ୍ରହ ପ୍ରମେ ଶିଳ୍ପରାଜ୍ୟରେ ଅବତରଣ କରିଥିଲେ
ହେଁ ମନ୍ଦିରର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଚରରେ ଅଳ୍ପ ସହାୟତା କରି ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ
ଓଡ଼ିଶାର ପରପୁରର ଶିଳ୍ପୀମାନେ, ତଥା ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ
ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହାର ଅନୁକରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ତେବେ ରଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ କେଉଁ ସଟନାର ଚିହ୍ନ
ହୋଇପାରେ ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା କେଶରୀବଂଶ ଦ୍ୱାରା ରଜପତିବଂଶର ପରମପୁର ଚିହ୍ନ
ନୁହେଁ । ରଜପତିମାନେ କେଶରୀବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା । ବରଂ କେଶରୀବଂଶୀୟ-
ମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଚ୍ଚେତ ଗାଧନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଅସି ମୁନରେ
ସେମାନେ ଏହା କରି ନାହାନ୍ତି, କେବଳ କୌଶଳ ଅବଳମୁନ କରି କାଳକ୍ରମେ
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଘୋଡ଼ାଇ ପକାଇଅଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ତଥା
ଦେଶର ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏହି କୌଶଳ ବୁଝିପାର ନାହାନ୍ତି । ମହାଯାନ ପଦ୍ଧାର
ଆଦର ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି କୌଶଳର ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ବେଶୀ ବେଶୀ
ସୁବିଧା ହୋଇଅଛି । ଏହିପରିଭାବରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ
ଧର୍ମର ଅନୁକୃତି ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମ ବିନାଶ ବ୍ୟାପାର ରଜସିଂହ ଦ୍ୱାରା
ଦେଶରେ ଶୁଦ୍ଧିଆଡ଼େ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି କି ? ତାହାହେଲେ ରାଜାଦେଶମତେ
କାଗରର ଏହି ଅଭିନବ ଚିହ୍ନର କଲ୍ପନା କରିଥିବ । ଚାନ୍ଦ୍ରବରେ ତଦାନୁକ୍ରମ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିରସବୁ ବୌଦ୍ଧପ୍ରଧାନ ଓଡ଼ିଶାର ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସିଂହ
ପରି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଉଥିବ ।

କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶୈବ ଥିଲେ । ପ୍ରଧାନତଃ କହିବାର
ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ; ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।
ଶୈବମାନେ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି । ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ ଦର୍ପଣ
ବିଭିନ୍ନ ମତ ହେଲେହେଁ, ଦୁହଁଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚେତରାରୁ ପୃଥକ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ।
ଶୈବମାନଙ୍କୁ ଶାକ୍ତ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଯାଇପାରେ । କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ଶୈବ

ସ୍ଥଳେ ହେଁ ଶାନ୍ତ ମନ୍ଦିରେ ଦୁର୍ଗା ବା ପାଟଣାକୁ ପୂଜା କରବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।
 ସେମାନଙ୍କ ଶୈବ ମନ୍ଦିର ସବୁରେ ପାର୍ବତ୍ୟଦେବତା ଦୁର୍ଗା ବା ପାଟଣା ଓ ଚାନ୍ଦାଙ୍କ
 ଦୁଇସୂତ୍ର । ସ୍ଥାନେ-ସ୍ଥାନେ ପାଟଣାଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳର ମନ୍ଦିର ଅଛି । ଅଳପବ
 ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାନ୍ତଧର୍ମର
 ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଶୈବମାନେ ଶିବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୁର୍ଗା ବା
 ପାଟଣାକୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । କେତେ ଲଙ୍କା ଓ ଶକ୍ତିର ଏକତ୍ର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଥା
 ଆଜି କିନ୍ତୁ କାଳ ପରେ ଆଗତ ହୋଇଥିଲା ପର ବୋଧହୁଏ । କେଶରୀଶ୍ଵର
 ପ୍ରାଥମିକ ମନ୍ଦିର ଦେବରେ କେବଳ ଲଙ୍କା ଦେଖାଯାଏ । ଯାଜପୁରର ଚଳସ୍ତେଶ୍ଵର
 ମନ୍ଦିର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ଲେଖେ ଏହାକୁ ଯଯାତିଙ୍କର କାହିଁ ବୋଲି ଅଦ୍ୟାପି
 କହନ୍ତି । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ କେବଳ ଲଙ୍କା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ ମଧ୍ୟ
 ଅନେକ ମନ୍ଦିରରେ ଶକ୍ତିର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ଯେ କେତୋଟି ପ୍ରାଥମିକ
 ମନ୍ଦିରରେ ଲଙ୍କା ଶକ୍ତିର ସଙ୍ଗେ ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରେ ଉଦୟର ଆକୃତି ପ୍ରତି
 ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ବୋଧହୁଏ ଯେପରିକି ଶକ୍ତିର ସମାବେଶ ଲଙ୍କା ସ୍ଥାପନ
 ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହୋଇନାହିଁ । ଲଙ୍କାସ୍ଥଳ ମନ୍ଦିରର ଲଙ୍କା ସଙ୍ଗେ ଶକ୍ତି ଅଛି କିନ୍ତୁ
 ଲଙ୍କା ଭୁଲକାରେ ଶକ୍ତିର ଆକୃତି ଅତି ବୃହତ୍ । ପୁଣି ଶକ୍ତି ଉପରେ ଲଙ୍କା ପ୍ରାୟ
 ଛା ସାତ ଅଙ୍ଗୁଳ ମାତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଅଛି । ଏଠାରେ ଲଙ୍କା ସ୍ଥାପନର
 ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକ ପରେ ଶକ୍ତିର ସମାବେଶ ହୋଇଥିଲା ପର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ ।
 ଲେଖେ ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ୟାପି କହନ୍ତି ଲଙ୍କା ଦେହରେ ବଡ଼ ମଣି, ମୁକ୍ତା ଥିଲା, ସେଥିପାଇଁ
 କଳାପାତ୍ରାଡ଼ ଉପରେ ଶକ୍ତି ଏହାକୁ ଘୋଡ଼ାଳ ପକାଇ ଅଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ;
 ଶକ୍ତିର ପଶ୍ଚାତ୍ ସ୍ଥାପନ ଏହି ଜନଶୃଙ୍ଖଳର ମୂଳ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ
 ଓ ତତ୍ପରେ କିଛି କାଳଯାଏ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ କେବଳ ପାର୍ବତ୍ୟଦେବତା କମ୍ପା
 ସ୍ଥଳର ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜିତା ହେଉଥିଲେ । ପରେ ଶକ୍ତିରୂପେ ଲଙ୍କା ଶକ୍ତିରେ ସ୍ଥାନ
 ପାଇଲେ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ପୂଜିତା
 ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପ୍ରାୟ ୭୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ ଏଲେବ
 ମନ୍ଦିରରେ ମୁଣ୍ଡମାଳ ଭୈରବ ଓ ଚରଣା କାଳୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
 ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପଞ୍ଚବଙ୍ଗାହିଁ ମଧ୍ୟରେ ମହାପାୟର ମଳ୍ଲ ନାମ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ
 ହୋଇଅଛି । ଆଲହାବାଦଠାରେ ଶିବ ଓ ପାଟଣାଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ
 ହୋଇଅଛି । ଏ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ୪୫୮ ବା ୪୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚମ
 ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି ।

ତୁମ୍ଭାଁ କା ପାଟଙ୍ଗା ସିଂହବାହନ । ଲଙ୍କାଗଳ ମନ୍ଦିରରେ ପାର୍ବତୀଦେବୀ
ପାଟଙ୍ଗଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ହସ୍ତି ଏକ ପବନ ପଶୁ ।
ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵାର ଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ଗଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଥାଏ । ଏହି
ଅନୁବରଣେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵାର ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଅବର
ଦେଖାଯାଏ । ହାତୀ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ହାତୀ
ଦୁଃଖି ଶୁଣ୍ଢ ତୋଳିଥାନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ‘ଶ୍ରୀ’ ବା ‘ଶିବମା’
ଦେବତା କହନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଦ୍ଵାର ଦେଶରେ ‘ଶ୍ରୀ’ର ସ୍ଥାପନ ଯୌବନ୍ୟ
ଚିହ୍ନ । ଏହାଛଡ଼ା ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରପୂର୍ବ ଦେହରେ ହାତୀ ବହୁଳ ଭାବରେ
ଖୋଦିତ ହୋଇଅବର ଦେଖାଯାଏ । ବୋଧହୁଏ, ଶିବଭକ୍ତ ଶେଷବଂଶୀୟମାନେ
ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶ ସ୍ଥାପନ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିନାଶର ଚିହ୍ନ
ସ୍ଵରୂପ ଗଜ ଉପରେ ତୁମ୍ଭାଁଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ବସାଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ବୃଷଭ ଶିବଙ୍କ
ବାହନ, ତଥାପି ଶିବ ପତ୍ନୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ଯେମାନଙ୍କ ନୂତନ କଳ୍ପନା ପକ୍ଷରେ
ଭ୍ରମଯୋଗୀ ।

ଏକପ୍ରକାର ଗଜସିଂହର ନାମ ‘ଓଲ୍ ଟା ଗଜ-ବିଗଳ-ସିଂହ’ । ବିଗଳ
ବୋଧହୁଏ ବିରଜା ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ଭ୍ରମ । ଯାହାଦ୍ଵାରା ବିରଜା ଦେଖାଙ୍କର
ମନ୍ଦିର ଅଛି । ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର କୁହାଯାଏ । ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର
ପ୍ରାଚୀନତମ ହିନ୍ଦୁ କ୍ଷେତ୍ର । ମହାଭାରତରେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଫର୍ଷତ ଭ୍ରମଣ ଶ୍ରେଣୀ
କଲ୍ୟାଣେ ନ’ଣ ଏହାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଅଛନ୍ତି ? ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶା ନୟ
କରି ଏହଠାରେ ଶୁକ୍ରାଳା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି—ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ
ଅଣ୍ଡାର ଏହଠାରେ ଯଜ୍ଞକ୍ରିୟା କରାଇଥିଲେ ଏବଂ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରୁ ଦୁର୍ଗାଦେବୀ
ବିରଜା ରୂପରେ ଅବତୁରା ହୋଇଥିଲେ । ସେହିଦିନୁ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ
ଯଯାତିମେ ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାଜପୁର ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଅଛି । ଆଧୁନିକ
ଯାଜପୁର ଅବଶ୍ୟ ଯାଜପୁରର ନାମାନ୍ତର । ଯଯାତି ଏହଠାରେ ରହୁ ଶୂନ୍ୟ
ଶାସନ ଓ ବିଧର୍ମର ଦମନ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ,
ବିରଜା ମନ୍ଦିର ତାଙ୍କର ଖର୍ଚ୍ଚ । ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରୁ ଦେଖାଙ୍କ ଅବତର କମ୍ପଦନ୍ତୀ
ଓ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଶରର ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ତେବେ ଏହି
ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ଚିହ୍ନ ସ୍ଵରୂପ ଗଜ ଉପରେ
ବସାଇ କାଳେ କାଳେ ଧର୍ମୋତ୍ତର ସୁସଙ୍ଗ ବିଗୁର କେବା ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କ
ବଂଶଧର୍ମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ଥାବିକ । ସେହିଦିନୁ ବୋଧହୁଏ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ
ନାମ ଲୌକିକ ‘ବିଗଳ ସିଂହ’ ନାମରେ କ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଅଛି । ପବେଶ୍ଵି
ଶୁକାମାନେ ଏହି ପ୍ରଥା ଗଢ଼ା ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏପରିକି କାଳକ୍ରମେ

ଗଜସିଂହ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ କେବଳ ଏକ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ୱରୂପ ପଦଗଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରବେଶ କୁଡ଼ାଯାଇଅଛି, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ ଦିଗରେ କେଶରୀଶିଳ୍ପମାନେ ମହା କୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗଜସିଂହ ଦ୍ୱାରା ବିଧର୍ମ ବିନାଶ ବ୍ୟାପାର ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଛି । ହେତୁରୁ ଚିତ୍ରାଳଙ୍କାର ବୌଦ୍ଧମାନେ ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମହା ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇଥିବେ । ଅନ୍ତରା ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇଥିବେ । ଅନ୍ତରା ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇବା ଯମ୍ବବ । ତେବେ କେଶରୀଶିଳ୍ପ କୌଶଳ କେଉଁଠାରେ ? କିନ୍ତୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ କୌଶଳର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ । ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ପ୍ରୟତ୍ନରୁ ଚିତ୍ରିତ କରିବା ପାଇଁ ଯଥାପରି ଗଜସିଂହକୁ ପୃଥକ କରିଥିଲେ; କାରଣ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଥିଲା । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ ଜଣା ନଥିବ ।

ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଗଜ, ସିଂହ, ବୃଷ ଓ ଅଶ୍ୱ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବ, ଉତ୍ତର, ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗର ରାଜକ । ଯେଉଁ ଦିଗର ସ୍ୱପ୍ନ ପାଇଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା, ଅଶୋକ ସେହି ଦିଗର ପାଳକକୁ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ରଖାଇ ଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁରେ ସଙ୍ଗତା ପୂର୍ବରୁ ଭବରେ ପରିଚିତ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଧଉଳି ଅନୁଶାସନ ଉପରେ ହାତୀରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । କେଶରୀ-ଶିଳ୍ପମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆସି ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିଥିଲେ । ତେବେ ଉତ୍ତର ଦିଗର ରାଜକ ସିଂହ ପୂର୍ବଦିଗର ରାଜକ ଗଜ ଉପରେ ସ୍ଥାନ ନେଇ ଦେଶ ବିଜୟ ବା ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ବ୍ୟାପାରକୁ ଚିତ୍ରିତ କରିଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଚିତ୍ରାଳଙ୍କାର ବୌଦ୍ଧମାନେ ନିଜ ମହାନୁଭାବେ ଗଜସିଂହର ଏହି ଅର୍ଥକୁ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବେ । ଫଳରେ ନିଜ ଧର୍ମ ବିପତ୍ତିରେ ଏଥିରେ କିଛି ଅଛି କି ନାହିଁ, ତତ୍ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନଥିବେ ।

କେଶରୀଶିଳ୍ପମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆସି ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶା ଜୟକରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରିଥିବା ବିଷୟ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅନୁଶାସନରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପ୍ରଜ୍ଞବର୍ମ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ରଥଯାତ୍ରା ହୁଏ । ସୃଷ୍ଟିର ମହୋଦୟର ଏକଦିନ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ଯାତ୍ରାର ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ଯାତ୍ରାର ପୂର୍ବଦିନ ରଥର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୁଏ । ଯଜ୍ଞରୁଣର ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାବୃତ୍ତ ଦିଅଯାଏ । ତେ ଉପରେ ଶୁଭେଚ୍ଛି କାଷ୍ଠ ଅଶ୍ୱ ଓ ଗୋଟିଏ କାଷ୍ଠ ସାରିଥି ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ଯାତ୍ରାଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣ କରି ଶୁଭ ଅଶ୍ୱକୁ ଶୁଭିବେଦ ଏବଂ

ସାରଥିକୁ ବ୍ରହ୍ମା କଲ୍ଲନା କରନ୍ତି । ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ବର ରଥ ଚକରେ
 ଉପାଦମେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ କଲ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । ଉପ ଧାତୁ ପାଇଁ ପୃଥିବୀକୁ ମଧ୍ୟ ପୂଜା
 କରାଯାଏ । ରଥର ନାମ ‘ଦେବଦଳନ’ । ବ୍ରାହ୍ମଣର ଦେବତା ଶିବ ଏହି ‘ଦେବ-
 ଦଳନ’ ରଥରେ ଶତ୍ରୁ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ଯା’ନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ସାରଥି ବ୍ରହ୍ମା, ଅଶ୍ବ
 ଶୁକ୍ରଦେବ, ରଥଚକ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ରଥ ଧାତୁ ଗ୍ରୀଷ୍ମ । ତେବେ
 ଏଠାରେ ଶତ୍ରୁ କିଏ ? ଥେର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ବରେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠିତ
 ହୁଏ । ବାମ ଅଥବା ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ବର ଚକରେ ଚନ୍ଦ୍ର କଲ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି ।
 କେଶବ ଚଂଶୀୟମାନେ ଉତ୍ତର ଦଗରୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଚନ୍ଦ୍ର-ଚଂଶୀ
 ବୋଲି କଦାପି ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଦଗର ମଧ୍ୟସ୍ଥ
 ଶିଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ଘୂର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଅନ୍ତି । ଘୂର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ ବାସ୍ତବ ସମସ୍ତ ଶତ୍ରୁ
 ବିନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ କହନ୍ତି । କେଶବ ଚଂଶୀୟମାନେ ପୂର୍ବ
 ରାସ୍ତା ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଚ୍ଛେଦ ହାସଲ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ
 କେଶବ ଚଂଶୀ ଦ୍ବାରା ଓଡ଼ିଶା ଜେୟ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଚ୍ଛେଦ ହାସଲ ବ୍ୟାପାର
 ରଥଯାତ୍ରାର ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଘୋଷିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧର
 ପ୍ରଧାନ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରତାରୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଉପଶେଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ୟାଧାନ ପ୍ରତି
 ଦୃଷ୍ଟି ପାଳ ଯିବା ନଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ବୌଦ୍ଧ ପାମଗ୍ରୀମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଆବରଣ
 ଦ୍ବାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହେବାରୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଯକ ଧର୍ମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଭୁଲି
 ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ପଦ୍ଧତି ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ରାଜା ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ
 ଶତାବ୍ଦୀରେ ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ଓ ଦେଶ ବିଜୟର ଚିନ୍ତା ସ୍ବରୂପ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରତାରେ ଗଜପତିଦ୍ବାରା
 କଲ୍ଲନା କରାଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଆଦେଶମତେ ଓଡ଼ିଆ କାଶିଗର ଏହାକୁ
 ସ୍ବତନ୍ତ୍ରତାରେ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଏହା ମନ୍ଦିର ଦେହରେ
 ଏକ ଭୂସ୍ଥଳ ସ୍ବରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର କାଶିଗରମାନେ ମଧ୍ୟ
 ମନ୍ଦିରର ଭୂସ୍ଥଳ ରୂପେ ଏହାର ଅନୁକରଣ କଲେ । ଖୁବ୍ ଧନୁବ, କେଶବବିଶର
 ‘କେଶବ’ ଉପାଧି ଦେଶ-ବିଜୟ ଓ ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ପ୍ରଦାନର ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ସ୍ବରୂପ ବ୍ୟବହୃତ
 ହୋଇଥିଲା । ବାସ୍ତବରେ ‘କେଶବ’ ତାଙ୍କର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲଳିତ ‘କାଳିକର’ ଶବ୍ଦର
 ଅନୁକରଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।

(ଉ: ସା: ୨୩୧୦ ପୃ-୪୦୯)

ପ୍ରାଚୀନ ଭଞ୍ଜଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା

(୧)

ଭଦ୍ର, ଭଞ୍ଜଳ, ବୋଉଳ, ବଳିଙ୍ଗ

ଅର୍ଥମାନେ ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭରତବର୍ଷର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିକାଶିତ ହୋଇଯାଇ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ବାସ କଲେ । କ୍ରମେ ସ୍ୱଳ୍ପା ବୃଦ୍ଧିହେତୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପୁଞ୍ଜ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପଞ୍ଜାବରେ ବାସକରୁଥିବାବେଳେ ମୂଳହଳୁ ଚୁକ୍‌ବେଦ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଚୁକ୍‌ବେଦର ପ୍ରାଥମିକ ଶୈଳୀମାନଙ୍କରେ ଭରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟବଦ୍ଧ । ମାତ୍ର ଏସବୁରେ ପଞ୍ଜାବ ଛଡ଼ା ଭରତର ଅନ୍ୟ ଯେଉଁ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ତଥାମାନୁନି ଯୁଗରେ ଅବଶ୍ୟ ସୂଚିତ ଥାଏ । ନଚେତ୍ ବିଦେଶାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପଞ୍ଜାବରେ ଆଇ ସେ ସବୁର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି ନଥାନ୍ତେ ।

ମହାଭାରତରେ ଅଛି ଦୀର୍ଘତମା ମୁଦକ ପ୍ରସାଦରୁ ବଳିଙ୍ଗର ପତ୍ନୀ ସୁଦେଶୀ ପଞ୍ଚପୁତ୍ର ଲଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ପଞ୍ଚପୁତ୍ରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁଦ୍ର ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦେଶର ନାମ ବିଶେଷତଃ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଏତଦନ୍ତରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାରତର ଏହି ଅଂଶ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ତାତ୍ତ୍ୱା କହିବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ଭିତ୍ତି ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେହେଁ ତହିଁରେ ପରଯୁଗର ଅନେକ ଅବାନ୍ତର କଳ୍ପନା ପ୍ରକ୍ରିୟା ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ଦିଗ୍‌ବିଜିତ କାବ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଚୁକ୍‌ବେଦରେ ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳ ପୁନ ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସୁତରାଂ ମହାଭାରତରେ ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କ

ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଂଶଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଉପରୋକ୍ତ ଦୀର୍ଘକାଳୀୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କମ୍ବୁଦ୍ରୀ ପ୍ରାଚୀନ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଏବଂ ଏଥିରୁ ଉତ୍ତରରେ ସଦୃଶ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ସମୟରେ ଅଜ୍ଞ, ବଜ୍ର, କଳିଙ୍ଗ, ସୁଦ୍ର ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ପ୍ରଦେଶର ନାମ ସ୍ମରଣର ସହାୟତା ଅନୁମେୟ । ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣରେ ଯେଉଁ ଅଂଶ କେତେ ପ୍ରାଚୀନ ତାହା ସ୍ଥିର ନହେବା ଯାଏ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳ ଏହି ଦୁଇ ନାମକୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟି ସୃଷ୍ଟି ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନପାରୁ । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷର ସମସାମୟିକ ଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

କଳିଙ୍ଗ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀଷ୍ଟିପୂର୍ବ ୩୦୦ ବୁଦ୍ଧ ଖ୍ରୀ: ଅ: ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୁପ୍ତାଦି ରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳର ନାମଲେଖ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶେଷୋକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୁନ୍ଦର ରଚନା । ମହାଭାରତ ଅଶୋକ ଖ୍ରୀ: ପୂର୍ବ ୨୬୧ ଫାଲ୍ଗୁନରେ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ନିଉରଡ଼଼ଠାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରାଇଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ସେତେବେଳେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳ ନାମ ତତ୍ପର୍ୟ୍ୟ ଅଜ୍ଞାତ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟିପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ନାମରେ ଜଣେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଶ୍ରେଣିର ପାହାଡ଼ରେ ସୁଗନ୍ଧ ଚରିତ ଖୋଳାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁଶାସନରେ ଉକ୍ତ ବା ଉତ୍କଳ ବୋଲି କୌଣସି ଦେଶର ନାମ ନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ନାମ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ।

‘କଳିଙ୍ଗାଧ୍ୟାୟ ନା ଶିରି ଶରବେଳେ ନ’

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରକାଶମାନ ହୁଏ ଯେ, ଉତ୍ତରରେ ରଚନା ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଉକ୍ତ ଓ ଉତ୍କଳ ନାମର ପ୍ରସାର ନଥିଲା । ଏହି କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ ସୁଦ୍ର ପ୍ରଦେଶର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା ଅର୍ଥାତ୍ କପିଳା ନଦୀତୀର ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥଳିତ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ କପିଳାତୀରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରମୁଖ ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ

କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା କୃଷ୍ଣା ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଅଛି । ଏପିଶାନଦୀକୁ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଥିବା କାରଣ ନମ୍ବୋଡ଼ା ଆଲେକ୍‌ନାବୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ । ଦକ୍ଷିଣା ଶବ୍ଦ କପିଶାବତୀ ଶବ୍ଦର ସନ୍ଧିପ୍ରାକୃତ । ଏହି ନଦୀ ଆଜିକାଲି କପାଳ ବା କଂପାଳ ନାମରେ ମେଦିନୀପୁର ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗ ଏହି ସୁଦୂର କୁଳରେ ଅଛି ବେଶୀ ତାଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରହି ପାରି ନଥିଲା । ତାଳକ୍ରମେ ଏହା ଯିଆ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହେଲା ଏବଂ ମେଦିନୀପୁର ଯିବା କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ହେଲା । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ବହୁକାଳଯାଏ ଯିବା କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଉପାଧି ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପୁନି ଏହି ତିନି ବିଭଗର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ଯଥା :—(Galinga)

ଗଙ୍ଗାଦେବ କଳିଙ୍ଗ (Gangarides Calingae)

ମଡ଼ୋ (ମଧ୍ୟ) କଳିଙ୍ଗ (Maddo Calingae)

ଉତ୍ତର ଭାଗ ଗଙ୍ଗାଦେବ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଉତ୍ତର କଟରେ ଥିବାରୁ ପୁନି ଏହାକୁ ଏହିପରି ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅତି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦିଗ୍‌ଟି ବିଭଗର ଉତ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ କ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ଏହାର ‘ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ହୋଇଥିବ । ‘ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ କ୍ରମଶଃ ସନ୍ଧିପ୍ରା ହୋଇ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଉତ୍ତକଳିଙ୍ଗ’ ବା ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ।

କିନ୍ତୁ ମଡ଼ୋ କଳିଙ୍ଗ ବା ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏହାର କିମ୍ବଦଂଶ ଉତ୍ତକଳିଙ୍ଗ ଓ କିମ୍ବଦଂଶ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ବହୁକାଳ-ଯାବତ୍ ଜନସ୍ମୃତିରେ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । ଆଲେକ୍‌ନାବୁର କଳିଙ୍ଗହୀନ ଯିବା କଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ଅମରାବତୀ, ଔରଙ୍ଗାଲ୍ ଓ ରାଜମାହେନ୍ଦ୍ରୀ ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ଥାନ ବୁଝି ଅଛନ୍ତି । ଯେ ଏହି ମତ ଯପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଧହୁଏ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ଲେଖି ‘ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ’ ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମଧାରୀ ଉତ୍ତକଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ କାଳିଦାସ

ଭଦ୍ରଙ୍କର ଦରବନ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଉପକୂଳରେ ‘ଉତ୍କଳ’ ଓ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ।

“ସେ ତାହୁଁ କପିଳାଂ ସୈନ୍ଧବେକ ଦ୍ଵିରଦ ସେବୁର ।
ଉତ୍କଳା ଦର୍ଶିତ ପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖଂ ଯଯୌ ।”

(ରଘୁବଂଶ—୪ର୍ଥ ସର୍ଗ—୩୮ ଶ୍ଳୋକ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚରୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ‘ଉତ୍କଳ’ ଓ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରରେ କପିଳା ବା ଚଂପାର ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁତ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଅବିଷମ କରି ଏକ ସମୟରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ ।

“ତତଃ ସମୁଦ୍ର ଗାରେଣ ଜଗାମ ବୟାଧା ଧୃପଃ
ଭ୍ରାତୃଭ୍ୟଃ ସହୃତୋ ବାରଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତି ଭରତ ।”

ଲେମଣି ଉବାଚ —

“ଏତେ କଳିଙ୍ଗା କୌତୁହେ ସ୍ଵାସ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ।
ଯଯାଃସକତ ଧର୍ମୋଽସି ଦେବାହୁରଣ ମେତ୍ୟବୈ ।” (ବନପର୍ବ)

ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ କପିଳାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବ୍ୟାପୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଥିଲାପରି ବୋଧ ହୁଏନାହିଁ ।

ଅନୁମୋନେ ପୂର୍ବେ କହୁଅଛୁ, ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚରୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ପ୍ରଚଳିତ ଅକାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଅନୁମୋନେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଚ୍ଛିତ ପ୍ରମାଣ ନଥିବା ସ୍ଥଳେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚରୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକକାଳୀନ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହିଁ । ମହାଭାରତରେ ବନପର୍ବୋକ୍ତ ଉଚ୍ଛିଷିତ ଶ୍ଳୋକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଭାସର୍ବ ଓ ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ ‘ଉତ୍କ’ ବା ‘ଊତ୍କ’ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ, ଉତ୍କ, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏହି ତିନି ପ୍ରଦେଶ ସମସାମୟିକ । ମାତ୍ର ଶେଷୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ପ୍ରଦେଶର ସୀମା କପିଳା ଓ ରୋଦାବତ୍ସ ବା କୃଷ୍ଣାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳ ଖଣ୍ଡକୁ ଅଧିକାର କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଉତ୍କ ରାଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥାନ କେଉଁଠାରେ ଥିଲା ? ପାଳିଟର କହନ୍ତି, ମାନଭୂମ ଜିଲ୍ଲା ମେଦନୀପୁରର

ପଣ୍ଡିମାଧବ, ସିଂହଭୂମିର ପୂର୍ବ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ବାକ୍ସା ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ଏହି ଉକ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଘୁନାଥ ଦତ୍ତଙ୍କର ଓ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ଶର୍ପଦାସୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉକ୍ତ ନାମର ଅଭବ ପାଳିତରାଜ ଏହି ଅନୁମାନକୁ ସପ୍ରମାଣ କରୁଅଛି । ଯେହେତୁ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଯାହା ଭରଥବାରୁ ଉକ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ପଡ଼ି ନଥିବ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପରାକ୍ରେ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କର ଚଳୟ ପତାକା ବଙ୍ଗୋପସାଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ସେ ଉତ୍କର ଗରତରୁ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଅଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ମୃତିଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂମି ଦାନକରି ରଖାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ନବମ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୪୮୩ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଅଛି :—

“ମଧ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଶ୍ରୀବତ୍ସଗ୍ରାମ ଦେବତାୟ

ଓକ୍ତ ଦେଶେ

ଶ୍ରୀ ସିଳାଭସ୍ତ୍ରପତୀ ବାନ୍ତବ୍ୟାୟ × × × ×

ଶ୍ରୀ ରଜାପାଣି ନାମ୍ନେ ଦବାକର ପୁଣ୍ୟାୟ × × × × ।

ଯଯାତି ରଜାପାଣିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଅଶାସ୍ତ୍ର ଉକ୍ତ ଦେଶସ୍ଥ ସିଳାଭସ୍ତ୍ରପତୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇଥିଲେ । ତାହାହେଲେ ଉକ୍ତ ଶବ୍ଦ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟର ନାମ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପୁଣି ଆଲୋଚିତ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଯଯାତି ହିଁ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବଂଶଧରମାନଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ବ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ରାଜ୍ୟ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନଥିଲେ ହେଁ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ହିଁ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ବନ୍ଦନାରେ ଏହି ପ୍ରଶସ୍ତି ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ମାତ୍ର ଆଲୋଚିତ ଶାସନରେ ଉକ୍ତ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମର ଯୁଗପତ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖିତବା ହେତୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉକ୍ତ, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ତିନିଗୋଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସମସାମୟିକ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ତିନିଗୋଟି ରାଜ୍ୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପରାକ୍ରେ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କର ଶାସନଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ବୋଧହୁଏ ଉକ୍ତ, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଉପଭୋକ୍ତ ମତେ କିମ୍ବଦନ୍ତ କାଳଯାଏ ଏତଦ୍ୱାରା ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ତିନିଗୋଟି ନାମ ଅବାଶିତ ରାଜ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଉକ୍ତ ନାମ ଉତ୍କର ପଞ୍ଚମ ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁକାଳ ସାମାନ୍ୟ ରହି ନଥିଲା । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ଭୂଖଣ୍ଡ

‘ଉତ୍କଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ତାହାକୁ ହିଁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ‘ଉତ୍ତ’ ବା ‘ଉଡ୍ଡ’ ନାମ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ଉତ୍କଳ ନାମର ଉତ୍ତେଜ ସୁଦ୍ଧା କରା ନାହାନ୍ତି ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ନାମର ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭାଗର କସ୍ତୁରୀ ଏହି ସମୟରେ ‘କନ୍ୟୋଦ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ହୁଏନ୍‌ସାଂ ‘କଉଆନ୍-ୟୁ-ମୋ’ ନାମରେ ଏହି ଭୂଭାଗର ଉତ୍ତେଜ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗକୁ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ‘କଉଆନ୍-ୟୁ-ମୋ’ ବା କନ୍ୟୋଦର ଦକ୍ଷିଣରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ।

‘କଉଆନ୍-ୟୁ-ମୋ’ ବା କନ୍ୟୋଦର ଆଧୁନିକ ନାମ ଗଞ୍ଜାମ, ଏହାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାନ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମର ଅବସ୍ଥାନ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ । ଏହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୟେ ଧନସ୍ୱେ ‘ଉତ୍ତ’ ବା ‘ଉଡ୍ଡ’ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏହି ଭୂଭାଗ ମଧ୍ୟ କେଶରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମୟରେ ଓକ୍ତ ବା ଉତ୍କଳ ସହିତ କେଶରୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଲଳିତେନ୍ଦ୍ର କେଶରୀ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇ ଗଞ୍ଜାମରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଗଞ୍ଜାମ ଉତ୍କଳପରି କାଳକ୍ରମେ ‘ଉତ୍ତ’ ବା ‘ଉଡ୍ଡ’ ନାମ ଧାରଣ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ କନ୍ୟୋଦ ଗଞ୍ଜାମର ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ଲିଖିତ ‘ଶତ୍ରୁ ସଙ୍ଗମ ଚନ୍ଦ୍ର’ରେ ଅଛି—

“କରନ୍ତାଥାତ୍ ପୂର୍ବଭାଗକୁ କୃଷ୍ଣା ଗାଗନ୍ଧାରୀ ଶିବେ ।

କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ପ୍ରାନ୍ତଃ ସମସାର୍ଗ ପରାୟଣ ।”

ସ୍ଥଳତଃ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ, କପିଳା ବା କଂଶାଈଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ‘ଉଡ୍ଡ’ ବା ‘ଉଡ୍ଡ’ ବା ଉଡ୍ଡ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ‘ସିଉକ’ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ଏଥିରେ ‘ଉଡ୍ଡ’, ‘ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ’ ଓ ‘ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ’ ନାମର ଉତ୍ତେଜ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ, ଏହି ‘ଉଡ୍ଡ’ ପାର୍ବତ୍ୟର କଳିଙ୍ଗକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂଭାଗ । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଚତୁର୍ଥ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ କନ୍ୟୋଦ ଏବଂ ଏହି ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ସମ୍ଭଲପୁରର ପଶ୍ଚିମ

ଶୀମାଳ ମଧ୍ୟସ୍ତଦେଶରେ ଅନ୍ୟତମ ଭୂଖଣ୍ଡ । ମାତ୍ର ଶୁଦ୍ଧଲିଖିତ ‘ଉତ୍ତ’, ‘ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ’ ଓ ‘ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ବିଭିନ୍ନ ଭୂଭାଗକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ଛଡ଼ା କପିଳାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ସ୍ମରଣ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ ।

ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଭାବରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରିପାରୁଁ । ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରେ କପିଳା ଓ କୃଷ୍ଣାନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଉପକୂଳ ଭୂମି କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଭୂଭାଗ ଦ୍ଵିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଉତ୍ତଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏହି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଧାରଣ କଲେ । ତଦନନ୍ତର କପିଳା ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ କେଶସ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍ତ, ଓ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ସହ ଏକ ଶାସନାଧୀନ ହେବାରୁ ଏହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ‘ଉତ୍ତ’ ବା ‘ଉତ୍ତଳ’ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲା । ‘କଳିଙ୍ଗ’ ନାମ ଗୋଦାବରୀର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା କାହାରି କାହାର ଦ୍ଵାରା ରଜ୍ଞାମ କିମ୍ବା ଉତ୍ତଳର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଲେ ଥିଲା । ତଥା କପିଳା ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କନ୍ୟୋଦ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ଏହି ନାମ ସୁବିଦିତ ନଥିଲା । ତଦ୍ବ୍ୟତିରୀକ୍ତ ମଧ୍ୟ ମହା କୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ନାମ କେଶସ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଆଗମନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆମ୍ଭଙ୍କ । କପିଳା ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସୁପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ସୁତରାଂ କପିଳା ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଉତ୍ତ, ଉତ୍ତଳ ବା କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଦ୍ଵାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇପାରେ ।

ଏହି ବିଶାଳ ଉତ୍ତଳ ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବିଶାଳତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀ: ଅଂରେ ଉତ୍ତଳୀୟ ଧୀରବ୍ରମାଦେ ତାମ୍ରଲିପି ଜୟ କଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପରାକ୍ରେ ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବ ଶ୍ରୀୟ ଶଙ୍କରଦ୍ଵାର ଦ୍ଵାଦଶ ବର୍ଷରେ ଦୁର୍ଗା ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଚକ୍ରବା ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଉତ୍ତଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦାମୋଦର ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା । ଦାମୋଦର କପିଳାର ଆଡ଼ର ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ନାଭି ଦକ୍ଷିଣରେ ପ୍ରବାହକ । ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ତାମ୍ରଲିପି ପ୍ରାୟ ଉତ୍ତଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ରହିଥିଲା । ଯେହେତୁରୁ ରାଜା ତୋଦରମସି ବନୋବସ୍ତ

କାଗଜପତ୍ରରେ ଲାମ୍ବୁଲିପ୍ତିର ଓଡ଼ିଶୀର କଲେକ୍ଟର ସୁଦ୍ଧା ମାହାଲର ଅନୁଭୂତି
 ନଶ୍ୱରୁ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଲାମ୍ବୁଲିପ୍ତି କେତେବେଳେ ଶ୍ରୀଧୀନ,
 କେତେବେଳେ ଅବା ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି
 ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ସମୟରେ ଲାମ୍ବୁଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ
 ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମାପ୍ତ ଅଭ୍ୟାସ୍ୟ ନିସ୍ତରଣ ହୋଇ ନାହିଁ ।
 ସେ ଯାହାହେଉ, ଉତ୍କଳର ଦାୟତ୍ୱ ବଶତଃ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ 'ଉତ୍କଳ
 ଶବ୍ଦକୁ ଲାମ୍ବୁଲିପ୍ତି ଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର
 କରୁଅଛୁ' ।

ଉତ୍କଳ, ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ, ଓ କନ୍ୟାଦ ନାମର ଐତିହାସିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା
 ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଅଲୋଚ୍ୟ ।
 କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଲାମ୍ବୁଲିପ୍ତିରେ 'କୋଶଳ' ବା 'ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ'
 ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି 'କୋଶଳ' ନାମ ଉତ୍କଳର କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳ
 ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ କାହିଁକି ?

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପିତୃ-ପିତାମହ ପ୍ରାଚୀନ ମେଳନର ଦକ୍ଷିଣ
 ଅର୍ଥାତ୍ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ପୂର୍ବେ
 ମହାକୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି
 କୋଷାକୃତି ହେତୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଉତ୍କଳ ନାମ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସବୁ ବିଷୟର
 ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏତିକି
 ବୁଝିବା ଯେ, ଜନମେଳୟ ଯଯାତି ଉତ୍କଳ ଜୟକରିବା ପରେ ଯେଉଁ ସେମାନଙ୍କ
 ପିତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ 'କୋଶଳ' ଉତ୍କଳକୁ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ
 ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସମୟେ ସମୟେ 'ଉତ୍କଳ'
 ସ୍ଥଳରେ 'କୋଶଳ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଯଥା :—

× × × × ଶ୍ରୀ ମହାରାଜ ଗୁପ୍ତଦେବଃ
 କୁଶଳୀ । କୋଶଳ କେଶେ ଯୋଧା ବିଷୟୀ
 ଦକ୍ଷାଗ୍ରାମେ ତଥା
 କଳାଶ୍ରମ ଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍
 ସପ୍ତମ୍ୟ × × ×
 ଶ୍ରୀ ମହାରାଜ ଗୁପ୍ତଦେବଃ
 କୁଶଳୀ, ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳୟା
 ମଲ୍ଲବି ବିଷୟୀୟ ଗୁପ୍ତାଗ୍ରାମେ
 × × × ଲଭ୍ୟାତ୍ ।

ପୁଣ୍ୟ ଓ ଅନୁଗୁଳନ ଅନେକ ଅଞ୍ଚଳ ଅତ୍ୟାଧିକ କୋଶଳ ନାମରେ
 ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ପୁଣ୍ୟ ଜଣାଶୁଣା ଧର୍ମର ପାତ୍ର ନିକଟରେ ଯେଉଁ ହୃଦର ଚିହ୍ନ
 ଅଛି, ତାହାର ନାମ କୋଶଳ ରଜା କିମ୍ବା କୋଶଳ ରଜା-କୌଶଳ ରଜା
 ନୁହେଁ । ଏକ ହୁଏ ନିଜ-ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ
 କୋଶଳୀରେ ଖୋଦିତ ହୋଇ କୋଶଳ ରଜା ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ; କିମ୍ବା
 କୌଶାୟ ରଜା ବଂଶୀୟ ରାଜା ଏହାକୁ ଖୋଦିତ କରି ସ୍ଥଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କୋଶଳ
 ନାମର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଆଶାରେ କୋଶଳ ରଜା ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ
 ଅନୁମାନଟି ଅଧିକ ପ୍ରମାଣରୁ ବୋଧହୁଏ । କବିତାରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଏହି ହୃଦ
 ପଦ୍ମରେ ଯେଉଁ ଇତିହାସ କବିତାବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି; ନାହା ଅତ୍ୟାଧିକ
 ଏହି ହୃଦର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ କଥିତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
 ଭିତ୍ତିଭୂମି ଓ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ବ୍ୟବହାରରେ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ କୋଶଳ
 ବୋଧହୁଏ । ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କ
 ପରମ୍ପରାରେ ‘କୋଶଳ’ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅତି ଅଳ୍ପ । ଏହାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ
 କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍କଳ ଜୟ କରିବା ପରେ ସଙ୍ଗେ ପୈତୃକ
 ରାଜ୍ୟର ନାମ କୋଶଳ ଉତ୍କଳକୁ ଆକ୍ରମଣ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏହା ସ୍ୱାଧୀନ
 ନହେବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ବଲୁପ୍ତ ହେଲା । କୋଶଳା ଶବ୍ଦ ବା କୋଶଳାଗତ ଶବ୍ଦ
 ଓ କୋଶଳୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ବା କୋଶଳାଗତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଟିଏ
 ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବ ପ୍ରଚଳିତ ‘କୋଶଳ’ ନାମ ଅତ୍ୟାଧିକ ଚିହ୍ନିତ
 ହେଉଅଛି ।

ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ କହନ୍ତି; ‘ଉତ୍କଳ’ ଶବ୍ଦ ‘ଉତ୍ତ’ ଓ ‘କୋଳ’ ଶବ୍ଦରୁ
 ନିର୍ମିତ । ‘ଉତ୍ତ’ର ଅର୍ଥ ‘ଓଡ଼’ ବା ଓଡ଼ିଆ ଏବଂ ‘କୋଳ’ ଅନାର୍ଥ ନାତି-
 ମାନଙ୍କ ପାଖାରଖ ନାମ । ସୁତରାଂ ସେ କହନ୍ତି, ଉତ୍କଳର ଅର୍ଥ ଓଡ଼ ଶ୍ରେଣୀର
 କୋଳ ବା ଅନାର୍ଥ । ଏହି ଓଡ଼ ଶ୍ରେଣୀର ଅନାର୍ଥ ନାତିର ନାମାନୁସାରେ
 ଉତ୍କଳ ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ ତାଙ୍କର
 ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷରେ ଯିବାକୁ ଶେଷ ନାହିଁ ‘ଓଡ଼ା ଉତ୍କଳ
 ନାମାନ’ ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
 କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । କାରଣ ଉତ୍କଳ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ, ଉତ୍କଳମାନେ
 ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ଅଟନ୍ତି । ଉତ୍କଳନାମଧାରୀମାନେ ଉତ୍କଳ ବା ଉତ୍କଳଗଣ, ଏହା
 ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରମୁଖ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ ଓ ‘ଉତ୍କଳ’
 ଏହି ଦୁଇ ନାମର ବ୍ୟବହାରର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଚ୍ୟକ୍ତ ହେଲେପରେ ଏହି ଦୁଇ
 ନାମ ନିର୍ବିରୋଧରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ଏଭଳି

ସ୍ବାଧୀନ ବ୍ୟବହାରର ମୂଳରେ ବିଷୋପସ୍ଥିତିର କୌଣସି ତଥ୍ୟ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ଉପରେକ୍ତ ବାକ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ତତ୍ତ୍ୱ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ରଚନା ଓ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତଣ ।

କାହାର କାହାର ମତରେ କେବଳ ଆଧୁନିକ ମୟୁରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର ଓ ଜଳଗିରି ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଗାଙ୍ଗସୁର ଏହାର ପଶ୍ଚିମ ସୀମା ଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ମତର ମସନ୍ତରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଖୁନାହୁଁ । ମତାବଳମ୍ବୀ ମଧ୍ୟ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସପୂର୍ଣ୍ଣ ଲାଭ ।

ସୂକ୍ଷ୍ମ ମୟୁରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝର ସୀମାଠାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଅବଶ୍ୟଦେଶ ପୂର୍ବେ ‘ଓଡ଼୍ର’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା ବୋଲି ଉକ୍ତ ମତାବଳମ୍ବୀ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏହି ମତର ତାରଣ, ରୁର ମଲୟ ଅନୁଶାସନରେ ନାୟକ ହିତଲଜା ଜୟ ଚରି ଉଡ଼୍ର ଦେଶର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଗୋଶଲକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନ ନାୟକ ‘ଉଡ଼୍ର ଦେଶ’ ବାଟେ କୋଶଲକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଉଡ଼୍ର ଦେଶକୁ ମହାନଦୀ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେବା ଅପ୍ରାପ୍ତିକ ଅଟେ ।

ସ୍ବର୍ଗ ପ୍ୟାଣ୍ଟମୋଥର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଖୋଜି ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ ‘ଉଡ଼୍ର ଦେଶ’ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଓଡ଼୍ର ଚଣ୍ଡୀମାଳଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାଧିକ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । କିନ୍ତୁ ବାଲେଶ୍ବରର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଓଡ଼୍ର ଚଣ୍ଡୀ ଅଛନ୍ତି । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଖୋଜି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆକିବାଲି ଶାଧାରଣ ଲୋକେ ଓଡ଼୍ରଣୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟଙ୍କ ଉକ୍ତବ୍ୟ ଅନୁମାନର ସାମର୍ଥ୍ୟ ନୁହେଁ । ଶାଧାରଣ ଲୋକେ ଖୋଜି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଓଡ଼୍ରଣୀ କହୁବାର କାରଣ ବିଶାଳ ଓଡ଼୍ରଣୀ ବା ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ କ୍ରମେ ସ୍ବରୂପିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ଖୋଜି ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ପ୍ରାଚୀନ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୁଲିଯାଇ କେବଳ ଖୋଜି ରାଜତ୍ବକୁ ମନେରଖିଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼୍ରଣୀ ରାଜ୍ୟକୁ କେବଳ ଏହି ଛୁଦ୍ର ଖୋଜି ଅଞ୍ଚଳ ବୋଲି ମନେକରୁଅଛନ୍ତି । ସୂତରଂ ଉଡ଼୍ର ବା ଓଡ଼୍ର ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନପାରୁ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ‘ଉଡ଼୍ର’ ଓ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଜୋଡ଼ିକ ନଥିଲେ । ଉତ୍ତମ କାଳ ଏକଜ୍ଞସାଧୀନ ହୁଅନ୍ତେ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍ତମ ନାମର

ପ୍ରାର୍ଥନା ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । ସେହିଦିନୁ ଲୋକମୁଖରେ ଉକ୍ରମାନେ ଉକ୍ରଲୀୟ ଏବଂ ଉକ୍ରଲୀୟମାନେ ଉକ୍ର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ହିତାଶୁ ଶେଷରେ ଅଛି—ଓକ୍ର । ଉକ୍ରଲ ନାମାନ୍ୟ । ବହୁ ଉକ୍ର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ଉକ୍ରଲର ଧ୍ବଂସହେତୁ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହା ହିଁ ଖୋକ । ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ଉକ୍ର ଉତ୍ତର କାରଣ ।

ଅନୁମାନେ ‘ଉକ୍ର’ ଉକ୍ରଲ, କୋଶଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ କନ୍ୟାଜର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ନମୁନାରେ ଯଥାନ୍ତର ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିଚ୍ଛାଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ‘କୋଶଳ’ ନାମ କାଳକ୍ରମେ କନ୍ୟାଜରୁ ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । କେବଳ ଉକ୍ର ଓ ଉକ୍ରଲ ନାମ କପିଳାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଉକ୍ର ବା ଉକ୍ରଲର କଲେବର ଡମ୍ବଣୀ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ କାଳକ୍ରମେ ତାମ୍ରଲପ୍ତି ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲା । ‘ଉକ୍ରଲ’ ନାମ ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଚିହ୍ନ ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଅନୁମାନେ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ଉକ୍ରଲ ନାମକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ତାମ୍ରଲପ୍ତି ଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ।

ଇତିହାସ

(୨)

ଯିତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ଯେଉଁ ଦେଶ ପଥରେ ଜଳଯାହାର ସୁବିଧା ଯେତେ ବେଶି, ସେହି ଦେଶ ସେତେ ପରିମାଣରେ ଜଳଯାହାରେ ପଡ଼ି । ଏହି ମତ ପୃଥିବୀରେ ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଶ୍ରୀରାମ ଦେଶ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚହୁଁ ଶେଷସ୍ଥରେ ଉନ୍ନତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏସେହି ପରି ଜଳଯାହାରେ ପ୍ରବାଣ ନଥିଲା । ଚଳିତ ଯୁଗରେ ଇଂଲଣ୍ଡ ଓ ଆମେରିକା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କେବଳ ସମୁଦ୍ର ଦେଇ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ଚଳେ । ଏହିପରି ଦେଶର ସୁବିଧାଦେ ଅନ୍ୟ ସମୁଦ୍ର । ସୁତରାଂ ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ରକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ଏକପ୍ରକାର ବାଧା । ଫଳତଃ ଏମାନେ ଜଳଯାହାରେ ପଡ଼ି, କଥା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଶାଳୀ ହେବା ପ୍ରସ୍ତବ ।

ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସରେ ବିଶାଳ ସମୁଦ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ତା'ହେଲେ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ନିର୍ବାହୀ ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଜଳଯାହାରେ ପ୍ରବାଣ ହେବା ପ୍ରସ୍ତବ । ଭାରତ କେବେ ଜଳଯାହା ଥିଲା କି ? ଏହି ବୁଝିବାକୁ ବିଶ୍ୱାସ ଆଲୋଚନା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ନିଶ୍ଚିତ ଭାରତର କେତେକ ଏକ ସ୍ଥଳ ଅଂଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନାର ପରିସର । ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଥମେ କପିଳା ଓ କଦାମ୍ବ ନଦୀଦ୍ୱାରା ଗୋଦାବରୀଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୱିତ ଥିଲା । କପିଳାଳ ପରେ ଏହାର କଳେବର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଦୁର୍ଗାବିତ ହେଲା । ଏକ ସମୟରେ ଏହାର ଶୈଳୀ ଲୋ ତଟରେ ଯିବେଶାଦାଟ ବନ୍ଧାଳ ଜାଣି ଗୁମ୍ଫା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣରେ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ଏକ ସମୟରେ ଏହାର ପାଦ ଧୌତ କରୁଥିଲା । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶୋକାବଳୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଧାନତା ଲୁପ୍ତ ହେଇପରେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଗୋଲବୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତିର ପଠାଣ ରାଜାମାନେ ଗୋଦାବରୀ ଅଧିକମ କରି ବିମଣ୍ଡ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳ ଦୁଗ୍ରସର କଲେ । ଉତ୍କଳ ଦିଗରେ ବଡ଼ ନଦୀର ଆକର୍ଷଣ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟରୁ ରକ୍ଷାପାଳନ ଆଶାରେ ୧୭୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣବେଳା ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା

ପ୍ରତିଦେଲେ । ଫଳରେ ସେହିଦିନୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ବ ବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳାଂଶ ଉତ୍କଳରୁ ବଢ଼ି ନୂ ହୋଇ ବଙ୍ଗଦେଶର ଅଙ୍ଗ ସ୍ବରୂପ ଗଣ୍ୟ ହେଲା । ଇଂରାଜମାନେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଠାରୁ ବଂଶର ଅଂଶ ସ୍ବରୂପ ଯାହା ଅଧିକାର କଲେ, ତାହାକୁ ହିଁ ବଂଶ ବୋଲି ଗ୍ରହଣକରି ଶାସନ କଲେ । ବଂଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉତ୍କଳାଂଶର ‘ମହାନ୍ତ’ ଅଧ୍ୟାଧିକ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ‘ମାଲତୀ’ ଅଧ୍ୟାଧିକ ବଙ୍ଗୀୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର, ନଗର ଇଂରାଜ ଫୌଜ ଦକ୍ଷିଣରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ରାଜ୍ୟ ସହ ରଜାମ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଦୃଷ୍ଟକରି ନର ରଜାମକୁ ମାତ୍ର, ପ୍ରଦେଶର ଅଙ୍ଗ ସ୍ବରୂପ ଶାସନ କଲେ । କେବଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଓ ରଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ରାଜନୈତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜନୈତିକ ଉତ୍କଳ, ଉତ୍କଳର ପାକୁଡ଼ିକ କଲେବର ନୁହେଁ । ପାକୁଡ଼ିକ ଉତ୍କଳ ତାମ୍ରଲତ୍ତିଠାରୁ ଗୋଦାବରୀଯାଏ ବିସ୍ତୃତ । ଏହି ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଭୂଖଣ୍ଡ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ବେଳାଭୂମି କୁହାଯାଇପାରେ । କେବେ ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡ ପକ୍ଷରେ ଅଦମ୍ଭ କାଳରୁ ଜଳଯାତ୍ରା ଏଭଳି ସୁବିଧା ଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏହାର ଅଧିବାସୀମାନେ ଜଳଯାନ ବ୍ୟବହାରରେ ପ୍ରସାଦ ଥିବା ସ୍ତ୍ରୀକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଏହି ସ୍ତ୍ରୀକାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକୁ କେତେକ ପ୍ରମାଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ପିତ୍ତ କରିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ; ଅର୍ଥାତ୍ ତାମ୍ରଲତ୍ତି ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠି କେବେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ଜଣାନାହିଁ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦେଖିବା ଉପାଦାନର ମହାମତ୍ତ କଲ୍ଚନାମୂଳକ ଏବଂ ଐତିହାସିକମାନେ ଭିନ୍ନପନ୍ଥାବଳମ୍ବୀ । କେବେ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଉତ୍କଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟବିହାର ବୃଦ୍ଧିଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ : ପୂ : ୪୭୦ ଅବ୍ଦରେ ମଗଧରାଜ କଳିଂଗ ବା ଉତ୍କଳ ନୟ କରାଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କେତେକେଲେ ଉତ୍କଳ ଅତି ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ଥିଲା । ସୁରାଂ ଏହି ଅବ୍ଦର କେତେବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳ ସମୃଦ୍ଧିର ସୁସମାପ୍ତ ହୋଇଥିବା । ତାହାର ସୁନରାଜ ଆବିଷ୍କୃତ ଖଣି ଏ କାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କଳିଂଗ ବା ଉତ୍କଳ ମହାରାଜ ଐରାଜ ନେତୃତ୍ବରେ ମଗଧଠାରୁ ହାସିନିତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲା । ଫଳରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ : ପୂ : ୨୭୯ ଅବ୍ଦରେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧକରି ଆହୁରି ଥରେ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ହେଲା ।

ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଖ୍ରୀ : ପୂ : ୨୭୯ ଅବ୍ଦ ଏକ ଐତିହାସିକ ବର୍ଷ । ଏହି ବର୍ଷର ପଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଏହି ବର୍ଷର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥ୍ୟ ଅଭାବ୍ୟ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ।

ଧର୍ମପାଳର ଗୌରମନ୍ତ୍ରଣଙ୍କ ଲିଖିତ—ଗୌରମନ୍ତ୍ରଣଙ୍କ ଜୀବନରେ ଅଳ୍ପ; ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଚପସ୍ତ ଓ ପଲ୍ଲବତ ନାମର ଦୁଇ ବଣିକ ଭ୍ରାତା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଇଁ ବେଳେଗୁଡ଼ିଏ ଜପଦ୍ବାର ଘେନି ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ଲବଣବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ କାହାଳରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ଗାଈ ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା ଏବଂ ଏମାନେ ଅଜ୍ଞତ (Adzeitta) ନାମର ଲେଙ୍ଗ ବା ଉଜ୍ଜଳର ଏକ ବନ୍ଦରରେ କାହାଳରୁ ଅବତରଣ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ କାହାଳ ଗଣି ସେମାନେ ପ୍ରଳପଥରେ ମରଣ ହାଣ୍ଡାଦଲେ । ଅଜ୍ଞତ ବନ୍ଦର ଉଜ୍ଜଳର ଉତ୍ତର ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଦେଶାଗତ ଗଣିକ ଭ୍ରାତା ଏକେଗୁଡ଼ିଏ ଦ୍ରବ୍ୟ ସହଜ ଏଠାକୁ ଆସିଥିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ଏହି ବନ୍ଦରର ଚିତ୍ତାନ୍ତନ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଶ୍ରୀ. ପୁ. ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉଜ୍ଜଳର ବାଣିଜ୍ୟ, ତଥା ଜଳଯାନ୍ତ୍ରୀ ସମୃଦ୍ଧିରେ ତେତେକ ଆକର୍ଷଣ ଏହି ସ୍ଥଳ ଗଲୁରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଦୁଃଶର ତଥା, ପ୍ରାଚୀନ ଅଜ୍ଞତ ବନ୍ଦରର ସ୍ଥାନ ଅଦ୍ୟାବଧି ନିରୂପିତ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀ. ପୁ. : ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଗୁପ୍ତାଚନ୍ଦ୍ର ନବିଥିଲେ । କୌଟିଲ୍ୟ ବା ଲୁଣ୍ୟ ଚାହାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ । ଲୁଣ୍ୟଙ୍କ ଲିଖିତ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଲବଣର ଚିତ୍ତାନ୍ତନ ଶତ-ନିତି ଓ ଅବସ୍ଥା ସମୃଦ୍ଧିରେ ଅନେକ ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ତେତେବେଳେ ଲବଣସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜଳଯାନ୍ତ୍ରୀ କପର ନିୟମରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଥିଲା ଏବଂ ସମୃଦ୍ଧିରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଘୃଣେର ଏକାଂଶ ପ୍ରତି ପ୍ରମୁଖ୍ୟ ନହେଲେ ହେଁ, ଅନ୍ତତଃ ମରଥ ରଜା, ଉଜ୍ଜଳ ଓ ମରାଠା ନିବେଶକଣ୍ଠୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମୁଖ୍ୟ । ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ସମୃଦ୍ଧିରେ ଲୁଣ୍ୟଙ୍କର ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ପଷ୍ଟତା ଦେଇଅଛି । ସୁରାଂ ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ତେତେବେଳେ ପ୍ରଚଳିତ ଜଳଯାନ୍ତ୍ରୀ ସହାନ୍ତ ନିୟମାବଳୀ ଲୁଣ୍ୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟବଳ । ଲୁଣ୍ୟ ଯେଉଁ ଲୁଣାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ସେହି ଲୁଣାଙ୍କର ଲୁଣ ମରାଠ ଅର୍ଥାତ୍ ବିହାର । ମାନବିକ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିଗାତ କଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ, ବିହାର ପକ୍ଷରେ ଉଜ୍ଜଳ-ଉପକୂଳକୁ ଆସିବା ଯେପରି ସହଜ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପକୂଳକୁ ଯିବା ସେପରି ନୁହେଁ । ପୁଣି ବିହାରର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଉପକୂଳ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳକୁ ହିଁ ବିହାରର ଉପକୂଳ ବୋଲି କହିଲେ ତଳେ । ତେବେ ଲୁଣ୍ୟଙ୍କ ଜଳଯାନ୍ତ୍ରୀ ସମୃଦ୍ଧିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଧାନତଃ କେଉଁ ଦେଶ ହୋଇପାରେ ? ଆନୁମାନେ ମନେକରୁ; ଲୁଣ୍ୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ସମୁଦ୍ର ଯାନ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୋତ ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଥମରେ ଲେଙ୍ଗ ବା ଉଜ୍ଜଳର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି । ଅତଏବ ଆନୁମାନେ ଉପରୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲିଖିତ ମୋତି ନିର୍ମାଣ ଓ ଜଳଯାନ୍ତ୍ରୀ

ସଂହାର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଶ୍ରୀ. ପୂ. ଚରଣ ଓ ଚୁଞ୍ଚୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରୁ ।

ରାଣ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ଯୋଗ ନିର୍ମଣ ଶ୍ରେତ ସରଦାରଙ୍କ ଏକଶ୍ରୁତି ଅଧିକାର ଥିଲା । ନୌବିଭାଗ ଜଣେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ମରାଜ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଉପାଧି ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷ । ନୌବିପ୍ର ପ୍ରଜା ବ୍ୟବସାୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ସେ ସରଦାରଙ୍କଠାରୁ ଜାହାଜ ଉଡ଼ାରେ ନେଉଥିଲେ । ସୁବିଧାନୁଯାୟୀ ନୌବା ଓ ଜାହାଜ ରମଜାତମନ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଯାନ ଥିଲା । ଦୂରଦେଶରୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଜାହାଜ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସୁଥିଲା । ବିଦେଶାଗତ ଜାହାଜକୁ ନିରାପଦରେ ଶୋକରତା ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ଜଳପଥରେ ଯେପରି ବସତ ନ ଘଟେ ତେଣୁପାଇଁ ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷ ନାନା ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ନିୟମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅନୁମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଶ୍ରେଣୀ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଏତଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ରାଣ୍ୟଙ୍କ ଜଳଯାତ୍ରା ସଂହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି କେତେଦୂର ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହେବ ।

“ଏପ୍ରାନ୍ତ ବୃକ୍ଷମାସାତୀଂ କାର୍ତ୍ତିକ୍ୟଂ ସୁନ୍ଦରତଃ ।

କାର୍ମିକ ପ୍ରତ୍ୟୟଂ ଦଦ୍ୟାତୁ ନିତ୍ୟଂ ସୁଦ୍ଧିକ ମାବହେତୁ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଅପାତ ପ୍ରସ୍ତମୀଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଳଯାତ୍ରା କରିବା ପ୍ରଣୟ । ଅପାତ ମାସରେ ବୃଷ୍ଟି ଯୋଗେ ସଫଳ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ପ୍ରାୟ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ବେଳକୁ ଉଦ୍‌ବୃକ୍ଷ ଜଳ ମରୁ ନିଷ୍ପାସିତ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ସୁତରାଂ ଅପାତ ମାସଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ଯାଏ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜାହାଜ ସବୁ ନଦୀ ପ୍ରୋତ୍ତପ୍ରାସ ଦେଶର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସୁବିଧାନକର । ସୁଖି ଏହି କେତେକ ମାସ ମୌସୁମୀବାୟୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରୁ ପ୍ରବାହନ ହେବାର ସମୟ । ଏହି ହେତୁରୁ ଲଙ୍କା ଓ ଦକ୍ଷିଣେ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଏହି ସମୟରେ ଜାହାଜ ଫେରିଆସିବା ସୁବିଧାନକର । ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍ତରାଂଶୀ ଯୋଗ ଅଳ୍ପ ଆଧ୍ୟାସରେ ମୁଦାଣକୁ ଆସି ନଦୀର ଉତ୍ତର କଳେବର ସାହାଯ୍ୟରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଯବେଶ କରିପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବେ ଜଳଯାତ୍ରୀମାନେ ଅପାତଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେତେକ ମାସକୁ ଜଳଯାତ୍ରା ପାଇଁ ପ୍ରଣୟ ମନେକରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖକ ଏହି ଲେଖନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ ।

ବୋଧହୁଏ, ତଦାନନ୍ତର ଉତ୍କଳରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର କଥିତ ଏହି ନିୟମ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ଅନୁସୂଚି ହେଉଥିଲା । ହୁଏତ ରାଜ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଏହି ପ୍ରକଳିତ ନିୟମକୁ

ଉକ୍ତବ୍ୟ ଶ୍ଳୋକ ଅନାବରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲଳନରେ ଶ୍ରୀ: ପ୍ର: ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ନିୟମର ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପତ୍ର ବୋଧହୁଏ । କାହିଁକି ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଘରେ ଘରେ ପିତୃଶ୍ରାଦ୍ଧ କରିନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସାଧାରଣ ଶ୍ରାଦ୍ଧପରି ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ବହୁ ସ୍ତବ୍ୟ ଶ୍ରାଦ୍ଧର ଆବାହନ କରାଯାଏ । ଏହିଦିନ ରାତିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ଣୀ ନିଜ ନିଜ ଗୃହର ଅଗଣାରେ ଡୋ଼ ପଥରର ଚୁନ ବା ମୁରୁଜ ଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୋଇତ ବା ଜଢ଼ାଜର ତିଆରି କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଗୁଡ଼ର ସମସ୍ତ ଆବବାଦ ନେଇ ଏହି ଚିତାଙ୍କିତ ଜାହାଜ ଉପରେ ରଖନ୍ତି । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଗୁଡ଼ର ସ୍ତମ୍ଭମାନେ ଏହି ଚିତାଙ୍କିତ ଜାହାଜର ବନ୍ଦାପନା କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଚଣ୍ଡାସ, ପତାଦି ଏହି ସମ୍ପା ଅନୁସରଣ କଲେ ଗୁଡ଼ରେ ଧନବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, “ବୋଇତ ବଣିଜ୍ୟ କର ଆସି ଦରିଆ କଳରେ ଲାଗିଛି; ଆମେମାନେ ତାକୁ ବନ୍ଦାଇ କିମ୍ପସତ୍ରୁ ଘରକୁ ଆଣୁ ।”

ବୋଧହୁଏ, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ଲିଖିତ ଉପଦେଶ ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣଦାଣୀ ନାବିକମାନେ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ବାୟୁର ଶାନ୍ତାୟନରେ ଜାହାଜ ଫେରାଇ କାହିଁକିମାନ ସମୟକୁ ସୁଦେଶରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିଲେ ଏବଂ ବଣିକ ବ୍ୟମାନେ ଏକ ଛଦ୍ମିଷ୍ଟ ଦିନରେ ଅର୍ଥାତ୍ କାହିଁକି ଅମାବାସ୍ୟା ରାତିରେ ଦକ୍ଷିଣିତ ଭାବରେ ଜାହାଜ ବନ୍ଦାପନା କରି ଦ୍ରବ୍ୟସବୁ ଗୁଡ଼କୁ ଆଣିବାର ଆରମ୍ଭ କରୁଥିଲେ । ଛଦ୍ମିଷ୍ଟ ଉତ୍ତରାଶ୍ୱିନୀ, ବର୍ଜିମାନ ନେବନ ତମା ପଡ଼ି ରହିଛି । ଆହୁର ମଧ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ବହୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଜାଶଳୀୟ ଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍କଳୀୟ ବଣିକମାନେ ଅସାଧ ଓ କାହିଁକିମାନ ମଧ୍ୟରେ ଜାହାଜ ସବୁକୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ମୌସୁମୀ ବାୟୁରେ ମେଲି ଦେଇଥିଲେ ।

ସୁଖି ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ଉକ୍ତ ଅଛି—‘ଭରତ; ଶୀତଦ୍ରାବ, ଯାଏ ବୋଇତ’ । ଅର୍ଥାତ୍ ଚୈତମାସ ମେୟକୁ ଶୀତ ସପ୍ତର୍ଷି ଗ୍ରହଣୀଏ ଏବଂ ଏହି ସମୟଠାରୁ ନିଜଦିନ ପାଇଁ ବୋଇତର ବ୍ୟବହାର ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ପ୍ରାୟ କାହିଁକିମାନଠାରୁ ଚୈତମାସ ଯାଏଁ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଜାତରୁ ବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ଏହି କେତେକମାତ୍ର ଗୁଡ଼ଦେଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ଥାନରୁ ଜାହାଜ ଫେରାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରଶସ୍ତ ସମୟ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳୀୟ ବଣିକମାନେ କାହିଁକି ଓ ଚୈତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ-ପ୍ରଜାସ୍ତ୍ର ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ଏବଂ ଅସାଧ ଓ କାହିଁକି ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ବାହୁଡ଼ୁ ଥିଲେ । ସେହେତୁ ଅସାଧଠାରୁ କାହିଁକି ଏବଂ କାହିଁକିଠାରୁ ଚୈତ୍ର, ବର୍ଷର ଏହି ଦୁଇ ସମୟ ଉପାଦାନେ ଉତ୍କଳର ଉତ୍କଳବାସୀ ଓ ଦକ୍ଷିଣବାସୀ ଯୋଗ ପକ୍ଷରେ ପରମ ଉପଯୋଗୀ । କାହିଁକିମାନ-

ସାରା ଧର୍ମ କର୍ମ କରିବାଦ୍ୱାରା ଦୃଢ଼ ସତ୍ତ୍ୱବଳର ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତି ଚାଲରେ ଶୁଦ୍ଧମନରେ ନଦୀ ଓ ସୁଷ୍ପର୍ଶୀରେ ନୌକା ଭସାଇବା ପ୍ରଥା ଏ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବୋଧହୁଏ, ଏହିଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ବିଦେଶ ଅଭିମୁଖରେ ବଶେଷତଃ ଲଙ୍କା ପ୍ରଭୃତି ଦକ୍ଷିଣଦିଗସ୍ଥ ଦେଶମାନଙ୍କ ଅଭିମୁଖରେ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ ବାୟୁର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶୁଭଯାତ୍ରା କରୁଥିଲା । ସେ ଯାତ୍ରାହେତୁ, ଆନୁମାନିକ ଦେଶ ସକଳତା ଜାଣିତ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନର ବୋଇତ ବନ୍ଦାପନା ଶୁଷ୍କ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରର ନୌକା ଭସାଇବା ଶୁଷ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର କଥିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନିୟମର ଚିହ୍ନିତ ବୋଧହୁଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଉପରେକ୍ତ ଅଲେକନାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉତ୍କଳକୁ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସମୁଦ୍ରବାସୀ ଦେଶ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଗରୁଡ଼ ଓ ଚୂଡ଼ାୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଲିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଶ୍ଚୟେତ୍ତ ହେବାକୁ ହେବ ।

ଶ୍ରୀ: ପୂ: ଚୂଡ଼ାୟ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଆନୁମାନେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ପାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଆଭାସ ମିଳେ, ତହିଁରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସଙ୍ଗପ୍ରଥମେ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରି ନଥିବେ । ଏହି ସମୟର ଅନୁକୂଳ ଚିହ୍ନ ରାଣ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବେ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଏକ ସୁରକ୍ଷିତ ଶତାବ୍ଦୀ ଅଟେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର କେତେକ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଜଳପଥରେ ଯାଇ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଦେବ, ଜାତୀୟ, ମଲିକା ଓ ସିଂହଲ ଦ୍ୱୀପ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ସ୍ଥାୟୀ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ପୂର୍ବ ପାରଗସ୍ଥ ଦେଶ ଓ ଦ୍ୱୀପମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବୃହତ୍ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାଇ ସେମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ୭୫ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ କେତେକଟି ତଲିଙ୍ଗ ନାବିକ ଜାବା ଉପକୂଳରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ, ସେହିଦିନଠାରୁ ଜାବା ଦ୍ୱୀପରେ ଏକ ନୂତନ ଅଙ୍କ ତଳିଆୟି ହେଲା । ଆଉ ଉତ୍କଳ ବା ତଲିଙ୍ଗ ନାବିକମାନଙ୍କର ବଶିଷ୍ଠମାନେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଜାବା ଦ୍ୱୀପରେ ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନେ ଅଦ୍ୟାବଧି ‘କୁଙ୍ଗ୍’ ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ଜାବାଦ୍ୱୀପର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚିହ୍ନିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଆଜିକାର ମଲିକା ଦ୍ୱୀପରେ ‘ସିଂଙ୍ଗାୟୁ’ ନାମକ

ବନ୍ଦରରେ 'କ୍ଲବ୍' ଉପାଧିଧାରୀ ଅନେକ ଅଧିକାରୀ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଉତ୍କଳ ନାବିକମାନେ ଉପକ୍ରମେଣ ସ୍ଥାପନ କରିବାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ପରେ ସେମାନେ ସେଠାରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବନ୍ଦର କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ସେମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳ-ଠାରୁ ବଛନ୍ତି ହୋଇ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତିରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଉତ୍କଳୋଦ୍ଭାବୀ ଯେ, ଆଧୁନିକ ଆସାମୀ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ସାମ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଉତ୍କଳର ଉପସ୍ଥଳ ବାଣିଜ୍ୟୋନ୍ନତିବେଳେ ଦେଶର ଅନ୍ତରରେ ତଥା ଉପକ୍ରମରେ ଅନେକ ନଗର ଓ ବନ୍ଦର ସ୍ଥାପନ ହୋଇଥିଲା । ସିଦ୍ଧିକ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ, ଉତ୍କଳ ଉପକ୍ରମରେ କେତେକେଳେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ବନ୍ଦର ଥିଲା । କୋଲେମି (Ptolemy) ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତାହାଙ୍କର ଭୂଗୋଳ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ସେ ଓଡ଼ିଶାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଧାନ ନଦୀ ଓ ନଗରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା : --

ପକୱର (Pakowra) ରଞ୍ଜାମ ସନ୍ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ନଗର ।

ନନିଗେନ୍ (Nanigaina) ପୁରୀ ।

କତିକର୍ଦାମ (Katikardam) କଟକ ।

କୋଣାର (Konagara) କୋଣାର୍କ ।

କୋଶମ୍ବ (Kosamba) ବାଲେଶ୍ୱର ।

ପଲୱର (Palowra) ଜଳେଶ୍ୱର ।

ମନଦ (Manada) ମହାନଦୀ ।

ଟିନ୍ଦିସ୍ (Tyndis) ଟାଙ୍ଗୁଣୀ ।

ଡୋସରମ୍ (Dosaram) ବୈତରଣୀ ।

ଆଦମାସ୍ (Adamas) ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ।

ଏହାଛଡ଼ା ତାମ୍ରଲପ୍ତ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତୋଟି ନଗର ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଉପସ୍ଥଳ ନଦୀ ଓ ସ୍ଥାନମାନ ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ, ଚତୁର୍ଥ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାଣିଜ୍ୟୋପଯୋଗୀ ନଦୀ ଓ ନଗର ଥିଲା ।

ଉପସ୍ଥଳ ନଗରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ, ବାଲେଶ୍ୱର, ତାମ୍ରଲପ୍ତ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ବାଲେଶ୍ୱରର ବାଣିଜ୍ୟ ଅଳ୍ପଦିନ ହେଲେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଅଛି । କେବଳ ପୁରୀ ଏବଂ କୋଣାର୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ତାହାର ସନ୍ଦେହ ହୋଇପାରେ ; କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ସନ୍ଦେହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ।
 ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ, ବାଲିତଡ଼ା ଦେଇ କାଳକ୍ରମେ ଧୂସ୍ର ଏବଂ ତୋଷାର୍ଣ
 ଉପକୂଳ ନାହାନ୍ତର ଗମନାଗମନ ପକ୍ଷରେ ଅବର୍ମଣ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ଏହି
 କାରଣରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନ ବର୍ଷକୁବର୍ଷ ଦମ୍ଭଦ୍ୱାରା ଅପପାକିତ
 ହେଉଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର କାମୁକପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଦରମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏହି ଦଶା ।
 ଜଳଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ତମ୍ବୁର ଓ ତମ୍ବୁରଣୀ ନାମରେ ଦିଓଟି ପ୍ରସ୍ତର ମୁଖି ଅଛି ।
 ଏମାନେ ସମୁଦ୍ର ଆଡ଼କୁ ହାତ ବଢ଼ାଇ ଅଛନ୍ତି । ଲୋକେ ବହୁନ୍ତି, ଏ ଦିଓଟି
 ଦେବତା; ପୂଜେ ଏମାନେ ସେହିଠାରେ ତପି ବନ୍ଧିଦ୍ୱାରା ସମୁଦ୍ରରୁ ମାଛ
 ଧରୁଥିଲେ; ସମୁଦ୍ର ପାହାଡ଼ଠାରୁ ବୃହସ୍ପତିବାରୁ ସେମାନେ ଆଉ ମାଛ ଧରପାରୁ
 ନାହାନ୍ତି; କେବଳ ସମୁଦ୍ର ପୁଣି ଦେଇ ଆସିବାପାଇଁ ସେମାନେ ସେହିଠାରେ
 ଅପେକ୍ଷାକରି ବସି ରହୁଅଛନ୍ତି । ସମୁଦ୍ର ବର୍ଷକୁବର୍ଷ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳରୁ
 ଅପପାକିତ ହେଉଥିବା ଉଦ୍ଭିଦ ଯତ୍ୟତା ବିଧିସ୍ୱ ଏହି କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ ଦ୍ୱାରା
 ସୁଚିତ ହେଉଅଛି । ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ଏକ ସମୟରେ ବିଦେଶାଗତ ବାଣିଜ୍ୟପୋତ
 ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହେଉଥିଲା । ଏହିଠାରୁ ନାନାଜାତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତମାନ ସୁରୁର
 ଜାବା, ମଳୟ ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯାଉଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରଣାନ୍ତର୍ଗତ
 ଉତ୍କଳ-ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧିର ପ୍ରମାଣ । ଏଥିରେ ଅଛି :—

“ଉତ୍କଳଦେ ସହସ୍ରଂ ଚ ଜଳଗାମୀ ସୁବୋଧତାଃ ।
 ତାମ୍ରାଚ୍ଛାଦିତ କୈତୁତାଃ ହସ୍ତେ ଜନଧାରକାଃ ॥
 ବହୁଚକ୍ରାନ୍ତାଃ ଶୀଘ୍ରାଃ ଯଦ୍ୱଶ୍ୟା ଶୁଳକାଶ୍ଚିତାଃ ।
 ବାଣିଜ୍ୟକରଣେ ଶକ୍ତାଃ ଯି ପଥ ଶିଖ୍ୟାକୃତାଃ ॥
 ଦ୍ରାପାନ୍ତର ଗତାୟତାଃ ଜାବା ମଳୟ ସିଂହଳେ ।
 ଗଙ୍ଗାସାଗର ପେତନା ତଦାବଧି ଯଦେଚ୍ଛୁସା ॥
 ଦେଶଦେଶାନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ଗମନାଗମନେ ପିତା ।
 ଜଳନିମ୍ନେ ଗୁଡ଼ା କେତେ ମନ୍ତ୍ରନେ ରୁଦ୍ର କୌଶଳେ ॥
 ଲୁକ୍କାୟିତୋ ଭୁତରୂପଂ ମହାଶୟୀ ପରଂଗତଃ ।
 କୁମ୍ଭଂ ଯଦ୍ୱଂ ଲବୟଦ୍ୱଂ ମନ୍ତ୍ରାବୁପଂ ଗୁ ପକ୍ଷୀନଂ ।
 ହସ୍ତ ନାଷ୍ଟମୟଂ ଦେହଂ ତାମ୍ରପଟ୍ଟେ ସୁରକ୍ଷିତଂ ।
 ଲୌହଚକ୍ର ଗତୋ ନିମ୍ନେ ତଦ୍ୱ୍ୟାହ୍ନ ସମନ୍ତତଃ ॥
 ବାୟୁନାଲୋ ପବନୁର୍ବତ୍ ସଦୋଚ୍ଚୈବ ସ୍ତୂତାକୃତଃ ।
 ବିସ୍ତୃତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ ଜ୍ଞେୟଂ ସକୋଚୈ ଧୂସମାନକଂ ॥

ଦିପନେ ଜଳନେ ଚୈବ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାଘ୍ରାଦ୍ୟାଶ୍ରୟନେ ।

କୃତନେ ଫୋଟନେ ବାପି ଭେଳନେ ପ୍ରେରଣଂ ଚରେତ୍ ।”

ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୁଡ଼ରେ ଥିବା ଶ୍ରୀ ୧
ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଅବଳମ୍ବି ନବଲ୍ୟ କବିସ୍ୱରାଜୁ ସେଥିରେ ବହୁ ଅଶ୍ରୁକି
ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ନମ୍ନ ହଶୋଧନ ଅନୁପାଦ୍ୟା ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ
ପାଠକର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁ ।

ଚଳିବା ହୃଦେ ସହସ୍ରଂ ରୁ ସୁପୋତାଃ ଜଳଗାମିନଃ

ତାମ୍ରାଜ୍ଞାଦିତାଃ କେତୁତାଃ ସହସ୍ର ଜନଧାରକାଃ ।

ବହୁ ଚନ୍ଦ୍ରନିତାଃ ଶାସ୍ତ୍ରାଃ ଯଦ୍ୱାରାଃ ଗୁଳକାଶ୍ରିତାଃ ।

ବାଣିଜ୍ୟ କରଣେ ଶକ୍ତାଃ ଯି ପଥ ଶିଖରା ନୃତାଃ ।

ଦ୍ରୀପାନ୍ତର ଶତାୟାତାଃ ଜାବା-ମଳୟ ସିଂହଲ—

ରଙ୍ଗାହାର-ଚିନେଷୁ ଯଦୁଚ୍ଛୟା ତଦା ଗତଃ ।

ଦେଶଦେଶାନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ବହୁନ୍ତେ ଯାନ୍ତି କେପିବା ।

ଜଳନମ୍ନେ ରୁବା କେଚିତ୍ ମହନେ ଗୁପ୍ତ କୌଶଳେ ।

ଲୁକ୍ତକାର୍ଯ୍ୟତାଃ ଭୂତପୂର୍ବଂ ମହାଶୂର୍ତ୍ତଂ ପରଂଗତାଃ ।

ତର୍ମୟତଂ ଲବୟତଂ ମଣ୍ଡ୍ୟରୂପଂ ରୁ ପଶ୍ୟତଂ ।

ହସ୍ତଂ କାଷ୍ଠମୟଦେହଂ ନାମ ପଟ୍ଟ ସୁରକ୍ଷିତଂ ।

ଲୌହ ଚନ୍ଦ୍ରଚତଂ ନମ୍ନେ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାଘ୍ର ପମନୃତଂ ।

ବାୟୁନାଳ-ପରିଚେତଂ ହକୋତ ବିସ୍ତାର କରଂ ।

ବସ୍ତୁତୌ ମହନଂ ଜ୍ଞେୟଂ ହକୋତେ ଭବମାନତଂ ।

ଦିପନେ ଜଳନେ ଚୈବ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟାଘ୍ରାଦ୍ୟାଶ୍ରୟନେ ।

କୃତନେ ଫୋଟନେ ବାପି ଭେଳନେ ପ୍ରେରଣଂ ଚରେତ୍ ।

ଦୁଃଖରକଥା ଉପରୋକ୍ତ ଧଂସୁକ ଶ୍ଳୋକର ରଚନାକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତଥାପି ସେଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ
ପୋଲର ଆକୃତି ଓ ନିର୍ମିତ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଶ୍ଚୟେତ୍ତ ପ୍ରମାଣମାନ ମିଳେ ।
ବାସ୍ତବରେ ଯଦି ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ
ଦେଖାଯିବ ଯେ, ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ଚିତ୍ରାଳୀନ ପୋତମାନ ପ୍ରାୟ ଆଧୁନିକ
ସମୁଦ୍ରଗାମୀ ପୋତମାନଙ୍କର ସଦୃଶ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଚିତ୍ରାଳୀ ହୃଦର
ମୁହାଁ ପ୍ରାୟ ବନ୍ଦ । ଏହାର ଦୁଇପକ୍ଷ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର

ଦୃଢ଼ସ୍ତ୍ର ଡାକିଦାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ମହାନଦୀ, ବୈଳଚଣା ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣଲେଖା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ କୋଳମିଳି ଗୁରୁତ୍ବରେ ସ୍ଥାନ ମାଲବାଧିକାରୀ କୋଷ୍ଠସ୍ତ୍ର ସେ ପଦ୍ମ ନଦୀର ନଦୀମାନଙ୍କ ବାଣିଜ୍ୟ ସୁବିଧା; କିନ୍ତୁ ସେହିପରି ନଦୀ ନଦୀମାନଙ୍କ ବାଣିଜ୍ୟର ସୁବିଧା କରାଇବା ଦୂରତଥାୟ, ଦେବଲ ବର୍ଷକୁବର୍ଷ ଓଡ଼ିଶା ଲୋକଙ୍କର ପଦନାଶ କରୁଅଛି, ମୁହାଣମାନଙ୍କରେ ବାଲି ଜମିଯାଇ ସେହିପରି ନଦୀମାନଙ୍କର ଏଭଳି ଦୂରବସ୍ଥା ଘଟାଇଅଛି ।

ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ର ପାରଦୋଳ ବିଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେମାନେ ବିଦେଶରେ ଉପକ୍ରମେଣ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିର ଅତୀତ ଧାରଣ କଲ ; କିନ୍ତୁ କେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ସେମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ ?

ପେରିପ୍ଲସ ନାମକ ପୁସ୍ତକ (Peryplus of the Erythrean Sea) ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ଅଛି ତେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁପରିମାଣରେ ହାତୀଦାନ୍ତ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ସିନ୍ଧୁସ୍ଥଳ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ତାମ୍ରଲତା ଦେଲେ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା । ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଇନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ଅବଶ୍ୟରେ ବହୁ ହାତୀ ବାଦ କରୁଥିଲେ । କୋଷ୍ଠସ୍ତ୍ର, ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ହାତୀଦାନ୍ତ ଓ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେଇ ବିଦେଶରୁ ସୁନା ଓ ମୁକ୍ତା ଆଦି ମୂଲ୍ୟବାନ ବସ୍ତୁ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ସୁନ୍ଦର ସ୍ଥଳ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତଥାପି ଅଛି, କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ଗୁଳା ଅନ୍ୟୋନ୍ୟର ଗୁଳାକୁ ଶକ୍ତି ଏ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ବସ୍ତୁଶକ୍ତି ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ନିକଟରେ । କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁଶକ୍ତି ଏତେ ସୁନ୍ଦର ଥିଲା ଯେ, ଲୋକେ ହଠାତ୍ ଏହାକୁ ଦେଖି ନପାଶ ପେଟିମାନଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ମନେକରି ଦିଗସ୍ଥାନ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରତ୍ନପୁର, ଦିଗ୍‌ବିଆ, ଓ କଳାପଥର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅତ୍ୟାଧିକ ଚନ୍ଦ୍ରମାନେ ଏହିପରି ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଗୁଣି ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୋଷକ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଏହି କଳା ନିମନ୍ତେ ଲୁପ୍ତ ହେଉଅଛି । ଗୁଣିରେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ବାଦ ଉପରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଉଅଛି । ସକାଳେ ଶିଖିର ହେଉ ଯଦି ସେହି ବସ୍ତୁଶକ୍ତି ଅଳ୍ପ ଦୂରରୁ ବାପଠାରୁ ନାହିଁ ହୋଇ ନ ପାରେ, ତାହାହେଲେ ସେହି ବସ୍ତୁଶକ୍ତି ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ରତ୍ନପୁର ଏହା ଉତ୍କଳରେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ପଦ୍ମ । ଏ ପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଗୁଣିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକମାନେ । କଳିଙ୍ଗର ଉପେକ୍ଷା କରୁ

‘ବୈଦେହୀ କଳାସ’ର ଅନୁଷ୍ଠାନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନକାଳ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ ସମାଜରେ ଏଭଳି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁ ପ୍ରଚଳନ ବିଷୟ ଲେଖି ଯାଇ- ଅଛନ୍ତି—

“ବେଢ଼ରେ ପାଦରେ ଲେଖିଲେ ଲକ୍ଷା ।
 ବାରିହେଲ ବେନ ରଙ୍ଗ କ ଦଣ୍ଡା ।
 ବିଚର୍ଯ୍ୟିତ କୋକନଦ ମଧର
 ଦେବି ତ୍ରମେ କ ସରସ୍ବତୀ ନୀର ସେ ।
 ବଶନଳୀରେ ଅବା ଯେ
 ବାହୁ ପିନ୍ଧି ଦୁଃଖାଦଳ ନୀଳଚେଳ ଡୋଳ
 ଇଚ୍ଛା ଶ୍ରୀରାମର ଯେ ।”

(ବୈ : ବି : ୧*ମ ଗ୍ରନ୍ଥ/୧୭ ପଦ)

“ବଶନଳୀରେ ରଖି ଲେଖି ବସନ ଦେଲେ ଶୀତା ପାଇଁ ଅଖି ।
 ବଢ଼ିଲେ ସେ ପାଟ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଲକ୍ଷ୍ମୀକୁ ବୁଲର ଯେ ବୁଢ଼ାମଣି ।
 କାହାରିଲେ ସେ ଚନ୍ଦ, ବଧୂ ବୋଧନ୍ତି ଗୁମ ଜନନୀ ।”

(ବୈ : ବି : ୧୭ଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ୨୮ ପଦ)

ଉପରୋକ୍ତ ତାଙ୍କ ସୂକ୍ଷ୍ମତ ବସ୍ତୁର ପାଟବ ହଠାତ୍ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅରବ୍ୟ ହୋଇ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନଥିବ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ, ଏକଧାରରେ ପାଧନା ଓ ନିଷ୍କାର ତଳ ହେଉଥିବ । କେତେ କେତେ କହନ୍ତି ଦକ୍ଷିଣେ ଲେକେ କଲିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ ଶିଳ୍ପୀ କରିଥିଲେ, ସେଥିପାଇଁ ସ୍ବାତୀନ ତାମିଲ ଭାଷାରେ ବସ୍ତୁକୁ କଲିଙ୍ଗ କହନ୍ତି ।

ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଯେଉଁମାନେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ କେଉଁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଏ ବିଷୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । କେତେ କହନ୍ତି, ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ, କେତେ ପୁଣି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ । କିନ୍ତୁ ଉପସ୍ଥିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏ ବିଷୟ ଆଲୋଚନାର ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ଅବଲମ୍ବୀ ହୁଅନ୍ତୁ ସେମାନେ ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀ । ତଥାପି ଏଭଳି ମତଦ୍ବେଷର କୌଣସି କାରଣ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ନଥିଲେ କିମ୍ବା କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନଥିଲେ । ଉଭୟ ମତାବଲମ୍ବୀ ଲୋକେ ଏକତ୍ର ବାସ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ଦେଶରେ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ସେ ସବୁଦେଶରୁ

ଇତିହାସରେ କୌଣସିଠାରେ ନାହିଁ ଯେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ବା କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳରୁ ଯାଇ ଏହିସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ନରଂ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଚିତ୍ରାଙ୍କିତ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରା ଓ ପଦକ ସବୁ ସେହି ଅଞ୍ଚଳରେ ମିଳିଥିବାର ସାର ଏ. ପି. ଡେର ମହାଶୟ ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଇତିହାସରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ନାବାଦୀପରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଅନେକ ଯକ୍ଷେଷ ମିଳିଅଛି । ଦୁର୍ଗି ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନ୍‌ପରିବ୍ରାଜକ ଫାହ୍‌ସ୍ତାନ୍ ସ୍ତୁଷ୍ଟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ନାବାଠାରୁ ଚୀନ୍‌ଦେଶକୁ ଯେଉଁ ନାହାଳରେ ଯାଇଥିଲେ, ସେହି ନାହାଳକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାବକମାନେ ଚଳାଇଥିଲେ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ ଯେ, ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଚତୁର୍ଥବର୍ଷରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀମାନେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ, ନାବା, ମଲ୍ଲବା, ସୁମାତ୍ରା ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସୁଦୂର ଚୀନ, ଇତିପ୍ର, ଗ୍ରୀସ୍ ଓ ରୋମ ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ସଂପର୍କ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଭାରତ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହିସବୁ ବିଦେଶର ବଣିକମାନେ ଏହି ସମୟରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳରେ ଉପକ୍ରମେଣ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଭରଣସୁମାନେ ଏହି ବିଦେଶୀମାନଙ୍କୁ ‘ମ୍ରେଚ୍ଛ’ ଓ ‘ଯବନ’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ମ୍ରେଚ୍ଛ ଓ ଯବନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ତାମିଲ୍ ରାଜାମାନଙ୍କର ଦୈନିକ ବରାଦରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଏମାନେ ଯେ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳକୁ ଆସି ନଥିବେ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ ।

ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ଯବନ ଅବିମଣ୍ଡର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଦୁର୍ଗି ଏହି ଯବନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ସମୁଦ୍ରପଥରେ ଉପକୂଳକୁ ଆସିଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ । ରକ୍ତବାହୁ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତରେ ଆସି ଉତ୍କଳ ନୟ କରିଥିବା ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଗ୍ରୀସ୍, ରୋମ୍, ଚୀନ୍, ଇତିପ୍ର, ପାରସ୍ୟ ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସିଥିବା ନାବକମାନେ ‘ଯବନ’ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଉତ୍କଳ ଉପକୂଳରେ ଉପକ୍ରମେଣ ସ୍ଥାପନ କରି ସାମୟିକ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିବା ହେତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କୁ କିଛିକାଳ ପାଇଁ ଏ ଦେଶର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ବଢ଼ିଅଛନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲିଖିତ ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମୁହଲମାନ ନୁହେଁ, ବିଦେଶୀୟ ବା ଅଭାରତୀୟ । ଏହି ଯବନ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଶାମ୍ବୁ ପୁରାଣରେ ଅଛି, କୋଣାର୍କରେ ପୂର୍ବଦେବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲପରେ ତାହାଙ୍କର ସେବାପୂଜା କରିବା ପାଇଁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ନା ପାରନ୍ତରୁ ପୁରୋହିତ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିଲେ । ପୁରାଣର ଏହି ବିବରଣରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପାରନ୍ତରୁ ଅସିଥିବା ପୂର୍ବ ଉପାସକ କୌଣସି ଚଣିଷ୍ଠ ବଣିଜ କୋଣାର୍କ ବନ୍ଦରରେ ସଙ୍ଗପ୍ରଥମେ ପୂର୍ବୀୟକାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ପରେ ଉତ୍କଳର ନୟାପଡ଼ାମାନେ ଏଠାରେ ମନ୍ଦିର ଆଦି ତୋଳାଇଥିଲେ । କୋଣାର୍କ ପୂର୍ବକାଳରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା । ଏହା ଉପରେ ପ୍ରାଚୀନ ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ନଦୀ ବଙ୍ଗୋପସାଗରକୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ପ୍ରାଚୀନ ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳାର ଏକ ଅଂଶ । ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ନଦୀ ପ୍ରାଚୀ ଆଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଦୀମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତର ଗମନାଗମନ ପକ୍ଷେ ବିଶେଷ ସୁବିଧାଜନକ ହୋଇଥିଲା । ସୁଦୂର ଲଳିତପୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତର ସବୁ ଏହି ନଦୀବାଟେ ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ତୋଳେମିଳି ଦୃଷ୍ଟି ଅବର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ସେ ଏହାକୁ ‘କୋଣ ନଗର’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ‘କୋଣ ନଗର’ ବା ‘କୋଣାର୍କ’ର କଳେବର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପ୍ରସ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ହୃଦୟାଂକ ଆଗମନ ବେଳକୁ ଏକ ସୁବିଶିଷ୍ଟ ନଗରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କର ଉପକଣ୍ଠରେ ପ୍ରବାହିତା ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ନଦୀର ବାଣିଜ୍ୟ ସୁବିଧା ହେତୁ କାଳକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ନାମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭିଲା କୋଣାର୍କ ନଗର ପ୍ରତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ଫଳରେ ପ୍ରସ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୃଦୟାଂକ ନଗରର ବା କୋଣାର୍କକୁ ‘ଚେଲିତାଲେ’ ବା ଚନ୍ଦ୍ରୋପାଳା ନାମରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ ବା ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଚତୁର୍ଥ ବା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଆଲୋଚନା ଦେଇଅଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପୋତର ଆକୃତି ଓ ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଉ । ଦକ୍ଷିଣାଗୁଣ ଲିଖିତ ଦନ୍ତକୁମାର ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଦନ୍ତ ଦେବ ତାମ୍ରଲିପିଠାରୁ ଜଳପଥରେ ସିଂହଲକୁ ଯାଇ ଯାଇଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ଜାହାଜରେ ଯାଇଥିଲେ ତାହାର ଆୟତନ ସୁବୃହତ୍ । ଅନେକ କାଠପଟାକୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ମିଳାଇ ଏହି ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପଟାଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ହୁଗୁଳି ନଯାଏ, ସେଥିପାଇଁ ଅନେକ ଦକ୍ଷିଣ ମଧ୍ୟ ଉଦାହରଣ ଥିଲା । ଏହି ଜାହାଜରେ ଏକ ଉଚ୍ଚ ମାସ୍ତୁଲ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ପାଲ ଥିଲା । ଜଣେ କୌଶଳୀ ନାବିକ ଏହି ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣାଗୁଣ କଥିତ ଏହି ଉପରେକ୍ତ ଦଟନାକୁ ୩୦ ଗ୍ରାଃ ଅଃ ଓ ୩୦ ଗ୍ରାଃ ଅଃ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇପାରେ । ବହୁଦେଶଗତ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ପଲିତକ ଯେଉଁ

ନାହାଳରେ ଅଳ୍ପ ବଦଳକୁ ଆସିଥିଲେ, କହିଲେ ଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟର ପରିମାଣ (୫୦୦ ଗ୍ରାମ୍) ଲେଖେ, ନାହା ଆମ୍ବୁମାନେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରିଅଛୁ । ଏହି ପରିମାଣଟିରୁ ନାହାଳଟିର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଏହାଛଡ଼ା ନାହା ଓ ବରଦ-ଦୂର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଏହି ସମୟର ସ୍ଥାପକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସୂକ୍ଷ୍ମତ୍ତ୍ୱ ନାହାଳର ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଆବିଷ୍କୃତ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଏହି ସମୟ ପ୍ରାକୃତିକ ଅନେକ ପ୍ରକାର ବୃହତ୍ ନାହାଳର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀଶ୍ରୀୟ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସୁଦୈର୍ଘ୍ୟ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଓଡ଼ିଶାର ଅର୍ଥନୀତି ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ଥିଲା । ଚରୁଦି ଗରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦୁର୍ଗାମାନ ବହୁଫଳାଦି କପ୍ପ, ମନ୍ଦିର ଓ ସୁବିଶେଷମାନ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ । କିନ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଜଳଯାନ୍ତା ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧର ଦେଖିବୁର ସହାୟ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅଦ୍ୟାବଧି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ନ । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଲଙ୍କାବଳ ମନ୍ଦିରର ଅନନ୍ତ ଦୂରରେ ‘ବୋଇତାଳ’ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଦେଉଳ ଅଛି । ଏହି ଦେଉଳ କେଶରୀଶ୍ରୀୟ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ନିର୍ମାଣ କାଳକୁ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇପାରେ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏହା ‘ବୋଇତାଳ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ଦୂରରୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଓଲଟି ପଡ଼ିଥିବା ବୋଇତ ବା ନାହାଳପରି ଦେଖାଯାଏ । ଏଭଳି ଆକୃତିର ମନ୍ଦିରଟିଏ କାହିଁକି କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କେବେ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନାମ ଓ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ବୋଇତର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଦଶକୁମାର ଚରିତ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନାମୋଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ବାଣିଜ୍ୟଯୋଗେ ସବୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବଦଳକୁ ଯାତାୟତ କରୁଥିଲା । କଥିତ ଅଛି, ଦଶକୁମାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ କୁମାର ଏହି ବଦଳଠାରୁ ନାହାଳରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ଏବଂ ରାମେୟ ନାମକ ଜଣେ ଯବନ ତାଙ୍କ ନାହାଳକୁ ମାର୍ଗରେ ଚୁଡ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଇଜିପ୍ଟ ଦେଶରେ ରାମସେୟ୍ ନାମରେ ଜଣେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ଇଜିପ୍ଟର ଯବନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରାମସେୟ୍ ନାମ ଭାରତକୁ ଆମ୍ଭଙ୍କ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହିଦିନୁ ରାମସେୟ୍ ବା ରାମେୟ ନାମ ଏକ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଯବନ ଅର୍ଥରେ ଭାରତସ୍ଥମାନଙ୍କ ସ୍ମୃତିରେ ଜାତ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ କୁମାରଙ୍କ ନାହାଳ କୌଣସି ବଦେଶୀୟ ଜଳଦସ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା

ମନ୍ତ୍ରହେବାର ଶୁଣି ଭରଣାସମାନେ ଜଳଦୟାକୁ ବମେସୁ ବା ବମହେସୁ ନାମ ଦେଲେ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଅନୁମାନ । ତଥାପି ଦଶକୁମାର ଚରିତର ଉପରେ ଗଲୁଟି ଚିତ୍ରାମୂଳର ଯୁଗରେ ବାଣିଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥା ଓ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଦେଉଅଛି ।

ଚୀନ ଓ ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉପତ୍ରୌତନାଦର ଅଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଦତ୍ତବଂଶ, ଲଳିତ ବିପ୍ରର ଓ ସିଦ୍ଧିକ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ୪୯୫ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶୁଭକର କେଶରୀ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଚୀନ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ କେତେକ ଉପତ୍ରୌତନ ପଠାଇଥିଲେ । ଶୁଭକର ଜଣେ ‘କର’ ବଂଶୀୟ ରାଜା । କରବଂଶୀୟମାନେ ବେଧହୁଏ କେଶରୀବଂଶର ଏକ ସମଧ୍ୟାମୟିକ ଶାଖା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତରାଜା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଶୁଭକରଙ୍କ ଉପତ୍ରୌତନ ଅବଶ୍ୟ ନାହାଣିରେ ଚୀନକୁ ପ୍ରେରଣ ହୋଇଥିବ ଏବଂ ଚୀନରାମା ନାହାଣି ତାମ୍ରଲିପ୍ତି କେତୋଟି ଯାହା କଣିଷ୍ଠ । ସେହେତୁ କଥା ସମ୍ଭବ ଧାରଣା ହେବୁଛି ଛତ୍ର ଏବଂ ବୋରାଅବାଣୀ ହୁଇଲୁନ କହନ୍ତି, ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଏହି ସମୟରେ ଚୀନ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା ।

ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନକୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଗର୍ଭ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସେମାନେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଜଳକୁ ଗର୍ଭଜଳ ଜ୍ଞାନର ଭକ୍ତି କରନ୍ତି । ଏହାର କାରଣ କ’ଣ ? ବୃହତ୍ ସହକାରେ ଅଛି :—

“ଅଥବା ସମୁଦ୍ରରେ କୁଶଳାଗତ ରତ୍ନପାତ ସମ୍ଭାଷ୍ୟ
ଧନନି ଚୁଳ-ମ୍ଳାନ-ଜଳତର-ସିତ-ସୁଗନ୍ଧବଳୀକୁତୋ ପାନ୍ତେ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁସବୁ ସ୍ଥାନରେ ବିଷୟ ଦ୍ରବ୍ୟର ବହୁଳ ଆମଦାନି ଓ ରପ୍ତାନି ହୋଇ ଶୁଣି ରତ୍ନର ଆମଦାନି ହୁଏ, ସେହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସମୁଦ୍ର ଜଳରେ ସ୍ନାନକରଣ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କର ଏହି ଉପଦେଶ ଯଦି ଗର୍ଭସ୍ନାନର କାରଣ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଗର୍ଭସ୍ନାନର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ଏକ ସମୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଦର ଥିବା ଅନୁମେୟ । ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଗର୍ଭସ୍ନାନର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବେ ବନ୍ଦର ଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ଏ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ ଓ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । କୋଣାର୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଚଣ୍ଡୋପାଳା ନଦୀର ଶ୍ରୀମଂଶ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗରେ ସ୍ନାନକରଣ ପାଇଁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ମାସ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରଥମା ଦିନଟି ପ୍ରଶସ୍ତ । ଏକ ବାଦାୟନ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗେଘ ଶାଳାଦିରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅବାଧ ଶ୍ରୀପଲ

ବିଷୟ ସ୍ବରୂପ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ବାରାଙ୍କର ଉପସ୍ଥେତି ଉପଦେଶ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ କୋଣାର୍କ ଏବଂ ଚଣୋପୁରା ନଦୀ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପ୍ରସ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ନଗରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିବ । ଅନୁମାନକାର ପ୍ରବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନା ଓ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଦ୍ବାରା “ଚେଲିକାଲେ”ର ଉଲ୍ଲେଖ ଏହି ଉକ୍ତିର ଅନ୍ୟ କାରଣ ।

ନବତ ଅଥ୍ବ, ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ବର୍ଣ୍ଣନାମାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ କୃପ ଥିଲା । ସେହି କୃପର ଜଳରେ କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟ ବୁଡ଼ାଇଦେଲେ ତାହା ତରୁଣତାକୁ ସୁନା ପାଲଟିଯିଉଥିଲା । ଦିନେ ଏକ ଶୈଳାଗର ଜଣେ ଲୋକଠାରୁ ଏହି ତଥ୍ୟ ଜାଣିପାଇ ମାଠିଆ ନେଇ କୃପ ଜଳରେ ବୁଡ଼ାଇ ଦେଲେ । ମାଠିଆଟି ତରୁଣତାକୁ ସୁନା ହୋଇଗଲା । ଶୈଳାଗର ଏହି ସୁନା ସାହାଯ୍ୟରେ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦୂରଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରି ପ୍ରଚୁର ଧନ ଲାଭକଲେ ଏବଂ ସ୍ବଦେଶକୁ ଫେରିଗଲେ ମାର୍ଗରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନାମାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିମିତ୍ତ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଚଳରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପୂର୍ବକାଳରେ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ବାରା ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବନ୍ଦରରେ ପ୍ରଚୁର ଧନ ଆମଦାନି ହେଉଥିଲା ।

ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ମୟୁରଧ୍ବଜ ବଂଶୀୟ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଶେଷରାଜା ଶଶାଂକ ନାରାୟଣ ସ୍ବୟଂ ନିଃସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ନବତ ଅଥ୍ବ, ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀ. ଅ.ରେ ଉତ୍କଳରେ କେତେକ ନାଗିକ କାଳୁରାୟ ନାମକ ଧୀବରର ନେତୃତ୍ବରେ ଜଳପଥରେ ଯାଇ ଶଶାଂକ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ବିନାଶିତ କରି ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାଳୁରାୟ ବା କାଳୁରୁପୁଂ । ସ୍ବୟର ବଂଶଧରମାନେ ଏଠାରେ ଅଛନ୍ତି ।

କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ସମୟରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଉତ୍କଳର ଷ୍ଟ୍ରୀନତା ଲୁପ୍ତ ହେବାଯାଏ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥ୍ୟାତଥ୍ୟ ପୁଷ୍ଟି ନୁହେଁ । ତଥପି ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ସମୟରେ ଜଳଯାତ୍ରା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଏବଂ ଉତ୍କଳରେ ଏହି ସମୟରେ ସମୁଦ୍ଧିର କୌଣସି ନ୍ୟୁନତା ନଥିବା ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ସମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁକୂଳ ଅନୁମାନ ପୋଷଣ କରିପାରୁଁ ।

ବଙ୍ଗ ନାୟେତି ଲକ୍ଷ୍ମସେନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଧୋସୀନ ନାମରେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ସେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଦ୍ବୀପର ଶତାବ୍ଦୀରେ ପବନଦୂଳଂ ନାମକ ବାବ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ବାବ୍ୟରେ ଗରବ ନନ୍ୟା କୁବଳସ୍ବାବତୀ ଦକ୍ଷିଣା ପବନକୁ ଦୂତ ସ୍ବରୂପ

ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ପଠାଇ ଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପବନର ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ।

“ଚେନ୍ନାନ୍ ହୁଡ଼ା ନଳନ୍ଧ୍ରପଦଧୂ ଗାଡ଼ ଗୋଦାବରୀକାନ୍ ।

କାଳିଙ୍ଗଧ୍ୟାନୁପର ନଗରଂ ନାମ ତାଂ-ରାଜଧାନୀଂ ।”

କଲିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ କଲିଙ୍ଗ ନଗର ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହା କେ କବିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ତର ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭୃବନ ବିଖ୍ୟାତ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି :—

“ଇହାଙ୍କ ଉତ୍ତରୁ ଇହାଙ୍କ ପୋ ଲଙ୍ଗୁଲ୍ଲୟ ନରସିଂହଦେବ ସେରବାନ୍ ୪୫ ବର୍ଷ । ଶତାବ୍ଦ ୧୨୦୪ । ଏ ରାଜା ଅକ୍ ସେଥିରେ କୋଣାର୍କ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲେ । ଏ ରାଜାର ମୃତ୍ୟୁ—

“ସ-ସୁଚ୍ଛ ନରସିଂହେନ ଷ୍ଟେ-ବାଣ୍ଡରେଣାଂଶୁ ମାଳିନୀ ।

ପ୍ରାପାଦଃ କାରତୋ ସଞ୍ଜ ଶକେ ଦ୍ୱାଦଶତେ ଗତେ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨୦୦ ଶକ ବା ୧୨୭୮ ଖ୍ରୀ: ଅ:ରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନେମାନେ ପୂର୍ବେ ଚହୁଅଛୁ ଏହି ମନ୍ଦିର ପାଇଁ ନାଲଗିରି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରସ୍ତର ପତ୍ତୁ ନଳପଥରେ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କରେ ନବଗ୍ରହ ପ୍ରସ୍ତର ଶ୍ରେଣୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଜନ ୨୭-୫ ଟନ । ଏଠାରୁ ପ୍ରଥମେ ଆନୀତ ହେଲାବେଳେ ଏହାର ଓଜନ ଆହୁରି ବେଶୀ ଥିଲା । ଯେଉଁ ଜାହାଜଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏଡ଼େ ବୃହତ୍ ପ୍ରସ୍ତରଶ୍ରେଣୀର ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଜାହାଜର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ଏବଂ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଉଦ୍ଭବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହେଲା, ସେହିସ୍ଥାନ ତେଜେବେଳେ ବହୁଦଶ ବିଖ୍ୟାତ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିବା ଘୁଞ୍ଚିଥିଲା । ସେହି କେବେ ନିକାଶନରେ ଏଭଳି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରେ କି ?

ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସେତମଣ୍ଡପରେ ଭଗ୍ନ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରର ଅନେକ ଚିତ୍ର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରକାଶ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏହା ଗୋଟିଏ ସ୍ୱପନ ନ କୌଣସି ଚିତ୍ର । ପୂର୍ବେ କୌଣସି ବା ଜାହାଜରେ ପ୍ରକୋଷ୍ଠର ଅବସ୍ଥାନ ଅନୁଯାୟୀ ତାହାର ନାମକରଣ

ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ନୌକା ବା ଜାହାଜର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଗରେ ସତୋଷ୍ଠ ବା ମନ୍ଦର ଥାଏ, ଜାହାଜ ଅସ୍ତମନ୍ଦର କୁହାଯାଉଥିଲା । ଅମ୍ଳମାନଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦର ଉପରେକ୍ତ ନୌକା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦରଶ୍ରେଣୀୟ । ନୌକାସ୍ଥିତି ମନ୍ଦରର ଅସ୍ତଭାଗର ଶକ୍ତି ଏ ଚେତୁ ବା ଶିବୁଲି ଝୁଲୁଅଛି । ନୌକାଧୀଶ ହେ ଶିବୁଲି ବା ଦଉଡ଼ିକୁ ଧରି ଅବଚଳିତ ଭାବରେ ମନ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ବସିଅଛନ୍ତି । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅଡୁଲ ଟାଣୁ ଅଛନ୍ତି । ନୌକାର ଗତି ଓ ଅଡୁଲର ଅପାତରେ ନିମ୍ନସ୍ଥ ଜଳ ଇତସ୍ତତା ହେଉଅଛି । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରର ନିର୍ମାଣରେ ଉତ୍କଳର ଶିଳ୍ପୀ ଜଳପଥ ସମୁଦ୍ରରେ ଜାହାଜ ଅଭିଜ୍ଞତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଦେଖାଇଅଛି । ଏହା ଉତ୍କଳରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ଵାଦଶ ବା ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଚିତ୍ର ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପାଟଣା ମଧ୍ୟରେ ତାହା ବିଜୟ ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରଧାନ ଗୌରବ ଚିହ୍ନ ।

କଥିତ ଅଛି, ତାହା ଯୁଦ୍ଧରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବାପାଇଁ ସ୍ଵୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଦୁହେଁ ରାଜିତ (ଅଶ୍ଵାବେଷ୍ଟ) ବେଶରେ ଯୁଦ୍ଧଭୂମିକୁ ଯାଇଥିଲେ । ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ଆଦିଗ୍ରାମଠାରେ ମାଣିଙ୍କ ନାମ୍ନୀ ଗୋପାଳୁଣୀଠାରୁ ଦହି ଖାଇ ତାକୁ ସ୍ଵତ୍ଵପ୍ରଦ ଅଙ୍ଗୁରସ୍ତ୍ର ବନ୍ଧନ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ସୈନ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତେ, ମାଣିଙ୍କ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଧନ ମୁଦ୍ର ଦେଖାଇଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଏହି ମୁଦ୍ରକୁ ପ୍ରକାଶର ବୋଲି ଚିହ୍ନି ପାଇ ମୁକୁଳାଇ ନେଇଥିଲେ । ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରଭୁ ଯୁଦ୍ଧକୁ ବିଜେ କରିଅଛନ୍ତି ନାଣି ତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ମାଣିକ୍ୟ ଉପରେକ୍ତ ଅଙ୍ଗୁରସ୍ତ୍ର ଦେଖାଇବା ଦ୍ଵାରା ତାଙ୍କର ଏହି ଅସୀମ ଆନନ୍ଦର କର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଜାହାଜଠାରେ ସାତଶତ୍ରୁ ପ୍ରୀତି ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେ ସ୍ଵୟଂ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିଅଛି ଭବ ଜାହାଜପରି ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ଭକ୍ତନାତ ହେଲା । ପୁରୁଷଂ ମାଣିଙ୍କର ସ୍ମୃତି ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତେ ସେ ସେହିଦିନୁ ଆଦିଗ୍ରାମକୁ ମାଣିଙ୍କପାଟଣା ନାମ ଦେଲେ ।

ମାଣିକ ପାଟଣା ଗ୍ରାମ ଚିଲିକା ମୁହାଣର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅତଏବ ଉପରେକ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମତି ହୁଏ ଯେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସୈନ୍ୟମାନେ ମାଣିକ୍ୟ ପାଟଣାଠାରେ ଚିଲିକା ମୁହାଣ ପାର ହୋଇ କାହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସଙ୍କ ଚିତ୍ତ କାହାବାବେଶ ଚିତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି :—

“ଦେଶେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଜତ ରୂପରେ ।
ସମୁଦ୍ର-ମୁହାଣ ପଥେ ଯାଉଛନ୍ତି ଧୀରେ ।”

ସୁରୁଷୋତ୍ତମ ରଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଥିବେ । ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ନଥିଲେ କାହିଁକାବେଳେ ଚରଣରେ ଜନ୍ମୋଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କର ରାଜତ ବେଶ କଲ୍ପିତ ହୋଇନଥାନ୍ତା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ରାଜତ ବେଶରେ ଯୁଦ୍ଧଭୂମିକୁ ଯାଇଥିବା ଫଳାଫଳ ଉତ୍କଳରେ ଏତେ ସୁପରିଚିତ ଯେ ସୁଦ୍ଧା ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ମଧ୍ୟରେ ରାଜତବେଶଧାରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଇଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଉକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ ମନ୍ଦିରର ସମଧାମସ୍ଥିତ ନୁହେଁ ।

କିନ୍ତୁ କି ଉପାୟରେ ସୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ ଓ ପତାକା-ମାନେ ଚିଲିକା ମୁହାଣ ପାର ହୋଇଅଲେ ? ଅବଶ୍ୟ କେତେବେଳେ ଚିଲିକା ବନ୍ଧରେ ହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱମାନଙ୍କୁ ପାର କରାଇବା ପାଇଁ ବୃହଦାକାର କୌଳା ବା ପୋତମାନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଇଥିବ ।

ଚିଲିକା ବନ୍ଧରେ ନାନାଜାତୀୟ ବିଦେଶବାସୀ ପୋତମାନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଥିପୂର୍ବେ କେତେକ ସ୍ୱସ୍ମୃତ ଶ୍ଳୋକ ପାଠାନ୍ତରେ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛୁ । କର୍ତ୍ତମାନ ମାଣିକ୍ୟପାଟଣାଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଶକ୍ତି ଏ ତାମ୍ରଶାସନ ଏ ଚମତ୍କାରରେ ଇଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ-ବାଟର ପଣି (ପର୍କନ ମାହାସୁଳ) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୋଇଅଛି ଯଥା :—

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ	ଟ ୦ ୯ ପାହୁଲ
ଶଶ୍ରେ ପବାଶ, ଅଠକଣ ରଉଡ଼	}
ଜଣେ ଭରୁଆ ଓ ଜଣେ ମପାଲ ବେହେରା	
ଜଣେ ଭରୁଆ ଭରୁଆ	ଟ ୦ ଏକଅଣା
ଜଣେ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ	ଟ ୦ ଛଅଅଣା
ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ନୌକାରେ	}
ଏବଂ ଅଶ୍ୱ ପାଣିରେ ପଶିଚଲେ	
	ଟ ୦ ଛଅଅଣା
ଦରେ ବୋହାଇ ଥିବା ହାତୀ	ଟ ୯ ଟଙ୍କା ଅଣାଦସ୍ତ
ଗୋଟିଏ ଓଟ ଓ ତାର ଅଶ୍ୱେଷ୍ଟ	ଟ ୦ ଦଶଅଣା

ଆଶ୍ୱେଷ ନୌକାରେ ଓ ଓଟ ପାଣିଲେ ପଶିଗଲେ	}	ଟ° ଶୁଭଅଣା
ହାତୀ ପାଣିରେ ପଶିଲେ ଓ ତାହା ସହଜ ସବା ଲେକେ ନୌକାରେ ଗଲେ		ଟ° ଏକଅଣା
ପ୍ରତ୍ୟେକ ମେଣ୍ଟା ବା ହେଲ		ଟ° ଏକଅଣା
ବଳଦଗାଡ଼ି		ଟ° ୩ ଚନ୍ଦ୍ରଅଣା
ବୋର୍ଟି ଆ ବଳଦ ବା ଗଧ		ଟ° ଦୁଇ ଅଣା
ବୋର୍ଟି ନସବା ବଳଦ ବା ଗଧ		ଟ° ଛ ପାହୁଲ
ମାଟି ବୋର୍ଟି		ଟ° ଏକ ଅଣା

ଶୁବ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପସ୍ଥେତି ପଣ୍ଡିତର ମାଣିଙ୍କପାଟଣା ଘାଟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଶାସନଟି ଦେଖି ଶତାବ୍ଦୀର ଦେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ । ଜଣାପି ଏହି ଶାସନରେ ସମସାମୟିକ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଜାଜିତ ଅଶ୍ୱବାସ୍ତ୍ର ଓ ହସ୍ତୀବାସ୍ତ୍ର ନୌକା ବା ପୋତସବୁର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଦୂରପୋତମାନଙ୍କର ଚତୁର୍ବଳବଳ ଏହିମନ୍ତ ସ୍ୱରୂପର ନୌକା ବା ପୋତଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମାଣିଙ୍କପାଟଣାଠାରେ ଚଳିତା ମୁଦ୍ରାଣ ପାତ୍ର ହୋଇଅଛେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟତା ଦାସ ଏହାଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ଅନ୍ୟତାତନ୍ତ୍ରଙ୍କ ଶେଷ ଶୂନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରବାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ତାଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରାଚୀ-ନଦୀର ଉପକୂଳରେ ବହୁ ଜନାଞ୍ଜଳି ଓ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିଲା । ‘ପ୍ରାଚୀ ମହାସ୍ତ୍ୟ’ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣ । ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦ୍ଧା ନଦୀ ଉତ୍କଳରେ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ଦ୍ୱାର ଥିଲା ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଅମ୍ବେମାନେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା କୂଳରେ ପିପିଲି ନାମକ ଏକ ବନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖି । ପିପିଲି ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ଜଳପଥରେ ବାଧ୍ୟ ଓ ସଲେ ପଥରେ ଛ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପୂର୍ବୀକମାନେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜରୁ ବାହାରିଥିବା ହୋଇ ୧୫୯୯ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଏହିଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଲୋଠି ମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଘାଟ ଉଦ୍ଧାରୀ ପୂର୍ବରୁ ଟିକିଏ ଚେଣି ଜଳ ଉଠେ । ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ନିର୍ବାହକାଳ ନିକଟତର ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ

ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟ କିଛିତ୍ତ ଜନ୍ମକ ଅକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଧିକାର ଲୁପ୍ତ ହେଲା । ତତ୍ପରେ ମୁସଲମାନଗଣ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେଲେ । ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ଭରତର ପ୍ରାଚୀନ ଜଳଯାତ୍ରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ରହିଥିଲା । ଧୂର୍ତ୍ତି ଏହି ସମୟରେ ଫରାସୀ, ଇଂରାଜୀ ଓ ଦିନାମାର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିମାନେ ଉତ୍କଳ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ ଆମ୍ଭେ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଜଳଯାତ୍ରା ସମୁଦ୍ରୀୟ ଚେତନା ଫରାସୀ ଶବ୍ଦ ଅଦ୍ୟାବଧି ଉତ୍କଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି । ଯଥା —

ତଣ୍ଡେଲ—ନାହିକମାନଙ୍କର ଅଧିକାର ।

ଶଲ୍ଲପି—ନାହିକ ।

କରାଜ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ସମୟରେ ହିଜ୍ରି ନାମକ ଏକ ନୂତନ ବୟର ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରାଧିକାର ଲାଭ କରିଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ସୁସ୍ଥତା ବିଦେଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଜଳଯାତ୍ରା ବହୁକାଳଯାଏ ଅନୁଷ୍ଠିତ ରହିଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପିପିଲି, କଟକ ଓ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ଗରସ୍ତ ବାଲେଶ୍ବର ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ବାର ଥିଲା । ପତ୍ନୀଗିରିମାନେ ଆରକାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ଜଳପଥରେ ନାନା ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାରୁ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ହିନ୍ଦୁ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପିପିଲିରୁ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଇଂରାଜୀମାନେ ୧୬୩୩ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ସେହିଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ କୋଠି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହାର ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୬୩୭ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ସେମାନେ ବାଲେଶ୍ବରରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । କଟକ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଧାମର ମୁହାଣ ଠାରୁ ନଦୀକୂଳରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ନେଉଥିଲା ।

ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ରାଜା ଗୋଦରମସି ଯେଉଁ ବୟୋବସ୍ତ କରିଥିଲେ, ତତ୍ପରେ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ନୌଆର ପାଇଁ ମାସିକ ୨୧,୨୮୮ ଟଙ୍କା ଶୁଳ୍କା କରାଯାଇଥିଲା । ତାହା ଏହି ନୌଆର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଦାମୋଦର ଓ ରୁପନାଗସୁଣର ସଙ୍ଗମଠାରୁ ବାଲେଶ୍ବର ବନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳ ଏହି ନୌଆରର ତତ୍ତ୍ବାବଧାନରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଫିରଙ୍ଗି ଜଳଦୟାମାନଙ୍କ ଅବମଣ୍ଡରୁ ଭରପାୟ ପୋତମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରବା ଏହି ନୌଆରର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଏହି ଫିରଙ୍ଗି ଜଳଦୟାମାନେ ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳୀୟ, ତଥା ଭାରତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟପୋତର ପ୍ରଧାନ ଶତ୍ରୁ ଥିଲେ ।

ନବନବୀର ସାବିତ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ୧୭୭୪ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଉପଶ୍ରେତ୍ର ପିରିଙ୍ଗି
ଜଳଦୟାମାନଙ୍କର ଦମନାର୍ଥେ ହଜିଲ୍ଲା ଚଳେ । ଏହି ସମୟରେ ହୁଗୁଲି,
ବାଲେଶ୍ୱର, ପିପିଲି, ମୁରଜା, ଚଲ୍‌ମାର ଓ ଯେଶୋର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ
ଜାହାନ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ସାବିତ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ତାଙ୍କର ଉପଶ୍ରେତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ
କରିବା ପାଇଁ ଜାହାନ ନିର୍ମାଣର କେ'ପକାଶେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରୁ କର ଆଦାୟ
କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହୁଗୁଲି, ଯେଶୋର, ପିପିଲି ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ଦେଶରୁ ଏହି
କରକୁ ଟଙ୍କା ଆକାରରେ ଆଦାୟ ନକରି ଚନ୍ଦ୍ରପରିବର୍ତ୍ତେ ୧୦୦, ୫୦୦ ବା
୭୦୦ ଟଙ୍କା ବୋର୍ଡେଇ ନେବାଭଳି ଖଣ୍ଡିଏ କମ୍ପା ଦୁଇଶେଷ ଜାହାନ ଶୁଣିଥିଲେ ।
ଏହାର କାରଣ, ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ତେତେବେଳେ ସୁଦୃଢ଼ ଜାହାନ ନିର୍ମିତ
ହେଉଥିଲା । ବୋରେ (Bowrey) ସାହେବ କହନ୍ତି; ଏହି ସମୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର,
ପିପିଲି ଓ ତାତା ବନ୍ଦରରୁ ଯେଉଁସବୁ ଜାହାନ ସିଂହଳ ଓ ଟେନାସକମ୍ ପ୍ରଭୃତି
ସ୍ଥାନକୁ ବାଣିଜ୍ୟ ପକାଶେ ଯାଉଥିଲା, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟିରେ ପ୍ରାୟ ୨୦୫
ଲେଖାଏଁ ପାଲ ଥିଲା ।

ହୁଗୁର ସାହେବ ତାଙ୍କ ଇତିହାସରେ ଦେଖେକ ନଦୀ ଓ ବନ୍ଦରର ଯେଉଁ
ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି; ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେହିସବୁ ନଦୀ ଓ ବନ୍ଦର
ସୋଡ଼ଗ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳୀୟ ସମୃଦ୍ଧ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ
ହୋଇଥିବ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଅଥାବୁ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେବାନଦୀ
ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପାଞ୍ଚ ମାଇଲଯାଏ ବଡ଼ ଢେ ଜାହାନ ପକ୍ଷରେ ଉପଯୋଗୀ ଥିଲା ।
ମହାନଦୀର ମୁଣ୍ଡାଣଠାରୁ ନଦୀ ଭେ'ରେ ବଡ଼ ଦୁଇଯାଏ ୩୦୦ ବା ୪୦୦ ଟଙ୍କା
ବୋର୍ଡେଇ ନେବାଭଳି ଜାହାନମାନ ଚଳିପାରୁଥିଲା । ବାଲେଶ୍ୱରର ଉପକୂଳରେ
ପିପିଲି (ସୁଚର୍ଚ୍ଚିତରେ) ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ବ୍ୟତୀତ ଗାଆ, ଛନ୍ଦୁସା, ଲାହନପୁର,
ବୁରମନ ଓ ଧାମ୍ରା ଜାମରେ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚଶୋଟି ବନ୍ଦର ଥିଲା । ଗାଆ ଓ ଛନ୍ଦୁସା
ପିପିଲି ବନ୍ଦରର ୧୫ମାଇଲ ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ବହୁଦେଶୀୟ
ଧାନ ଜାହାନ ସମବେନ ହେଉଥିଲା । ଲାହନପୁର ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗର ୨୩ମାଇଲ
ଦୂରରେ ଦକ୍ଷିଣରେ ଏକ ବୁରମନ ଲାହନପୁରର ୫ମାଇଲ ଦକ୍ଷିଣରେ ଅବସ୍ଥିତ ।
ବୁରମନ ପରେ ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ରର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ପଡ଼ି ନିମିତ୍ତାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଏଠାରେ
ବଡ଼ବେଳେ ଜାହାନ ସବୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିରାପଦରେ ରହେ । ଧାମ୍ରା ପୂର୍ବେ
ଲବଣ ପ୍ରେକ୍ତାନ୍ତର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧ ବନ୍ଦରକୁ ସମୟ ସମୟରେ
ତେବଳ ଖଣ୍ଡେ ଜାହାନ ଆସୁଥିଲା । ଦେବା ନଦୀ ମୁଣ୍ଡାଣ ନକଟସ୍ଥ ମାଛଗାଁ ଧାନ
ପ୍ରେକ୍ତାନ୍ତର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ମହାନଦୀ କୂଳରେ ଚିତ୍ରଗୋଟି ପ୍ରଧାନ
ବାଣିଜ୍ୟଜଗା ନଗର ଥିଲା । ଯଥା ବିଦ୍ୟୋଶ୍ୱର, ଚଣ୍ଡି ଲେ ଏବଂ ପଦ୍ମାଙ୍ଗା । ଏହି

ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ପୂର୍ବଗୌରବ ଆଜି କେବଳ ଇତିହାସର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ନାବକମାନେ ଏହିଠାରୁ ଲୁଣ, ମସଲା, ନଡ଼ିଆ ଓ ପିଚଲର ଜିନିଷମାନ ନେଇ ସମ୍ବଲପୁର ଆଡ଼କୁ କପା, ଡେମ, ହଳଦୀ, ଲୁହା, ଟପର ଓ ଧନ ଗୁଡ଼ିକ ଆଦି ଆଣୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହଠାତ୍ ସମୟକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଭବିଷ୍ୟତ ପାରିବାନବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନ ବାଲିଚଢ଼ା ହେବୁ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ଏବଂ ନିଗାହରସ୍ଥ ନଗରମାନ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଇତିହାସ ବାଣିଜ୍ୟୋନ୍ନତିର ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ସେହିସବୁ ମନ୍ଦନ ଓ ନଗରମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛୁ ।

ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କାଲେଣ୍ଡରମାନେ ବାଲେଶ୍ଵରଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟକୋଟି-ମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଫରାଶୀ, ଗଜାମାନ, ଓଲହାଜ ଓ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ସୁରାଟ ଏହି ସ୍ଥାନ ଶୁଣ୍ଠୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିବ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ବାଲେଶ୍ଵରରେ ଅତ୍ୟାବଧି ଯେଉଁ ବାଣିଜ୍ୟ ହେଉମାନ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ଅଧିକାଂଶ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ହୋଇଥିବ । ବାଲେଶ୍ଵର ସହରରେ ଫରସିଡ଼ଜା, ଦିନାମାରଡ଼ଜା ଓ ଓଲହାଜ ଯାହା ନାମରେ ଦିନୋଟି ଯାହୁ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଯଥା ଚକ୍ର ଫରାଶୀ, ଦିନାମାର ଓ ଓଲହାଜମାନେ ବାସକରୁଥିଲେ । ସହରର ଯେଉଁ ଅଂଶକୁ ନୂଆଦଳାର ବୁଢ଼ାଯାଏ, ସେଥିରେ ଏକ ବସ୍ତ୍ରାଣ୍ଡ ପଡ଼ିଅ ଅଛି । କେତେ ଏହାକୁ ପରମିଟ୍ ପଡ଼ିଅ ବୋଲି କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହି ପଡ଼ିଆର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ବାଲେଶ୍ଵର ସହରର କେବଳମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ତାମୁଲି ବା ପଡ଼ିଆ ଓ ଚନ୍ଦ ଉପାଧିଧାରୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ଜନ୍ମୀ ଅଛନ୍ତି । ‘ତାମୁଲି’ ବୋଧହୁଏ ‘ତାମଲ’ ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ବ୍ୟବହାର । ବାଧ୍ୟତାମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, ଯେମାନେ ପୂର୍ବେ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଟକ ଓ ଷ୍ଟୋମ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଏଠାକୁ ଆସିଥିଲେ । ନାସ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରାବର ମାଟିରେ ହାଣ୍ଡ ନିର୍ମିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେହିସବୁ ଦ୍ରାବର ଅଧିବାସୀମାନେ ନଡ଼ିଆ ବଜେରେ ବାଲେଶ୍ଵରଠାରୁ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଜାହାଜରେ ନେଇଯାଉଥିଲେ । କେତେ କହନ୍ତି, ପୂର୍ବେ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ଓ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଗଢ଼ାଗଢ଼ା ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ପିଲମାନେ ନଡ଼ିଆ ଲେଉଟେ ହାଣ୍ଡି ଅଡ଼କୁ ଟେକା ଫୋପାଡ଼ିଲେ ବିଦେଶୀଗତ ଝରପଦାରମାନେ ନଡ଼ିଆ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନିବୃତ୍ତ କରୁଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ଵର ଓ ଚନ୍ଦିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅତ୍ୟାବଧି ଅନେକ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଝରପଦାରୀ ଏବଂ ବାଲେଶ୍ଵରର ନିକଟସ୍ଥ ନଳକୁଲିଠାରେ ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଜାହାଜ ମରାମତି

ହେଉଥିଲା । ଏହି ନଦୀର ମୁଣ୍ଡାଣ ଯଦିଓ କଲକତ୍ତା ଗଡ଼ଓ'ରେ ଏକ ଚାଣିକ୍ୟ-
କୋଠିର ଉଦ୍ଭାବଣେ ଅତ୍ୟାବଧି ପରଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଡ଼୍ (ପାଲ), କପି (ପାଲ
ଟାଣିକା କଲ) ଏବଂ ନଙ୍ଗର ଅତ୍ୟାବଧି ବାଲେଶ୍ଵରରେ ଅନେକ ଗୃହରେ
ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପରମିଟ୍, ଘାଟ ବା ପଞ୍ଜି, ଗାଁର ଘାଟରେ ପ୍ରାୟ ୭୦ ଫୁଟ
ଉଚ୍ଚ ଗୋଟିଏ ପତାକାଗ୍ରନ୍ଥ ଅଛି । ବାଲେଶ୍ଵରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଜାର
ନାମରେ 'ଗଞ୍ଜ' ବୋଲେ । 'ଗଞ୍ଜ'ର ଅର୍ଥ ଗୋଦାନ, ସୁତରାଂ ଏହି
ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରକୁ ବାଲେଶ୍ଵର ପୂର୍ବେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଦର ଅବା ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟ
ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଗଙ୍ଗାଶୀର୍ଷ ଶ୍ରୀମାନଙ୍କ ପମୟରେ ପୁଣ୍ୟ ଓ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ
ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ରାଘପ୍ରମାଣେ ଏହି ଶ୍ରୀମାନଙ୍କ ପମୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଗରେ ପୁରାଣ
ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପଦ୍ମ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରାଯାଇଛି । ପୁରାଣ ଏହି ପମୟରେ ଉତ୍କଳରେ
ବ୍ରହ୍ମମାନ ପ୍ରାୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଗରେ ଲିଖିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଯାହାକି
କେତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ପଦ୍ମ ବିଶେଷ ଅନୁକୂଳ ହେଲେ ।
ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପମୟରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଲୌକିକ ଭାଗରେ ଧର୍ମପ୍ରସାର
କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନାବଳୀର ଦୃଢ଼ତା ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଥିଲା ।
ସେହିଦିନୁ ଧର୍ମସ୍ଥର ପ୍ରସାର ହେତୁ ଯେତେ ସଂସ୍ଥାପନାବଳୀର ଓଡ଼ିଆଭାଷା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
ଆସ୍ଥା ବଳବତ୍ତ ହେଲା । କେତେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପାଠକର
ସୁବିଧାନିତ ମନେକଲେ । ସେହିଦିନୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲିଖିତ ପୁରାଣ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟମାନ
ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନୁଦିତ ହେଲା । ପୁରାଣ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଆରମ୍ଭ ପ୍ରଣାଳୀରେ
ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ ଅଛି । ସେ ପଦ୍ମର ଆଦ୍ୟରେ କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ବା
ଯୋଗୀ-ଗୁପ୍ତିଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଥାଏ । ସୁତରାଂ ଏହି ଅନୁବାଦ ପୁରାଣରେ
ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ପଦ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ପଦ୍ମର
ଆଦ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ବା ଯୋଗୀ-ଗୁପ୍ତିଙ୍କର କଥୋପକଥନ
ଅଛି ।

ଉତ୍କଳରେ 'ତଥାପୋର' ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହା
ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଏହାର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କର
କଥୋପକଥନ ଅଛି । ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାର ରଚନାକାରକୁ ଉପସ୍ମେରଣ
ଅନୁବାଦ ପୁର ବା ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର କେତେକବର୍ଷ ପରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁ ।
ପୁଣି, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ପରେ ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନା ହୋଇଅଛି ।
ତେଣୁ ପମୟର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମ ବା ଲାଙ୍ଗୁଳା ବଦଳିଯିବା ପଦ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ‘ତଅପୋଇ’ ପଦ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କେତେକ ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ ।

‘ତଅପୋଇ’ ପଦ୍ୟରେ ସାତଜଣ ବଣିକ ଭ୍ରାତାଙ୍କର ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସାତଜଣ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ପ୍ରତାପରୁ ଜପର ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରି ବହୁକାଳ ପରେ ଜାହାଜ ଦେଇ ସୁଦେଶକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ, ତାହା ଦେଖାଇବା ଏହି ପଦ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏଥିଲିଖିତ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶକ୍ତି ନିରାପଦରେ ସମୁଦ୍ର ଜାହାଜ ପାଇ କରାଇବା ।

“ନୟାରୋ ନୟାରୋ ମଙ୍ଗଳା,
ଉଦରୁ ବୁଡ଼ିବାର ଭେଳା

x

x

x

x

ସକଟ ତାରଣୀ ମଙ୍ଗଳା,
ଉଦର ବୁଡ଼ିବାର ଭେଳା ।”

ତଅପୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଷ୍ଟ୍ରୋମାସର ରବିବାର ଦିନ ଏହି ମଙ୍ଗଳାଙ୍କର ପୂଜା କରିବା ହେଉ ମଙ୍ଗଳା ପ୍ରସନ୍ନା ହୋଇ ସାତଜଣଙ୍କୁ ନିରାପଦରେ ଫେରିଆଣିଥିଲେ । ଏହି ପୂଜାର ନାମ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ ପୂଜା । କିନ୍ତୁ ତଅପୋଇ ଷ୍ଟ୍ରୋମାସର ରବିବାର ଦିନ ତାହିକି ଏହି ପୂଜା କରିଥିଲେ ? ଏହି ମାସର ଏହି ଦିନରେ ବଣିକ ଭ୍ରାତାମାନେ ଜାହାଜରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ କି ?

ତଅପୋଇର ଭ୍ରାତାମାନେ ଜାହାଜ ଦେଇ ସୁଦେଶକୁ ଫେରିଲାବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଜାହାଜ ବନ୍ଦାଇବା ପାଇଁ ଯାଇଥିଲେ । ତଅପୋଇ ପଦ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ନାମ ଉକ୍ତନୀୟ । ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ କଥିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତନୀୟ । ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଯେଉଁ ବ୍ୟବହାର ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ସମସାମର୍ଥ୍ୟିତ ଉକ୍ତନୀୟ ସମାଜର ଚିତ୍ର । ତଅପୋଇରୁତ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀବ୍ରତ ଅଦ୍ୟାବଧି ଉକ୍ତନୀୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି । ସୁତରାଂ ‘ତଅପୋଇ’ ପଦ୍ୟ ଉକ୍ତନୀୟ ତଥା ପ୍ରଚଳିତ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା କମ୍ପା ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବଟିକାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଲିଖିତ ହୋଇଆଇପାରେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଖୋଡ଼ଗ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଉକ୍ତନୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଇତିହାସରେ ବଟିକାପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏବଂ ‘ତଅପୋଇ’ ପଦ୍ୟର ରଚନାପ୍ରଣାଳୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର କିନ୍ତୁ ପରକାଳୀନ ଥିବା ସ୍ଥଳେ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପଦ୍ୟକୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ

ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁ । ତାହାହେଲେ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ଜଳସାଧା ସମ୍ଭବରେ ଏହି ପଦ୍ୟ ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରମାଣ ।

ଭକ୍ତଜଣ ଗାନକୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ । ତାଙ୍କ କୃତ ‘ପ୍ରସାଦ ସିନ୍ଧୁ’ ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ ନୌକା ଗଠନର ପ୍ରଣାଳୀ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି ।

“ସେ ଲୁହା କାଟଇ କରତ ପଟା ।
 ନାବ ଖଞ୍ଜିବାକୁ ଗଢ଼ାଇ କଣ୍ଟା ॥
 ଦୁଇମୁଣ୍ଡ ପଟା ଭିତରେ ପଶେ ।
 ଯେତେନେ ନାବର ଦେହରେ ବସେ ॥
 ଏତେ ଶହ ପଣ କଲେ ଦୁର୍ଜନ ।
 କାଷ୍ଠମନେ ତାକୁ ନଥାଇ ଆନ ॥
 ସେ ନାବ ଜଳରେ ମେଲିଲେ ନେଇ ।
 ଲୁହା ଶବ ବଣା ଭିତରେ ଥୋଇ ॥
 ନାନା ଶସ୍ତ୍ରମାନ ଭିତରେ ଥୋଇ
 ଅଳ୍ପଳ ସମୁଦ୍ରେ ମେଲିବା ନେଇ ॥
 ସେ ନାବ ସ୍ଥାପନେ ସଜ୍ଜ ସମାନ ।
 ଲୁହା ପ୍ରତି କେତେ ନୋହେ ବିମାନ ॥
 ଏତକ ପାଞ୍ଚ ନକରଇ ଚହେ ।
 ଏ ଯେ ଶହ ପଣ କରନ୍ତି ମୋତେ ॥
 ଖଣ୍ଡି ବୁଝେ ମୂଳ ଖୋଲି ଆଣି ।
 ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି କାଟିଲ ପୁଣି ॥
 ଦେହ କଣାକରି ଭିତରେ ପଶି ।
 ଏବେ ଯାଉଅଛି ଉପରେ ବସି ॥
 ଏଡ଼େ ଶହ ପଣ କରନ୍ତି ଯେବେ ।
 ଏହାକୁ କପାଉଁ ବହୁତ ଏବେ ॥
 ମରି ସମୁଦ୍ରରେ ଦେବଇ ଗୁଡ଼ି ।
 ସପତ ସମୁଦ୍ରେ ଏମରୁ ବୁଡ଼ି ॥

କବିଙ୍କର ନୌକା କେବଳ ନଦୀବନ୍ଧଗାମୀ ନୌକା ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟରେ ଏକ ନୌକା ସମୁଦ୍ର ତଥା ଦୂରଦେଶ

ସହଜ ସଂଗ୍ରହ ହୋଇ ଅଛି । ସଂଗ୍ରହ ଏହି କୌତା ଭିତରେ ନାନା ଶସ୍ତ୍ରମାନ ଥୋଇ
ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ମେଲିବା କଥା କହ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଉତ୍କଳୀୟ ରଣତରୁଣ
ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କହୁଛନ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା କି ?

ଉତ୍କଳରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ପାଲ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ହିନ୍ଦୁର ନାଗସୁଣ୍ଡ ଓ
ମୁସଲମାନର ସତ୍ୟାଗ୍ରହ, ଦୁର୍ଦ୍ଦଳ୍ପ ଏକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରି ଉଭୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ-
ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୈତ୍ରୀର ସ୍ଥାପନ କରିବା ଏହି ପାଲସବୁର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।
ପାଲସବୁ ବଙ୍ଗାଳୀ ପାଲମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ପର ବୋଧହୁଏ ।
କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ସେହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏସବୁ ଉତ୍କଳରେ ଶେଷଲଭ କରି, ତାହା ଚହୁଡ଼ା
ସହଜ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଶୋକଣ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳରେ ହିନ୍ଦୁ
ସ୍ୱଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ନହେବାପାଇଁ ମୁସଲମାନ ପ୍ରତି ମୈତ୍ରୀର ସ୍ଥାପନ କରିବା
ପାଇଁ ଉଚ୍ଚବିଧି କୌଣସି ଉଦ୍ୟମ ହୋଇ ନଥିବ ।

ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲମାନଙ୍କରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବସ୍ତୁଙ୍କର
ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

କବିଚର୍ଚ୍ଚି ବିରଚିତ ବିଦ୍ୟାଧର ପାଲରେ ଅଛି :—

“କୌଶଲ୍ୟା ପୁରୁଷ ଗର୍ଭେ ଶ୍ରୀରାମ ଜନମ ।
ଶୀତାର ହରଣେ ରାମ ବଧଲ ରାବଣ ॥
ନଦୀଆ ନଦରେ ଶତୀଗର୍ଭେ ଜନ୍ମ ହୁଏ ।
ପାପାଶ୍ରୁ ତାରିଲ କଳ ହରିନାମ ଦିଅ ॥
ଦେବୀ ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମ ତପ ବନ୍ଧ ସରେ ।
ଗୋଧନ ରଖିଲ ରୁମି ଗୋକୁଳ ନରରେ ॥”

ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଶୋକଣ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଚୈତନ୍ୟ ଜନ୍ମିତ ଥିଲାବେଳେ
ତାଙ୍କୁ କେହି ଅବତାର ବୋଲି କହୁ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅବତାରବାଦ
ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବ । ତାହାହେଲେ
ପାଲମାନଙ୍କରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବସ୍ତୁଙ୍କର ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା
ସ୍ଥଳେ, ସେ ସବୁର ରଚନା ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇ ନଥିବ ।

କବିଚର୍ଚ୍ଚି ବିରଚିତ । ‘ଅଭିନନ୍ଦନ’ ପାଲରେ ଅଛି —

“ରଞ୍ଜନା ମହଲେ ଚଳେ ରାଜାର କୁମର ।
ସମୁଦ୍ର ଦୀପାନ୍ତେ ଆସେ ରାଜାର ମହଲ ॥
ବ୍ୟାଘ୍ର ଜନି କୁପ୍ର ଜନି ସନ୍ତ୍ୟାସ ଏଡ଼ିଆ ।

ମରହଟ୍ଟ ଦେଶେ ବାହା ସବେଶିଳ ଗିଆ ॥

ରଜନୀ ମହଲେ ରାଜା ବିଜୟଦେବୀ ।

ମରହଟ୍ଟ ଦେଶେ ଆସେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ କରି ॥

ଜମ୍ବୁରେ ଦେଶାଧିକ ଯେ ରଜନୀ ବନ୍ଦର ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତରରେ
ବଜୋପସାଗରର ଦକ୍ଷିଣରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ
ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ସଂଘର୍ଷ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଘଟି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ
ପାଲ୍ୟେ ଉକ୍ତ ସଂଘର୍ଷ ବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ସେସବୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ
ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇ ନଥିବ । ଅତଏବ ଆମ୍ଭେମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ
ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲ୍ୟମାନଙ୍କ ରଚନାକାଳ
ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିପାରୁଁ ।

ଅବଶ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟି ପାଲ୍ୟ ଉଦ୍‌ବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇ-
ଥାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଉପସ୍ଥିତ ଆଲୋଚନାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେଉଁ ପାଲ୍ୟମାନଙ୍କୁ
ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛୁଁ, ଅନ୍ତତଃ ସେହି ସବୁ ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ
ରଚିତ ।

ପାଲ୍ୟବସ୍ତୁ ମୂଳ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପତ୍ୟ ହେଉ ବା ଅନୁକୃତ ହେଉ; ତହିଁରେ
ଥିବା ସ୍ଥୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନାସବୁ ଯେ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ଚିତ୍ର, ଏଥିରେ ଚୌଣସି
ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପାଲ୍ୟବସ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟଜୀବୀ ବର୍ଣ୍ଣିତମାନଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ଉତ୍କଳରେ
ହେଉ ବା ଉତ୍କଳର ବାହାରେ ହେଉ, ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ
ଉତ୍କଳୀୟ ଲେଖକ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ସମାଜକୁ ଚିତ୍ରିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

କବିବର୍ଣ୍ଣିତ ବିରଚିତ ‘କାଠୁରସ୍ତା’ ପାଲ୍ୟରେ ଅଛି —

“ନାନାଦ୍ରବ୍ୟ ନଭକାତେ ଲଭୟୁଁ । ଭଗିନୀ ।

ହରି ହରି ବଲି ସାଧୁ ଅନୁକୂଳ କୈଳ ॥

x

x

x

x

ଲୁକାବଟା ଆଦି ସବେ ଧ୍ବି ହେତେ ଫେରିଲ
ଲହଙ୍ଗର ଖେସ୍ତ ସାଧୁ ନୌକା ଗୁଲାଇଲ ॥
ଦୂର ଦୂର ଦେଶେ ଲୁଲୁଚଲେର ଦେଉଳ ।
ଶଙ୍ଖଦଣ୍ଡ ବଳେ ବାଣୀ ଶୁଣ ହେ ଶୁଣୁର ॥
ଦେଉଳ ଦଣ୍ଡରେ ଯେଉଁ କୋନ ଦେବପୁର ।
ଶୁଣି ଲକ୍ଷମଣି ଜାରେ ବଳେନ ଉତ୍ତର ॥

ମୁକ୍ତପଥ ଏଇତାନ୍ତେ ଶୁଭେଷ୍ଟ ଶ୍ରବଣେ ।
 ବଳୟରେ କୌତୁହେ ଅଛନ୍ତେ ସେତାନ୍ତେ ॥
 ନଗନ୍ନାଥ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଭଗିନୀ ।
 ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ତନୁଦେବେ ସ୍ଥାପିଆଛେ ଆଜି ॥

x

x

x

x

ପ୍ରଣାମ କରିଯା ସର୍ବେ କଲିଲ ଭୁଷଣେ ।
 ଶ୍ରେଷ୍ଠବନ୍ଧୁ ରାମେଶ୍ୱର ଦେଖିଲ ସେ ପଥେ ॥”

ଉପରୋକ୍ତ କେତେକ ଧଂତ୍ରରୁ ଷଷ୍ଠ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଓ
 ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଙ୍ଗୋପତୀର ଉପକୂଳ ବାଟେ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତବେ
 ଯାତାୟତ କରୁଥିଲ । ବେଦେଶୀଯାତ୍ରୀ ମହାନନ୍ଦମାନେ ସମୁଦ୍ର ବନ୍ଧରୁ ପୁରୀଧାମରେ
 ନୀଳାଚଳନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ।

କବିଚର୍ଚ୍ଚ ଋଷିଚିତ ‘ଅଭିନ ମଦନ’ ପାଲରେ ଅନ୍ୟଥ ଅଛି—

“ରଙ୍ଗମ ମହଲେ ତଳେ ରାଜାର କୁମର ।
 ସମୁଦ୍ର ଗାପାନ୍ତେ ଆଛେ ରାଜାର ମହଲ ॥”

ଏସବୁ ଷଷ୍ଠ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ‘ରଙ୍ଗମ’ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ
 ଥିଲା । କବିଚର୍ଚ୍ଚ ଋଷିଚିତ ‘ସଦାନନ୍ଦ ସୋଦାଗର’ ପାଲରେ ଅଛି—

“ଅଙ୍ଗ ବଙ୍ଗ ଜିନିଷଲେ ଚଳିଙ୍ଗ ସହର ।
 ବରଷ ଜିନିଆ ରେଲ ମରଧ ଦେଶର ॥
 କୋଶଲ ମାଣିକ୍ୟ ଜନ ହୁଙ୍ଗୁଲ ସହର ।
 ନୈରଙ୍ଗ ଜିନିଆ ରେଲ ଭେରଙ୍ଗ ଦେଶର ॥
 ଭେରଙ୍ଗ ସହର ଜନ ହୁଙ୍ଗୁଲ ପାଟନ ।
 ସେହୁ ପାଟେ ପ୍ରବେଶିଲ ଭାଇ ଦୁଇଜନ ॥
 ପ୍ରବେଶିଲ ଦୁଇଭାଇ ରଙ୍ଗମ ପାଟରେ ।
 କମାନ ଖଲସ କରାଇଲେ ତୋପଦାରେ ॥”

ଉପରୋକ୍ତ ଧଂତ୍ରରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ହୁଙ୍ଗୁଲ ବା ହେଙ୍ଗୁଲ ନାମକ ଏକ
 ନୂତନ ସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଇଥାଉଁ । ବଣିକଭ୍ରାତା ଦୁହେଁ ଜାହାଜ ନେଇ

ହଜୁଲ ପାଟ ବା ଦଣ୍ଡପାଟରେ ପଡ଼ୁଥିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଦଣ୍ଡପାଟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ରଙ୍ଗଣୀ ନାମକ ଦାଟରର କମାଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ରଙ୍ଗଣୀପାଟ ତଥା ହଜୁଲ ଦଣ୍ଡପାଟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇଥିବ । ବୋଧହୁଏ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ହଜୁଲ ପ୍ରଗଣା ଉପରେକ୍ତ ପାଇକପଡ଼ ହଜୁଲ ଦଣ୍ଡପାଟ ଅଟେ । ପୂର୍ବେ ରୁପନାଗସୁଠୋରୁ ଜଳେଶ୍ବର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୃଷ୍ଣ ହଜୁଲ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଅଜିତାଲ ହଜୁଲ ନାମରେ କାହିଁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରଭିତ୍ତିରେ ଏକ ଗ୍ରାମ ଅଛି । ତୋତରମସିଙ୍କ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଦ୍ବାରା ହଜୁଲ ପ୍ରଗଣା ଜଳେଶ୍ବର ସରକାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ସମ୍ରାଟ ପୁଟ ସୁଲାଇ ସମୟରେ ଏହା ବଙ୍ଗର ମାଲବାଟ ସରକାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଲଫ୍ ଫିଚ୍ (Ralph Fitch) ହଜୁଲକୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରବୋଲି ତହିଁ ଅଛନ୍ତି । ଉପରେକ୍ତ ପାଇରେ କଥିତ ଅଛି, ହଜୁଲ ବା ଲଜୁଲ ପ୍ରଗଣା ଅନ୍ତର୍ଗତ ରଙ୍ଗଣୀ ଦାଟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବଣିକଭାଗା କାହାଳରୁ ତୋପ ଓଲଟ କରିଥିଲେ । କାହାଳକୌଣସି ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଯେଉଁର ଉପମାନ ହେଲେ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଓ ଅଭିବାଦନ ସ୍ବରୂପ ତୋପ ଓଲଟ କରିଥାଏ । ସୁଲତଶେଖରେ ପତାକା ଫତେହଦ୍ବାରା ମଧ୍ୟ ତୋପ ଓଲଟିବ କାର୍ତ୍ତି କରିହୋଇଥିଲା ।

ଉପରବର ପାଇରେ ଏକ ବଣିକ ପୁରୁଷ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା :—

“ପ୍ରଥମ ଦିନରେ ସେହି ଓଡ଼ିଆ ପଢ଼ିଲା ।
ଦ୍ବିତୀୟ ଦିନରେ ସେ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଯାଇଲା ॥
ତୃତୀୟ ଦିନରେ ପଡ଼େ ଫାରସୀ, ନାଗସା ।
ଚାରିଦିନେ ଚାରିପାଠ ପଢ଼େ ହୁଏ କରି ॥”

ବଣିକ ପୁରମାନେ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ଫାରସୀ ଓ ନାଗସା ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଏହାର କାରଣ, ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଦେଶମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କିମ୍ବା ଏହିପରି ଭାଷା କହୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । କେବଳ ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହିଠାରେ ପାଇମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କଲୁ । କିନ୍ତୁ ପାଇ-ପୁସ୍ତକମାନ ପାଠକଲେ ଏହିପରି ଅନେକାନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେବ ।

ଉକ୍ତିକରେ ଅନେକ କାହାଣୀ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ସେ ଯବୁରେ ତୁଙ୍ଗା ଓ ବୋଇତର ବିବରଣ ବହୁତ । କାହାଣୀ ସବୁ ଯଜ୍ଞ ନୁହେଁ; କିମ୍ବା ସେଥିରେ ଥିବା

ତଙ୍ଗା ଓ ବୋଇତର ଅଳେଖ ବିବରଣ ଶୁଣି କଥା ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତତଃ କେତେକ ବିବରଣ ସମସାମୟିକ ପ୍ରଥାଏ ତଥା ଦେଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । “ବୁଦ୍ଧକ ମଣ୍ଡଳ ଚଢ଼େଇ” କଥାରେ ଅଛି, ଦିନେ ଦୁଇ ବଣିକ ଭ୍ରାତା ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ବିଦେଶକୁ ବାହାରିଲେ । ସବୁ ଗଲବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ କଳାମେଘୀ ପାଟ ଓ ମେଘକମ୍ବରୁ ଶାଢ଼ୀ ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଜାହାଜ ନେଇ ବିଦେଶରୁ ଫେରିବାବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଜାହାଜର ବନ୍ଦାପନା କଲେ । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଦୁଇଜଣ ଭାଇ ଥିଲେ । ସେ ଏଥିପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଯାଇ ସେହୁଠାରେ ବିବାହାଦ କରି ରହିଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଏହି ଚତୁର୍ଥାୟ ଭ୍ରାତା ମଧ୍ୟ ନବବିବାହୃତା ପତ୍ନୀ ସହିତ ବିଦେଶକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଉପକୂଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ମାତ୍ରେ ହଠାତ୍ ଦିନେ ଏହି ଚତୁର୍ଥାୟ ଭ୍ରାତା ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଶକା ମନୋମତ ହୋଇ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ ସେହୁଠାରେ ଡାକିକରି ଗୁଲିଚଲେ । ପତ୍ନୀ ସେହୁଠାରେ ସମୁଦ୍ର କଳରେ ବସି କାନ୍ଦୁ ଅଛନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଜାହାଜ ସେଠାରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ରମଣୀଙ୍କୁ ନିରାଶ୍ରୟା ଦେଖି ଜନର ଜାହାଜରେ ତାଙ୍କୁ ସେଠାରୁ ନେଇଗଲେ । ଶ୍ରେୟାତ୍ମେ କିଛିଦିନ ପରେ ଏହି ଦମ୍ପତି ସୁନାସୁସ୍ଥ ମିଳିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ‘ବୁଦ୍ଧକମଣ୍ଡଳ ଚଢ଼େଇ’ କଥାଟିକୁ ଘେବଳ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଅନୁମାନେ ଏଠାରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କଲୁ । ଏଥିରୁ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ଚମ୍ପୁରରେ ଜମ୍ବୋକ୍ତ; ଶୁଦ୍ଧ ଓ ନୀତି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନୁମାନେ କହୁଅଛୁ, ବିଦେଶରୁ ଜାହାଜ ଫେରି ଆସିଲେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ପ୍ରଥମେ ତାହାର ଦନ୍ତାପନା କରନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, କୌଣସି କୌଣସି ବଣିକ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବିବାହାଦ କରି ରହିଥିଲେ, ଏହା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପୁଣି କୌଣସି କୌଣସି ବଣିକ ମାର୍ଗରେ ଫେରି ଆସିଲାବେଳେ ଅନୁବିବାଦର ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେବା ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେକୌଣସି ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ କାହାରିକୁ ନିରାଶ୍ରୟା ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱଜାହାଜରେ ଆଶ୍ରୟ ଦେବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମନେ କରୁଥିଲେ ।

‘ଗୁଣ ମହାଜନ ପୁଅ’ କଥାରେ ଅଛି, ହାତୀଟିଏ ଓଜନ କରାଇବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ଗୋଟିଏ ତଙ୍ଗା ଉପରେ ଚଢ଼ାଇବାକୁ ହୁଏ । ତଙ୍ଗା ଯେତେଦୂର ପାଣିରେ ବୁଡ଼େ, ସେହୁଠାରେ ଏକ ଚକ୍ର ଦିଆଯାଏ । ଗଲେ ସେହି ଚକ୍ରଦ୍ୱାରା ତଙ୍ଗା ବୁଡ଼ିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଲି ପୂରାଇ ସେହି ବାଲିକୁ ଓଜନ କରାଯାଏ । ଏହି ଶୁଦ୍ଧିରୁ ଏହି ସମୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ତଙ୍ଗାର କଲେବର ଅନୁମେୟ ।

ଅମ୍ଭେମାନେ ପୁଣି କହୁଅଛୁ; ଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ
ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧିର ଶେଷ ଯୁଗ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଏହି
ବାଣିଜ୍ୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକାବେଳେତେ ବଲ୍ଲପ୍ରହୋଇ ନପଡ଼ ।
ଅଷ୍ଟାଦଶ ଓ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଏହାର କିଛିତ ବନଷ୍ଟାଂଶ ମିଳିତ
ଥାଏ । ଯେକୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧିର ବିଲେପ ନିମ୍ନେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଶ୍ରୀକାଳି
ଉତ୍କଳର ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟ ଏହି ବିଧାନକୁ ଅନୁକ୍ରମ କରି ନପାରେ । ସେଥିପାଇଁ
ଅମ୍ଭେମାନେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଓ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ବନଷ୍ଟାଂଶମାନ
ଦେଖି ତାହା ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀୟ ସମ୍ବନ୍ଧିର ଦେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥା ବୋଲି
ବୋଧହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଶ୍ରୀୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲବଣ୍ୟବତୀ ତାବ୍ୟ
ଲେଖିଥିଲେ । ଏହି କଥାଟି ଶିକ୍ଷାଦାୟକ ହେଉ ବା ମିଥ୍ୟା ହେଉ; ଏହାର
ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟକ ସମୟାବଧିରେ ଉତ୍କଳ ସମାଜର ଚିତ୍ର । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
ଏହାଲିଖିତ ମୋତ ସମୁଦ୍ରୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ କୋଷାନ୍ତର ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
ପ୍ରତ୍ୟୋକ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ପୋତ ବନ୍ଦନାକୁ
ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଅଛନ୍ତି—

“କହନ୍ତି ଲାଗିଲ ଯାଇ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପରେ
ସାଧବ ଯୁବକମାନେ ଅତି ସୁମୋଦରେ
ଗଲେ ବହୁତ ବଢ଼ାଇ;
ଅର୍ବ୍ୟସ୍ଥାଳୀମାନ କରେ ହୁଲିହୁଲି ଦେଇ ।”

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କିନ୍ତୁ କଦାମାନୁର ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତର
ପରମ ଶତ୍ରୁ ଜଳଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଅଛନ୍ତି—ଜଳଯାତାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶତ୍ରୁ
ବନ୍ଧୁ ଓ ଗୋଡ଼ାଳ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ତର ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

“ଅତି ଦରଦୁ ମୁଁ ବହୁତ ବଣିକ,
କରୁଛି ଉପାୟ ବଳରେ ।
ଭଲ-ମନ୍ଦ ଅଛି କି କପାଳରେ,
ଦଇବ ଯେ ରୁହୁ ଯେ ଗୋଡ଼େ ଗୋଡ଼େ ।
ଦୟାରେ ଲଗା କଲରେ ରେ ‘ସୁନ୍ଦରୀ’,
ମାର ତସୁର ଦେଇ ତର ଅଛି,
ପ୍ରାଣଧନ ଲୁଟିବାକୁ ଜଗିଛି ।
ଅଷ୍ଟ ଶାଞ୍ଜିକ ଅଶ୍ୱରୂପ ଯଦନ ଚନ୍ଦ୍ର ଉମ୍ମେ ପକାଇଛି ରେ ।”

୧୮୯୯ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଏଫ୍. ବଲ୍‌ଜର୍ ସଲଭର୍‌ସ (F. Ballazar Solvyns) 'ଲେପ୍ ଡିଉଥ୍' ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ କେତେକ ଆଦର୍ଶ-ଜାତୀୟ ଭାବନାପୋଷକ ଚର୍ଚ୍ଚିତା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହୁଛନ୍ତି, ବାଲେଶ୍ୱର କେତେକେଲେ ହୁଗୁଲିର ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥଳ । ନାନାଜାତୀୟ ପୋତ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲା । ଯଥା ସୁନ୍ଦର (ଏହା ଚଉପାଞ୍ଚେଇ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦ୍ରରେ ଯାଇପାରୁଥିଲା); ଗ୍ରାନ୍ (ଲୌକିକ ଗୋରାସ୍ତ; ଏହାର ମୁଖ ଗୋଜିଆ ଓ ଏଥିରେ ଚିତ୍ରଗୋଟି ମାସୁଲ ଥାଏ), ଟ୍ରିଭ୍ (ଏହା ଶ୍ରେଣୀୟ ପୋତ କରମଣ୍ଡଳ ଓ ମାଲବାର ଉପକୂଳରୁ ଆସୁଥିଲା); ଫଟୁଆ (ଏଥିରେ ଆଦୌ ପାଲ ନଥିଲା) । ଉପରୋକ୍ତ କେତେକ ପ୍ରକାର ଜଳଯାନ ମଧ୍ୟରୁ ପଟୁଆ ଆଜି ଲାଲି ନଦୀକନ୍ଥରେ ସରାବର ୯୫ ବଡ଼ ଡେଇଁଅଛି ।

ଫୁଲ ଭଲରୂପେ ଫୁଟିଗଲେ ମନେକରାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ଚନ୍ଦ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରୁ ପେ ଚନ୍ଦ୍ର ଫେଲିଗଲେ ଦ୍ରାବଡ଼େବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ପୂର୍ଣ୍ଣି ଯୋଗେ ପରେ ମନୁଷ୍ୟର ବାକିକା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ସୁଖି ଅନେକ ସମୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣି ବିକାଶ ହେଉଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଧେ ଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱାରା ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସମାଜ ଶାସ୍ତ୍ରାଳୋଚନାକୁ ଶୁକଳ ମୋଗଲ ଶୁକଳ ଶିଶୁର୍ଯ୍ୟର ଶେଷସୀମା ; ଅଥଚ ଏହି ଶୁକଳରେ ହିଁ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନର ସୂଚକ ହୋଇଥିଲା । ମହାବଳ ଅଶୋକ ଭାବତର ମହାସମର ଶିଳାଦ୍ୱାରା ପତ୍ତାଟି । ଅଥଚ ତାଙ୍କର ସମୟରେ ହିଁ ମୌର୍ଯ୍ୟଶାସକ ପତନର ସୂଚକ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଗୋଡ଼ା ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ସମ୍ବଳନର ଯୁଗ; ଅଥଚ ଏହି ଯୁଗରେ ହିଁ ବାଣିଜ୍ୟର ପତନର ସୂଚକ ହୋଇଥିଲା ।

ଗୋଡ଼ା ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଧିକାରୀ କେନ୍ଦ୍ର ହେଲା । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ମୁସଲମାନମାନେ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କଲେ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ 'ରାଜତ୍ୱ' ସମୟରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ବିଦ୍ରାଢ଼ମାନ ଦେଖିବାକୁ ହେଲା । କେତେକେ ପରେ ମହମ୍ମଦୀୟାନେ କେନ୍ଦ୍ରମାନେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତେ ଏହି ଅଶାନ୍ତ ଦୋରକର ଆଦାର ଧାଣେ କରିଥିଲେ । ଜାତୀୟ ଗୋପ ବିଦେଶକୁ ଯିବା ଦୂରରେ ଥିବା ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଲଣ୍ଡନ ଭୟରେ ଅର୍ଥକୁ ଅନର୍ଥ ବୋଲି ମନେକଲେ । ଅନେକ ଦଶନ୍ତ ହୋଇ ବଡ଼ ଲ୍ୟାଲଦଶି ରାଜପୁତ୍ର ହେଲେ । ସମାଜରେ ମହା ବିଶ୍ୱାସନା ଉପସ୍ଥିତ ହେବାକୁ ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବିପ୍ଳବ ଧରାଇ କରି ସେହି ଧନବହୁଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଲଣ୍ଡନ ହେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକଲେ ନାହିଁ । ଅପେକ୍ଷା ପାଣିର ଭୟରେ ଦେଶର ଅନ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ କେତେ ପ୍ରାବୁଧ କରି ନଥିଲେ ।

୧୭୫୧ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ବଙ୍ଗ ନବୀର ଅଲ୍‌ବର୍ଦ୍ଦ ଶା ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଧିକାର ରକ୍ଷାପାଇବା ଆଶାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳଶତ୍ରୁ ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ତଥାପି ଏହି ଅଶାନ୍ତର ବସମ ହେଲା ନାହିଁ । ଏହା ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟର ଧ୍ବଂସ ସାଧନ କରି ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀ: ଅ: ଠାରୁ ଦୁଃସ୍ବଚ୍ଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଖୋଡ଼ିଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷମାନେ ଉତ୍କଳରେ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ସମୃଦ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ଦୟାବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିଲେ । ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ସେମାନଙ୍କୁ ଡିଗ୍‌ଜି ଜଳଦୟା କହୁଥିଲେ । ପିପିଲିରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ପଞ୍ଜିରୀଜମାନେ ଆସବାନ୍ ଉପକୂଳରେ ଯଦୀପ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉପକ୍ରମେ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସେହିଠାରୁ ସେମାନେ ଆସବାନ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ବେଳେ ଧର୍ମିଲିତ ହୋଇ ବାଣିଜ୍ୟପୋତ ପ୍ରତି ମହାବିପଦ ଘଟାଇଲେ । ପଞ୍ଜିରୀଜ ଦଳପତି ଗଞ୍ଜେଲଙ୍କ ଦୟାବୃତ୍ତି ସ୍ବରୂପ କରି ଲୋକେ ଅତ୍ୟାବଧି ସଶଙ୍କ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଦୟ ପରେ ପଞ୍ଜିରୀଜମାନେ ଯଦୀପରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲେ ସତ୍ୟ; ମାତ୍ର ସେମାନେ ହୁଗୁଳିଠାରେ ଉପକ୍ରମେ ସ୍ଥାପନ କରି ସେହିଠାରୁ ନବୀର ବାସମ ଶା ଜୁବୁର୍ଣ୍ଣିଙ୍କ ଶାସନକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୟାବୃତ୍ତି ଚର୍ଚ୍ଚାର୍ଥ କରାବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏଠି ଆସବାନ୍‌ମାନେ ମେଘମାନଙ୍କ ସହଚ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ପଞ୍ଜିରୀଜମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହିସବୁ ଜଳଦୟାମାନଙ୍କ ଦମନାର୍ଥ ସାଏସ୍ତା ଶାଙ୍କ ଆୟୋଜନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହୁଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ନରଗଣସମାନଙ୍କ ଯୋଗେ ପୋତାଧଞ୍ଜମାନେ କରୁଥିବା ହୋଇ ନିମ୍ନ ସମୁଦ୍ରସାଥୀରୁ ସ୍ଥାନ ହେଉଥିଲେ ।

ମାନବିକ ବିଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୈବ ବିଦ୍ଧିର ସୁମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନଥିଲା । ଉତ୍କଳୀୟ ବଦାଚାରୁଡ଼ିକର ଦ୍ବାରଦେଶରେ ନିମନ୍ତ ବାଲିଚଢ଼ା ଜମି ଯାଉଥିଲା । ଏହିଦେହରୁ ଖୋଡ଼ିଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ବରା ଓ ତୋଷାର ପ୍ରଭୃତିର ଉତ୍କଳ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତର ଦେଖିବାକୁ ପାଇ ନାହିଁ । କେବଳ ପିପିଲି ଓ ବାଲେଶ୍ବର ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସ୍ଥାନ ଆଉ କିଛିକାଳ ପ୍ରକୃତିର ବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଆତ୍ମ ନିମନ୍ତ ହାସ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା ।

ବଙ୍ଗଦେଶ ଅତି ସମୃଦ୍ଧ ଦେଶ; ସୁତରାଂ ଏହି ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ଶେଷ ଲାଭଜନକ । ସେଥିପାଇଁ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷମାନଙ୍କର ଏହି ଦେଶରେ

ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରତି ବାଣେଶ ଅଗ୍ରତ୍ୱ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ହୁଗୁଳୀ ପଥ ଉନ୍ନତ ନ ହେବାପାଇଁ ବଣିଜମାନେ ବାଲେଶ୍ୱର ବନ୍ଦରବାଟେ ବଜା ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବାଲେଶ୍ୱରର ସମୃଦ୍ଧି କିଛିଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ହୁଗୁଳୀପଥ ଉନ୍ନତହେବା ପରେ ସଙ୍ଗେ ବାଲେଶ୍ୱରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ବୁଢ଼ାଦଳଙ୍ଗର ବନ୍ଦ ଏବଂ ବାଲୁକାପୂର୍ଣ୍ଣ କଲେବର ବଣିଜମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆଉ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷକର ହେଲା ନାହିଁ ।

ଶୋଡ଼ଣ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସଂଘଟିତ ଇନ୍ଦ୍ରବିଧ ନାନାକାରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଏକାବେଳେକେ ଚପ୍ଟ ନ ହୋଇ ନଥିଲା । ବାଲିଚଢ଼ା ହେତୁ ଜାହାଜ ସବୁ କଲ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସିପାରୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭୁସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଜାଲିଆ, ନୋଲିଆମାନଙ୍କ ପଡ଼ୋଇ ଦ୍ୱାରା ଦ୍ରବ୍ୟସବୁ କଲରୁ ଜାହାଜକୁ ଏବଂ ଜାହାଜରୁ କଲକୁ ବାହାର ହେଉଥିଲା । କେତେକେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳରେ ଲୁଣର ଆମଦାନି ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତିବର୍ଷ କେତେକଣ୍ଠ ଜାହାଜ ଲୁଣ ନେବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳକୁ ଆସୁଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବାହାଁ ଓ ହଜିଲିଠାରେ କେତେକ ‘ହୋଲ’ ନାମୀୟ ଜାହାଜ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ୧୮୦୦ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଲବଣ ଆକରଣ ଶେଷ ହେଉଥିଲା । ୧୮୦୧ରେ ପରବାର ହୁଗୁଳୀରେ ଲବଣ ଆମଦାନୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଶୁଭ୍ର ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହା ଲଭଜନକ ନହେବାରୁ ଏକାବେଳେକେ ପରିଚ୍ୟନ୍ତ ହେଲା । ଲେକେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପର ଲବଣ ଆମଦାନୀ କରିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଫଳରେ ଲବଣ ନେବାପାଇଁ ଯେଉଁ କେତେକଣ୍ଠ ଜାହାଜ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିଲା, ଜାହାଜ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଦେ ହୋଇଗଲା ।

ଦେଶରେ ଯେଉଁମାନେ ପୂର୍ବ ଜାହାଜ ଚଳାଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ କେତେକଣ୍ଠ ଜାହାଜ ଥିଲା । ନରୁଣାହ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ସମୟେ ସମୟେ ଏହି ଜାହାଜମାନଙ୍କରେ ଧାନ, ଗୁଜ୍ଜଳ ନେବା ଆଣିବା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ଅଗ୍ରତ୍ୱ ହେଲା । ୧୮୫୧ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଏକ ଶୁଷ୍କ ବେଳ ହେଉଥିଲା ଏହି କେତେକଣ୍ଠ ଜାହାଜର ଧୂସ୍ର ହାସନ କଲା । ନୂତନ ଜାହାଜ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାପାଇଁ ଲେକେର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉତ୍ସାହ ନଥିଲା । ଅତି କ୍ଷୀଣେ ଉତ୍କଳୀୟ ଜାହାଜର ଅଧିକାରୀ ନୁହେଁ । ବିଦେଶୀୟ ଜାହାଜ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧାନ ଗୁଜ୍ଜଳ ପାଇଁ କଲକୁ ଆସିଲେ ଲେକେ ତାକୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଧାସନ୍ତ । ଅଜିକାଲି ଉତ୍କଳରେ ବେଳେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନଦୀକୂଳରେ ପଟୁଆ ଓ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ନୋଲିଆମାନଙ୍କ ପଡ଼ୋଇ ଓ ବୁଜିଙ୍ଗର ଭୁସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ରୁତଗମୀ ଜାଲିଆ ।

ଅଳି ଓଡ଼ିଶାର ନାମ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ଧୃବର ଦେଉଳ ନାହିଁ । ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରସାଫ ଦେଶମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଅଳି ଗଣ୍ୟ ଦେଉଳ ନାହିଁ । ଉତ୍କଳରେ ଲୋକେ ଅଳି ସମୁଦ୍ର ଦେଖି ଶ୍ଵେତ । ଅଳି ଆମର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ବୌଦ୍ଧପି ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ଜାତ ହୁଏନସାନ୍ତ । ଅଳି ସମୁଦ୍ର ଲତ୍ତାରେ ମହାନଦୀ ଏତେ ଅଶ୍ରୁକଳନକ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଲୋକେ ପାଣି ଉତ୍ତରକୁ ପଇସା ଡୋପାଡ଼ି ନୋକିଆମାନଙ୍କର ପଳ୍ଲବଣ ବୌଦ୍ଧ ଦେଖୁ ଅଛନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବରେ ଉତ୍କଳର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇବସ୍ତା ଦେଖି କିଏ ଶ୍ଵାସ କରନ୍ତି ଯେ ଏହି ଦେଶର ଲୋକେ ଏକ ନମୟରେ ଜଳପଥରେ ସୁଦୂର ବୀନ ଓ ଶ୍ରୀପ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ମହା ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ନାହାଳି ପାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ନାହାଳିରେ ବ୍ୟବହୃତ ଲୁହାର ପାତ୍ର, ନାହାଳି କଣ୍ଟି, ଅର୍ଥାତ୍ ନାହାଳି ଅଳୁଡ଼ି କଣ୍ଟି ଏବଂ ନାହାଳି ଡାକିରା, ଅର୍ଥାତ୍ ସବୁକାଣ୍ଡ ଦେଲ—ଏହିପରି ଦେଶପ୍ରଚଳିତ କଥା ଆଜିକାଲି ଦେବଳ ଲୁପ୍ତ ଗୋବର ପରତୟ ଦେଖିଅଛୁ ମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତି ଉତ୍କଳ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରତିକୂଳ ହୋଇଅଛି ପକ୍ଷ, ମାତ୍ର କୃତ୍ରିମ ଉପାୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଆଶାପ୍ରଦ ଦେଲେହେଁ ଶତ୍ରୁରମାନେ ଏ ଦିଗରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଷ୍ଠେଷ୍ଠ । ଏ ଦେଶର ଭାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେବଳ ବ୍ୟାପାର ହୁଏ । ସମୟରେ ଏହାର ସମୃଦ୍ଧି ଭୁବନ ବିଦିତ ଥିଲା । ଅଳି ଏଠାରେ ଦୁଇକ୍ଷର ଲୋକ ଦୃଶ୍ୟ କରୁଅଛୁ । ତାଲି କ'ଣ ହେବ, ସେଥା କେବଳ ବ୍ୟାପାରୀ ଗୋବର । ମନେହୁଏ, ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରବେଶ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ସୁଖ ଭୋଗ କରୁଥିଲୁ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପରିମାଣରେ ଦୁଃଖ ପଡ଼ିବା ପାଇଁ ଥିବିଷୁ ।

BIBLIOGRAPHY

(I)

1. Rigveda Mandal I, 147.
2. Indian Antiquary XVI (1887), P. P. 1-8.
3. B. & O. Research Society Journal Dec (1917)
(Hatigumpha Inscription)
4. J. A. S. B. 1897 I, Part P P. 85—112
5. J. A. S. B. XLVI. Part—I. P. P. 149—57.
6. Journ & Proc. A. S. B.-IV (1908)
(Notes on Geography of old Bengal)
7. Proc A. S. B. 1882. P. P. 9—14.
8. Journal Asiatique, 1839 P—404.
9. Indian Antiquary—V. (1876) P. P. 55—60.
10. Cunningham's Geography of Ancient India.
11. Beal's Life of Hiuen Tsang.
12. Stirling's Account of Orissa.
13. Ain-e-Akbari, Jarret-II—142.
14. R. L. Mitra's Antiquities of Orissa—Vol.-1.
15. Journ B & O, Res. Soc (1920) P. P. 348—60.
16. P. M, Achary's History of Orissa.
17. Hunter's Orissa Vol. 1.
18. Manmohan Ganguly's Orissa and Her Remains.

(II)

1. B & O Res. Soc. Journal 1919.
(Contribution of Bengal to Hindu Civilization)
2. Indian Shipping and Maritime Activity.
by R. K. Mukherjee.
3. Indian Antiquary XVI. 1887
(Deccan in the Time of Buddha)

4. Bangiya Sahitya Patrika IX.
(Tamluk by Srish Chandra Ghose)
5. Journ and Proc, A. S. B. IV. 1908.
(Notes on Geography of Old Bengal by
M. M. Chakravarty)
6. R. L. Mitra's Antiquities of Orissa.
7. Journ and Proc. A. S. B. 1905-1
(Pavana Dutam by Dhoyika)
8. Konark by K. Misra (Oriya)
9. History of PURI by B. K. Ghose.
10. B & O Res. Soc. Journal V. 1919.
11. The Periplus of the Erythrean Sea by Scoff.
12. Ptolemy's Geography (Notes by a Professor
Calcutta University.)
13. Prastab Sindhu by D. K. Das (Oriya)
14. Lavanyavati by Upendra Bhanja (Oriya)
15. Kautilya's Artha Sastra.
16. J. A. S. B. VII 1838 (Articles of Lt. Kittoe)
17. Pala books in Oriya.
18. J. A. S. B. VI. 1837 (Articles by George Tarnuer)
19. Life of Huen Tsang by Beal.
20. Fa-hien's Travels by Beal.
21. V. A. Smith's Early History of India.
22. History of Egypt by Breasted.
23. History of Orissa by Toynbee.
24. Statistical accounts of the Districts of Cuttack and
Balasore by W. W. Hunter.
25. Statistical account of the District of PURI
by W. W. Hunter.
26. W. W. Hunter's Orissa Vol-II.
27. Ta' Poi (Oriya)
28. Brahmanda Puran (Ms.)

ଆଲୋଚନା

କେତୁ କେତୁ ନନ୍ଦିଆନ୍ତ, ଅମୃତ ଦେଶର ବା ଜାତିର ଇତିହାସ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏକାକେଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନୂତନ । ‘ଇତିହାସ’ କହିଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଏକପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ ମନେ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଅର୍ଥରେ ଦେଖିଲେ, ବାସ୍ତବରେ ଅନେକ ଦେଶର ବା ଜାତିର ଇତିହାସ ନାହିଁ ବୋଲି ମାନବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଇତିହାସର ସବୁଜ ଅର୍ଥ ‘ପୂର୍ବକଥା’ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକର, ତଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଇତିହାସେ ‘ପୂର୍ବକଥା’ ଅଛି । ସେହି ପଟ୍ଟନାମୁଖର ଉକ୍ତ ଦେଶ ବା ଜାତିର ‘ପୂର୍ବକଥା’ ବା ଇତିହାସ ।

ଇତିହାସ କିନ୍ତୁ ସବୁବେଳେ ମମସ୍ତକୁ ନିଶାନଥାଏ । ‘ପୂର୍ବକଥା’ରୁ ଉକ୍ତ ନାମାଞ୍ଜବରେ ଲୁଚି ରହିଥାଏ । ଇତିହାସ-ଲେଖକ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଖୋଜି ସଂଗ୍ରହ କରି ସମ୍ବନ୍ଧାବଳରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥାନ୍ତି । ସତ୍ୟତା ପଞ୍ଜିକାବେଳେ ହୁଏତ କେତେ ସେ ବିଷୟରେ କିଛି ଲେଖିଥାଏ । ଇତିହାସ-ଲେଖକ ସେହି ଲେଖାକୁ ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟ (Contemporary literature) ବୋଲି କହନ୍ତି । ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟ ଐତିହାସିକତା ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗୁଣାୟ । ଆଜି ଆମ୍ଭେମାନେ ସମସାମୟିକ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବରଜା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆଲୋଚନା କରିବା ।

ହରିହର, ଷ୍ଟୁଲିଂ ଓ ପୁଷ୍ପକିଶା ରେଜିଷ୍ଟର ମତରେ ଓଡ଼ିଶାର ନମ୍ବରକୁ ରାଜ୍ୟମାନେ ନମ୍ବରକ୍ରମେ ଭାବରେ ରାଜ୍ୟକୁ କରିଥିଲେ :—

ହରିହର	ଷ୍ଟୁଲିଂ	ପୁଷ୍ପକିଶା ରେଜିଷ୍ଟର
ବାରକଶୋର ଦେବ ୧୭୩୭—୧୭୩୮=୩୭ ୧୭୪୩-- ୮୭=୪୩ ୧୭୪୭-୩—		
(ପ୍ରଥମ)		୧୭୭୯-୮୦=୩୭
ଦତ୍ତାତ୍ରିୟ ଦେବ ୧୭୭୩—୧୮=୧୮ ୧୮୮୭—୧୯=୭ ୧୭୭୯-୮୦—		
(ଦ୍ୱିତୀୟ)		୧୭୯୩-୮=୧୮

ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ	୧୭୧୧—୧୮୧୦=୧୯	୧୭୧୭-୮—୧୮୧୭=୧୯
ଗମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ	୧୮୧୦—୧୭=୧୭	୧୮୧୭—୧୭=୧୯
ସାରକଶୋର ଦେବ (ଦ୍ଵିତୀୟ)		୧୮୧୭—୧୭=୧୭
ଦୟାସିଂହ ଦେବ	୧୮୧୭—୧୯=୧୮	୧୮୧୭—୧୭=୧୮
(ଦ୍ଵିତୀୟ)		

ସତ୍ୟପ୍ରଥମେ ହୃଷିକ, ଶୂର୍ବ ଓ ଜିହ୍ଵା ଗେନେଟିୟରର ତାଲିକା ପଞ୍ଜୀକୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ନାହାରି ଫଳରେ ଏକମତ ନୁହେଁ । ହୃଷିକଙ୍କ ତାଲିକାରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ସାରକଶୋରଙ୍କ ନାମ ଏକାଦେଶରେ ନାହିଁ । କେବେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ଶେଷଯାଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜତ୍ଵର ପରମାର ସମ୍ମୁଖରେ ହୃଷିକ ଓ ଜିହ୍ଵା ଗେନେଟିୟର ଦୁହେଁ ଏକମତ ସ୍ଵକାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ରାଜତ୍ଵ-କାଳର ପରମାର ଯଦି ଠିକ୍ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଜିହ୍ଵା ଗେନେଟିୟରର ତାଲିକାକୁ ଠିକ୍ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହେବ । କାରଣ ଇନ୍ଦ୍ର ଗେନେଟିୟରରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ପାଞ୍ଚତ ଚତୁର୍ଥରେ ଯୋଗଦେଇ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେହି ବର୍ଷ ପରେ ସେ ବନ୍ଦୀ ସ୍ଵାଦେଶରେ ପ୍ରାଣ-ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ସ୍ଵେଚ୍ଛା ଚନ୍ଦ୍ରପୁରେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଉପୋକ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନପାରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରାଜତ୍ଵର ଉପଲବ୍ଧ ପରମାର ହାତୀହାସରେ ହୃଷିକ କରିଗଲେ ଦେଶା-ଧିବ ଯେ, ସୁସଜ୍ଜା ଗେନେଟିୟରର ତାଲିକାଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଠିକ୍ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଗେନେଟିୟରର ତାଲିକାକୁ ବର୍ଣ୍ଣାସ ବୋଲି ମାନବାକୁ ହେବ ।

ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ହୃଷିକଙ୍କ ତାଲିକାରେ ବର୍ଣ୍ଣାସ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶା ରାଜାମାନଙ୍କର ନାମ ଶୁଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ପରେ ଫେରିଆଏ । ତଦନୁସାରେ ଗମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପର ରାଜାଙ୍କର ନାମ ସାରକଶୋର ଦେବ ହେବା ଉଚିତ । ହୃଷିକ କିନ୍ତୁ ଗମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରେ କୌଣସି ସାରକଶୋରଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରି ନାହାନ୍ତି । ପଞ୍ଜୀକୃତ ଗେନେଟିୟର ମତରେ ଜଣେ ସାରକଶୋର ୧୮୧୭ରୁ ୧୮୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ଵ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମ ସାରକଶୋରଦେବ ୧୭୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପାଞ୍ଚତ ହୋଇ ଅତ୍ୟାଶୁଷ୍ଟ ହେବାରୁ ପ୍ରଜାମାନେ ତାଙ୍କ ପତି ଅସନ୍ନିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ । କେତେବେଳେ ରାଜାଗମ ପଶ୍ଚିତ ତାଲିକାଟି ଦୂରରେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଥିଲେ । ମରହଟ୍ଟା ସ୍ଵକାର ସୁଦ୍ଧା ପାଇ ସାରକଶୋରଙ୍କ ବନ୍ଦୀ କରିନେଲେ । ତାଙ୍କ ପତି

ଦବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କୁ ବାସିନ ଦଶ ହଜାର ଟଙ୍କା କରି ଦେବାପାଇଁ ସ୍ୱୀକୃତ ନହେବାପାଇଁ ସୁବାଦାର ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ବୋଲି ମାନିଲେ ନାହିଁ । ପରବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୭୮୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରାଜମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି କରିବାପାଇଁ ରାଜାଙ୍କୁ ଶେର୍‌ପୁରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସ୍ୱରୂପ କଲିକତା ଯାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହଷ୍ଟରଙ୍କ ମତରେ ରାଜକିଶୋରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ୧୭୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ହଷ୍ଟରଙ୍କ ତାଲିକାକୁ ଠିକ୍ ବୋଲି ବୋଲିଯାଇ ନପାରେ ।

ହଷ୍ଟରଙ୍କ ତାଲିକା ଭ୍ରାନ୍ତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେ କେବଳ ତାଲିକା ପୋଥି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଲେଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପରସ୍ପା କରି ସେଥିରୁ ସତ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇନାହାନ୍ତି । ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ କହୁଅଛନ୍ତି ଯେ, ପଠାଣ-ରାଜତ୍ୱର ଶେଷଠାରୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ସତ୍ୟ ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ସେ ସବୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ ସୂର୍ୟକିରାଣ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଉପୋଚ୍ଚ ଉପଶେଷ ଗେନେଟିସ୍‌ରର ଅବଲମ୍ବନ । ସୂର୍ୟବେଦନ ମନମୋହନ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଏମ୍.ଏ.ସି.ଏଲ୍ ମଧ୍ୟ ଗେନେଟିସ୍‌ରର ଉପଶେଷ ମତକୁ ସମର୍ଥନ କରିଅଛନ୍ତି ।

କେହି କହି ପାରନ୍ତି, ହଷ୍ଟର ୧୭୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ଲେଖିଥିଲେ । ସୂତରା ତାଙ୍କ ମତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନଙ୍କ ମତଠାରୁ ଗୁରୁତର ହେବା ଉଚିତ । ୧୮୧୭-୧୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଘଟଣା ୧୭୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ଜଣା ଥିବ; ଏପରି କି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିଥିବା ଲୋକ ଅନେକ ୧୭୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦକୁ ବସ୍ତୁ ହେଉଥିବେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ହଷ୍ଟରଙ୍କ ତାଲିକାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ କିଛି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଟିପ୍ପଣ ୧୮୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅର୍ଥାତ୍ ହଷ୍ଟରଙ୍କ ଏକ ବର୍ଷ ପରେ କଣ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ? ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପାଇବକଦ୍ରୋହରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବା କଥା ସେ ମଧ୍ୟ କହୁଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଆଉ କେଉଁ ହେଉଛି ହଷ୍ଟରଙ୍କ ମତକୁ ବେଶୀ ମୂଲ୍ୟ ଦିଆଯାଇ ପାରେ ?

ବର୍ତ୍ତମାନ ଖୁଲିଂଙ୍କ ତାଲିକା ଅଲୋଚନା କରାଯାଉ । ତାଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଥମ ବାରକିଶୋର ୧୬୪୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୧୭୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ମେ ସେହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ରାଜା ପାଗଲ ହେବାରୁ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ରାଜାଗଣ ପଣ୍ଡିତ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରି ନେଲେ ଏବଂ ସେହି ବର୍ଷ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଦବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ବାସିନ ଦଶ ହଜାର ଟଙ୍କା କରି ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ବୋଲି ସମ୍ମାନିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ରାଜାଗଣଙ୍କର । କିନ୍ତୁ ଗେନେଟିସ୍‌ରଙ୍କୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ରାଜାଗଣଙ୍କର ସୁବାଦାର

୧୮୫ ଅମ୍ଳ (୧୮୫ + ୫୧୩ = ୧୭୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ) ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ୧୭୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶେଷ ହୋଇଅଛି । କେତେ ୧୭୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚ ବଳାଗମନର ସୁବାଦାର ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ୁନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ହୁଣ୍ଡର ଓ ଗେନେଟିଅରଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଥମ ସାରକଶୋର ଦେବ ୩୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୭୭୩, ଏହି ରାଜା ୧୭୮୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଯଦି ୩୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ବ କରିଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ବ ୧୭୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ (୧୭୮୩ + ୩୭) ଶେଷ ହୋଇ ଯାଇଥିବ । ୧୮୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବଳାଗମନର ସୁବାଦାର ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ୁଅଛି; ମଧ୍ୟ ଜିଲ୍ଲା ଗେନେଟିୟର ଏହି ବର୍ଷକୁ ସାରକଶୋରଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଶେଷ ବର୍ଷ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହିସବୁ ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜିଲ୍ଲା ଗେନେଟିୟରର ଉପସ୍ଥେତି ତାଲିକାକୁ ଠିକ୍ ମନେ କରୁ । ହୁଣ୍ଡର ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୮୦୦ ଯାହା ଶୁଣିଅଛନ୍ତି ବା ଯାହା ସେମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଅଛି, ତାହାହିଁ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଦାବୀ କରି ନାହାନ୍ତି କିମ୍ବା ସେ ସବୁ ସତ୍ୟ ବା ଅସତ୍ୟ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ଯାଇ ନାହାନ୍ତି । କେବଳ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକର ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ସେମାନେ ବାଟ ଦେଖାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକପ୍ରକାର ଅଙ୍ଗ-ଗନେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଦୁଇ ଅଙ୍ଗ କଟାଇ ରାଜା ହୁଅନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନୂତନ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ଦୁଇ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହୁଏ । ପୁଣି ଏହି ନୂତନ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ (ଦୁଇ ଅଙ୍ଗ) ତାଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନୀ ରାଜାଙ୍କର ଶେଷ ବର୍ଷ ବା ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ।

ଓଡ଼ିଆ ପାଞ୍ଜିକାରମାନଙ୍କ ମତରେ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ, ଦ୍ଵିତୀୟ ସାରକଶୋର ଦେବ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ଯଥାକ୍ରମେ ୨୫, ୪୭, ୮ ଓ ୩୫ ଅଙ୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଦିବ୍ୟସିଂହ ବାହୁବରେ ୩୫ ଅଙ୍ଗ ଯାଏ ସିଂହାସନରେ ନ ଥିଲେ । ଏ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ୨୩ ଅଙ୍ଗରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ମୁତରାଂ ଏହି ଅଙ୍ଗକୁ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଶେଷ ବର୍ଷ ବୋଲି ସରକାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ୟସିଂହ ବନ୍ଦୀ ଥିଲେହେଁ ଶବ୍ଦ ଅବାସୁ ପାଞ୍ଜିକାରମାନେ ତାଙ୍କର ନାମରେ ୩୫ ଅଙ୍ଗଯାଏ ଗଣନା କରି ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ୩୫ ଅଙ୍ଗରେ ୯ ଅଙ୍ଗ କଟାଇ ରାଜା ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ପୂର୍ବେ କୁହା ଯାଇଅଛି—ସାର ଜିଲ୍ଲା ଗେନେଟିୟରର ଲାଲିନା ଶିଳାପୀ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗେନେଟିୟରପ୍ରଦତ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ୧୭୯୭-

୧୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ ଠିକ୍ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଅମ୍ବେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ପାଞ୍ଜି ତାରମାନଙ୍କ ଅଙ୍କ ଗଣନା ସୁପରେ ନମ୍ବୋକ୍ତ ତାଲିକା ପାଞ୍ଜିଅଛୁ ।

୧୭୧୭—୧୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ = ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ , ଅଙ୍କ

ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ୨୫ ଅଙ୍କ = ୧୮୧୭-୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ = ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ , ଅଙ୍କ

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ୪୭ ଅଙ୍କ = ୧୮୫୪-୫ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ = ଦ୍ଵିତୀୟ ବାବକଶୋରଙ୍କ , ଅଙ୍କ

ଦ୍ଵିତୀୟ ବାବକଶୋରଙ୍କ ୮ ଅଙ୍କ = ୧୮୫୯-୭ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ = ଦ୍ଵିତୀୟ ଦବ୍ୟସିଂହଙ୍କ , ଅଙ୍କ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଦବ୍ୟସିଂହଙ୍କ ୯ ଅଙ୍କ = ୧୮୭୫-୭ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ

” ୩ ” = ୧୮୭୭-୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ

” ୩୫ ” = ୧୮୮୭-୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ = ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ୯ ଅଙ୍କ

ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ୪୭-୮ ଅଙ୍କ = ୧୯୨୦ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ ।

ଉପରୋକ୍ତ ହିସାବରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଉଅଛି ଯେ, ଜଣା ଗେନେଟିଅରର ତାଲିକାଟି ବୃତ୍ତାନ୍ତ । ଯେଉଁ ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟାପକମାନେ ଦେଖା ଯାଉଅଛନ୍ତି, ତାହା ପାଞ୍ଜି ତାର ଏବଂ ସରକାରୀ କର୍ମରୁଚିମାନଙ୍କ ଗଣନାପାର୍ଥକ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅତି ହେୟ । ୧୮୭୭ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାବତ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଭୀମସ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସତ୍ୟାଗେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହାକୁ ଲୋକେ ୯ ଅଙ୍କ କହନ୍ତି ।

“ଦବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ରାଜା ନଅଙ୍କ ।

ମୂଳକେ ମୂଳକେ ଘେରଲେ ରଜ ।

ଧନ ଲୋକମାନେ

ଉଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇଲେ

ଅଭେଦ ହୋଇଲେ ଗରିବହାକ ।

ଦେଲେ ରାଜପତି ନ ମିଳେ ବାଟ ।
 ଗୁଡ଼ି ପକାଇଲେ ପୁଣି ବାଳକ ।
 ନଢ଼ିଲି ସେନ,
 ନ ମିଳେ ଭିତ,
 ଦ୍ଵାର ଦ୍ଵାର କରି ମାଗନ୍ତି ଭିତ,
 ମହତ ରଖିଲ ଏକା ହେବ ।” ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ବଦନ୍ତପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରହେଳିକାରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଜଣାଯାଏ, ଓଡ଼ିଶାର ଉପସ୍ଥେତି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ୧ ଅଙ୍କରେ ଉଠିଥିବା ହୋଇଥିଲା । ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥେତି ହସ୍ତାବଳୀ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କ ୧ ଅଙ୍କ ୧୮୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସୁନ୍ଦରୀ ପୁଣ୍ୟ ଜିହ୍ଵା ଗେଜେଟିୟରର ଲାଲିମାକୁ ଅନୁସାରେ କବିବାର ଗୌରବ ଚାରଣ ନାହିଁ । ଅନୁମୋଦନ ଏହାକୁ ଅବଳମୂଳରେ ସମ୍ୟାମୟିକ ପାଠ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଛଦ୍ମ କବିତାର ଆଲୋଚନା କରିବୁ ।

କବିତାଟି ଏହି—

ଅହେ ମାଳାଦ୍ରବ୍ୟାଣ
 କଟକେ ଅଟକ ହେବାରୁ ମୋ ଦିନ
 ସବୁ ନାହିଁ ଝୁରୁ ଝୁରୁ । ଦୋଷା ।
 ବାବୁ ବନମାଳୀ ତରଳ ନ ଲାଗି
 ରାମଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଆଖିଲେ,
 ବାଲକି ପଣ୍ଡିତ କୈବଲ୍ୟ ଲଙ୍ଘିତ
 ବାରବାଟୀ ଧରାଇଲେ ।
 ଭୁଲସୀର ମାଳ ଭୁଲସୀର ଚୂଳ
 ଭୁଲସୀ ଭୁଷଣ ହରି
 ଭୁଲସୀ ଚରଣ ମୂଳେ ଜଣାଇଲେ
 ଦଶସ୍ଥବ ମାଳଗିରି ।
 ବାବୁ ହରିହର ସୁପାଦସାରର
 କେଉଁ ଦୋଷ ଦେଖିବାର,
 ଉଣାରୁ ଖଣ୍ଡା କାନ୍ଦି ଶ ମହାପ୍ରଭୁ
 ଓଡ଼ିଶା ଶହ ନିବାର ।
 ରାଜା ମହାଧନୀ ମୁକୁନ୍ଦେବ ଭଣି
 ତରଣ ତଳେ ଶରଣ,

ଅମ୍ଭର ଚଣ୍ଡାଳ ଧର ଦେଖିଗଲ

ଅନେକ ଦେଲ ଚକ୍ରଣ ।

“ମୁକୁନ୍ଦେବ” କିଏ, ଆଉ ସେ କେଉଁ ଘଟଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ? ଏ ସବୁ ଆଜି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଅଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । ରାଜାରାମ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ାଣିକ ଗର୍ଭ (୧୯୦୦ ଅମ୍ଭ (୧୯୦୦ + ୧୯୧୩ = ୧୯୧୩ ଖ୍ରୀ: ଅ:) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଇଟଳରେ ପୁରାତାର ଥିଲେ । ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରେଜମାନେ ଚାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିବା ପରାୟରେ ଚାଲିକି ପଣ୍ଡିତ (ବାଲିକ ବୁଦ୍ଧାର) ସେଠାରେ ମରହଟ୍ଟା-ପୁରାତାର ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପୁରାତାର ତେବେ ଆମ୍ଭେ ହେଲେ, ଜଣା ନାହିଁ । ତେବେ ୧୭୯୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ସାୟ ୩ ଜଣ ପୁରାତାର ଇଟଳରେ ଶାମଳ କରିଥିଲେ (Staring As. Res. Vol. XV.) ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ତେବେ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଇଟଳରେ ବାଲିକଙ୍କର ପୁରାତାର ଆମ୍ଭେ ହୋଇଥିବା ଅପମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସ୍ବୟ ଗେଜେଟ୍ଟିୟର ମତରେ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ୧୭୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ତେବେ ଏହି ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଯେ ବାଲିକଙ୍କର ପରାଧୀମଧିକ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନ ଥାରେ ।

ପୂର୍ବେ କୁହା ଯାଇଅଛି, ରାଜାରାମ ପଣ୍ଡିତ ବାସିଲ ଦଶ ହଜାର ଟଙ୍କା କରି ସଜାଣେ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ (୧୭୮୦) । ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ କର ଦେବାକୁ ସ୍ବାକୃତ ହେଲେ ଧନ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖା ହେବା ଗତା ଯେ ରୁଦ୍ଧର ଆଉ କିଛି ଅର୍ଥ ନ ଥିଲା । ବର୍ଷ ଶେଷରେ ପୁରାତାର ତର ମାରିଲେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜା କର ନ ଦେଇ ଯୁଦ୍ଧର ଆସ୍ଥାନନ କରିଥିଲେ; ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ କର ଦେଇଥିଲେ, ନଚେତ୍ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କୁ ତାଳପତ୍ର ଲେଖାଟିରେ ସମ୍ମୁଖ ହେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସାମ୍ବେଶିକ ଯୁଦ୍ଧ ଯେ ତେବେ ଜାଲ ଲଗାଥିଲା, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣି ନାହିଁ । ତେବେ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ପୁସ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ମଧ୍ୟ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅପମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଯୁଦ୍ଧର ଅନ୍ୟ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ୧୭୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶିମ୍ବର ରାଜା ନାରାୟଣ ଦେବ ପ୍ରଥମ ସାରଳାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଶିମ୍ବର ଶାନ୍ତରାୟ ସେତେବେଳେ ଇଟଳରେ ମରହଟ୍ଟା ପୁରାତାର ଥିଲେ । (District Gazetteer, Puri) ସେ ସାରଳାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ସାହାଯ୍ୟ ଦାନ କରି

କର୍ତ୍ତା ସକାଶେ ଲେମ୍ବୁର, ଶହାଜ ଓ ଦୁଗ୍ଗା ଦେବର ସନ୍ତାନ କେତେକ ସ୍ଥାନ
 ନକା ନେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ଗୋଧୂଷଣ ମନେ କଲେ ହେ,
 ମରହଟ୍ଟାମାନେ ସାମାନ୍ୟ କେତେକ ଟଙ୍କା ସକାଶେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସ୍ଥାନ
 ଅବାନଶରେ ହେଉ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଅନେକ କାଳ ହେଉ କଲେଣି;
 ଅତଏବ ସେମାନଙ୍କର ଟଙ୍କା ଉତ୍ତୁଷ୍ଟ ଶୁଣି ଯାଇଅଛି । ସେ ରାଜା ହେବାର ଅଳ୍ପ
 ସମୟ ପରେ ବରୁଣେଇ ପାହାଡ଼ର ସଙ୍ଗଟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ଦୁର୍ଗ ସ୍ଥାପନ
 କଲେ । ସେହିଠାରୁ ଶ୍ରୀମନ୍ଦଳରେ ଆସି ଲେମ୍ବୁର, ଖୋରଧା ଓ ବାଣପୁର
 ପ୍ରଭୃତି ଜାଲ୍ୟମାନ ସେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କଠାରୁ ଛଡ଼ାଇ ନେଲେ । ସେସମୟ
 ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଯୁଦ୍ଧ ହେଉଥିଲା । ନିଜର ରୁଦ୍ଧ
 ଅନୁସାରେ ଟଙ୍କା ନ ଦେଇ ପିତା ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ଦେଇଥିଲେ, ସେହି ବନ୍ଧନ
 ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଛଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଶତ୍ରୁତା ବଳିତ ହେବା ସ୍ପଷ୍ଟବଦ୍ଧ ।
 ଓଡ଼ିଆ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ବାରମ୍ବାର ପରାସ୍ତ ହେଉଥିଲେ ।
 (As. Res. Vol. XV.) ସେମାନଙ୍କ ପତାଦିକ ସୈନ୍ୟମାନେ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକଙ୍କ
 ସହିତ ସମ୍ମୁଖ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଯାହା କରୁ ନ ଥିଲେ । (District
 Gazetteer, Puri. p. 49) ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କୁ ବହୁବାର ଏହି ପୈତୃକ
 ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ହୋଇଥିବ । ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ
 ଓଡ଼ିଶାରୁ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବ୍ୟାଞ୍ଜିତ ନ ହେବାଯାଏ ସେ କେତେ ଯୁଦ୍ଧ
 ହୋଇଥିବ, ଓଡ଼ିଶାର କେତେ ସ୍ତ୍ରୀ କଥା ଅଶ୍ରୁଜଳରେ ପତି ପିତାଙ୍କର ନାମ
 ଲେଖିଥିବେ, କେତେ ବିହେଣୀଙ୍କ କୋମଳ ହୃଦୟ ସୁଦୂର ମହାବୀରରେ ବିଦାୟ
 ହୋଇଥିବ, ତାହା କିଏ କହି ପାରେ ? ଓଡ଼ିଆ ! ଏ ସବୁ ଚୋହର ଶୁଣି !
 ଚୋହର ରକ୍ତ ପରା ଦିନେ ଶତ୍ରୁ-ରକ୍ତରେ ମିଶି ଧାନ ଗଛର ପୃଷ୍ଠି ସାଧନ
 କରୁଥିଲା ! କାହିଁ ତୋର ସେ ଦିନ, ଯେତେବେଳେ ଚୋହର ରକ୍ତପାଳିତ
 ଚଣ୍ଡୁଳ ଶାଢ଼ି ତୋହର ସନ୍ତାନ ଶତ୍ରୁ-ରକ୍ତରେ ଶ୍ରାନ୍ତାର ବୁଡ଼ାଇ କପାଳରେ
 ହସି ହସି ହରମନ୍ଦର କାଟୁଥିଲା ! କି ବିଷମ ପରିବର୍ତ୍ତନ ! ଆଜି ଓଡ଼ିଆ ମୃତ;
 ଆଜି ସେ ଉତ୍କଳୀୟ ଖଣି ନାହିଁ ।

ଏ ସମସ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ ସକାଶେ ତାହା କିଏ ? କେହି କହି ପାରନ୍ତି, ଦିବ୍ୟସିଂହ
 ଦେବ ରୁଦ୍ଧ ଅନୁସାସୀ କରି ନ ଦେଇ ଅନ୍ୟାୟ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପିତାଙ୍କର
 ବନ୍ଧନକୁ ଅବମାନନା କରି ବନ୍ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଛଡ଼ାଇ ନେବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ
 ବ୍ୟାପକାବଳକାର କାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏମୁନରେ ତାଙ୍କ ବିପକ୍ଷରେ ଉଠି କଥା
 କୁହା ଯାଇଥାନ୍ତେ । ସମ୍ଭବତଃ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ବୋଲି
 ଚିହ୍ନିତ ହେବାପାଇଁ ସେ କାହିଁକି ଲଜାୟ ଉଠିଥିଲେ ? ଦୁ ଶତ୍ରୁକ, ଯଦି

ଏପରି ଲଳାୟିତ ହେଲେ, ଗାହାଣେଲେ ଶୁଭା ହେବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଚୁକ୍ତ
 କରିଥିଲେ, ସେ ଚୁକ୍ତକୁ ନ ମାନ୍ୟତା ଦିଆ ପକ୍ଷରେ କେତେଦୂର ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ?
 ମରହଟ୍ଟାମାନେ ସାରଳାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ସକାମାନଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃପାଦେ ବନ୍ଦୀ କରିଥିଲେ ।
 ପ୍ରଜାମାନେ ପ୍ରଜାଶାସକରେ ଅନୁମତି ଦେଇ ନ ଆଇ ପାରନ୍ତି—କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର
 ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଶତ୍ରୁର ଓ ସେନାପତିମାନେ ଶୁଭାଙ୍କର ବନ୍ଧନ ପକ୍ଷରେ
 ବୌଦ୍ଧସିଦ୍ଧି ଆଦାନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ଦେଶରେ ସବୁବେଳେ
 ମରହଟ୍ଟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଦଳ ଥାନ୍ତି । ରାଜବଂଶର ବଳ ଯେତେବେଳେ ଟିକିଏ
 ଲମ୍ବିଯାଏ, ତେବେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନୂତନ ରାଜଗାଦିରେ ସୈବା ପୂର୍ବରୁ ଏହି
 ଶପକ୍ଷ ଦଳ ମଧ୍ୟରେ ତତ୍ତ୍ୱ ସମୟ ଗଣନୋଳି ହୋଇଥାଏ । ଏ କଥାଟି ପ୍ରାଚୀନ
 ରାଜାମାନଙ୍କ ପମ୍ପକରେ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ସ୍ପଷ୍ଟ । ସାରଳାଗୋବିନ୍ଦ ଦେବ ପାଗଳ
 ହେଲାବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଓ ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶର ଠିକ୍ ଏହି ଅବସ୍ଥା ହୋଇଥିବ ।
 ସୁରାଂ ଦେଶର ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବୋଧହୁଏ ସୁରାଂ ଭାଷାରେ ମରହଟ୍ଟା-
 ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ମନେକରି ପାଗଳ ରାଜାଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଜିମା କରାଇ ଦେଇଥିଲେ ।
 ଛକ୍ର ମାନ-ଗଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ପାହାନ୍ତି ଦେଇ ତଳା ଉତ୍ତରରେ ସାରଳାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ
 ପୁଅ ଦତ୍ତସିଂହଙ୍କୁ ରାଜା କରାଇ ଦେବା ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର
 କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୋଧହୁଏ ହୁସ୍ର ପ୍ରବେଶ ହେବାକୁ ସେମାନେ କ୍ରମେ ବାହୁ
 ପ୍ରବେଶ କରାଇବାପାଇଁ ଯତ୍ନେଷୁ ହେଲେ । ସେମାନେ ମଧ୍ୟସ୍ଥର ଚାହିଁ କରିବାକୁ
 ଆସି ଓଡ଼ିଶାକୁ-ନିଜର ଅଧୀନ କରିବାପାଇଁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
 ବୋଧ ହୁଏ ସେମାନେ ଦତ୍ତସିଂହଙ୍କଠାରୁ ଉପଶ୍ରେକ୍ତ ମତେ ସୂଚି ଲେଖାଇ
 ଦେଇଥିଲେ । ଦତ୍ତସିଂହ ଅବସ୍ଥାଚକ୍ଷରେ ପଡ଼ି ଯିବା ଲେଖି ଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ
 ହୋଇଥିଲେ । ଦେଶର ନେତାମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟକ୍ରମେ ପିତା ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ
 ହସ୍ତରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ରାଜସିଂହାଦିଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ
 ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ବଳ ଦିନୁ ଦେଶର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ
 ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତିଦାୟ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ପ୍ରଧାନତା
 ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେଲେ ରାଜା ହୋଇ ଲେଖମାନଙ୍କୁ ହସ୍ତଗତ କରିବା
 ଦତ୍ତସିଂହଙ୍କର ପ୍ରଥମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ରାଜା କରାଇ ଦେବାପାଇଁ
 ଉପସ୍ଥିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କାହାର ଅଧିକାର ନ ଥିଲା ।
 ସେମାନେ ଯେ ଅନ୍ୟାୟ ସୂଚି ଆବଶ୍ୟକ କରୁଥିଲେ, ଏ କଥା ବୁଝି ଦତ୍ତସିଂହଙ୍କର
 ସପକ୍ଷ ହେବାକୁ କେହି ଗଣ୍ୟମାନ୍ୟ ନ୍ୟକ୍ତି ନ ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ହେଲା
 ଦିନୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ହସ୍ତଗତ କରୁଥିଲେ । ଦତ୍ତସିଂହ ଏହିସବୁ ଶୁଣି
 ବୋଧହୁଏ ସୂଚି ଲେଖାଇ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଲେଖିଦେଲା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ
 ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ ଯେ, ସୁବିଧାକ୍ରମେ ଏହାକୁ ଭର କରି ପ୍ରଧାନ ହେବେ ।

ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ଯଦି ମଧ୍ୟସ୍ଥ ହୋଇ ଅସି ଉପସ୍ଥେତି ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ କରାଯାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଦିବ୍ୟସିଂହ କାହିଁକି “ଶଠେ ଶାଠ୍ୟ ସମାପ୍ତରେଷୁ” ଜାତି ଅବଲମ୍ବନ ନ କରିଲେ ? ସେଥିପାଇଁ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଲେଖିଦେଇ ରାଜା ହେବା ପରେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ହସ୍ତଗତ କରି କରଦାନ କର କରିଥିଲେ । ଏସବୁ ପ୍ରକୃତରେ ସତ୍ୟସ୍ଥ କି ନାହିଁ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣୁ ନାହିଁ । ତେବେ ଏହି ବିବେଚନାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କୁ କର ନ ଦେବା ସକାଶେ ଦୋଷୀ ମନେ କରି ନ ପାରୁ ।

ପୁନଶ୍ଚ ବାରକଶୋର ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ଦେଇଥିଲେ, ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କର ସେ ସବୁ ଛଡ଼ାଇ ନେବାରେ କି ଅଧିକାର ଥିଲା ? ବାରକଶୋର କେତେ ଟଙ୍କା ପାଇଁ ବା କି ସୂକ୍ଷ୍ମରେ ବନ୍ଧନ ଦେଇଥିଲେ, ତାହା ଜଣା ନାହିଁ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜଣା ନ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କର ବନ୍ଧନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧିକାର କରିବା ନ୍ୟାୟ କି ଅନ୍ୟାୟ, କିଛି ତହ ହେବ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ରାଜା ହୋଇ ରୁକ୍ମଭଞ୍ଜ କରବା ହେବୁ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଯେତେବେଳେ ପୁର ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ଓ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ପରସ୍ପର ଶତ୍ରୁରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଲେ । ଶତ୍ରୁର ଯଥାସାଧ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସାଧନ କରିବା ଶତ୍ରୁର କାର୍ଯ୍ୟ । ପିତା ବା ପିତାମହଙ୍କର ଅନୁମତିକ୍ରମେ କେହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶତ୍ରୁର ହୋଇଅଛି, ସେ କଥା ଶତ୍ରୁ ଶତ୍ରୁତା ସାଧନ କରିବେଳେ ରାଜା ପାରେ ନାହିଁ । ଶତ୍ରୁ ପିତାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ହୋଇ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ସେ ଯେତେବେଳେ ଶତ୍ରୁ, ଶତ୍ରୁ ଲବ୍ଧିପୂର୍ଣ୍ଣ ତାହା ପ୍ରତି ଶତ୍ରୁ ବ୍ୟବହାର କରିବ । ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏ କଥା ସାହାଯ୍ୟହୀନ, ରାଜନୈତିକ ଜଗତରେ ଏହା ଅକ୍ଷୟେ ଅକ୍ଷୟେ ଚ୍ୟୁତ । ସେଥିପାଇଁ ଦିବ୍ୟସିଂହ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କଠାରୁ ସାହା ପାଇଲେ, ତାହା ଅବଧିଭବରେ ଅଧିକାର କଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାର ଚୌଣସି ରାଜା କଟକର ବାରିବାଟୀ ଦୁର୍ଗରେ ‘ଅଟକ’ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ କିଏ ? ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେ ‘କବିଅର୍ଜୁନ’, ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ୧୭୧୭-୮ରୁ ୧୮୧୭-୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ସେ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ବାଲୁକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଚୌଣସି ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ବାଲୁକଙ୍କର ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରି ନାହାନ୍ତି । କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଚୌଣସି ବାଲୁକ ଅନ୍ୟ ଚୌଣସି ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ସୁବାଦାର ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି, “ବାଲୁକ ପଣ୍ଡିତ କୈବଲ୍ୟ ଲଘିତ ବାରିବାଟୀ ଚଣ୍ଡାଳେ,” ଅର୍ଥାତ୍ ଜଣେ ବାଲୁକ ପଣ୍ଡିତ କବିତାକାର ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କର ସମସାମୟିକ, ଅକସର ଗୀତୋକ୍ତ ବାଲୁକ ପଣ୍ଡିତ ଆମ୍ଭେମାନଙ୍କର ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ବାଲୁକ ବୁଦ୍ଧାର

ଓ ଚିତାଚାର ମୁଦ୍ର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମୁଦ୍ରା ଦେବ (୧୭୧୭-୮ ରୁ ୧୮୧୭-୮) ଅଟନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ମୁଦ୍ରା ଦେବ ପିତୃପୁରୁଷରେ କୌଣସି ସମୟରେ ପବନିତ ହୋଇ ବାଲିଜ କୁନ୍ଦୁରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ବାରବାଟୀରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ବନ୍ଦୀ ବନ୍ଦୀ ଅବସ୍ଥାରେ ‘ଲଳାତ୍ରବହାଣ’କୁ ଗୀତାକାରରେ ଗୁଡ଼ାରି ନାଈଅଛନ୍ତି ।

“ବାବୁ ବନମାଳୀ ନରନ ନ ନାଣି
 ସମତନ୍ତ୍ରୁ ଅଣ୍ଟିଲେ,
 ବାଲିଜ ପଣ୍ଡିତ କୈବଲ୍ୟ ଲଙ୍ଘିତ
 ବାରବାଟୀ ଧରାଇଲେ ।”

ବନମାଳୀ ଓ ସମତନ୍ତ୍ର ଏ ଦୁହେଁ କିଏ ? ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣୁ, ମୁଦ୍ରା-ଦେବଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନ ସମତନ୍ତ୍ର ଦେବ ୧୮୧୭-୧୮୦୮ରୁ ୧୮୫୫-୫୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ବାଲିଜଙ୍କ ହସ୍ତରେ ମୁଦ୍ରାଦେବ ବନ୍ଦୀ ହେଲେବୋଲେ ସମତନ୍ତ୍ରଙ୍କର ବୟସ ଅଳ୍ପ ହୋଇଥିବ । ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରେଜମାନେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିବେଳେ ମୁଦ୍ରାଦେବ ସେଠାରେ ନ ଥିଲେ । ସେ ସେତେବେଳେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ବା ନିଜାମପୁରରେ ହୁସୀନଶାହରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସୁଦୃଢ଼ ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଦୁଇ ଦିନ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ମୁଦ୍ରା ଦେବ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ-ଥିବେ । ତାହାହେଲେ ପିତା ବନ୍ଦୀ ହେଲେ ପତ୍ନୀ ସମତନ୍ତ୍ର ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷର ସତର ଅଠର ବର୍ଷ ଓ ନିଜର ରାଜତ୍ୱ କାଳ ୩୮ ବା ୩୯ ବର୍ଷ ଏହିପରି ପ୍ରାୟ ୫୭ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିଥିଲେ । ଅତଏବ ତାଙ୍କୁ ଯଦି ୭୦ ବର୍ଷର ଆୟୁ ହୁଅନ୍ତାଏ, ତାହାହେଲେ ପିତା ବନ୍ଦୀ ହେଲା ବେଳେ ସେ କେବଳ ୧୩ ବର୍ଷର ବାଳକ ହୋଇଥିବେ । ସେ ହାହାହେଉ, ସମତନ୍ତ୍ର ସେତେବେଳେ ପିଲା ଥିଲେ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ବନମାଳୀ ବୋଧ ହୁଏ ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ଅଧସ୍ତନ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନାୟକ ଥିଲେ । ମୁଦ୍ରା ବନ୍ଦୀ ହେଲା ଦିନୁ ବାଲ୍ୟର ଓ ରାଜପରିବାରର ସମସ୍ତ ସ୍ତର ବୋଧ ହୁଏ ତାଙ୍କ ନିପତ୍ତର ମ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା । ସେ ରାଜାଙ୍କର ନାଗମୁଣ୍ଡ ସକାଶେ ବାଲିଜଙ୍କ ଗର୍ଜନେ ଯି ନପୁଥିଲେ । ଇତିହାସରେ ଆଉ ପରିସ୍ତର ଶତ୍ରୁତା କରିବେ ନାହିଁ ବେଳ ସେମାନେ ବୋଧହୁଏ କୈବଲ୍ୟ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପରିଜ୍ଞା କରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭ ଦେଶରେ ନରାନ୍ତର ପ୍ରତାପକୁ ‘କୈବଲ୍ୟ’ କହନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁର ଦୃଷ୍ଟିରୁ କୈବଲ୍ୟ ହୁଏ ଭଗବାନ । କୈବଲ୍ୟ ଗାନ୍ଧୀଙ୍କୁ ଅବମାନନା କରିବା ଉତ୍ତରକୁ ଅନମାନନା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ଆମେ ଆମ ଦେଶରେ ନାଗଜୟରେ ଗୁଡ଼ା ଗାନ୍ଧୀ ନ ଲେଖି ମହାପ୍ରସାଦ ବା କୈବଲ୍ୟ ଛୁଇଁ ରୁକ୍ତ ଅତି ନପୁଥିଲେ । କୈବଲ୍ୟ ସମକ୍ଷରେ

ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷ ହେଲା, ସେଥିରେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ବନମାଳୀ ବୋଧହୁଏ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ
ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହୃଦ କାଶମୁକ୍ତ ରାଜାକୁ ଲେଖିବାପାଇଁ ବାରବାଟୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରପର
ହୋଇଥିଲେ । ବନମାଳୀ ବାଲୁକାକର ‘ନନ୍ଦେ’ ବା ଅଭିହତ କାଣି ନ ପାଇ
ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଜ୍ଞାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିଗଲେ; କିନ୍ତୁ ବାଲୁକା କୈବଲ୍ୟ ଲଭନ କରି
ସେମାନଙ୍କୁ ବାରବାଟୀଠାରେ ଧରାଇ ନେଲେ । ବନମାଳୀ ନିଶ୍ଚୟ ଅଳ୍ପବୟସ୍କ
ଲେନ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ବାରବାଟୀଠାକୁ ଯାଇଥିବେ ।

“ରୁଲସୀର ମାଲ ରୁଲସୀର ବୁଲ,
ରୁଲସୀକୁଣ୍ଡଳ ହରି,
ରୁଲସୀଚଉର ମୂଳେ ନିଶାଇଲେ
ଦଶସବ ନୀଳଗିରି ।”

ଯେଉଁମାନେ ପୁରୀ ଯାଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଜାଣନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର
ପ୍ରଧାନ ଅଳଙ୍କାର ରୁଲସୀ । ସେଥିପାଇଁ ଭକ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ରୁଲସୀ ରତ୍ନ ଦେଖି
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ତବ୍ଧ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗମଧ୍ୟରେ ଚଉରା ଉପରେ
ରୁଲସୀ ବୃକ୍ଷ ଦେଖି ମନେ ମନେ ନୀଳଗିରିରେ ନୀଳାଚଳକୁ ଦର୍ଶନ
କରୁଅଛନ୍ତି ।

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଓଡ଼ିଆ ରାଜାମାନଙ୍କ ଲାଗି । ଓଡ଼ିଆ ରାଜାଙ୍କ ପରେ
ପଠାନମାନେ ତାକୁ ଯଦି ଅଳ୍ପ ସମୟପାଇଁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ
ପରେ ଉକ୍ତ ଦୁର୍ଗ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଅତଏବ ସେଠାରେ ଚଉରା
ଓ ରୁଲସୀ ବୃକ୍ଷ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ୧୮୩୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଟୋ ଶାହେବ
ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ସେଥିରେ ସେ ଏକ ବୃକ୍ଷକୁ
ଚଉରା ଥିବା କଥା ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସମୟକୁ ଚଉରାଟି ସୁନ୍ଦଳିଆରଙ୍ଗରେ ଥିଲା ।
ଏହା ୧୫ ଫୁଟ ଛାଡ଼ି ଓ ମୁଗୁନପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମରହଟ୍ଟାମାନେ
ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଚଉରାଟି ସେହି ଦେଉଳର
ଅଗ୍ରଭୂମି ଥିଲା । ରୁଲସୀ ରତ୍ନ ଧାରଣ କରିବା ପକାଣେ ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।
(Journal Asiatic Society, Bengal, Vol. VII. 1838.)

“ବାବୁ ହରିହର ସୁପାନ୍ତସାଗର କେହି ଦୋଷ ଦେଖିବାର ।” ହରିହର
ବୋଧହୁଏ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ଆଉ କଣେ ନାୟକ । ନିଜେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର
ଓ ବନମାଳୀ ବନ୍ଦୀ ହେବା ପରେ ରାଜା ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧାରପାଇଁ କେବଳ
ହରିହରଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ହରିହରଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ

କଳମ୍ବୁ ହେବାକୁ ରାଜା ଦୁଃଖ କରି କହୁଅଛନ୍ତି, “ବାବୁ ହରିହର, ଆମ୍ଭର ଡେଇଁ
ଘୋଷ ଦେଖି ଅନାଦର କଲ ?”

ବନମାଳୀ ଓ ହରିହର ଦୁହେଁ ସେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ସପକ୍ଷର ଲୋକ,
ଏସବୁର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ନଚେତ୍ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ କହୁ ନ ଥାନ୍ତେ ‘ବାବୁ ବନମାଳୀ’
‘ବାବୁ ହରିହର’ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ‘ବାବୁ’ ବୋ ଅତି ସମ୍ମାନପୂର୍ବକ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ
ଗୋବିନ୍ଦ ହେଉ ଆସିବାରେ କଳମ୍ବୁ ହେବାକୁ ଯଶୋଦା ବଳାପ କରି କହୁଅଛନ୍ତି,
“କ୍ଷମ ପ୍ରାଣ ମୋର ଦକ୍ଷପ୍ରଧାନ, ଅନ୍ଧର ଲଜ୍ଜିତ ବାବୁ ହୃଦରହସ୍ୟ ।
କଳାମାଣିତ ରେ ।”

“ଇଣ୍ଡାରୁ ଶ୍ରେଣୀ କାଢ଼ିଣ କହାସବୁ ଓଡ଼ିଶା ଶତ୍ରୁ ନିବାର ।” ଏହି
ବାକ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଚିନ୍ତାପର ସହସ୍ରାଧିକ ପୃଷ୍ଠା ଉଦ୍ଧୃତ ଅଛି । ଶତ ପୁସ୍ତକ ଯାହା
ପ୍ରକାଶିତ କରି ପାରିଲା ନାହିଁ, ତାହା ଏହି ବାକ୍ୟଟି କେଳେଗୋଟି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା
ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । “ଇଣ୍ଡାରୁ ଶ୍ରେଣୀ କାଢ଼ି” ଓଡ଼ିଶା ଶତ୍ରୁକୁ ନିବାରଣପାଇଁ ରାଜା
“ମହାପ୍ରଭୁ”ଙ୍କୁ କହୁଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଇଣ୍ଡାରରେ ଶ୍ରେଣୀ ରଖେ । ଧନ ଦେଇ
ସବୁ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ବେଶି ମୂଲ୍ୟବାନ ମନେ କରେ, ତାକୁହିଁ ଇଣ୍ଡାରରେ
ରଖେ । ଓଡ଼ିଆ ଘର; ସେ ଇଣ୍ଡାର ମୂଲ୍ୟ ଜାଣେ, ନେଥିଲେ ସେ ଶ୍ରେଣୀ ଖଣିବା
ପାଇଁ ଇଣ୍ଡାର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ଉପଯୁକ୍ତ ମନେ କରେ ନାହିଁ । ଅତ୍ୟାବଧି
ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭ ଦେଶରେ ସେହି ପୁରୁଣା କଳଙ୍କିଆ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଗୃହସ୍ଥ ତାହାର ଗମ୍ଭୀର
ଘରେ ରଖିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ଦୁର୍ଗାପୂଜାବେଳେ ସେ ଜାକୁ ବାହାର
କରି ପୂଜା କରାଯାଏ ।

“ଅସୁର ଚଣ୍ଡାଳ ଧରି ଦେଉଳକୁ ଅନେକ ଦେଲ କପ୍ପଣ ।” “ଅସୁର,
ଚଣ୍ଡାଳ” କିଏ ? ପୂର୍ବ କାଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅନାଧିକାରୀଙ୍କୁ ଅସୁର ବୋଲି
କହୁଥିଲେ । ଅନାଧିକାରୀଙ୍କର ଘର, ମନ୍ଦିର ଓ ଧର୍ମ ଅନାଧିକାରୀଙ୍କଠାରୁ ପୁଅ
ଥିଲା । ଉକ୍ତ ବଂଶ କହାର କରପାଣି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଅନାଧିକାରୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ
କହୁ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେକେବେଳେ ସେମାନେ ଅନାଧିକାରୀ
ଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଅସୁର ପ୍ରଭୃତି ନାମ ଦେଇ ନାନା ବାଉଁଶବଦରେ ଚମ କରୁଥିଲେ ।
‘ଚଣ୍ଡାଳ’ ଆମ୍ଭ ଦେଶର ନୀଚନିମ୍ନ ଜାତିର ନାମ । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଚଣ୍ଡାଳ
ଶବ୍ଦ ସ୍ୱାଭାବିକ ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । କେହି କାହାକୁ ନିରସାର କଲେ
‘ଚଣ୍ଡାଳଟାଏ’ ନେଇ କହୁଥାଏ । ଏହା ଶତ୍ରୁ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । କେବେ ଓଡ଼ିଆ
ରାଜା ରାଜ୍ୟର ତଥା ଓଡ଼ିଶାର ଶତ୍ରୁ ମନ୍ଦଚିନ୍ତାମାନଙ୍କୁ ସେ ‘ଅସୁର’, ‘ଚଣ୍ଡାଳ’
ବୋଲି କହୁଅଛନ୍ତି, ଏସବୁ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଭାରତ ଲଢ଼ାୟରେ

ଓଡ଼ିଆ ନାତି ଯେପରି ନିଜର ପ୍ରକୃତ ଓ ପ୍ରାଧିକାରୀ ରଖି ଆସିଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି
 ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନାତି ଯେପରି ରଖି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶା ଓଡ଼ିଆର ଦେଶ,
 ଓଡ଼ିଆ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ଲୋକକୁ ବିଦେଶୀୟ ମନେ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧବେଳେ
 ବିଦେଶୀୟ ପ୍ରତି ଅସୁର, ଚଣ୍ଡାଳ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱାଧୀନତା ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବା
 ଓଡ଼ିଆ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସର ଲେଡେ ଯେପରି ଅନ୍ୟ ଦେଶର ଲୋକକୁ
 ‘ବ୍ୟର’ ଧରିଥିଲେ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକେ ମେଳପରି ବିଦେଶୀୟକୁ ଭିନ୍ନ
 ଭାବରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ନେବଳ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେମାନଙ୍କର ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟି
 ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ ନିଗମରେ ବିଦେଶୀୟ ପ୍ରତି ଯେମାନଙ୍କର ଅଶ୍ରଦ୍ଧତା
 ଥିଲା ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଗୋଟିଏ ଐତିହାସିକ କବିତା ଓ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର
 କିଛିଦୃଶ୍ୟ ଯଥାଶକ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ
 ଇତିହାସର ଉପାଦାନରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ର କରିବାକୁ ହେଲେ
 ଓଡ଼ିଶାର ଗତି, ଜାତି, ଭାଷା ଓ ଧର୍ମ ସମସ୍ତ ଜାଣିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅବଶ୍ୟ
 ଲାଭ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଥମେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବାଟ ଦେଖାଇବ । କିନ୍ତୁ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ
 ବୁଲି ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନ ତଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଗ୍ରହ ନ କରିବାପାଇଁ ଦେଶର କୌଣସି
 ଇତିହାସ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ନାହିଁ, ଏହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ।

ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା

ମୁଁ କେତେଦିନ ପୂର୍ବେ ‘ସନ୍ଧ୍ୟାବାଦୀ’ରେ ‘ସୋମପୂଜା’ ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲି । ସେଥିରେ କହିଥିଲି ଯେ ପ୍ରକୃତିର ଦୟା ଆର୍ଯ୍ୟର ଦେବତା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରକୃତିର ଚଳନକୁ ଆକୃତିମାନଙ୍କୁ ଦେବତା କଲ୍ୟାଣ କରି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ସେହି ଆକୃତିମାନଙ୍କର ସ୍ତବନ ଅନୁସାରେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କର ରୂପ କଲ୍ୟାଣ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିର ସନ୍ତାନ ଆକୃତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରୁ ଶୁଦ୍ଧତର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ନଥିଲା । ପୁଣି ପ୍ରକୃତିର ନୂତନ ବେଶକୁ ଦେବତା କଲ୍ୟାଣ କରି ସେହି ଦେବତାଙ୍କୁ କଳମସାଜରେ ପରିଚିତ କରାଇବା ପାଇଁ ଏକାଧିକ ବର୍ଷ ଅତିବାହି ହୋଇଥିଲା । ହେତୁ ଯେତେବେଳେ ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜାକରେ ସୋମାନେ ସମସ୍ତେ ଏକ ନିମନ୍ତରେ କଲ୍ୟାଣ ହୋଇନଥିଲେ । ସୋମାନଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ପ୍ରକୃତି ଏକ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଆକୃତି ଧାରଣ କରି ନଥିଲା । ସୁତରାଂ ହେତୁ ଶାକ୍ୟମାନେ ଏହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଆରମ୍ଭ ଅଗ୍ରସ୍ଥୀତ୍ୱ ଦେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେଥିପାଇଁ ସୋମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାର କାହାର ନାମ ଅତି ସାର୍ଥକ ଉତ୍ତମାନଙ୍କରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ କାହାର ଅବା କେବଳ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗମାନଙ୍କରେ ଲିଖିତ ହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବତାଙ୍କ ଉପରେ ଏହି ଅନୁମାନକୁ ଉପମାଣ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟି ଆର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରକୃତିର ନୂତନ ଆକୃତି ଦୃଷ୍ଟିରେ କଲ୍ୟାଣ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଉଦାହରଣ କଲେ ଉତ୍ତର ପ୍ରାଚୀର ଶୋଭା ମଧ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧତର ଭବ ଲକ୍ଷଣ ଲେଖି ଉଠିଲାବେଳେ ଶ୍ରୀମତୀ ସରସ୍ୱତୀ ଦେବୀ କଲ୍ୟାଣ ହୋଇ ପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିର ଲେଖି ବେଶରୁ ଗଣେଶଙ୍କର ରୂପ କଲ୍ୟାଣ ହୋଇଅଛି କାହା କହିବା ମନ ନୁହେଁ । ଅତୀତ କଳ୍ପ, ସଂସାରର ପତ୍ୟ ବା ସାହିତ୍ୟ ଶ୍ରୀମତୀର ପରିଚ୍ଛାୟା କେତେବେଳେ ତହିଁରୁ ଏକଥା କହି କୌଣସି କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କର ରୂପକଲ୍ୟାଣ ହୋଇଅଛି ।

ଗଣେଶଙ୍କର ପାଶ, ଅକ୍ଷର ଓ ନଳବଦନ ଏବଂ ସରସ୍ବତୀଙ୍କର ଗଣା ଓ ସୁସ୍ତର ଏହି ଉଦେଶ୍ୟର ଫଳ । ସେ ଯାହାହେଉ ହୃଦର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ବସ୍ତ୍ରର ରେ ଉପସ୍ଥେତି ଦୁଇଟି ପୁଅକୁ ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ନପାରେ । କାହାଣୀକୁ କେବଳ ପ୍ରକୃତର ଆକୃତିମୂଳକ କଲ୍ୟାଣ, ଆଉ କାହାଣୀକୁ କେବଳ ସଞ୍ଜ୍ଞାବଦର ପରିସ୍ପର୍ଶର ଚକ୍ରର ସମସ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଯାହାକୁ ଆମେ ଆକୃତି-ମୂଳକ କଲ୍ୟାଣ ବୋଲି କହିଥାଉ, ସେହିମାନେ ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ସଞ୍ଜ୍ଞା-ବଦର ବହୁ ସମସ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଅନ୍ତି । ସରସ୍ବତୀ କୂଳରେ ପ୍ରକୃତି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସ୍ତୋତ୍ରକୁ ଜ୍ଞାନ ଓ ନବକାର ପରିସ୍ପର୍ଶକା ଚକ୍ରମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଆର୍ତ୍ତମାନେ ଭାବେକୁ ଆମ୍ଭେ ବହୁକାଳ ସରସ୍ବତୀ କୂଳରେ ଚାପ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଏହି ନଦୀର ଅବସ୍ଥା ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଥିଲା । ଏହାର ଗର୍ଭ ଗଭୀର କଳେବରର ଉତ୍ତପ୍ତ କୂଳରେ ଆର୍ତ୍ତମାନେ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଶଯ୍ୟା ଉପରେ କରୁଥିଲେ । ସମୟ, ସମୟ, ଆର୍ତ୍ତ ରାତ୍ରି ଏହାରେ ଆଶ୍ରମ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହାରେ ରାତ୍ରି ସାତରେ ଦେବାବଳରଣ ଘୋରୁଥିଲା । ତଦାନନ୍ତର ଆର୍ତ୍ତ ରାତ୍ରିମାନେ ସରସ୍ବତୀକୁ ଅନୁରୋଧ, ଅନୁରୋଧ, ନଦୀତମେ, ଦେବୀତମେ ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ଭାବରେ ପ୍ରମୋଦନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଆର୍ତ୍ତର ଏହି କୃତଜ୍ଞତାର ପଦସ୍ପର୍ଶ ରକ୍ତବେଦରେ କଥକ ହୋଇଅଛି ।

ଆର୍ତ୍ତବସନ୍ତ ନିମନ୍ତେ ପୂଜାଆଳକୁ ଚନ୍ଦ୍ରର ଦେଲ ପରେ ମଧ୍ୟ ସରସ୍ବତୀଙ୍କର ଉପସ୍ଥେତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସଞ୍ଜ୍ଞା ରଖୁଥିଲା । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସରସ୍ବତୀ ନଦୀ ବ୍ରହ୍ମକୁମାର ଏକ ଶୀମା ନଦୀର ନଦୀଥିଲା । ମନ୍ତ୍ରମୟ କହିଅଛନ୍ତି :—

ସରସ୍ବତୀ ଦୃଷ୍ଟଦେବତା ଦେବନଦ୍ୟୋର୍ଯ୍ୟଦକ୍ରମେ,
ନଦେବ ନିର୍ମଳ ଦେଶ ବ୍ରହ୍ମାବନ୍ଧୁ ପ୍ରକଟିତେ ।”

(ମନୁସଂହିତା-୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ)

କେବଳ ମନୁଙ୍କ ସମୟରେ କାର୍ତ୍ତିକ ଅଷ୍ଟମୀର ମଧ୍ୟ ସରସ୍ବତୀ ନଦୀର ମଧ୍ୟମା ପ୍ରସାଦରେ ଧୂଳିର ହୃଦ । ସରସ୍ବତୀ ଲୋକିକ ସୁଖୀନାର୍ଥ, ଦେଶରେ ଶ୍ରୀମତୀ ତଳେ ମମତ୍ର ପାପ ଶୟ ହୁଏ ଏବଂ ଶ୍ରୀମତୀ ମୋକ୍ଷର କର ବୈକୁଣ୍ଠରୁ ଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମ ବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣରେ କଥକ ଅଛି, “କପସ୍ତ୍ରାଂ ଲପୋରୁପା ଲପସ୍ତ୍ରାଂ ରୂପିଣୀ, କୃତ ପାମୋଷଦାୟା କୃତପତ୍ନୀ ସୁରୂପିଣୀ । ଜ୍ଞାନେ ସରସ୍ବତୀକୋସ୍ତେ ମତାଃ ବୈମାନବୀର୍ତ୍ତୁ । କୋଷାଂ ସ୍ଥିତିଃ ବୈକୁଣ୍ଠେ ସୁରତେ ହରି ଯେଷାଂ ।”

(ପ୍ରକୃତ ଶ୍ଳୋ—୭ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ)

ସଂକଳ୍ପ କଲବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସଙ୍ଗସଙ୍ଗେ ଏହି ପୁଣ୍ୟଞ୍ଚଳ ଆବାହନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହା ପ୍ରେତାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଏକତମ ଅଟେ । ‘ଗଙ୍ଗେ ତ ଯମୁନେ ଚୈବ, ଗୋଦାବରୀ ସରସ୍ବତୀ, ନକ୍ଷତ୍ରେ ପିତୃ ନାବେନ ଜନନସ୍ମିନ ସନ୍ନିଧିଂ ବୁଭୁ ।’ ସରସ୍ବତୀର ନଳ ପବନ; ସେଥିପାଇଁ ସଂକଳ୍ପକାରୀ ସରସ୍ବତୀଙ୍କର ଆବାହନ କରି ହସ୍ତସ୍ଥିତ ନଳକୁ ପବନ କରେ ।

ତେବେ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ସରସ୍ବତୀ ନଦୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସରସ୍ବତୀ ଦେବୀ ଏହି ନଦୀର ରୂପାନ୍ତର କି ନା, ଦେଖାଯାଉ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗଙ୍ଗା ଓ ସରସ୍ବତୀ ନାରାୟଣଙ୍କର ତିନି ପତ୍ନୀ ଥିଲେ । ତିନେ ନାରାୟଣ ଗଙ୍ଗାଙ୍କ ପତି ବିଶେଷ ଅନୁକୃତ ଦେବୀରୁ ସରସ୍ବତୀ ସ୍ୱର୍ଗାନ୍ୱିତା ହୋଇ ପ୍ରମାଣିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ଗଙ୍ଗା ସେଥିରେ ଚୁକ୍ତା ହୋଇ ସରସ୍ବତୀଙ୍କୁ ନଦୀ ରୂପରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଶାପ ଦେଲେ । ସରସ୍ବତୀ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଙ୍କୁ ନଦୀ ହେବାପାଇଁ ସନ୍ତୋଷ ପାଏ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଭାରତରେ ଗଙ୍ଗା ଓ ସରସ୍ବତୀ ନଦୀ ଦୁଇଟିର ଆଦର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(ସ୍ବପ୍ନ ଓ ଶ୍ରୀ—୭ଶ୍ଚ ଅଧ୍ୟାୟ)

ପୁରାଣର ଉପରାଗକୁ ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତରୁ ବୋଧାଯାଏ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ନରାଷ୍ଟ୍ର ନଦୀକୁ ଦେବସ୍ତ୍ରୀର ରୂପାନ୍ତର ମନେ କରୁଥିଲେ । ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସରାଷ୍ଟ୍ର ନଦୀକୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଭାବରେ ସମ୍ବୋଧନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ‘ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣା ବାଣୀ ସୁପ୍ତକ ଧାନ୍ୟା’ ସରାଷ୍ଟ୍ରୀଙ୍କର କଲ୍ପନା ହେଲା କେବେ ? ଏକାଦଶୀ ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କେବେର ଜ୍ଞାନର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଓ ବ୍ରହ୍ମ । କେବେ ପାଠ କଲବେଳେ ସଙ୍ଗସଙ୍ଗେ ଓ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ । ସମାପ୍ତ, ମହାଭାରତର ଚରଣିତା ମଧ୍ୟ ସରାଷ୍ଟ୍ରୀଙ୍କ ଆବାହନ କରିନାହାନ୍ତି । କଥକ ଅଷ୍ଟ, ବ୍ୟାସଦେବ ମହାଭାରତ ଚରଣ କଲବେଳେ ଗଣେଶଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ଗଣେଶଙ୍କ ବ୍ୟଠନ ସେ ଆଉ କାହାରିକି ଲେଖିବାପାଇଁ ଉଚିତ ମନେ କରିନଥିଲେ । ସୁନା ମହାଭାରତ କାଳଯାଏ ବୋଧହୁଏ ଜ୍ଞାନାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସରାଷ୍ଟ୍ରୀଙ୍କର କଲ୍ପନା ହୋଇ ନଥିଲା । ସେତେବେଳେଯାଏ ସରାଷ୍ଟ୍ରୀ ନାମ ଦେବତା ନଦୀପତି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ କିନ୍ତୁ ସରାଷ୍ଟ୍ରୀଙ୍କର ନମ୍ବୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି—
“ଅବିଷ୍ଣୁବ କର୍ତ୍ତୃତାଧର୍ମ୍ୟା ବାମ ପାର୍ଶ୍ବେଷ୍ଟେ ମୁକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିମତା ଧାନ୍ୟା ଦ୍ବିଗାୟା କମଳାଳୟା । ଅବିଷ୍ଣୁବତ୍ ପଶ୍ଚାନ୍ନାଗତା ପରମାୟତା ଏକାଦେଶୀ ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣା ବାଣୀ ସୁପ୍ତକଧାନ୍ୟା । କୋଟି ପୂର୍ଣ୍ଣମ୍ନ ଶେଷାଦ୍ୟା ଶରତ୍ ପକ୍ଷେ ନେତନା,

ହେଁ ଶୁଭାଂଶୁଂଘା ଧାନା ହୋଇରଣ କୁଷିତା । ହସିବା ସୁଦନ୍ତ ବାମା ସୁଦନ୍ତେଂତ
ସୁଦନ୍ତ, ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଶୁଭାଂଶୁଂ ଶାସ୍ତ୍ରାଣାଂ ଦଦୁଷାଂ ଲଳନା ପର । ବାସଧାନ୍ୟା
ଦେବା ପା ନବନାମିଷ୍ଠ ଦେବତା, ଶୁଭସନ୍ନ ସୁଦନ୍ତା ତ ଶାନ୍ତବ୍ରତା ସରସ୍ବତୀ ।”

(ବ୍ରହ୍ମସ୍ତୁତି — ଚୂଡ଼ାୟ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏହି କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ ଲିଖିତ
ହେଲା ଦେବକୁ ଆନୁମାନକର ବିଦ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସରସ୍ବତୀଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ
ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ପ୍ରେମ ଶତକ ପରେ
ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ତେବେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ତ’ଣ୍ଡ ସତ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ
ରୂପେ ପୂଜିତା ହେଉନଥିଲେ ?

କାଳଦାସ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର
ସକ୍ଷୀ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଗୁପ୍ତବଳାମାନେ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ
ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ଵାଧିପତ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ନଗଣ୍ୟ
ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ସେଥି ସତ୍ତ୍ୱେ ସତ୍ତ୍ୱେ ପାଲିଭାଷା ବ୍ରାହ୍ମଣର ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ଶ୍ରୀରାଜ
ପ୍ରାୟ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା । ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଗୁପ୍ତବଳାମାନେ
ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମ ତଥା ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ସାହିତ୍ୟର ପୁନରୁଦ୍ଧାରଣ
ସଂସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । କାବ୍ୟ, ପୁରାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦି ସମସ୍ତ ବିଷୟରେ
ଗୁପ୍ତକାଳ ଭାରତ ସଭ୍ୟତାର ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ସଜାଇଥିଲା । କଥିତ ଅଛି,
କାଳଦାସ ସରସ୍ବତୀଙ୍କଠାରୁ ବରପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କର ନାମରେ
ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେ ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସରସ୍ବତୀଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ
ସ୍ଵରୂପ ଆବାହନ କରି ନମସ୍କାର କରିଅଛନ୍ତି—

“କହ୍ନୁନ ପୁଣିତ ଲୋଚନ ଧାରେ,
ପ୍ରନୟନ ଶୋଭିତ ମୁକ୍ତା ହାରେ ।
ସାଣା ପୁଷ୍ପନ ରଞ୍ଜିତ ହସ୍ତେ,
ଭବବନ୍ଧ ଭରଣା ଦେବା ନମସ୍ତେ ।”

ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଅଦ୍ୟାବଧି ହିନ୍ଦୁର ଘରେ ଘରେ ଘୋଷିତ ହେଉଅଛି ।
କାଳଦାସଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ଅଂଶ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ; ତାହାହେଲେ ଶ୍ରୀଶ୍ରୀୟ
ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସରସ୍ବତୀ ସାଣାପୁଷ୍ପଲହରୀ ବିଦ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସ୍ଵରୂପ ପୂଜା
ହେଉଥିବାର ସମାପ୍ତ ଆନୁମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପାଉଅଛି—ଏହି ବିଷୟ ଭାରତରେ ଏତେ
ପ୍ରସିଦ୍ଧତା ଏବଂ କାଳଦାସ ଓ ସରସ୍ବତୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏତେ କଥା ଶୁଣିବାକୁ
ପାଉ ଯେ, ଜନନୀର ଉପସ୍ଥିତି ଅଂଶଟିକୁ ଅବିଚ୍ଛାଦ୍ୟ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ

ଅବଶ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ଅନୁକରଣ ହୋଇଥିବେ । ରାଜାର ଶିଳ୍ପୀ ପାଣ୍ଡବ୍ୟ ଅଦର୍ଶରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଗୁପ୍ତ କାଳରେ ତାଙ୍କୁ ଲେଖକମାନେ ସେହି ଅନୁକରଣରେ ପରସ୍ପରୀ ଦେଖାକୁ ଜ୍ଞାନାଧିଷ୍ଠାଣୀ ପୃଷ୍ଠ ଅଭାବେ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଯୁକ୍ତ ଅଙ୍ଗେତ ବୋଧହୁଏ । ରାଜାର ଶିଳ୍ପୀ ପଦ ଶ୍ରୀକ୍ ଅନୁକରଣରେ ଦେଖା ଖୋଦନ କରିଥାନ୍ତୁ, ସେହି ଦେଖାକୁ ପରସ୍ପରୀ ନାମ ଦେଲେ କାହିଁକି ? ଆଉ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନାଲେକନା ପୃଷ୍ଠ ଦେଖାଦେଖାକୁ ସ୍ବରୂପ କରିବା ହୁଏ ଆର୍ଯ୍ୟ ଚରନ୍ତ୍ର ପ୍ରମା । ବେଦର ଓ ଏହି ସ୍ବରୂପ ପାଣ୍ଡବ ପ୍ରମାଣ ।

ପରସ୍ପରୀର ସ୍ବରୂପ ପଲ୍ଲବ ଦେଖି ସ୍ବୟଂ ଯାଉଥିଲ, ନାହା କୁଳରେ ବେଦାଦି ଶାସ୍ତ୍ରମାନ ରାସ୍ତି କଣ୍ଠରେ ସେହିପରି ସ୍ବୟଂ ଯାଉଥିଲ । ସୁତରାଂ ପରସ୍ପରୀ ନଦୀ ଜ୍ଞାନର ତଥା କବିତାର ଜନ୍ମଦାଣୀ ପୃଷ୍ଠା-ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦୃଢ଼ସ୍ବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ସ୍ବଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତାବ ନହେବାଦ୍ବାରା ବୋଧହୁଏ ଏହି ଜନ୍ମଦାଣୀଙ୍କର ସ୍ବରୂପ ମୂର୍ତ୍ତି କଲ୍ପିତ ହୋଇନଥିଲା । ଋଦ୍ଧେଷ୍ଠ ସେ କେବଳ ନଦୀ ରୂପରେ ପୂଜିତା ହେଉଥିଲେ । ଗୁପ୍ତବର୍ତ୍ତକ କହୁଅଛନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତାବ ପରେ ଅନେକ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଲ୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଜ୍ଞାନର ଜନ୍ମଦାଣୀ ପରସ୍ପରୀ ନଦୀ ‘ସାତାସୁପ୍ତକହସ୍ତା ପରସ୍ପରୀ’ ଦେଖା ରୂପେ କଲ୍ପିତ ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠା କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ସାତା ସୁପ୍ତକ ହସ୍ତା ପରସ୍ପରୀ ଦେଖାଙ୍କର ନାମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପରସ୍ପରୀ ନଦୀର ନାମ ପରସ୍ପରୀ ହୁଏ । ସ୍ବରୂପର ନିବାସିତା ଏହି ସାତାସୁପ୍ତକ ହସ୍ତା ପରସ୍ପରୀ ରାଜାର ଶିଳ୍ପରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲେ ! ଗୁପ୍ତକାଳରେ ତାଙ୍କର ସମୟକ ତତ୍ତ୍ଵ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ବରୂପରେ ଏହି ସାତାସୁପ୍ତକ ଦେଖାଙ୍କର ଆଦର ବଢ଼ିଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ମାତ୍ର ମାତ୍ର ଶୁକୁ ପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ଦେଖାଙ୍କର ପୂଜା କାହିଁକି ହୁଏ ? ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ (ରାଶେଶ ଶଶ୍ଵ ୪୦ ଅଧ୍ୟାୟ)ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସୃଷ୍ଟି କାଳରେ ତ୍ରୟାଳ ଶକ୍ତି ପାଞ୍ଚ ସ୍ଵରୂପରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଗାଧା, ପଦ୍ମା, ପାଦିନୀ, ଦୁର୍ଗା ଓ ପରସ୍ପରୀ । ପରସ୍ପରୀ ଧବଞ୍ଜ୍ୟା ହୋଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କାମନା କରିବାରୁ ସେ ବର ଦେଲେ, “ମାତ୍ରାୟ ଶୁକୁ ପଞ୍ଚମ୍ୟା ବିଦ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ମେ ତ ସୁଦକ୍ଷ ! ମାନବୀ ଦାନବୀ ଦେବୀ ମୁକ୍ତାୟ ମୁମୁକ୍ଷୁକାୟ ।” ସେହିଦିନୁ ପରସ୍ପରୀ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ (ମାତ୍ରାୟ ଶୁକୁ ପଞ୍ଚମୀ) ଦିନ ପୂଜିତା ହେଉଅଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଉକ୍ତ ପୁରାଣ କହନ୍ତି—“ଆଦୌ ପରସ୍ପରୀ ପୂଜା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେନ ବିନିର୍ମିତା, ଯତ୍ ପ୍ରତୀତୀତ୍ ମୁକ୍ତଶ୍ରେଷ୍ଠା ମୃତ୍ୟୁଂ ଭବତ ପ୍ରଶ୍ଵିତା ।” (ପ୍ରକୃତ ଶଶ୍ଵ-୪୧ ଅଧ୍ୟାୟ) ଉପରୋକ୍ତ ସଂହିତା କଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ ଲିଖିତ ହେଉଥିବାବେଳେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ପରସ୍ପରୀ ଗୁଡ଼ିକ

ଗୁଣେ ପ୍ରଜ୍ଞାତା ହେଉଥିଲେ । ଗୋଧୂପ ଏହି ଦିନ ଚୌଣସି ରୁଷି ଦେବଙ୍କର
ରୂପ କଳ୍ପନା କରି ସମାଗୋଷ୍ଠରେ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସରସ୍ବତୀ ଯେ ଅତି
ପ୍ରାଚୀନ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନଲପ୍ତତାରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଏହାକୁ
ଜ୍ଞାନଦାତ୍ରୀ ସ୍ବରୂପ ପୂଜା କରି ଆସନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥମାନେ ଜ୍ଞାନଲପ୍ତ । ସୁତରାଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ
ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମାସର ସରସ୍ବତୀ ପୂଜା କରିବାକୁ ବ୍ୟାଧି ଅଛି । ଦେବୀଙ୍କର ସେହି
ରୂପ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଭବିଷ୍ୟେ ହୃଦୟରେ ଏକ ଅସ୍ପଷ୍ଟ
ଭାବ ବିଦ୍ୟିତ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନାଲୋକ ପାଇଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଯେହୁପରି ଅସ୍ପଷ୍ଟଭାବ
ଉପଲବ୍ଧିରେ । ବାହ୍ୟଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ରୂପଟି ଜ୍ଞାନର ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ଓ ସରସ୍ବତୀ ।
ସରସ୍ବତୀ ଜ୍ଞାନଲପ୍ତ । ଜ୍ଞାନଲପ୍ତା-ଭାବର ନାମସ୍ବ ଚିହ୍ନ କହିଲେ ତଳେ । ଏହି
ନାମସ୍ବ ଚିହ୍ନର ସ୍ତ୍ରୀରୂପ ସ୍ବରୂପ ସରସ୍ବତୀ ପୂଜା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ
ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଗେସ୍ବ ନାମସ୍ବ ଭାବରେ ଅନୁପାସିତ ହୋଇ ଏହି ଜ୍ଞାନାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ
ଦେବୀଙ୍କର ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗଦାନ କରିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ଜାତି ବିଚାର

ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଇତିହାସ କହନ୍ତି, ପୂର୍ବେ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଏପରି ଚାରୋଟି ଜାତି ଥିଲେ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ସବୁଜାଲେ ଏହି ଚାରୋଟି ଜାତି ମାନ କରି ନିଜକୁ ପ୍ରଥମ ଚିନ୍ତାଚୋଟି ମଧ୍ୟରୁ ବୌଦ୍ଧ ଗୋଟିକର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଦାବୀ କରୁ, ତେଣୁ ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ରବୋଲି କହିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୋହୁଁ । ଅବଶ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ସମାଜର ନିମ୍ନତମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଏ ପ୍ରକାର ଦାବୀ କରିବାକୁ ସାହସ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଚାରୋଟି ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମାଜରେ ଜାତିର ସଂଖ୍ୟା ଶତାଧିକ । ଏହି ଶତାଧିକ ଜାତି ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ନିଜକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବା କ୍ଷତ୍ରିୟ ବା ବୈଶ୍ୟ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଅଳ୍ପ କେତେକ ନିଜକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ସମାଜର ଏଭଳି ପ୍ରଗତି ପ୍ରତି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଦୌ ଉତ୍ସାହ ନାହିଁ । ବରଂ ସମାଜର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଉଚ୍ଚ ବଂଶଜ ବୋଲି ଦାବୀ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଦେଶର ସମୁଦ୍ର ତଳାଂଶ ଫଳିତ ବୋଲି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ । କାରଣ ଯାହାର ଅଭିଳାଷ ଯେତେ ବଡ଼, ତାହାର ଅନୁରୂପ ଗୁଣ ବା ଯୋଗ୍ୟତା ଦେଖାଇବାର ଚେଷ୍ଟା ତେଜେ ବେଶି ହେବା ଫଳବଦ୍ଧ । ଫଳତଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶବାସୀ ଯଦି ନିଜଠାରେ ଦାବୀକୃତ ଉଚ୍ଚବଂଶର ଆଦର୍ଶମାନ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଜର ଚରମ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିଛି, ତାହାହେଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କଳ୍ପସିତ ସମାଜ ଯେ ଅତିରେ ସ୍ଵୟଂ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହାକାଶସ୍ଥ ମହୋଦୂତ ହେବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ଵରୂପ, କେହି ଯଦି ନିଜକୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ କହନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଗୁରୁବାକୁ ହେବ ଯେ ସେ କ୍ଷାତ୍ର ଗୁଣର ଆଦର କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଯେ ପ୍ରକାର ଚରମ ଓ ବ୍ୟବହାର କ୍ଷତ୍ରିୟ ପକ୍ଷରେ ଅଗୋଚରସ୍ଥ, ତାହା ପରିତ୍ୟାଗ କରି କ୍ଷାତ୍ର ଚରମର ଅନୁଶୀଳନ କରିବା ତାଙ୍କର ଫଳବଦ୍ଧ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏଭଳି ଚରମ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଦ୍ଵାରା ସମାଜ ତଥା ଦେଶର ସମୁଦ୍ର ମଙ୍ଗଳ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ।

ରତ କେତେକ ବର୍ଷ ହେଲା ବାରିକୁ ଜାତିର ଲୋକମାନେ ସର୍ବ-ସମିତ କରି
 ଦଳଗତ ଭାବରେ ନିଜ ଜାତିର ଉନ୍ନତି ନିମନ୍ତେ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ କରୁଛନ୍ତି । କଣ୍ଠେ ଓ
 ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନାରେ ନିଜ ନିଜକୁ ଶକ୍ତି ସ୍ୱ ବୋଲି କହୁ ଜାତିଗତ ସମିତିମାନ ଗଢ଼ିଛନ୍ତି ।
 ଏପରିକି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଆପଣାକୁ ଇତିହାସପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୋପାଳ-
 ବାଦେଇ ଓ ଗୋପାଳ ବଂଶର ବଂଶଧର ବୋଲି ଦାବୀ କରନ୍ତି । ଗୋପାଳମାନେ
 ଦୁର୍ଜାତ ବୈଶ୍ୟ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇ ଉପକ୍ରମ ଦେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ।
 ବାହୁମାନେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଓ ସମୟେ ସମୟେ ନିଜ ଜାତିର ଉନ୍ନତି କଲେ
 ଦଳଗତ ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଯାକପୁର ସର୍ବଭାରତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ
 କଣ୍ଠେ ନବ, ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା ଶକ୍ତି ସ୍ୱ, ଗୋପାଳ ସର୍ବ ଏହି ଉପକ୍ରମ-
 ଅନୁଷ୍ଠାନ ଯୋଗଦାନରେ ଗୁଲୁଛନ୍ତି । ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନାରେ ଏ ଦେଶର ଗଜା ଓ କମିତାର
 ମାନକୁ ସୁଜାତ ବୋଲି ମନେ କଲେହେଁ ଆସ୍ଥାଭିମାନର ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ୱ ଦେବା ଦ୍ୱାରା
 ସେମାନଙ୍କ ଯାହାନ୍ତା ଓ ହୋଇଥିବା ଲାଭ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ସେମାନଙ୍କ
 ସର୍ବକୁ ବଞ୍ଚିଥିବା ପଦ୍ଧତିର ସ୍ୱରୂପ ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା ସର୍ବ ନାମ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଜାତି-ସଙ୍ଗମାନେ ଯଦି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଭବିଷ୍ୟ
 ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସେମାନେ ଶାନ୍ତିର ସ୍ୱପ୍ନ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଯଦି
 ବାରିକୁ ଜାତି ପଦ୍ଧତିର ବିଦ୍ରୋହୀୟ ହୁଅନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସମାଜର ତଥା ଦେଶର
 ଆଶୁ ଅଧ୍ୟାପନା ଏକମାତ୍ର ପଦ୍ଧତି । ଦୁଇର ନିଆ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ
 ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ ମଧ୍ୟରେ ଯଦି ଓ ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା ମଧ୍ୟରେ, ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା ଓ ଗୋପାଳଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ
 ଜାତିଗତ ଘୃଣା ବା ବିଦ୍ରୋହ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିଜକୁ ଉଚ୍ଚ ମନେକରିବା
 ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟକୁ ନୀଚ ବୋଲି ଘୃଣା କରନ୍ତି, କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ,
 ଅନ୍ୟର ଉଚ୍ଚ ଆକାଂକ୍ଷା ପ୍ରତି ବାଧା ଜାତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହୁଅନ୍ତି ।
 ଗୋପାଳମାନେ ବୈଶ୍ୟ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇ ଉପକ୍ରମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା
 କରିବାର ଦେଖି ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନାରେ ସେମାନଙ୍କ ସହଜ ମାର୍ଗପଥ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବାକୁ
 ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଛନ୍ତି । ଏହାର ଏକମାତ୍ର ତାରଣ ଯେଉଁମାନେ ଏପରି କରୁଛନ୍ତି
 ସେମାନେ ଜାତି ନିରାପତ୍ତି । କିଏ ଆଦୌ ଗୁରୁ ନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସ
 ଯେ, ଭଗବାନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଆଦି ପୁରୁଷଙ୍କୁ ନିଜ ପୁରୁଷ ବୋଲି ଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
 ଜାତି ନାମଦେଇ ନିଜ ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନେ ଏତିକି ମାତ୍ର ଭାବନ୍ତି ନାହିଁ ଯେ,
 ପୂର୍ବ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତିସ୍ଥାପନା ଏହି ଗୁରୁଗୋଷ୍ଠି ଜାତି ସର୍ବ ସ୍ଥଳେ
 ଅତି ଏକତରୁଣୀ ଜାତି ଆସିଲେ କେଉଁଠାରୁ ? ଭଗବାନ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ନୂଆ ନୂଆ
 ଜାତିର କଲ୍ପନା କରି ସେହି ନାମଧାରୀ ଜଣେ ଜଣେ ଧର୍ମପୁରୁଷ ଗଢ଼ି ସମାଜକୁ
 ପଠାଇ ଦେବା ଦ୍ୱାରା ଜାତିର ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିଯାଉଛି କି ?

ତଥ୍ୟ କଥା, ସମାଜର ସୁଦୀର୍ଘ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ଆଜିକାଲିର ଚଳଣିର ଶ୍ରେଣିକ ନିୟମରେ ଘଟଣାଚକ୍ରରେ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପୁରୁଷ ଆର୍ଥିକ ସମାଜରେ ଦେବପକ୍ଷ, ଯୁଦ୍ଧ, କୃଷି, ବଣିଜ୍ୟ ଓ ମନୁଷ୍ୟର ସୁଖ-ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ପାଇଁ ଲେଡ଼ା ସେବାସଂକ୍ରାନ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ଅବଶ୍ୟକତା ଦେଖି ପୂର୍ବାଭିମାନେ ଗ୍ରାହ୍ୟ, ଶ୍ରମିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଏହିପରି ରୁଗ୍‌ରୋଜି ଜାତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟର ସୁବନ୍ଧୋପସ୍ଥ କରିଲେ । ଯଥାର୍ଥ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ ଲେଖନୀରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାତି ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ ହେଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଚିନ୍ତାମାନୁଷ୍ଠାନ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମାଜରେ ଏ ପ୍ରକାର ନିୟମର ଫଳ ଭଲ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସମାଜରେ ଥରେ ଯେତେବେଳେ ଭିନ୍ନକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଜାତି, ଏହି ମାନ ଅନୁସୂଚି ହେଲା, ରକ୍ଷଣଶୀଳ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ମନ୍ଦିର ଅପରାଧଦ୍ୱାରା ଭଲ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସଂଗଢ଼ିତ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଏହାହିଁ ଆଜି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସମାଜରେ ଏହି ଜାତିର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

ପରସ୍ପର ବିଦ୍ୱେଷ ଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ ଜାତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ମୌଳିକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ, ତାହା ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଜଣାଯାଏ । ଆଜି କେତେ ଦାଣ୍ଡି ଗଡ଼ୁଛନ୍ତି, ପଥର କାଟୁଛନ୍ତି, ଲୁଗା ବୁଣୁଛନ୍ତି, ଅଳଙ୍କାର ଗଢ଼ୁଛନ୍ତି, ଇତ୍ୟାଦି । ଏସବୁ ସମାଜର ସେବା ସଂକ୍ରାନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ । ପୁରୁଷ ଯେତେବେଳେ କେବଳ ଗ୍ରାହ୍ୟ, ଶ୍ରମିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଏହି ରୁଗ୍‌ରୋଜି ଜାତି ସଲେ, ତେବେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ କେବଳ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମାଜ ସେମାନଙ୍କୁ କୁମ୍ଭାର, ପଥରୀ, ଚନ୍ଦ୍ରୀ ଓ ବଣିଆ ଲକ୍ଷ୍ୟାତ୍ତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାତି ନାମ ଦେଇ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ କରିଦେଇ ଦେଶରୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟଭାବ ଦୂର କରିଅଛି ।

କାଳକ୍ରମେ ସମାଜରେ ବହୁ ଜାତିର ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରାୟ ଛଅ ଶତ ବା ସାତ ଶତ ବର୍ଷର ପ୍ରାକ୍‌କାଳ ଯାଏ ଏକ ଜାତିର ଲେଖେ ଅନ୍ୟ ଜାତିର ବ୍ୟବସାୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଉକ୍ତ ଅନ୍ୟ ଜାତିରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାତିର ଲେଖନୀରେ ସମାଜରେ ନଥିବା କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଅକାରରେ ପ୍ରଚଳିତ ସେବା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବ୍ୟବସାୟ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରି ନୂତନ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ । ଆମ୍ଭ ଦେଶର କରଣ ଓ ଖଣ୍ଡାୟତ ଜାତି ଏହାର ଉଦାହରଣ । ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଏ ଦୁଇ ଜାତିର ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ତେଣୁ, ସାମାଜିକ ସଂଗଢ଼ିତା ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମତ ଜାତିର କୌଣସି ବାସ୍ତବିକ ଜାତିର କର୍ତ୍ତା ଓ କାର୍ଯ୍ୟକୁ

ଅବଳମୁନ ଚର ସୁଦ୍ଧା ଉକ୍ତ ଉକ୍ତ ଜାତିରେ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଶି ପାରୁନଥିଲେ, ଏହା ମାନବୀୟ ହେବ । ଆମ୍ଭ ଦେଶରେ କେତେକ ବଳରାମଗୋଷ୍ଠୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ବୈଶ୍ୟଙ୍କ ପରି ଗୁପ୍ତକାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ମଧ୍ୟ ତାହା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିରେ ଅତ୍ୟାବଧି ମିଶି ନପାରି ସେହି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୀଚସ୍ଥାନ ପାଇଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସମାଜର ଏତାଦୃଶ ବ୍ୟବହାର ସାମାଜିକ ସଂକ୍ଷୁଦ୍ଧତା ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାପରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି ।

ସୁଲଭା ଜାତି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜନସ୍ଥ ନୁହେଁ । ତାହାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଦି ବା କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଜାତିର ଲୋକେ ମୂଳରେ ଏକ । କେବଳ ବ୍ୟବହାରର ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେତୁ ସାମାଜିକ ନିୟମରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ବଢ଼ିଲା ଜାତି ବୋଲି ପରିଚିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଜାତି ସମୁଦାୟ ଆଦମ ନାଭର ଅପବ୍ୟବହାର କରି ସମାଜ କାଳକ୍ରମେ ଗୁଣଗୋଟି ଜାତି ସ୍ଥାନରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି କଲା । ତଥାପି ସମାଜର ନୀତି ଉଦାର ଥିବାଯାଏ ଏକ ଜାତିର ଲୋକେ ଅନ୍ୟ ଜାତିରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାମାଜିକମାନଙ୍କର ମୂଢ଼ତା ଯୋଗୁଁ ସମାଜର ନୀତି ସଂକ୍ଷୁଦ୍ଧ ହେବାପରେ ଆନୁମାନେ ସମାଜ ପ୍ରଚଳିତ ଜାତିଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଧିସୃଷ୍ଟି ବୋଲି କଲ୍ପନା କରିଅଛୁ । ଅବଶ୍ୟ ଅଳ୍ପ ମଧ୍ୟ ନୂତନ କାର୍ଯ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନୂତନ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଓ ବେଳେବେଳେ କୌଣସି କୌଣସି ଜାତିର ସମ୍ମୁଖ ଲାଭ ଯାଉଛି । ଏସବୁ ବିଷୟ ଅଲୋଚନା ତଳେ ବୋଧହୁଏ ଆନୁମାନେ କୌଣସି ଜାତି ପ୍ରତି ତାତ୍ତ୍ୱିକତା ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିରର୍ଥକ, ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ମାତ୍ର ।

ଅଳ୍ପ ଆନୁମାନଙ୍କ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ସମାଜ ଏକ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ଜାତିରେ ମିଶାଇବାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ପ୍ରକୃତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୁଣ୍ଡ, ବାହୁ, ଉରୁ ଓ ପାଦରୁ ଯେଉଁମାନେ ଜାତ ହେଲେ, ସେମାନେ ସ୍ୱରୂପାନୁକ୍ରମେ ଯଥାକ୍ରମେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଷଡ଼ି ସ୍ତ୍ରୀ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ହେଲେ । ଏହି ଆପ୍ତବାକ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କେହି ଜନ୍ମ ସ୍ଥଳରୁ ବଢ଼ିଲା ଜାତି କଲ୍ପିତ ହୋଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି, କେବଳ ଜନ୍ମପରେ ପ୍ରସ୍ତାବର ଅଙ୍ଗ ବିଶେଷ ଯେନ ବଢ଼ିଲା ଜାତିରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଯଦି କାହାର ଅଜବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ଯେ, କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ କୌଣସି ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ଜଣେ ଚରମୁଣ୍ଡ ପୁରୁଷ ତପି ଏକ ସମୟରେ ଗୁଣ ମୁହଁରେ ଶୁଣାସ୍ତ୍ରକାର ବେଦ ପଢ଼ୁପଢ଼ୁ

ସ୍ବର ମୁହଁରୁ ସ୍ବର ପ୍ରକାର ବେଦ ପଡ଼ି ପଡ଼ି ସ୍ବରନଶ୍ରୀ ଦ୍ରାଘତା ବାହାର ପଡ଼ିଲେ, ତାହା ହେଲେ ସେ ଭଲ କଥା । ମାତ୍ର ତାହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀର ଚତୁଃପ ଅର୍ଥ ହୋଇ ନପାରେ ।

ସମାଜର ସଂସ୍କାରପ୍ରସାରେ ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ନଥିବା ସମୟରେ ଦେବପାଠ ଆଦି ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ମୁଖଦ୍ବାରା ନିଷାଦିତ ହେଉଥିଲା ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ସମାଜର ମୁଖ ସ୍ବରୂପ ଥିଲେ । ତଥା ଯେଉଁମାନେ ବାହୁ ଶରୀରକୁ ଗଣା କଲପରି ସମାଜକୁ ଶତ୍ରୁ ହସ୍ତରୁ ରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ସମାଜର ବାହୁ ସ୍ବରୂପ, ଯେଉଁମାନେ ଜଙ୍ଗ ଶରୀରକୁ ଠିଆ କଲପରି କୃଷି ଓ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ବାରା ସମାଜକୁ ଠିଆ କରାଉଥିଲେ ସେମାନେ ସମାଜର ଉରୁ ବା ଜଙ୍ଗ ସ୍ବରୂପ ଓ ଯେଉଁମାନେ ପାଦ ଶରୀରର ନିମ୍ନତମ ସ୍ଥାନରେ ରହି ନିମ୍ନତମ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ସେବା କଲପରି ସମାଜର ଗତି ଚାର୍ଯ୍ୟମାନ ତର ସମାଜକୁ ସେବା କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ ସମାଜର ପାଦ ସ୍ବରୂପ ହେଲେ । ତେଣୁ ଦ୍ରାଘତା, ଷଡ଼ିୟୁ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶତ୍ରୁଞ୍ଜର ଅର୍ଥାତ୍ ସମାଜରେ ଦେବପୂଜା, ବେଦପାଠ, ଯୁଦ୍ଧ, କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିବା ଲୋକଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଯଥାକ୍ରମେ ଚଳିତ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ବରୂପଙ୍କର ମୁଖ, ବାହୁ, ଉରୁ ଓ ପାଦ ବୋଲି କଲ୍ପିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆଜି କହୁ ଜାତି ବିଶିଷ୍ଟ ସମାଜରେ ଲୋକେ ଜାତିର ପ୍ରକୃତ ମର୍ମ ନ ବୁଝି ଏହାକୁ ନିଜ ନିଜର ଜନ୍ମଗତ ଅଧିକାର ବୋଲି ନେଇ କରନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ ଦୈବିକାକୁ ଗଲେ କୃଷିର ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଜି କାହାରିକୁ କୌଣସି ଜାତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ; କାରଣ ଦ୍ରାଘତା ନାମଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ବାଣିଜ୍ୟ, ଷଡ଼ିୟୁ ନାମଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି କୃଷି ଓ ବୈଶ୍ୟ ନାମଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ସେବାକାରୀ କରୁଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ କେବଳ ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାୟ ନାମ ଧରି ଅମୂଲ୍ୟ ଗର୍ବ କରୁଛୁ ମାତ୍ର ।

କୌଣସି ଜାତିର ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ସେହି ଜାତିର ଗୁଣାବଳୀର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଲୋକେ ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ଯେ ଯେଉଁ ଜାତି ବୋଲି କଲ୍ପିତ ହୋଇ ପୃଷ୍ଠି ହୁଅନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠିର ଯଦି ଏହି ମାତି ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଉତ୍ତରୀନ କେବଳ ସ୍ବରତ ବର୍ଣ୍ଣର ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ଏହି ମାତି ପ୍ରୟୋଗ କଲେ କି ? ପୃଥ୍ବୀର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେଶ ବା ସମାଜରେ ଏଭଳି ମାତିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ଜାତିର ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କଠାରେ ଯେ ତାଙ୍କ ଜାତୀୟ ଗୁଣର

କଳ୍ପ ଯେବାୟାଏ, କାହା ମାନବକୁ ହେବ । ସାଧାରଣତା ବଢେଇବ ପୁଅ
 ଭଲ ନାଶର ହୁଏ, ଶୁଣିବ ପୁଅ ଭଲ ଚଷା ହୁଏ, ବ୍ରାହ୍ମଣର ପୁଅ ବ୍ରାହ୍ମଣ
 ଗୁଣ ଦେଖାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏକ ଜାତିର ଲୋକେ ଅନ୍ୟ ଜାତିରେ
 ପରିଣତ ହେବାକୁ ସୁବିଧା ଅଛି, ତେବେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଜାତି ପାଇଁ
 ବଦଳ ପଡ଼ୁନଥାନ୍ତେ । ସ୍ଥଳ ବା ସମୁଦ୍ର ବିଶେଷରେ କୌଣସି କୌଣସି ପରିବାର
 ସେପରି କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ କୌଣସି ଜାତିର ଲୋକେ ବଡ଼ ବର୍ଣ୍ଣାବ୍ୟୁ
 ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ସେହି ଜାତିର ଗୁଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଲ୍ପବେଶି ଅନୁଶୀଳନ କରୁଥିବା
 ତାଙ୍କରୁ ଉଦ୍ଭବ୍ୟ ଜାତିଗତ ଗୁଣୋକ୍ଷିପ୍ତ ଦେଖାଯିବା ସାଧ୍ୟବଳ ।

ଜାତି ସମୂହେ କେତେକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଅସ୍ଥିମହାଗତ
 ହୋଇଥାନ୍ତୁ । ଫଳରେ ଆତ୍ମୋପାଦେ ପ୍ରକୃତ ମର୍ମ ବୁଝି ସୁଦ୍ଧା ନ ବୁଝିଲ ପରି
 କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଏ ଭ୍ରାନ୍ତ ଉପରୁ ମୁକ୍ତ ନ ହେବା ଯାଏ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ
 ସମାଜ ତଥା ଦେଶର ମଙ୍ଗଳ ଅଟନ୍ତୁ । ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ
 ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସାହସ ନେଡ଼ା । ସାମାଜିକମାନେ ଦେଶର ମଙ୍ଗଳ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସାହସର
 ପରିଚୟ ଦଅନ୍ତୁ ।

ସାମାଜିକ ସେ କୌଣସି ନିୟମର ମୂଳରେ କିଛି ନା କିଛି ଆବଶ୍ୟକତା
 ଥାଏ । ସେହି ଆବଶ୍ୟକତା ଦ୍ଵାରା କରାଯାଉଥିବା ନିୟମ ସାମାଜିକ-
 ମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । କିନ୍ତୁ ନିୟମ ବ୍ୟାପନ କରୁ ନରୁ ଯଦି କୌଣସି ନିୟମ
 କାଳକ୍ରମେ ଅପବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଉପସ୍ୟ ଫଳ ଜନ୍ମାଏ, କାହାହେଲେ ସେଥିପାଇଁ
 ପ୍ରଥମ ଉପସ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଡୋସି କରିଯାଇ ନିପାରେ । ଦେଶ ତଥା ସମାଜର
 ତତ୍ତ୍ଵମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମାଜର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ସମାଜର
 ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଣ୍ଟିଦେଇ ସାମାଜିକ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ହୁଏ, ସମାଜର ମୂର୍ଖତା
 ପରିଣତକାରୀ ଯେ ବଢ଼ାବନ୍ଧୁ କରୁଥିଲେ, ତାହା ବେଳେ ତେବେତେବେଳେ କାହିଁକି
 ଅନେକବର୍ଷ ଯାଏ ଭଲ ଫଳ ଦେଖାଅଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଲୋକେ
 ଜାତି ଅନୁସାରେ ମୂଳ କାରଣଟି ଭୁଲି ଯିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜର ମୁଖ୍ୟ
 ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନିଃସର୍ଥ ଲୋକପ୍ରୀତି ଗୁଣ ଗ୍ରାସିତ ଭବରେ ଆତ୍ମନିରାଶ ଓ ଆତ୍ମ
 ଗୌରବ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେଲେ, ତେବେତେବେଳେ ଅମ ସମାଜରେ ଜାତି ଅନୁସାରେ
 ଅପବ୍ୟବହାର ଆବଶ୍ୟକ ହେଲ ଓ ସକାଳୁ ଦାନ୍ତକାଠି ଲୁଚିବାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ
 କରି ରାତିରେ ବିଛଣା ଘେନି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୈନନ୍ଦିନ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ସଂଗଣ
 ମୌଳିକ ଶୁଣକାନ୍ତର ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶୃଙ୍ଖଳା ବା ଅଶୃଙ୍ଖଳା
 ସୃଷ୍ଟି ସାମାଜିକ ଜାତି ଜଳିତ ହେଲେ । ସମାଜର ନିୟମବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ
 ମଧ୍ୟ ଜାତିଗୁଣକୁ ଉଚ୍ଚତମ ଉପାଦାନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଉତ୍ତୁକ ସମୂହେ

ନାନାବିଧ କାଳ୍ପନିକ କାରଣମାନ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସୁବିଶ୍ୱାସ ଆଦିରେ ଫଳନ କଲେ । ଫଳରେ କାଳକ୍ରମେ ଅନୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅବୈଧ ଭେଦମତ, ସନ୍ଦର୍ଭିତା ବଦ-ମୂଳ ହେଲା ।

ଅନୁମାନଙ୍କର ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଏକାଦଶ ସାମାଜିକ ଅବର୍ଜନା ପକାଶେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ତାହା କରିବାର ଅନୁମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଅଛି । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ପ୍ରଥମ ଦିନରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାହାର ନିୟାମକ । ସମାଜର ମଙ୍ଗଳ କାମନାରେ ପ୍ରଥମେ ସେହିମାନେ କାଳନାଦର ବ୍ୟାଧି କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଚଳିତ କାଳ ସୂର୍ଯ୍ୟବ୍ୟାସ ସମାଜଙ୍କର ମୁଖାପେକ୍ଷୀ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଯେତେବେଳେ ମୌଳିକ କାଳନାଦ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ସମାଜରେ ପଶ୍ଚେର ବଦୈଷ୍ଟ ରାଜାପଲ୍ଲୀ ଶତଶତ ସନ୍ଦର୍ଭିତ କାଳର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ବସିଲା, ତେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତହିଁର ଗାତ୍ର ପ୍ରତିବାଦ କରିବା ଉଚିତ ଥିଲା । ଅନୁମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାହା କରିଥିଲେ କାଳ ରାକ୍ଷସ ସମାଜକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପାରିନଥାନ୍ତା କିମ୍ବା ଆଜି ସମାଜ ଉନ୍ନତ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ମାତ୍ର ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାଜର ସେବକକୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କରି ନିଜେ କେବଳ ଧର୍ମ ଚକ୍ରରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ସମାଜର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରୁଥିଲେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣର ବଂଶଧର ଅର୍ଥାଧିକାର ଲିପ୍ତା ଓ ଭେଦମତର ସହାୟକ ହୋଇ ଧର୍ମପାତ୍ର ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲାଗିଲା କାଳର ଉପସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅଭିମତ ଭିନ୍ନତାମାନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଏକ କାଳର ଲୋକ ଅନ୍ୟ କାଳର ଉପଯୋଗୀ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକଲେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରତି ପାସ୍ତୁରୀଶ୍ରୀତର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ଧର୍ମ ନାମରେ କାଳ-ନାଦ ସମୁଦାୟ ଯେଉଁ ଭ୍ରାନ୍ତଧାରଣା ସମାଜରେ ଉପସ୍ଥାପନ ପ୍ରକାରେ ପ୍ରବେଶ କଲା, ତାହା ଆଜି ସମସ୍ତଙ୍କର ଅସ୍ଥି ମହାଶୟ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସଞ୍ଜ୍ଞାଶୂନ୍ୟ କରିଅଛି । ନିଜେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେହି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଭର । ବ୍ରାହ୍ମଣ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣେତର କାହାଣୀକୁ କାଳର ପ୍ରକୃତ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇଦେଲେ ସେ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସୁବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରକ୍ରିୟାବ୍ୟାପୀ ଭାବରେ ବାରେ । ତେତେକ ବାକ୍ୟର ଯାହା ସରଳ ଅର୍ଥ, ତାହା କଦାପି ସତ୍ୟ ହୋଇ ନଥାଏ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ ନାମରେ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତି ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବା ପାଇଁ ଦାବୀ କରେ ଓ କେତେକ ବାକ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝାଇ ଦେଲେ ସେ ତାହା ବୁଝି ସୁଦ୍ଧା ତଦନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଲେ ଧର୍ମନାଶ ହେବ ବୋଲି ଉପାଦେଇ । 'ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗରୁ ବିଭିନ୍ନ କାଳ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ' ଏ କଥାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଶୁଣି ଅନେକ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତି କରନ୍ତି ଯେ ଧର୍ମର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଲେଖା ଅଛି, ତାହାକୁ ଅନ୍ଧରେ ଅନ୍ଧରେ ଅନ୍ଧକାରରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ନି ହେବ । କାଳନାଦ ମଧ୍ୟରେ ବଦୈଷ୍ଟ

ଲୋକ ସ୍ତବ୍ଧତା ଓ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରବେଶ କଲବେଳେ ଅବଶ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏ ଭେଦଭାବ ଅନୁଭବ ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଆଜି ଚତୁର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତି ଅନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ ଅନ୍ତକାରରେ ରହି କେବଳ ଚନ୍ଦନ ଓ ଉପସାଳ ଧାତେ କରି ଅନ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ଗୃହରେ ପୌରୋହିତ୍ୟାଦି କରିବାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ କରି ଧର୍ମାବରଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ଜାତିର ଅର୍ଥ ପ୍ରକୃତରେ ଯାହା, ତାହା ବୁଝାଇଦେଲେ ସେହିମାନେ ହିଁ ଧର୍ମ ନାମରେ ଲୋକ ପ୍ରତିବାଦ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିକୁ ଚିରସ୍ଥାୟୀ କରିବା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ଆଜି ଯେଉଁ ଜାତିସନ୍ତତି ହେଉ ସମାଜର ରକ୍ତପାନ କରୁଛୁ ତାହାର ଅବସ୍ଥା ବ ପାଇଁ କିଏ କେତେ ପରିମାଣରେ ଦାୟୀ, ସେ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଆମ୍ଭେମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତି ସମ୍ବନ୍ଧେ କେତେକ କଟୁତଥ୍ୟ କହିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଅଛୁ । ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆମ୍ଭମାନେ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରିବାକୁ ଯେ, ଯେଉଁ ଗୌରବ ଦେଖି ଆଜି ହିନ୍ଦୁ ଭାରତ ପାଇଁ ପୃଥ୍ବୀରେ ସମ୍ମାନିତ ହେଉଅଛି, ସେ ସବୁରେ ଅଧିକାଂଶ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିର ଶାସନାର ଫଳ । ଆଉ ପୁରବ ମଙ୍ଗଳକାମୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଦାସର୍ବଦା ଦେଶ କଥା ସମାଜର ମଙ୍ଗଳ ଚିନ୍ତା କରି ପବିତ୍ର ପ୍ରାଣରେ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିଲେ, ଜନ୍ମରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବଶ୍ୟତ ଅର୍ଥାତ୍ ଜାତି ବିଭାଗ ଗୋଟିଏ । ଯେଉଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବଶ୍ୟତ ବା ଜାତି ବିଭାଗ ପ୍ରଥମାୟାରେ ପୋଲର ମଙ୍ଗଳ ଶାସନ କରିଥିଲା ଓ ଯେଉଁ ନୀତି ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ସର୍ବସ୍ତରରେ ସମସ୍ତ ଦେଶରେ କଳାଶକର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୁଅନ୍ତା, ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରବ ବ୍ରାହ୍ମଣ କେବଳ ଅଜ୍ଞାନତାବଶତଃ ତାହାର ଅବ୍ୟବହାରରେ ସଦାସର୍ବଦା କରିଛୁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେମାନେ ସମାଜରେ ମୂର୍ଖ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିର ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ନିରା କରି ନପାଉ । ମସୃତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଲ୍ପିତ ହୋଇଥିବା କୌଣସି ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରରେ ଅପବ୍ୟବହାର ଦେଖି ଆମ୍ଭେମାନେ ମୂଳ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୋଷାଭେଦ କରିବା ଅନୁଚିତ । ସୂକ୍ଷ୍ମତଃ କେବଳ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବଶ୍ୟତ ଅର୍ଥରେ ଜାତି ବିଭାଗ ସମାଜରେ ରହିବା କଲ୍ୟାଣକର; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଜାତିସ୍ତ୍ର ଲୋକଙ୍କ ଦୃଢ଼ତାରେ ଏହି ଭାବ ସଦାସର୍ବଦା ଜାଗ୍ରତ ରହିବା ଉଚିତ ଯେ, ସମସ୍ତଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟ ଏକ ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଅନୁପାରେ ସମସ୍ତେ ସମାଜର ସୁବିଧାର୍ଥୀ କରିପାରନ୍ତି । ଆମ ସମାଜର ଜାତିଗୁଡ଼ିକ ଏହିଭାବ ଭୁଲି କର୍ତ୍ତାମାନ ପକ୍ଷେରୁ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ମନେକରି ପରସ୍ପରର ନିନ୍ଦା କରୁଅଛନ୍ତି ।

କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ଶ୍ରେୟ ଦ୍ୱାରା ସମାଜର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୁଶୀଳ ହେବାର କଥା । ଏହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବଶ୍ୟତ ହେଉ ପକ୍ଷୀପ୍ରଧାନ ଭାରତରେ ପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିକ ଆବହମାନକାଳରୁ

ଅବସ୍ଥାନ ଭବରେ ଚଳି ଆସୁଅଛୁ । ସମ୍ଭାରରେ ଚଳିବାପାଇଁ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚାହିଁ
ଆବଶ୍ୟକ, ସେହି କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଣ୍ଡିରେ ପୁଅକ୍ ପୁଅକ୍
ବ୍ୟକ୍ତି ଥାନ୍ତି । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ଵାରା
ପାହାନ୍ତି କରିନ୍ତି । କେହି ଜଣେ କେବଳ ନିଜ ଜାତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଚାହିଁ କରି
ଚଳିପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗାଣ୍ଡି ଭାବସ୍ଵରୂପ ଜାତିଭେଦ ଆଜି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର
ପକ୍ଷୀକୁ ନଷ୍ଟ କରିଅଛି । ଯଦି ପକ୍ଷୀବାସୀ ଫଳସ୍ତେ ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ଓ କେବଳ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟାନୁରୋଧରେ ପୁଅକ୍ ପୁଅକ୍ ଜାତିନାମ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ବୁଝି-
ଆସି, ତାହାହେଲେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷୀ ସବୁ ସ୍ଵର୍ଗଭୂମ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଭଗବାନ
ସତେ ବଞ୍ଚି ନୁହେଁ ହେଉଁ ସମାଜରେ ସାମ୍ୟ ଭାବ ଆଣିବେ, ଏହା ସମ୍ଭବରେ ବିଶ୍ଵାସ
ହେଉନାହିଁ ।

ଯଦି ସମାଜର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼େ,
ତାହାହେଲେ କେହି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେଇସ
ପାଇଁ ଭାରତରେ ଜାତି ମାନର ସୃଷ୍ଟି । ତାହାର ଫଳରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ
ବିଷୟରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । କାରଣ କେହି ସୁରୁଷ୍ଟାନୁକ୍ରମେ କୌଣସି
କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଦକ୍ଷତା ଲାଭ କରିବା ସ୍ଵାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ସୁରୁଷ୍ଟାନୁକ୍ରମେ ଏକ
କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ବର୍ଗର ତାହାର ଯଦି ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଦୈବଦତ୍ତ
ଶକ୍ତି ଥାଏ, ତାହାହେଲେ ସେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଇଚ୍ଛୁ । ବିଶେଷତଃ ଆଧୁନିକ
ତ୍ୟଂସାସ୍ତ୍ର ଯୁଗରେ ତାହାଶକ୍ତି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାରୁ ହେତୁ କବିନା ଇଚ୍ଛୁ
ବା ସମ୍ଭବତଃ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଆମ ସମାଜର ଜାତିମାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏତେ-
ଦୂର ସଙ୍ଗାଣ୍ଡି ହୋଇ ପଡ଼ିଲା ଯେ, ସେ ଲୋକମାନଙ୍କ ସ୍ଵଭାବିକ ମନୋବୃତ୍ତିର ପ୍ରଧାନ
ଅନ୍ତରାସ୍ତ୍ର ହୋଇ ଠିଆ ହେଲା । ଅର୍ଥମତି ହସାବରେ ମଧ୍ୟ ଏଭଳି ସାମାଜିକ
କୁସଂସ୍କାର ଭଲ ନୁହେଁ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଆଶା କରୁ, ଜାତି ଜନସଂଖ୍ୟା କ'ଣ ଓ ତାହାକୁ କି ଅର୍ଥରେ ସମାଜ ଗ୍ରହଣ
କରିବା ଇଚ୍ଛୁ, ତାହା ଆତ୍ମମାନେ ବୁଝାଇ ଦେବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛୁଁ ।
ଆଜିକାଲି ଲୋକେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ 'ଜାତି' କଥାଟାକୁ ବୁଝନ୍ତି, ତାହା କେତେଦୂର
ଠିକ୍ ଓ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ନା ଅନିଚ୍ଛୁବର୍ତ୍ତୀ, ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କର ଭାବିବା ଇଚ୍ଛୁ । ଭଗବାନ
ନବଜନ୍ମମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆକାର ପ୍ରକାର ଓ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ସେହି ଜନ୍ମ ହେଲା
ପରି ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଲୋକେ ମିତ୍ରା ଧର୍ମ ନାମରେ ପକ୍ଷେଇକୁ ଭଜିବା ବିଶେଷ ମନେ
କରିବା ଧର୍ମସ୍ତ୍ରୀ ଗର୍ବିତ ଓ ଅସୌକ୍ଷ୍ମିକ । ରକ୍ଷଣଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ କହନ୍ତି,
ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ଜାତି ବିଭବ ଏକ ସମାଜିକ ମତି । ଆତ୍ମମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହା
ସ୍ଵୀକାର କରୁଁ । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଆଦି ଦେବତା ଏହା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଓ ସମାଜ

ଜୀବନ ସ୍ବାଧୀନ ଏହା ପ୍ରଚଳିତ ସଦ । ଏହି ଭାବରେ ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ସମାଜନ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାଜନତା ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ସମାଜର ଆଦି ଦିବସରେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଏହା ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଭାବରେ ଯଦି ଏହା ଆଜି ଓ ଭବିଷ୍ୟତରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୁଏ, ତାହା ହେଲେ ଏହା ଯଥାର୍ଥରେ ସମାଜନ ହେବ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାତିସଂସ୍କୃତି ଯଥାର୍ଥରେ ସମାଜନ କରିବାକୁ ବଢ଼ି । ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରତିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ସମାଜନ ନୁହେଁ ବା ‘ସମାଜନ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବୁଝିନାହାନ୍ତି ।

ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ‘ଜାତି’ ଏହି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କଲେ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ଦୁଇଜଣ ବୁଝାଏ । ପ୍ରାଣୀ ଜଗତ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି, ପଶୁ ଜାତି ଏହିପରି ବୁଝାଏ; ଅର୍ଥାତ୍ କଲ୍ପନାତ୍ମକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ସତ୍ୟ ସ୍ତରରେ ଜାତି ବିଦ୍ୟମାନ ହେବାକୁ ହେବାକୁ ଲାଗି । ଏହି ନିୟମ ମଧ୍ୟ ଜାତି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରାର୍ଥ ଦ୍ଵାରା ଅନୁମୋଦିତ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣତଃ ଆମ୍ଭେମାନେ ଭାବଦୈର୍ଘ୍ୟର ଲୋକକୁ ଭାବଦୈର୍ଘ୍ୟ ଜାତି, ଲାଲଗ୍ରାମ ଲୋକକୁ ଲାଲଗ୍ରାମ ଜାତି ଓ ଆମେରିକାର ଲୋକକୁ ଆମେରିକାନ୍ ଜାତି ଏହିପରି କହି । ଆହୁରି କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିସର ମଧ୍ୟକୁ ଗଲେ ଯେଉଁମାନେ ଦଶ ଦେଶରେ ବାସ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଦଶଦେଶୀ ଜାତି, ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବାସ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଯେଉଁମାନେ ବିହାରରେ ବାସ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ବିହାରୀ ଜାତି ଏହିପରି ବୁଝାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଏକସ୍ଥାନ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ଓ ଏକ ପ୍ରକାର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଜାତି ବୁଝାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଗୁଣରେ ଭିନ୍ନତା ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ସମାଜରେ ଏକ ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପୃଥକ୍ ଜାତି ବୋଲି ବୁଝାଯାଇଛି । ସ୍ଥଳରେ ବହୁବାସ କଲେ ଯେଉଁମାନେ ଏକ ଆକୃତି ଦର୍ଶିବ କିନ୍ତୁ ଏକ ଦେଶ ଜନ୍ମ ଏକ ଭାଷା ଓ ବ୍ୟବହାରର ଅଭିଭାଷୀ ଜନ୍ମ ସମାଜ ନିୟମରେ ଏକ ପ୍ରକାର ବର୍ତ୍ତମାନର ଅଧିକାର, ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପୃଥକ୍ ଜାତି ବୁଝାଯାଇଥାଏ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଆମ ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର କହିଲେ କୌଣସି ନିୟମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବୁଝାଏ ନାହିଁ—ତାହା ଦେଖି ମନୁଷ୍ୟ ଜାତି ମଧ୍ୟକୁ ଭାବଦୈର୍ଘ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ସମାଜକ ବର୍ତ୍ତବ୍ୟାଧିକାରମୂଳକ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ ମାନ ।

ସମାଜନ ଜାତିମାନଙ୍କର ଅପବ୍ୟବହାର ଅନ୍ୟତମ ନିଦର୍ଶନ, ଯେଉଁ ଜାତିର ଅନ୍ୟତମରେ ଉଦ୍ଭବ ଭାବ । ଦୁଇଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଅନ୍ୟ

ନିଶ୍ଚୟ ଶତ ମନେକର ତାହା ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ କରିବାକୁ ବୁଣିବ । ପୁଣି ଏହି ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଛନ୍ତି । ଯଥା—ଯାଜପୁର, ଦକ୍ଷିଣୀ । ସେମାନେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ନିଜକୁ ପୃଥକ ମନେ କରନ୍ତି । କରଣ କରଣ ମଧ୍ୟରେ, ଶ୍ରୀଏକ ଶ୍ରୀଏକ ମଧ୍ୟରେ ଓ ଏହିଭଳି ସମସ୍ତ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଉପକର ଭବ ଯେନି ରୁମ୍ଭୁକ ବୋଦ । ସୁଲତା, କୌଣସି ଜାତିର ପାଞ୍ଚନଶ ଲୋକ ଏକସ ରହୁଲେ ପାଞ୍ଚଟି ନାଣି କରନ୍ତି । କେହି କାହିଁକି ମମାକ ଏଭଳି ଭେଦଭବ ଯେନି କି କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ ?

ବର୍ତ୍ତମାନ ଉକ୍ତ ଅଭ୍ୟାନ୍ତରଣ ପାର୍ଥକ୍ୟ ମୂଳ ଦେଖାଯାଉ । ସେହିମାନେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ମୁଖରୁ ବାହାରିଥିଲେ ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ; କିନ୍ତୁ ବଢ଼ିଲା ଶ୍ରେଣୀର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସିଲେ କେଉଁଠାରୁ ? ବ୍ରାହ୍ମଣେକର ସମସ୍ତ ଜାତିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ ଏହି ସ୍ବରୂପ ଉପେ । ତାଳ ଗତିରେ ଅସୁର ଓ ବ୍ୟବହାରର ଭାରତମ୍ୟ ନଶରଣ ଏଭଳି ଅଭ୍ୟାନ୍ତରଣ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କୌଣସି ଜାତିର କେହି ଜଣେ ସ୍ବଜାତିର ବର୍ତ୍ତବ୍ୟରୁ ସତ୍ତ୍ବକସ୍ତ୍ବ ଚ୍ୟୁତ ହେଲେ ସେହି ଜାତିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନେ ତାହାକୁ ମନଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବା ଶ୍ଯାସ୍ତବକ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯାଜପୁର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବନ୍ଦର । ଏହିଠାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ବୟଂଭବ ହେଲେ ଯାଇଥିଲେ । ଯାଜପୁର ଓ ଦକ୍ଷିଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମୂଳରେ ଏକ । ତଥାପି ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯାଜପୁର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନୀଳ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁକି ? କଥକ, ଅସ୍ତ୍ର, ଯାଜପୁରର କୌଳରଣୀ କୂଳରେ ସଂପ୍ରସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏକତା ନାହିଁ କରୁଥିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଅଭିଶାପ ଫଳରେ କୌଳରଣୀରେ ସୁର ପ୍ରକାଶକ ହେଲା । ଫଳରେ ସେହିମାନେ ସୁରର ସଂସର୍ଗରେ ତାହା କରିବାକୁ ସୁଣା କଲେ, ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳକୁ ଗୁଲିଗଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ବତ୍ବ ଅନୁମିତ ହୁଏ, କେବଳ ଅସୁର ଓ ବ୍ୟବହାରର ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣୀ ଓ ଯାଜପୁର ଦୁଇଟି ପତ୍ତାୟ ଧୃଷ୍ଟି ଓ ଉକ୍ତ ଦୁଇପତ୍ତା ପରସ୍ପରକୁ ପୃଥକ ମନେକରନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ପଣ୍ଡା ସଂଜ୍ଞାଧାର କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଛନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଉଚ୍ଚତମେ । ସେମାନେ କେବଳ ଦେନସେବା ଆଦି କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ସେମାନେ ବୁଲିନ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଗଣ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ‘ପଣ୍ଡା’ ସଂଜ୍ଞାଧାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସମାଜରେ ଏକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉଚ୍ଚ ଓ ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ନୀଚ ହୋଇ ପରସ୍ପରଙ୍କୁ ହେତାର ମୂଳରେ ଦେଖିବତ ବ୍ୟବହାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ପଣ୍ଡା ସଂଜ୍ଞାଧାର

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କୁଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦୁହେଁ ଏକ ଚେତ ଓ ଗୋପର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଦୁହିଁଙ୍କ ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବ୍ୟାଧାନମାନ ସମାନ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ସମସ୍ତ ପ୍ରେକ୍ଷିତ ବ୍ୟବହାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଛଡ଼ା ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦାଭେଦର ଅନ୍ୟ କ କାରଣ ଆଇପାରେ ?

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ବେଶୀ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇପାରେ । ସେ ସବୁର ସୁନାବୁଡ଼ି ଅନାବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁମାନେ ନାନା ବାଧାବାଧକତାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସ୍ୱଳାପର ଆଙ୍କବଡ଼ ରୂପେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିନ୍ତି କିମ୍ବା ଜାତି ନିୟମରୁ କିଛିତ୍ର ସ୍ଥଳିତ ହୁଅନ୍ତି ସେମାନେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ନିମ୍ନସ୍ଥାନର ଅଧିକାରୀ ହୁଅନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାକୁଳରେ ଯେଉଁମାନେ ଅବସ୍ଥାର ସ୍ୱଚ୍ଛଳତା ହେତୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପୂର୍ବ ସ୍ୱାରେ ରହୁପାରି ଅଛନ୍ତି ଓ ସ୍ୱଳାଗାୟ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ କେବଳ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ପାରିନାହାନ୍ତି, ସେମାନେ କୁଳୀନ । ସମାଜରେ ପୂର୍ବ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବା ଅହେତୁକ ଆସୁରୌରବ ମଧ୍ୟ ଭେଦାଭେଦର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ । ଶଶ୍ତ୍ରୀୟତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ଆଜି ଚୌଧୁରୀ ବା ମହାନାୟକ, କାଲି ଅବସ୍ଥାନ୍ତର ଘଟିଲେ ସେମାନେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଶଶ୍ତ୍ରୀୟତରେ ପରିଗଣିତ ହେବେ । ତଥା ଯେଉଁମାନେ ଶ୍ରୀକରଣ ବୋଲି ପରିଚିତ ସେମାନେ ସେହି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କରଣ । ‘ଶ୍ରୀ’ କେବଳ ଅବସ୍ଥା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେବଳ ଗତାୟତ ବରୁଆଏ । ମୋଟାମୋଟି ଦେଖିଲେ ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚ ନୀରାସକ ଗୋପାଳ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା କେବଳ କାନୋପସୋଗୀ ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନର ଫଳ ମାତ୍ର ।

ଅନେକ କହନ୍ତି, ଭେଦ ବହୁଳ ହେତୁ ସମାଜରେ ଐକ୍ୟଭାବ ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ସମାଜର ଅଧିକାଂଶ, ଅଳ୍ପକଂଶ ସିଦ୍ଧିତ ବ୍ୟକ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ମତର ମୂଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସେମାନେ ଉପସନ୍ନ ହେବାକୁ ସକୀର୍ଣ୍ଣ ହେବେ ଯେଉଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରେରଣାର ଫଳରେ ସମାଜ-କୁପସାର ବର୍ଜନ ହେବ । ଭାଗ୍ୟକ୍ଷମେ ସେହି ଶୁଭମୁହୂର୍ତ୍ତୀ କ୍ଷମେ ଆସୁଛି ।

ଜାତିର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କରଣ, ଶଶ୍ତ୍ରୀୟତ ଓ ଗୋପାଳ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦୌ ଜନ୍ମଗତ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । କେବଳ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ନିବନ୍ଧନ ଜଣେ ଅନ୍ୟ ଜଣଙ୍କର ନିମନ୍ତ । କିନ୍ତୁ ନିଜର ପରିଚାପର କଥା, ଆଜି ଜାତିଭିନ୍ନମାନଙ୍କରେ ଜଣେ ଜଣକର ଦୃଷ୍ୟ ହେଉଛି । ଏଭଳି ଭେଦଜ୍ଞାନର କାରଣ କେହି ସ୍ୱସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି କରନ୍ତି ନାହିଁ, ମଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେଲି

କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଦେବଳ ଅଜ୍ଞାନତାମୂଳକ ବୁଝାବୁଝା ବ୍ୟାପକ ଏପ୍ରକାର ବିଦ୍ରୋହର ଆଉ କିଛି କାରଣ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଥମେ କରଣ ଜାତିର ମୂଳ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଲୌକିକ ପ୍ରକାଦର ମତରେ କରଣମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ବଂଶଧର । ସେ ସେହି ପୁରୁଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯମଦୂତ । ପୁରୁଷରେ ଦ୍ଵି ଗାୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ନାହାନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ପାପ ବା ପୁଣ୍ୟ କରେ ସେସବୁ ଲେଖି ରଖି ଧର୍ମରାଜ ଯମଙ୍କ ଆଗରେ ବସୁର ପାଇଁ ଆଗତ କରିବା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଦୋଷଗୁଣ ଲେଖିବା ବିଷୟରେ ନାହାରି ନୁହନ୍ତି । କାରଣ ପକ୍ଷାପକ୍ଷ ଭାବେ ଧର୍ମରାଜ୍ୟ ସଂହାନ୍ତ କାଗଜପତ୍ର ଲେଖିବା ଦ୍ଵାରା ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଶୁଦ୍ଧ ହେବ ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୁସମାଜର ଅବସ୍ଥା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପାତ ନ କଲେ ଆଲୋଚନା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଆଜିକାଲି କୌଣସି ଜାତି ସ୍ଵାଧୀନତାପ୍ରସ୍ତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନାହିଁ । ଦେଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରୁଛନ୍ତି ବା କରୁଛନ୍ତି । ସବୁପ୍ରଥମେ ଯେତେବେଳେ କରଣ ଜାତିର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ସେତେବେଳର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ଏ ଜାତିର ମୂଳ ସହଜରେ ଜଣାଯିବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ କରଣମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ରାଜା ବା ଜମିଦାରଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଥବା କଚେରୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ଲେଖାପଢ଼ା କରନ୍ତି । ପୁରୁଷାନୁସମେ ସେମାନେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ତରୁଥିବା ହେତୁ ଏହିପରି ସେମାନଙ୍କ ବିଶେଷ ପାଟକ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜରେ କରଣ ଜାତି କହଲେ ସାଧାରଣତଃ ଲେଖା-ପଢ଼ି ବ୍ୟବସାୟଧାରୀ ଜାତିକୁ ବୁଝାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରର ଆକାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହାକୁ ଲେଖିବାକୁ ହେଲେ ଟିକିଏ ବେଶୀ ସମୟ ଲାଗେ । ସେଥିପାଇଁ କରଣମାନେ ଅଳ୍ପ ସମୟରେ ବେଶୀ ଲେଖି ପାରୁବା ପାଇଁ ଏକ ପ୍ରକାରରୁଟା ଅକ୍ଷରର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ତାହାର ନାମ କରଣୀ । ଆଜିକାଲି ଅବଶ୍ୟ ସମସ୍ତ ଜାତିର ଲୋକେ ସମୂହ ଭାବରେ ଲେଖାପଢ଼ିର ଚର୍ଚ୍ଚା କଲେଣି । କିନ୍ତୁ ଏ ସମୟର ପୂର୍ବରୁ ଓ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ରାଜା ଜମିଦାରମାନେ କରଣମାନଙ୍କ ଲେଖାପଢ଼ିର ସାହାଯ୍ୟରେ ରାଜା ବା ଜମିଦାରୀ ଚଳାଇ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟର ନିମିତ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ଲେଖାପଢ଼ି ସମ୍ପର୍କିତ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିବା ହେତୁ ଯଥାର୍ଥରେ ସେମାନଙ୍କୁ କରଣ ନାମ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଭ୍ରଷାର ବ୍ୟାକରଣରେ ସାହାଯ୍ୟ କିଛି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ, ତାହାକୁ ‘କରଣ କାରକ’ କୁହାଯାଏ । ‘କରଣ’ ଉଚ୍ଚ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ‘କୃ’ଧାରୁ ଉଦ୍ଭୂତ । ଆମ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖ

ଲେଖୁ କରଣ, ଶ୍ରୀମୁଖରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପେଣ୍ଡାର, କୋଠକରଣ ଇତ୍ୟାଦି ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାମାନ ପ୍ରକଳିତ ଅଛି । ସୁଦୃଶ୍ୟ କରଣ ଜାତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ କରାଯାଇ ନପାରେ ।

ଅବଶ୍ୟ କଣେ ସମାଜରେ ଦୁଇଟି ଶ୍ରେଣୀ ବିଭବ ଅଛି—ଶ୍ରେଷ୍ଠ କଣେ ଓ ହାଧାରଣ କରଣ । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର କରଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉପନୟନ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ସେମାନଙ୍କୁ ଭଲ ଜାଣିବା ବୁଝାଯାଇ ନପାରେ । ଶେଷୋକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର କରଣମାନେ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପନୀତ ହେଉ ନଥିବା କରଣମାନେ, ଉପନୀତ ହେବା ପରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ । କେବଳ ଯେଉଁମାନେ ନିଜ ବଶରେ ପୂର୍ବରୁ ଉପନୟନ ପ୍ରଥା ଚଳାଇ ରଖି ପାରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସମସ୍ତ କରଣମାନଙ୍କ ସମକାଳ ହେଲେହେଁ ନିଜକୁ ଉପନୟନ ଆଶ୍ରୟ ହେବୁ ଅନ୍ୟ କରଣମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠାବାନ୍ ମନେ କରନ୍ତି ।

‘କରଣ’ ଏହି ଜାତି ନାମ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ପୂର୍ବରୁ କି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାଜରେ ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ରାଜାମାନେ କି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ, ତାହା ହେଲେ ତେତେବେଳେ ଯେଉଁମାନେ ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ? ଅନ୍ୟମାନେ କହୁଁ, ତେତେବେଳେ ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର ଓ ଅପରାଧର ଯେଉଁ ଜାତି ଥିଲେ ସେହି ଜାତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ରାଜ୍ୟ ଓ ସମାଜର ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଉଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ସେମାନେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାତିର ଲୋକ ବୋଲି ବୁଝାଯାଇ ନ ପାରେ । ବରଂ ତେଣିୟ ବଣିୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜବଣିୟ କୌଣସି କୌଣସି ଚାମୁଣ୍ଡାଦିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ବିଭିନ୍ନ ଜାତିର ସଂଜ୍ଞାସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ କରଣମାନଙ୍କୁ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜାତିର ବଣିଧର ବୋଲି କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତ ଜାତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ବ୍ୟବସାୟକତା ଭାବରେ ପୁରୁଷାଦୃଶ୍ୟେ ଦେଶ ଓ ସମାଜର ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ସେହିମାନେ ସମାଜରେ ଜାତିନିର୍ଭର କଠୋରତା ପଦ୍ଧତିବା ପରେ ହେଲେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଜାତି ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ସେମାନେ ଆଦମ ଚରୁର୍ଜାତି-ସମ୍ବନ୍ଧ ଲିଖନ କରିବା ତତ୍ପର କରଣ ସଂଜ୍ଞାସ୍ଥ ଏକ ନୂତନ ଜାତି ମାତ୍ର । ସମାଜରେ ଆନୁର୍ଜାତିକ ସମ୍ପର୍କିତ ଆକାଶ ପରି ନିର୍ଭର ନଥିବା ସମୟରେ ଏ ଜାତିର ସ୍ୱାଧୀନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେହେଁ, ଦେଶରେ ଲେଖାପଢ଼ି କାର୍ଯ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ବୃଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଜକୁ ତମ ଶତ କା ହାତ ଶତ ବର୍ଷ ହେବ ଏ ଜାତିର ସ୍ୱସ୍ଥତା ବଢ଼ିଅଛି ।

ସାମାଜିକମାନେ ଜାତିଜନ୍ମରେ କଠୋରତା ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯାଇ
କରଣ ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କି ଧ୍ୟାନ ଦେଇନଥିଲେ ତଥା ଧର୍ମାନୁ
ଦେୟତାକୁ ଡାହାଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ । ସେମାନେ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ କଣେ ଜାତିର
ପୂର୍ବପୁରୁଷ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲେ । ପ୍ରକୃତରେ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ବୋଲି କେହି
ନିଶେଧ କଲେ କି ? ‘ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ’ ଧର୍ମର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ । ଧର୍ମର ରୂପ ଗୁଡ଼ିକ ଓ ତତ୍ତ୍ୱ
ବଚନ । ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟର ପୂର୍ବ ଜନ୍ମକୃତ ପାପପୁଣ୍ୟ ବା ଦୋଷଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଲବ୍ଧ-
ନବନ ନିପୁଣତା କରେ ଓ ଲବ୍ଧଜନ୍ମର ଦୋଷାଦୋଷ ଦ୍ୱାରା ପରଜନ୍ମ ପାଇଁ ବ୍ୟାଧି
କରେ । ଆତ୍ମମାନେ ପାପ କି ପୁଣ୍ୟ କରୁଁ ତାହା ସ୍ଥିର କରିବାର ଅଧିକାର
ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ଦୁଃସ୍ୱପ୍ନ ଆମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ପୁଣ୍ୟ ତାହା ଧର୍ମର ପାପ ।
ଧର୍ମ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କାର୍ଯ୍ୟକୁ କି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗ୍ରହଣ କରେ ତାହା ତାଙ୍କୁ
ଜଣା । ସେ ସୁଗୁପ୍ତ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ଦୋଷଗୁଣ ବା ପାପପୁଣ୍ୟର ଚିନ୍ତା କରେ ।
ସୁତରାଂ ଧର୍ମର ନାମାନ୍ତର ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ହେବାର ତଥା । ସାମାଜିକ ସମାଜ
ଆଗରେ କରିବା ଜାତିର ମୌଳିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଦି ତଥା ରଖିବାକୁ ଯାଇ
ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ଏ ଜାତିର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ନିହାରିବା ଏକମାତ୍ର କାରଣ ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକର
ପୁରଣ ଆବେଷିତ ଲିଖନ କାର୍ଯ୍ୟ ଧଳେ କରିବା ଜାତିର ବ୍ୟବସାୟର ସାମଗ୍ରିକତା ।

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଅଛି, କରଣମାନେ ସମାଜର ଅନ୍ୟ ଜାତିକଠାରୁ
ପୃଥକ୍ ନୁହନ୍ତି । ସେମାନେ ଅନ୍ୟ ଜାତିକର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
ବ୍ୟବସାୟୀଭାବ ମାନ । ତଥାପି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସାମାଜିକମାନଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଗତ
ଉଚ୍ଚ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଜାତିମାନେ କରଣମାନଙ୍କୁ ଓ କରଣମାନେ ଅନ୍ୟ
ଜାତିମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ଓ ବ୍ୟବସାୟ ବ୍ୟବସାୟ ଜନ୍ମକୃତ ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ
ମନେ କରିବା ଅତୀତ ଉଚିତ ନୁହେଁ । କରଣମାନେ ଯଦି ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ନାମଧାରୀ
ଧର୍ମ ବା ଉପବାନଙ୍କର ପୁତ୍ର, ତାହାହେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତେ
ସେହି ଉପବାନଙ୍କର ପୁତ୍ର । ଏପରିକି କେହି କାହାଣୀକଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ନ
ପାରନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଧାନ ଜାତି । ପ୍ରକୃତରେ ଏ ଜାତିର
ବାଉଁଶ ଦେଇ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ତତ ଲବ୍ଧସ୍ୱାସ ଗୌରବମୟ । ଏପରିକି ଟିକ୍ତ ଧାତୁବଦ୍ଧ
ଗୁଣବତ୍ତତାର ଲବ୍ଧସ୍ୱାସ ପରି ଓଡ଼ିଶା ସର୍ବତ୍ରରେ ଶୁଣି ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଲିଖିତ ହେଲେ
ତହିଁର ଅଧିକାଂଶ ପୁଷ୍ପ ଏ ଜାତିର ପୂର୍ବ ଲାଭି ଗାଥା ଦ୍ୱାରା ଅଲଙ୍କୃତ ହେବ ।
କିନ୍ତୁ ଏ ଜାତିର ପୂର୍ବ ପୁରୁଷ ଧ୍ୟାନ ଓ ରକ୍ଷା ପାଇଁ ଅନ୍ତତରେ ପ୍ରାଣବଳି ଦେଇ
ଅପବା ବିକଳସ୍ୱାସର ପରା ଅର୍ଜନ କରି ମର୍ଯ୍ୟାଦାହୀନ୍ ହୋଇଥିଲେ ସିନା ! ଆଜି
ଜାଲେଇର ଆକର୍ଷଣାଧୀନରେ ଜାତିପାରା ପୃଷ୍ଠାରେ ‘ତଥା’ ବୋଲି ଅପରା
ହେବୁ ହୋଇଅଛି ।

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିକୁ ଘୃଣା କରନ୍ତି ସେମାନେ ଜାତି ନିୟମର ମର୍ମ ବୁଝି ନାହାନ୍ତି । ଶସ୍ତ୍ରାୟତ ଜାତିର ମୂଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଲୋଚନା କଲେ ଆନୁମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ ଉକ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟତର ହେବ । ରାଜ୍ୟଶାସନ ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କର ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଆବଶ୍ୟକତା ଥାଏ । ରାଜ୍ୟକୁ ଅନ୍ତଃଶାନ୍ତ ଓ ବହ୍ୟଶାନ୍ତ ହେବୁର ରକ୍ଷା କରିବା, ଶାସନର ବିଧି ପ୍ରଣୟନ କରିବା ଓ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିବା ଏହି ତିନିଗୋଟି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳରେ ପ୍ରଧାନ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଅନୁସାରେ ଏହି ତିନିଗୋଟି କାର୍ଯ୍ୟ ସମାଜର ପ୍ରମୁଖ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀର ରାଜ୍ୟ ପରି ଓଡ଼ିଶା ପାମାଳ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତିନିଗୋଟି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ବହୁତ ବିଧାନ ଥିଲା । ମନେହୁଏ, ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶାସନର ବିଧି ପ୍ରଣୟନ କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ରାଜାଙ୍କର ସହାୟତା କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ‘କରଣ’ ଆଖ୍ୟାଧାର ସେମାନେ ରାଜା ଦେଶରେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରାୟତ ବୋଲି ପରିଚିତ ସେମାନେ ରାଜ୍ୟର ରକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ସୁଲଭଃ ପୂର୍ବେ ଆର୍ଯ୍ୟବାର୍ତ୍ତରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ସମାଜଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହାହାଧଳା, ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଶ୍ରେଣୀର ଓଡ଼ିଶାରେ ଶସ୍ତ୍ରାୟତମାନଙ୍କର ଠିକ୍ ସେହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଲା । ଆଜି ଶସ୍ତ୍ରାୟତ ନିଜକୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୋଲି କହୁଲେ ଅନ୍ୟ ଜାତୀୟ କେହି କେହି ପରିହାସ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତତ୍ରୂପ ପରିହାସ ଅସଙ୍ଗତ । ଆଜିକାଲି ଶସ୍ତ୍ରାୟତଙ୍କ ପିତୃ ପିତା-ମହମାନେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନିଶ୍ଚୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ । ଆଜି ଶସ୍ତ୍ରାୟତଙ୍କୁ ସେହି କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କ ବଂଶଧର କହୁଲେ କ୍ଷତି କ’ଣ ?

ଇତିହାସରେ ‘କ୍ଷତ୍ରିୟ’ ଗୋଟିଏ ଗୌରବାନ୍ବିତ ଶବ୍ଦ । କ୍ଷତ୍ରିୟ ଜାତିର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଘେନି ଏ ଶବ୍ଦଟି ମହାଗୌରବ ସୂଚକ ହୋଇଛି । ଯେଉଁମାନେ ଶସ୍ତ୍ରାୟତଙ୍କୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ କହୁଲେ ପରିହାସ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଆଜି ରାଷ୍ଟ୍ରୋପକ୍ଷୀ ତେଜେଗୁଡ଼ିଏ ଲୋକଙ୍କୁ ଏତେ ବଡ଼ ଗୌରବମୟ ନାମଟିଏ ଦେବାକୁ ଶୁଣିତ । କାରଣ ସେମାନେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ଜାତି-କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଇ ପୂର୍ବ ଗୌରବରେ ମଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ଶସ୍ତ୍ରାୟତଙ୍କୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ କହବାକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ଯୁଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ନିଜେ ପୂର୍ବଗୌରବରେ ନଥିଲେ ପୂର୍ବ ଗୌରବରକ୍ଷା ଅନ୍ୟକୁ ପୂର୍ବ ଗୌରବମୟ ନାମରେ ଶ୍ରେଣୀ କରବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ନହେବା ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରକୃତି । ଅନେମାନେ କହୁଁ, ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଶ ପ୍ରତିଲତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇପାରେ, ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ ବା ‘ତଥା’ କହୁଲେ କୌଣସି ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପୂର୍ବ ଯୁଗର ଜାତି-କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ମାନଦଣ୍ଡ କରି ଅଲୋଚନା କଲେ ଅନେମାନେ ଶସ୍ତ୍ରାୟତଙ୍କୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୋଲି କହବାକୁ ବାଧ୍ୟ ।

ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତଙ୍କୁ ଗୁଣୀ ବା ଚଷା କହିଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖ କରବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । କୃଷି ଲୋକଙ୍କୁ ପାଳନକରେ ଓ ଖଣ୍ଡା ସେମାନଙ୍କୁ ଚଷା କରେ । ପେଟକୁ ଖାଇବାକୁ ନଥିଲେ ରଷାକାଣ୍ଡର କି ପ୍ରୟୋଜନ ? ଚଷାକାଣ୍ଡ ନଥିଲେ, ଖାଇବାକୁ ଆଇ ବାରମ୍ବାର ଦୟାଦ୍ରାଣ୍ଡ ଅପହୃତ ଓ ସଙ୍ଗଞ୍ଜ ହେବାର କି ଫଳ ? ଗୁଣୀ ଓ ସମାନ ପକ୍ଷରେ ଗୁଣ ଓ ଖଣ୍ଡା ଉଭୟ ସମାନ ଲୋକ । ଖଣ୍ଡାଧାର ରକ୍ଷଣବାର ହେଲେ ଲଙ୍ଗଳଧାରୀ ପାଳନବାର । ରକ୍ଷଣବାରର ପ୍ରୟୋଜନସ୍ୱତା ନାହିଁ; ଯେହେତୁ ଏ ଦେଶ ପରଦ୍ରବ୍ୟର ହୋଇଅଛି । ଦେଶରେ ଯେଉଁମାନେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପରି ସିଦ୍ଧିତ ସେମାନେ ସଦାବେଳେ ବାନ୍ୟବାର । ବାନ୍ୟବାରଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା କେବେ କିଛି ନଥାଏ, ସେମାନେ କେବଳ ଉପଶୋକ ପାଳନବାଳଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅକାଗଳସ୍ତନ । ସୁତରାଂ ଖଣ୍ଡାଧାର ନଥିବା ସମୟରେ ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ ଚଷା ନାମରେ ଗର୍ବ ନକରି ଦୁଃଖ କରିବା ଉଚ୍ଚ । ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ ଯଦି ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ଖଣ୍ଡା ଗ୍ରହଣ ଆଜି କେବଳ ଲଙ୍ଗଳଧୀ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ତାହାର ପରିତାପର କାରଣ ଆଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ଆଜି ସମସ୍ତେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଲଙ୍ଗଳାଶ୍ରୟୀ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ କୌଣସି ଜାତିର ଆସାଦମାନଙ୍କ ମୂଳରେ କିଛି ନାହିଁ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କରଣ ଓ ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ ସମସ୍ତେ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କରଣ ବା ଗୁଜର୍ତ୍ତଗୁଣ ଓ ଶର୍ଦ୍ଦିୟ ଥିଲେ । ଆଜି ସମସ୍ତେ ଗୁଣୀ ବା ଚଷା । ମଣ୍ଡି, ଶର୍ମା, ବର୍ମା, ଚିତା ଓ ପଇତା ଏସବୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବର୍ତ୍ତକ ।

ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ କିଏ ? ଆଜିକାଲି କେହି କେହି ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ ଶବ୍ଦର ମୂଳ ଶବ୍ଦ ‘ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ’ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଶବ୍ଦଟି ସଂସ୍କୃତଜ ନୁହେଁ । ଏହା ପଞ୍ଚାୟତ୍ତ ବା ସେବାୟତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପରି ମୁସଲମାନ ଗୁଜରୁ ସମୟରେ ପାରସ୍ୟ ଭାଷାର ଯାହାହାସରେ ରଠିତ ଗୋଟିଏ ଲୌକିକ ଶବ୍ଦ । ପାରସ୍ୟ ଭାଷାରେ ‘ୟତ୍ତ’ ଶବ୍ଦ ସମୁଦ୍ଧାର୍ଥ ସୂଚକ । ସୁତରାଂ ବୋଧହୁଏ ଯେଉଁମାନେ ଖଣ୍ଡାକୁ ବ୍ୟବସାୟ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନଙ୍କୁ ସମୁଦ୍ଧାର୍ଥରେ ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ ନାମ ଦିଆଯାଇଥିଲା ।

‘ଖଣ୍ଡାୟତ୍ତ’ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ଖଣ୍ଡା ବ୍ୟବସାୟର ପ୍ରଚଳନ ନିଶ୍ଚୟ ଥିଲା । କାରଣ ସବୁ ଯୁଗରେ ଏ ବ୍ୟବସାୟର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଗୁଜରୁର ପୂର୍ବେ ଓ ପରେ ଯେଉଁମାନେ ଖଣ୍ଡା ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ କ’ଣ ଆଦମ ଯୁଗରୁ ପୂରୁଷାନୁକ୍ରମେ ସେହି ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିଲେ କି ? ଏକ ଜାତିରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟ ଜାତିର ବ୍ୟବସାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଯଦି ପରିଶ୍ରମକ୍ଷମ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ, ତାହାହେଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିର ଲୋକେ ଖଣ୍ଡାକୁ

ସମ୍ବଳ କରି ଶତ୍ରୁମୁକ ହୋଇ ନଥିବେ, ଏକଥା ଜପର କହିବା ? ମଧ୍ୟ ଇତିହାସରେ ଦେଖାଯାଏ, ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ଓ ଯୁଦ୍ଧ ପୂର୍ବରୁ ସୈନ୍ୟଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁନଥିବା ଅନେକ ଲୋକ ଧନ ଆଶାରେ ସୈନ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ମୋରଲ ବାଦଶାସ୍ତ୍ରଙ୍କ ଅମଳରେ ଏହି ଭଲ ଧର୍ମାବଳମ୍ବୀ ଭଲ ସ୍ବାବଳମ୍ବୀ ଭଲ ଅଞ୍ଚଳବାସୀ ଅନେକ ଲୋକ ସୈନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁଣି ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ବାଧୀନ ରାଜାମାନେ ଆବଶ୍ୟକ ମତେ ସତେଷ୍ଟ ସୈନ୍ୟ ପାଇପାରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଜାତି ଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଦେଶବାସୀ ସମସ୍ତେ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଦେଶରେ ଯେଉଁମାନେ ଶତ୍ରୁମୁକ ଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଯୁଦ୍ଧକୁ ବ୍ୟବସାୟ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ଯେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଜାତିର ଲୋକ ଥିଲେ, ଏହା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ମନେହୁଏ, ଶତ୍ରୁମୁକ୍ ବନ୍ଧନ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କୁ ସେହି ଗୋଟିଏ ଯୁଦ୍ଧ ବ୍ୟବସାୟୀ ଜାତି । ଏ ଜାତିର ମୌଳିକ ନାମ ଶସିପୁ । ଯେଉଁମାନେ ଶତ୍ରୁମୁକ ନୁହନ୍ତି, ସେମାନେ ନିଜଜାତି ଜାତିର କେତେକ ଏ ଜାତିରେ ମିଶିଛନ୍ତି ବୋଲି ବିଶ୍ବାସ କରିବା ଉଚିତ ।

ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରୁ ଗୋଟିଏ କଥା ଦ୍ଵାରା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ବାଲେଶ୍ଵର ଓ ମେଦିନୀପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ କରଣଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବେଶି । ତେଣୁ ପକଟ ଓ ପୁର ଜିଲ୍ଲାରେ ଶତ୍ରୁମୁକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବେଶି । ବୋଧହୁଏ ବାଲେଶ୍ଵର ଓ ମେଦିନୀପୁର ବହୁବର୍ଷ ବଙ୍ଗ ନବାବଙ୍କ ଶାସନାଧୀନରେ ରହିବା ଫଳରେ ଶାସନ ସଂସ୍କୃତି ସୁଶିକ୍ଷିତ ଲୋକାପତ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକତା ବଢ଼ିଥିବାରୁ ସେହି ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରୟୋଜନ ହେବୁ କରଣଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବହୁଳ ହୋଇଥିଲା । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗରେ କଟକ ଓ ପୁର ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀ : ଅ : ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ବାଧୀନ ରହୁ ପ୍ରାୟ ସଦା ସର୍ବଦା ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟାପୃତ ହେଉଥିବା ହେତୁ ସେହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଶତ୍ରୁମୁକମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବହୁତ ବେଶି ଦେଖାଯାଏ ।

ଆଜିକାଲି ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକ ସାମାଜିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚାଲିଛି । ଗଭିରମାନେ ଉପବାଚ ଧାରଣ କରିବାରୁ ଶତ୍ରୁମୁକମାନେ ତହିଁର ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିବାଦ କରୁଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ମାରପିଟ ଓ ମାଲମତଦମା ହୋଇ ଉଭୟ ପକ୍ଷ ସଂଘର୍ଷ ହେଉଛନ୍ତି । ଦେଶର ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକେ ଏସବୁର ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେବା ଦୁଃଖର କଥା ଉଭୟ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶିକ୍ଷିତ କେହି କେହି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ସ୍ତରରେ ଏ ନିଆଁରେ ଆହୁତି ଦେବା ଆହୁରି ଲଜ୍ଜାର କଥା ।

ଗଭିରମାନେ ପଲଟା ଗ୍ରହଣ କରି ଭଲ ବଢ଼ିବା ବା ସବାରି କାହେଲିବାକୁ କୃଣ୍ଣବୋଧ କରୁଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ସାମାଜିକ ପରମ୍ପରାରେ କେତେକ ଅସୁବିଧା ନୀତି ଓ ଘଟିନା ହୁଏନା । ଏଗୁଡ଼ି ଶାସନମାନଙ୍କର ଆମନ୍ତ୍ରିତ ପଥାନ ଜାଣେ ।

ସମାଜର କେହି ଯଦି ତାହାର ଚରାଚରତ କାର୍ଯ୍ୟ ନକରେ କିମ୍ବା ଚରାଚରତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଅଗ୍ରୋଶ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିହାଲ ପାରେ କି ? ବାଧ୍ୟ କରିବା ମଧ୍ୟ ଅନୁଚିତ । ତାରଣ ଇତ୍ୟାଦି ସମାଜର ମଙ୍ଗଳ ହେବନାହିଁ । ଜବରଦସ୍ତ ଜଣକର ତାହାରେ ସ୍ବର ଦେବା ଯେପରି ଅନୁଚିତ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ସ୍ବର୍ଧୀନ ବିଚାରର ପ୍ରତିରୋଧକ ।

ସମାଜରେ ଯଦି ସ୍ବର କାହେଲିବା ଓ ସଂସାର ବହୁବା ପାଇଁ ଲୋକ ନଥାନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ସମାଜ ଅକଳ ହୋଇଥାନ୍ତା କି ? ଅବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟରେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଥାନ୍ତା, କିମ୍ବା ସ୍ବର ବା ସଂସାରର ପ୍ରଚଳନ ନଥାଇ ଲୋକେ ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଗତାୟତ କରୁଥାନ୍ତେ ବା ଜନସଂପଦ ନେବା ଆଣିବା କରୁଥାନ୍ତେ । ଆଜି ଗଉଡ଼ମାନେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟସବୁ ନକଲେ ସମାଜ ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅବଶ୍ୟ ଅନ୍ୟମାର୍ଗ ନେବ । ତାହାର ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ତାହାଦ୍ବାରା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅନୁଚିତ ସଦା ସ୍ଥଳେ ବୃଥା ଗୁଡ଼ବିବାଦରେ ମାତି ପଡ଼ିଯାନ୍ତି ହେବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ।

ଏ ଗମ୍ଭୀର୍ବରେ ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ବଭାବକୁ ବିଚାରକୁ ନେବା ବିଧେୟ । ଜଣେ ଅନ୍ୟର ପ୍ରତିକୂଳାଚରଣ କଲେ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନର ସଂଘର୍ଷ ହେବା ଶ୍ବାସ୍ବବଳ । ଶଶ୍ରୀଏତ ଯଦି ଗଉଡ଼କୁ ସ୍ବର ବହୁବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିବାକୁ ବସେ ତାହାହେଲେ ଗଉଡ଼ ତାହା ନିଷ୍ଠସ୍ବ ନ କରିବାକୁ ଜିଦ୍ ଧରିବ । କେହି କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରାଚୀନ ଜାତି ମାନେ ଏହି ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା । ନଚେତ୍ ଜାତି ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ହୋଇଥିଲେ ସମାଜରେ ଜାତି ସୃଷ୍ଟି ଆଦୌ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ଯେଉଁମାନେ ଗଉଡ଼ ଜାତିର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଆଜିଯାଏ କରି ଆସୁଥିଲେ ସେମାନେ ଯଦି ଆଜି ସେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଭୁଲି ଛାଡ଼ି ଦେଇଥାନ୍ତେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁଡ଼ି ଦିଆଯାଉ, ଦେଖାଯିବ ଜାଲି ସେହିମାନେ ଆବଶ୍ୟକତା ନବରତ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥୀ ହେବେ; କିମ୍ବା ସେହି କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବାକୁ ଅନ୍ୟ ଜାଗାସ୍ବ କେହି କେହି ଅଗ୍ରସର ହେବେ ।

ଆମ୍ଭ ଦେଶର ଗଉଡ଼ମାନେ ସାଧାରଣତଃ ବୁଦ୍ଧିହୀନ । ତାହା ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ଆଇକାତ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଥମ୍ ବୋଲି ମନେ କରିବା ଭୁଲ । ସେମାନଙ୍କ ଜାତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ବଳନା ନଥାଏ । ସେମାନେ ଧରଣୀ ସହ୍ୟ ପଶୁ ପକ୍ଷୀର ପଶୁ ପକ୍ଷୀ ବୁଲନ୍ତି । ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କ ବୁଦ୍ଧି ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ବଃଧାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ସମାନରେ ଆଦ୍ୟାକା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗଢ଼ିତ ନାଟର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୁଚୁ ନୁହେଁ । ହିନ୍ଦୁ ଯେଉଁ ଗୋମାତାର ପୂଜାକରେ, ଗଢ଼ିତ ତା'ର ରକ୍ଷକ । ମହାଶ୍ୱର ଘଣ୍ଟପ ଗଢ଼ିତର ଅନୁକରଣରେ ଗୋରକ୍ଷା କରି ପୁଣିପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କୃଷି ଭାରତବର୍ଷର ମୌଳିକ ଅବଲମ୍ବନ । କୃଷିକର୍ମ ପାଇଁ ଗୋତାଟ ଏକମ୍ବ୍ର ପ୍ରୟୋଜନୀୟ । ଦୁର୍ଘଟ ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ ଶତ୍ରୁ । ସେଥିପାଇଁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଗୋତାଟ ପତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁର ବଲ୍ଲଭାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଏକ ଅଂଶ ବଲ୍ଲଭମ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ କୃଷକ । ସେ ଗୁଣୋପଯୋଗୀ ବଳଦର ରକ୍ଷକ ଓ ଲଙ୍ଗଳ ତାଙ୍କର ଆୟୁଧ । ସେ ଲଙ୍ଗଳ ପାହାନ୍ତରେ ଶେର ସଂହାର କରିନ୍ତି; ଅର୍ଥାତ୍ କୃଷି ଦ୍ୱାରା ନିଜର ଓ ଦେଶର ଅଭବ ରୂପ ଶେରୁ ନଷ୍ଟ କରି ରକ୍ଷା ରକ୍ଷା କରନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଂଶ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗାଈ ଚରାନ୍ତି । ସମାନରେ ଗାଈ ଓ ବଳଦ ଉଭୟ ସମାନ ଲେଡ଼ା ଓ ଗୋଟିକର ଅଭାବରେ ଅନ୍ୟତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅମମ୍ଭବ । ସୁତରାଂ କୃଷ୍ଣ ଓ ବଲ୍ଲଭମ ଦୁଇ ଭାଗ ବୋଲି କଲ୍ପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରେ ଯେଉଁ କର୍ମ ଆବେଷିତ ହୋଇଅଛି, ସେହି କର୍ମ ଯେଉଁ ନାଟର ନାଟ-କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ନାହାନ୍ତୁ ରୁଚୁ ବରବା କିମ୍ବା ଆର୍ଥ ଶ୍ରେଣୀର ବହୁତ୍ୱ ବୋଲି ମନେ କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବୃଥାଭିମାନୀ ନାଟର ଲେକେ ଆଜି ଗଢ଼ିତଠାରେ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚକ୍ଷଣତା ତା ବ୍ୟବହାରର ସଫାଜୀନତା ନଦେଖି 'ଗଢ଼ିତ'ଟା ବୋଲି କହୁଥିଲେ ହେଁ ନାଟ-ସୃଷ୍ଟି ବେଳେ ସମସ୍ତ-ପ୍ରକାର ତାର୍ତ୍ତ୍ତ ପ୍ରତି ସମଗ୍ରଜନ ସମାନ ସ୍ୱେଦ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ତଦାନୁକ୍ରମ ଆର୍ତ୍ତସମାନ ଅନର୍ଗତ ଲେକେ ଲେକ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆବେଷିତ ହୋଇଥିବା ଗୋ-ଗୋ କର୍ମକୁ ଗୌରବାବେଶ ମନେକରି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଗୋ+ଉଡ଼, ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋରୁକୁ ଦେଖି ନିଶ୍ଚୟ ହେଉ 'ଗରୁଡ଼' ନାମର ଉପୁଡ଼ି ହୋଇ କାଳକ୍ରମେ ଲେକମୁଖରେ 'ଗଢ଼ିତ' ଏହି ନାଟ ନାମର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଷଷ୍ଠିୟ ବସୁଦେବଙ୍କ ଗୁହ୍ୟରେ ଜନ୍ମଲଭ କରି, ଗଢ଼ିତ ନନ୍ଦର ଘରେ ପାଳିତ ହୋଇ, ଗଢ଼ିତର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଗୋରକ୍ଷା କରି, କେତେକାଳ ଗଢ଼ିତ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇ, ପରଶେଷରେ ଷଷ୍ଠି ସ୍ୱୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି 'ଷଷ୍ଠିୟ' ଆଖ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ, ନାଟ ଭାବ ସମ୍ପର୍କରେ ସାମାଜିକ କଠୋରତାର ଆରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ଷଷ୍ଠିୟ, ଗଢ଼ିତ ଓ ଗଢ଼ିତ, ଷଷ୍ଠିୟ ହୋଇ ପାରୁଥିଲା । କେଁ କେବଳ ପରିମାପକ ଥିଲା । ଆଜି ଯେଉଁମାନେ ଗଢ଼ିତ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାରି ପୂର୍ବସୁରୁଷ କେବେ ଅନ୍ୟଜାତ୍ୟ ନଥିଲେ ତୋଲି କେହି କହିପାରେ କି ?

ନରକମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ଅର୍ଥୀ ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସେମାନେ କେବଳ ପଇତା ପତାଇଲେ ଟ୍ରାଫିକ୍ସ ବା ଷ୍ଟର୍ଟିଫ୍ ଡ୍ରୋଇଫିଫେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଟ୍ରାଫିକ୍ସକୁ ଦେଖାଇ ପାରନ୍ତି, ଅନ୍ୟେମାନେ ତାହାକୁ ଟ୍ରାଫିକ୍ସ ବୋଲି କହୁବାରୁ ବାଧ୍ୟ । କେବଳ ତତ୍ତ୍ୱ ବା ପଇତାରେ ଟ୍ରାଫିକ୍ସକୁ ବା ଷ୍ଟର୍ଟିଫ୍ ନୁହେଁ ନଥାଏ । ପଇତା ପତାଇଲେ ପବିତ୍ରତା ବଢ଼ିଯିବ ବୋଲି ଧର୍ମପୁରୁଷଙ୍କର ଯଦି ବିଶ୍ୱାସ ଥାଏ, ତାହାହେଲେ ସେମାନେ ପତାନ୍ତୁ—ତାହାର ବାଧା ଦେବା ଅନୁଚିତ ।

ଆଜି ସମାଜରେ ଯେଉଁ ଜାତିବିଦ୍ୱେଷ ସରତକୁ ଛୁନୁଛନ୍ତି, ତରୁଣ, ତାହାର ମୂଳ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅବହେଳା । ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣ ସବୁ ପଢ଼ନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟେମାନେ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ନବୁଝି ଯାନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣର ଦ୍ୱାଦ୍ୱାଦେଶ ବୁଝାଇମାନରେ ପରସ୍ପରକୁ ଘୃଣା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦିକୁ ସୁଚିନ୍ତା ଭାବରେ ବୁଝନ୍ତି, ଦେଖିବେ ଆମ ସମାଜର ସବୁ ଜାତିର ଲୋକେ ଏକ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓ ପ୍ରକୃତତଃ ଭେଦଭାବ ବିହୀନ । ଇସ୍ଲାମ ଧର୍ମ, ଶିଂସ୍ତ୍ର, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସେହି ସୁଚିନ୍ତା ଆସୁ ।

କେଶରୀ ବଂଶ

(ଗତ ୧୯୨୧ ମସିହାରେ ମୁଁ “ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଇତିହାସ” ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲି । ପ୍ରବନ୍ଧଟି “ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ” ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରବନ୍ଧୋକ୍ତ ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମନେ ହେଲା ଯେ ଉତ୍କଳର ଧର୍ମ-ଇତିହାସରେ ଶୈବ ବା ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଲେଖିପାରି ଶୈବ ଧର୍ମର ପୋଷକ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା କେଶରୀ ବଂଶର ଇତିବୃତ୍ତ ଜାଣିବା ପାଇଁ ମନସ୍ଥ କଲି । କେଶରୀ ବଂଶର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋହର ଆଲୋଚନାର ଅତି ଅଳ୍ପ ଅଂଶ ତତ୍କାଳୀନ “ସତ୍ୟବାଦୀ” ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ହଠାତ୍ ମୋର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ଶେଷୋକ୍ତ ପତ୍ରିକାର ପ୍ରକାଶ ତ୍ୟାଗ୍ରାସ୍ତ ହେବାରୁ ମୋହର ଆଲୋଚନା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

କରଦାଶଙ୍କର କରୁଣାବଳରେ ଅଳ୍ପ ଦୂରୀ ଏହି ଇତିହାସପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜବଂଶର ପ୍ରସଙ୍ଗ କିଛିତ୍ର ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ “ସତ୍ୟବାଦୀ” ପତ୍ରିକା ରତ୍ନାମ୍ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ପାଠକ-ପାଠିକାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇନଥିବ । ହୋଇଥିଲେହେଁ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶିତ ମୋହର କେଶରୀ ବଂଶ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅତ୍ୟଳ୍ପ ଆଲୋଚନା ଅବଧି ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ଯାଇଥିବ । ଏହି ହେତୁରୁ ମାର୍ଜିତ ଆକାରରେ “କେଶରୀ ବଂଶ” ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧର ନୂତନ ଆରମ୍ଭ କଲି । ପାଠକ ପାଠିକା ଧ୍ୟାନବୃତ୍ତି ଦୋଷ ମାର୍ଜନା କରିବେ ।

ସତ୍ୟବାଦୀ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ କେତେକ ତାମ୍ରଶାସନ ପ୍ରାଥମିକ ପାଠକମାନଙ୍କ ମନୋମତ ହେଉଥିବାର ଜଣାଯିବ । ଆଲୋଚନାର ସୁବିଧା ଦେବାଣେ ଶାସନଗୁଡ଼ିକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ କରିବ । ଅଲ୍ପସିଦ୍ଧିତ ଖୋଦନକାରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସନ ସବୁ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତହିଁରେ କେତେକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ତଥାପି ସେ ସବୁର ସାରାଂଶ ନିମ୍ନଲିଖିତ ରୂପେ ଜଣାପଡ଼େ ।)

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

(୦)

* ପ୍ରଥମ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ବନ୍ଧୁତେଜ ଶାସନ ।

ଓଁ ସ୍ୱସ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପୁର ନମାତାପିତାଃ ଶ୍ରୀମତ ବନସ୍ପତି ବାସନ୍ତ
ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ସିବଗୁପ୍ତ ଦେବ ପାତାନ୍ତାତ୍
ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳପତି
ନିଜକଳାଧିପ ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବଃ କୁଶଳୀ କୃପଣ ଶତ୍ରୁୟ ବନ୍ଧୁତେଜୁଳୀ
ଶ୍ରୀମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍ ପପୁନ୍ୟ ଲଭୁପ୍ରତିନିବାସିକୃତ୍ ମୁନିଗୁପ୍ତବିଷୟାୟ ଯଥା
ଜଳାଧିପଃ ପମାହର୍ଷି ଦନ୍ତିଧାତୁ ଦାଣ୍ଡପାଣି ପିଣ୍ଡବେଦିକାବଶେଷଜନ
ରାଜବରାହ ପଦ୍ୟାଂଶୁ ରୁଚିଭଟ୍ଟନାଥୟାନ୍ ପମାଜ୍ଞପୟତି ବିଦିତମସ୍ତୁ ଭବତାଂ
ଯଥାପ୍ରାଭରତ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ମଧଃ ସେ ପଦ୍ମଧଃ ସର୍ବବାଧାବିଚର୍ଜିତଃ ପରମେଶ୍ୱରଃ
ସାମ୍ରାଜ୍ୟଧଃ ସଜଳସ୍ଥଳଃ ସର୍ବୋପରି କରଦାନବହୃତଃ ପ୍ରତିନିଷିଦିତଶାୟ
ରାଜାପ୍ରମୁଖି ଜନବଦନଶାୟ ମେରୁଗ୍ରାସ୍ତବ୍ୟାୟ ଭଟ୍ଟପୁତ୍ରକାରୁପନାମ୍ନେ ଭଟ୍ଟପୁତ୍ର
ଶ୍ରୀବତ୍ସପୁତ୍ରବେ ଦଲିଳଧାରାୟରଃସତଂ ଆଚନ୍ଦ୍ରଚାକ୍ରାନନ୍ଦପ୍ରମଦାଲେପସ୍ତୋତ୍ରାଂ
ମାତାପିତେଶ୍ୱରପୁତ୍ରସ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟଯୋଗୋଭବୁଦୟେ ବିଶ୍ୱନନ୍ଦ ସଂହତ୍ୟାଂ ତାମ୍ରଶାସନେନା-
ଦସ୍ତକୃତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ଇତ୍ୟବତ୍ୟେ ସମୁଚିତସ୍ତୋତ୍ରାବଳିବଦନଶାସନେ ମୁଦନପୁତ୍ର-
ବିବରଃ ସୁଖେନ ପ୍ରତିବସ୍ତବ୍ୟମିତି । ଭବିଷ୍ୟ ନ ପ୍ରତିଭବତ୍ରିଭସ୍ତମମୁଦାବୁଧର୍ମ-
ଗୌରବାଦପୁତ୍ରବୃଦ୍ଧୋପ ପ୍ରଦତ୍ତଭବାନୁପାଳନୟା । ତଥାସ୍ତେଷୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରେ ।
ବହୁଭବସୁଧା ଦତ୍ତ ରାଜରଃ ପରରାଜରଃ । ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ଯଦାତ୍ମମିଷ୍ଟସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତଦା
ଫଳଂ । ମାତୁଦଫଳଶଙ୍କା ତଃ ପରଦତ୍ତେନ ପାର୍ଥବଃ । ସ୍ୱଦାନାତୁଫଳମାନାନ୍ତ୍ୟଂ
ପରଦତ୍ତାନୁପାଳନେ । ସର୍ବବିଷୟ ସହସ୍ରାଣି ସର୍ବେ ମୋହଦିଭୁମିଦଃ । ଅକ୍ଷେପ୍ରା
ସୁନୁମନ୍ତ୍ରା ତ ତାନ୍ୟେବ ନରକେ ବସେତ୍ । ଅନ୍ତେରପତ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଭୁବିଷ୍ଣବ
ସୂର୍ଯ୍ୟଚକ୍ଷୁ ଶାବଃ । ଯଃ କାଞ୍ଚନଂ ଗାଂଧ ମହାସ୍ତ ଦଦାଦଗ୍ରସ୍ତସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି
ଲୋକାଃ । ଅଶ୍ଳୋଚସ୍ତନ୍ତୁ ପିତରଃ ପ୍ରବଳ୍ଗୟନ୍ତୁ ପିତାମହଃ । ଭୂମିଦାତା କୁଳେ
ଜାତଃ ସନତ୍କୃତା ଭବିଷ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ ପ୍ରତିଗୃହ୍ଣାତି ଯସ୍ତୁ ଭୂମିଂ ପ୍ରଦତ୍ତତି ।
ଭୂଭୌ ତୌ ପୁଣ୍ୟଜମୌ ଲୟତଂ ସ୍ୱର୍ଗପାମିନୌ । ତତ୍ତ୍ୱାଗାନାଂ ସହସ୍ରାଣି
ବାଜପେୟଶତାବଳି । ତତଂ କୋଟି ପ୍ରଦାନେନ ଭୂମିହର୍ତ୍ତା ନ ଶ୍ୟତି । ହରତେ
ହାରୟତେ ଯସ୍ତୁ ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧିଃ ପ୍ରମୋହତଃ । ସାବତୋ ଦାରୁଣୋ ପାଣୋପ୍ରାୟିକ୍ ଦ୍ୟୋନଂ
ତ ଗହ୍ମତି । ସ୍ୱଦତ୍ତଂ ପରଦତ୍ତଂ ବା ଯୋହରେତ ବସୁବିଦଂ । ସହସ୍ରାୟାଂ
କୃମିଭୃତ୍ ପତ୍ୟତେ ପିତରଃ ସହ । ଆଦିତ୍ୟୋ ଦରୁଣୋ ବିଷ୍ଣୁ କ୍ରୂର୍ହା ସୋମୋ

ହୃତାଶନଃ । ଶୂଳପାଣିପୁ ଭରବାଃ (ଭରବାନ) ଅଭିନନ୍ଦନ୍ତୁ ଭୂମିତଂ ।
 ସ୍ତ୍ରୀମାନୋଽୟଂ ଧର୍ମସ୍ତେଷୁ ନୃପାଣାଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳୟା ଭବଭଃ ।
 ସ୍ତ୍ରୀନେତାନ୍ ସ୍ତ୍ରୀନୋ ଭୃତଂ ତୁ ସ୍ତ୍ରୀ ତୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଯାତତେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଃ
 ଇତିମଳଦଳାମୁଦୟାଭୋଳାଂ ଶ୍ରୀସୁମନ୍ତଚନ୍ଦ୍ରା ମନ୍ତ୍ରଣ୍ୟ ଲବକାନ୍ତ । ସତ୍ୟମିଦ-
 ମୁଦାହୃତାନ୍ତ ଚ ବୁଦ୍ଧାନନ୍ଦ ପୁରୁଷେଃ ପରଶ୍ରୀୟୋ ବିଲେପ୍ୟାଃ । ପରମଭଟ୍ଟାଭଳ
 ମହାବଳାଧିପତି ପରମେଶ୍ଵର ଶ୍ରୀଜନମେଜୟଦେବସ୍ୟ ବିଜୟରାଜ୍ୟେ ସମୁଦ୍ଧରେ
 ତୁମ୍ଭେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ମାତ୍ର ସିତପକ୍ଷପକ୍ଷମ୍ୟାଂ ଯଯାକତୋ-ସମୁଦ୍ଧ ୩ ଶ୍ରୀବତ୍ସ-
 ଶ୍ରୀତ ୪ । ଲକ୍ଷ୍ମିତମିତଂ ଶାସନଂ ମହାପାତ୍ରବିଗ୍ରହ ପ୍ରତିବନ୍ଧକାୟସ୍ତ-ତୋଇବୋଷେଷ
 ବକ୍ଷ୍ୟୋଷ-ସ୍ତେନ ସଂଗ୍ରାମେନ ଉତ୍କୃତଂ ଶାସନମତଃ ରୟ ଓଢ଼ାୟୁତେନ ।
 ମଙ୍ଗଳଂ ମହାଶ୍ରୀଃ ।

ଏହି ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀପୁର ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଳମଦାର ବି. ଏ., ବି. ଏଲ୍.
 ମହାଶୟ ଚମ୍ପୂକ୍ର ମହାମତ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜିଣା ଅନ୍ତଃପାତ୍ର ଗୋଦପୁର ରାଜ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ
 ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ତିନି ଖଣ୍ଡି ତାମ୍ରପତ୍ର ଥିଲା । ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍ଭାସ ପ୍ରାନ୍ତ
 ମଧ୍ୟ-ଭାଗରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା । ସେଥିରେ ତାମ୍ର ପ୍ରାନ୍ତ ଅକ୍ଷର
 ଗୋଟିଏ ରହି ଥିଲା । ଏହି ‘ରକ୍ତ’ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ତମ୍ବାମୁଦ୍ରା ପ୍ରବେଶ କରାଇ
 ପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଗୁଡ଼ା ହୋଇଥିଲା । ମୁଦ୍ରାର ଯୋଡ଼ିମାନରେ ଏକ ମୋହର ଥିଲା ।
 ମୋହରର କେନ୍ଦ୍ରଭାଗରେ ତମ୍ବା କଣ୍ଟାଟିଏ ମାରି ତାହାକୁ ମୁଦ୍ରା ସହଜ ସଂଲଗ୍ନ
 କରାଯାଇଥିଲା । ମୋହରରେ ଗୋଟିଏ ‘ରଜଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ମୂର୍ତ୍ତିର
 ବାମପାର୍ଶ୍ଵେ ପ୍ରାୟ ୭ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ୍ଧ ଲିଳେଶ୍ଵ ଉଦ୍ଭାସ ଲିଖାଯାଇଥିଲା ।
 ତଥାପି ଲିଳେଶ୍ଵର ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ୍ଧ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ
 ଯେ, ସେଠାରେ “ଜନମେଜୟରାଜ୍ୟ” ଏହି କଥା ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ଶାସନଟି ପରମଭଟ୍ଟାଭଳ ମହାବଳାଧିପତି ପରମେଶ୍ଵର ଶ୍ରୀବିବରୁପ
 ଦେବପାଦାନୁଷ୍ଠାତ ପରମଭଟ୍ଟାଭଳ ମହାବଳାଧିପତି ପରମେଶ୍ଵର ସୋମକୁଳଚଳକ
 ଶିଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାବିବରୁପ ଦେବଙ୍କର ଅଟେ । ଏହା ଶ୍ରୀ ଜନମେଜୟଦେବଙ୍କ
 ବିଜୟ ରାଜତ୍ବର ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ଶୁଦ୍ଧପକ୍ଷ ପଞ୍ଚମୀ ଦିନ ପ୍ରସ୍ତୁତ
 ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ମେରଣ୍ଡା ଅଧିବାସୀ ଉତ୍କଳ ନାଟରୂପକ ଲୁପ୍ତବିଶେଷ
 ଅନ୍ତଃପାତ୍ର ବଡ଼ ତେନ୍ତୁଳୀ ଗ୍ରାମ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ନାଟରୂପ ରାଜପଂକ୍ତିକଦର
 ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ଆସିଥିଲା । ସେ କୌଣସି ନ୍ୟାଗୋସୀ ଥିଲା ।

ବନ୍ଧିଯୋଗେ ପୁଣି କୋଇଯୋଗେ ଶାସନ ରଚନ କରିଥିଲେ । କୋଇଯୋଗେ ମହାରାଜାଙ୍କର ସାହସବ୍ରତକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶାନ୍ତିଯୁକ୍ତ ସତ୍ତ୍ୱ ଥିଲେ । ଏହି କୋଇଯୋଗେ ଜନମେଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଶାସନ ରଚନ କରିଥିଲେ । ରଘୁଶା ଓହ୍ଲାଇ ପୁଣି ସମ୍ରାଟ ଏହି ଶାସନ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ । ଜନମେଜୟ ସୁନର୍ଣ୍ଣପୁରଠାରୁ ଆଧୁନିକ ସୋନପୁର, ଏହି ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ ।

(ଖ)

* ପ୍ରଥମ ମହାରାଜଗୁପ୍ତଙ୍କ ବକବେଦ ଶାସନ ।

ଓଁ ସ୍ତୁତି ମୁରୁତିମ ସମାବାସିତ ଶ୍ରୀମତୋ ବିଜୟକଟକାଦ୍ ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ଶିବଗୁପ୍ତଦେବପାଦାନୁଧାତ ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳାଦିଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିଜୟାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାରାଜଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବଃ କୁଶଳୀ । ମୁକ୍ତାବଳୀପ୍ରସାଦବଦ୍ଧ ବକବେଦ ଶ୍ରୀମେ ଭଦ୍ରପ୍ରତିନିବାସୀ କୁଟୁମ୍ବିକନିଧିପତିପ୍ରଦତ୍ତସ୍ତ୍ରୀୟ ଯଥା-କାଳାଧ୍ୟାୟିନଃ ସମାହୁର୍ତ୍ତ ସନ୍ନିଧାତୁଁ ଯାଚକପ୍ରତିଶ୍ରୁତିଧର୍ମିକାବରୋଧନରାଜ-ବନ୍ଧୁସାଧନ ସମାନ୍ ରାଜପାଦୋପନୀବନଃ ସମାଜ୍ଞାପୟତି ଶତପଥସ୍ତୁ ଭବତଂ । ଯଥାସ୍ତ୍ରୀଭରଣଂ ଗ୍ରାମଃ ସନ୍ନୟଃ ସୋପନ୍ନୟଃ ସବବାଧାବବର୍ଜିତଃ । ସଙ୍ଗୋପର କରକରଦାନସହଚଃ ସାମ୍ର ମଧୁକଃ ସଗର୍ଭୋଷରଃ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚତୁର୍ଥମାବର୍ଜିତଃ ପ୍ରତିନିଧିକାଚକପ୍ରବେଶଃ ନାନାଗୋଷ୍ଠପ୍ରବରବିନିର୍ଗତବାସ୍ତବେଭ୍ୟଃ ଦ୍ୱିଜାତ-ବରେଭ୍ୟଃ ଏକକୌଷ୍ଠଗୋଷ୍ଠଃ ଅଙ୍ଗିରସବର୍ଷସୌବନାଶୁପ୍ରବରଃ ସୁବନଶୁଦ୍ଧମୃଗ-ସଦଙ୍ଗିର ଅନୁପ୍ରବରଃ ସାମବେଦେ କୌତୁମ୍ଭାଶାଧ୍ୟାୟୀ ପମାସରସି ବିନିର୍ଗତ ଲେଖିଶାବାସ୍ତବ୍ୟ ଭକ୍ତପୁତ୍ର ଦାମାକଃ ଐଶ୍ୱଳ୍ୟପୁତ୍ରଃ ଦ୍ୱିତୀୟୋ ଗୌତମଗୋଷ୍ଠଃ ଅଙ୍ଗିରସପ୍ରବରଃ ବାହ୍ମସ୍ପତିଃ ଅନୁପ୍ରବରଃ ଯଜୁର୍ବେଦେ କାଶ୍ୟାପ୍ୟ ଉପଶ୍ରୁତବିନିର୍ଗତ-ଶଶ୍ୱେଷେତବାସ୍ତବ୍ୟ ଭକ୍ତପୁତ୍ରନୋରପରଶ୍ରୁତ ତୃତୀୟଶ୍ଚ କପାସେୟଗୋଷ୍ଠଃ ଅର୍ଚ୍ଚନାନଶୁପ୍ରବରଃ ଶ୍ୟବୋଶ୍ୱନ ଅନୁପ୍ରବର ଯଜୁର୍ବେଦକାଶ୍ୟାପ୍ୟାୟୀ × ଲତ୍ତବିନିର୍ଗତ ଲେଖିଶାବାସ୍ତବ୍ୟ ଭକ୍ତବାସୁଦେବଃ ଶଶିକେଶପୁତ୍ରଃ ଚତୁର୍ଥ ଅଗସ୍ତିଗୋଷ୍ଠଃ । ଇନ୍ଦ୍ରବାହବପ୍ରବରଃ ଚ୍ୟବନ ପ୍ରବରଃ । ଚ ଯଜୁର୍ବେଦକାଶ୍ୟା-ପ୍ୟାୟୀ ସକଳିତ ବିନିର୍ଗତ ପମାସରସିବାସ୍ତବ୍ୟଃ କୋଣ୍ଡଦେବ × ରାମଶର୍ମ-ପୁତ୍ରସ୍ତେଭ୍ୟଃ ଦ୍ୱିଜାତବରେଭ୍ୟଃ ସଲିଳ ଧାରାପୁରଃସର ମା ଚନ୍ଦ୍ରତାରକାର୍ଜୁନିତ × କାଲୋପଶ୍ୱେତାର୍ଥଂ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଦାତବ୍ୟ ରୂପ୍ୟକାନି ପଲକରଦାନ ବିନିର୍ଗତ୍ୟ

ମାତାପିତାପୁତ୍ରମାନା ପଣ୍ୟଯଶୋଽଭିବୃଦ୍ଧୟେ ତାମ୍ରଶାସନେନାକ X ପ୍ରତିପାଦିତ
 ଇତ୍ୟବଗତ୍ୟ ସମୁଚିତଭେଗାର୍ଥ ମାତାପିତାପୁତ୍ରମାନା ପଣ୍ୟଯଶୋଽଭିବୃଦ୍ଧୟେ
 ତାମ୍ରଶାସନେନାକଶବ୍ଦକୃତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ଇତ୍ୟବଗତ ସମୁଚିତଭେଗଭଗବତ
 ହରଣାଦିକମୁପ ନ X ଭବଭିଃ ସୁଦେନ ପ୍ରତିବସ୍ତବ୍ୟମିତି । ଶ୍ରୀ X
 ଭୂପତିଭ ଚିତ୍ତିଶୟମସ୍ତଦାୟଧର୍ମଗୌରବ ଦୟାଦନୁରୋଧାତ ସ୍ବଦତ୍ତବିବାନୁପାଳନାୟ
 ତଥାଗ୍ରେକ୍ତଂ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରେ । ବହୁଭବସୁଧା X ଶୁଭଭଃ ସରସଦତ୍ତଃ । ଯସ୍ୟ
 ଯସ୍ୟ ଯଦା ଭୂମିସ୍ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତଦା ଫଳଂ । ମା ଭୂଦ ଫଳଶଙ୍ଖଂ X
 ପରଦତ୍ତେତି ପାର୍ଥବଃ । ସ୍ବଦାନାତ୍ ଫଳମାନାନ୍ ପରଦତ୍ତନୁପାଳନେ ।
 ଶକ୍ତିଂ ବର୍ଷସହସ୍ରାଣି ସ୍ବ X ମୋଦତି ଭୂମିଦଃ । ଆଧ୍ୟୋୟା ଶୂନୁମନ୍ତା X
 ତାନେ୍ୟବ ନରକେ ବସେତ୍ । ଅଗ୍ନେରପତଃ ପ୍ରଥମଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂକୈଃସ୍ତବା
 ସୂର୍ଯ୍ୟସୁତଃ ଗାବଃ । ଯ କାଞ୍ଚନଂ ଗାଂ ତ ମହସ୍ତ ଦଦ୍ୟାଦଗ୍ନସ୍ତସ୍ତସ୍ତେମ-
 ଭବନ୍ତି ଲୋକାଃ । ଅଶ୍ଳୋଚୟନ୍ତି ପିତରଃ ପ୍ରବଳ X ପିତାମହଃ । ଭୂମିଦାତା
 କୁଳେ ନାଭିଃ X ନସ୍ତାତା ଭବିଷ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ ପ୍ରତିଗୃହ୍ଣାତି ତେ ଭୂମିଂ
 ପ୍ରସଞ୍ଚତି ଉତ୍ତୌ ତୌ ପୁଣ୍ୟକର୍ମାଣୌ ଯେତଂସ୍ବର୍ଗମିନୌ । ତତ୍ତାଗାନାଂ
 ସହସ୍ରାଣି ବାଜପେୟଶତାନି ଚ । ଗବାଂ କୋଟି ପ୍ରଦାନେନ X ନ ଶୁଧତି ।
 ହରତେ ହାରୟତେ ଯସ୍ତ X ବୁଦ୍ଧିପ୍ରମୋଦତଃ । ସ ବଦୋ ବାରୁଣୈଃ
 ଶ୍ରେଷ୍ଠିର୍ଯ୍ୟାଦ୍ୟୋନି ତ ଗଞ୍ଜତି । ସ୍ବଦତ୍ତଂ ପରଦତ୍ତଂ ବା ଯୋ ହରେତ
 ବସୁନ୍ଧରଂ । ସ ବିଷ୍ଣୁୟାଂ X ପତ୍ୟତେ ପିତୃଭଃ ସହ । ଅଦତ୍ୟୋଃ ବରୁଣୋବିଷ୍ଣୁ
 ବ୍ରହ୍ମାସୋମୋ ହୃତାଗନଃ । X ଭଗବାଃ (? ଭଗବାନ) ଅଭିନନ୍ଦନ୍ତି X ।
 ଧାମାନ୍ୟୋଽୟଂ ଧର୍ମସ୍ତେଭୂନ୍ତଂପାଶାଂ X ପାଳନାୟୋ ଭବଭିଃ ।
 ସବାନେତାନ୍ X ଭୂପଶାନ୍ତ୍ରାନ୍ ଭୂୟୋ ଭୂୟୋ ଯାଚତେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଃ । ଇତି
 କମଳଦଳାମୁବିନ୍ଦୁଲୋଳାଂ ଯେ ମନୁଚନ୍ତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟକବିତଃ । ସକଳମିଦମୁଦା X
 ବୁଦ୍ଧା ନ ହି ପୁରୁଷୈଃ ପରଜାତୈସ୍ତା X । ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ
 ପରମେଶ୍ବର ଶ୍ରୀଜନମେଜୟଦେବସ୍ୟ ବିଜୟରାଜ୍ୟେ ସମ୍ବସ୍ତରେ ଶଷ୍ଠେ ଆଷାଢ଼-
 ମାସେ ସିତ ପକ୍ଷେ ତଥାବ ମ୍ୟାଂ କ୍ଷୟାକ୍ରତୋଽସି ସମ୍ବତ୍ ୭ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ।
 ଲିଖିତମିଦଂ ଶାସନଂ ମହାସାନ୍ନ ବିବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୀମନ୍ଧ୍ୟରଦତ୍ତସୁତ ପ୍ରତିବଦ୍ଧ କାୟସ୍ତ
 କୋଇ ଦୋଷେଣ ବଞ୍ଚିଭଦୋଷ ସୁତେନେତି X ଶ୍ରୋଣୀଶ୍ବରାଣା ମମଳମଣିମଣି-
 ଚୁରୁମନ୍ଦୟଃ କ୍ରୌଷ୍ଠଭଞ୍ଜ ଶୌର୍ଯ୍ୟତ୍ୟାଗାମୁରାଣି ବରଚିତ ଭାନ ଶୁଭ୍ରୀକୃତାଭଃ
 ଶ୍ରୀମାନ୍ ଜନମେଜୟା ଦେଶପତିସମଃ କୃଷ୍ଣଗାଂ ଭେକ୍ରକାମଃ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବର୍ଷ
 ପ୍ରବଦଲନପତ୍ନୀ ଭୂପତିଃ ସୋମବଣି ।

ଏହି ଶାସନରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବେଶି ଖୋଦନଗତ ଅଶୁଦ୍ଧି ପରିଲକ୍ଷିତ
 ହୁଏ । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାଟଣାରାଜ୍ୟରେ

ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ଚନ୍ଦ୍ରଶକ୍ତି ପତ୍ର ଥିଲା । ପଥଗୁଡ଼ିକ ଏକ ଜମ୍ମା ମୁଦ୍ରାରେ ବନ୍ଧା ହୋଇଥିଲା । ମୁଦ୍ରାର ଶେଷଭାଗରେ ଗୋଟିଏ ମୋହର ଥିଲା । ଏହି ମୋହରର ଗୁଣଗୁଣରେ ଧାରକୁ ଲାଗି ଏକ ଓସାରିଆ ସ୍ଥାନ ଥିଲା । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଯାହା ଲେଖାଥାଏ, ଇଂରାଜୀରେ ତାହାକୁ ଲିଜେଣ୍ଡ (Legend) କହନ୍ତି । ଲିଜେଣ୍ଡଟି ଅଷ୍ଟକ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ତଥାପି ଅନୁମାନ ଯେ, ଏଥିରେ ପଦ୍ମସୁଷ୍ପରେ ଆସୀନ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଦତଳେ ଏକ ହନୁମାନ ଥିଲା । ହନୁମାନର ଲଙ୍ଗୁଲଟିଏ ଥିଲା । ଏହି ଶାସନର ଅଙ୍କ ଓ ଅକ୍ଷର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଚୀନ କୃତ୍ତିଲାକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ।

ଜନମେଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଷଷ୍ଠବର୍ଷରେ ଆସାଦ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମୀଦିନ ପ୍ରଥମ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଦେବ ଏହି ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ମହାଭବ ଗୁପ୍ତ ହିକଲିଙ୍ଗାଧିପତି ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କର ପୁତ୍ର ବା ବଂଶଧର ଥିଲେ । ଏହି ଶାସନରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଗୁରୁଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ବକଦେବ (୧) ନାମକ ଗ୍ରାମ ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବାର୍ଷିକ ଆଠପଲ (୨) ରୂପା କର ଦେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରଥମ ଗ୍ରହତାଙ୍କ ନାମ ଦାମାକ (ପମ୍ପାସର ବିନର୍ଗତ ଲେଡ଼ଗୁଙ୍ଗ ବାସ୍ତବ୍ୟ ଭଟ୍ଟପୁର ଦାମାକ) । ସେ ପମ୍ପାସରୋବରର ଉପତ୍ୟକାସ୍ଥ ଲେଡ଼ଗୁଙ୍ଗଠାରୁ ଆସିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର କୌଣସି ଗୋଟି ଓ ଅଞ୍ଚଳିୟ ବାର୍ଷିକ ଯୌବନାଶୁ ପ୍ରବର ଥିଲା । ସେ କୌଥମଶାଖାବଲମ୍ବୀ ସାମବେଦୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ । ଯୁବନାଶୁ ଓ ଅଞ୍ଚଳିୟ ପ୍ରଭୃତି ତାହାଙ୍କର ସରୋତ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଗ୍ରହତା ଉପଗୁଙ୍ଗରୁ ଆସିଥିଲେ (ଉପଗୁଙ୍ଗ ବିନର୍ଗତ ଖଣ୍ଡକ୍ଷେପ ବାସ୍ତବ୍ୟ ଉପୋଗଣସୁତ) । ସେ ଗୌତମଗୋତ୍ରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ । ତୃତୀୟ ଗ୍ରହତା ଜଗାନ୍ନେୟଗୋତ୍ରୀ ଦୁର୍ଗାକେଶବର ପୁର ବାସୁଦେବ ଥିଲେ (କୋଷ୍ଠଲଜ ବିନର୍ଗତ ଲେଡ଼ଗୁଙ୍ଗ ବାସ୍ତବ୍ୟ ବାସୁଦେବ) । ଚତୁର୍ଥ ଗ୍ରହତା ଅଗସ୍ତିଗୋତ୍ରୀ ଥିଲେ (ସକଲିଙ୍ଗ ବିନର୍ଗତ ପମ୍ପାସରସି ବାସ୍ତବ୍ୟ ଦୁର୍ଗାକେଶ) । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ରାମ ଶର୍ମା ଓ ନିଜର ନାମ କନ୍ଦଦେବ ଥିଲା । ଖୁବ୍ ସନ୍ତୁବ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଦ୍ୟ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ । ଏମାନେ ବ୍ୟବସାୟରେ ଭଟ୍ଟ (୩) ଥିଲେ । ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରଧର ଦତ୍ତଙ୍କ ପୁତ୍ର ଘୋଷ ବଂଶୀୟ ଏକ କାୟସିଦ୍ଧ

(୧) ବକଦେବ ‘ଭୂଜ’ ଉପତ୍ୟକ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ । J.A.S.B. 1869.P 21.

(୩) କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଭଟ୍ଟମାନେ ଶୁଦ୍ର ଅଟନ୍ତି । (R. Sarma Sastry-Translation of Arthashastra. p. 7.

ଅଦ୍ୟାବଧି ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଜାଗାରେ ଭଟ୍ଟ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଶୁଦ୍ର ।

କୌଣସି X X ତାଙ୍କ ଗୁହ୍ୟରେ ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହି ଶାସନ ଘୋଷନକାରୀ ନିୟନ୍ତ୍ର କରିଥିଲେ । ଏ ଶାସନରେ ଜନମେଜସ୍ବ
“ମହାରାଜାଧିରାଜ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧି ସହିତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବିଷିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଶେଷଭାଗରେ
ରହିତା ଜନମେଜସ୍ବଙ୍କ ଏକ ବନ୍ଦନାଦ୍ବାରା ଶାସନର ଉପସହାର କରି
ଅଛନ୍ତି ।

(ଗ)

✽ ପ୍ରଥମ ମହାରାଜ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ନାଗପୁର ଯାଦୁଘର ଶାସନ ।

“ଓଁ ସ୍ବସ୍ତ୍ୟନ୍ନେକବର-ବିଳାସିନୀ ଚରଣ-ନୋପୁର-ରବୋଦ୍ରାନ୍ତ ମତ୍ତ
ପାଶ୍ବତକୁଳାତ୍ ସକଳ ଦିଗନ୍ତରାଗତବନ୍ଦଜନ ବିସ୍ତାରିତକର୍ତ୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀମତୋ
ମୁରାମ୍ବୀମ୍ବ । ଅଦ୍ବିତୀୟାଶ୍ରୟଣୀ ମମଳମଣିରୁଦ୍ଧ ମନ୍ଦସ୍ବାର୍ କୌସ୍ତୁଭରା
ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦ୍ୟାଗାମୁରାଣି ବିରଚିତ ବଧୁ ବଦାନା ଶୁଭ୍ରୀ-କୃତାଭ୍ରା । ଶ୍ରୀମାନ୍
ଜନ୍ମେଜୟାଷ୍ୟ ହି ଦଶପଦସମା X ଭେକ୍ତୁଂ କାମା ପ୍ରତ୍ୟାତ ଦ୍ବେଷି ବଶ
ପ୍ରବ ପଟ୍ଟପଦଃ ସୋମବଶେ । ସୋୟଂ ପରମ ମହାରାଜାଧିରାଜ
ପରମେଶ୍ବର ଶ୍ରୀ ମହାଶିବ X ଗଜଦେବ ପାଦାନୁଧ୍ୟାତ ପରମଭଟ୍ଟାରକ X
ରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ବର ସୋମକୁଳଲଳନକର୍ତ୍ତ୍ତିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାରାଜ ଗୁପ୍ତ-
ରାଜ X କୁଶଳୀ । କଣ ଲେଖା ବିଷୟପ୍ରତିବନ୍ଧ X ଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍
ଦୟାଳ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବଜନବାସି ଜନପଦାନ୍ ତର୍ତ୍ତିତସ୍ବୀୟ ଯଥା କାଳାଧ୍ୟାସିନଃ
ସମାହତ ସନ୍ନିଧାନ୍ତ ଗୃହଭିତ୍ତିପିଣ୍ଡ ବେନି କାବରୋଧଜନ ରାଜବନ୍ଧୁଭାନ୍
ସଦାନ୍ ରାଜପାଦୋପକରଣଃ ସମାଜ୍ଞସମୂହ । ବିଦିତମସ୍ତ ଭବତାଂ ସୟା
ଭରତଂ ଗ୍ରାମା ସନ୍ନିଧିଃ ସୋପନିୟଃ ସବିକାସା ବିବର୍ତ୍ତିତଃ ସଂସୋପର କାରଦାନ-
ସହିତଃ ମାମୁମଧୁକଃ ପରଶୋଷରଃ ପ୍ରତିନିଷିଦ୍ଧ ଗୃହଭିତ୍ତି ପ୍ରବେଶଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗା-
ବିହିନ୍ନ ଗୌତମଗୋମାୟ ଗୌତମାଙ୍ଗିରି ସୌତଥ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତେୟ ପ୍ରବରତ୍ତ
X ସନେର୍ଦ୍ଦି ମାଧ୍ୟନ୍ତନ ଶାନ୍ତାଧ୍ୟାୟିନେ ଓଡ଼ ଦେଶେ ପୁଣ୍ଡ୍ରମଣ୍ଡପ୍ରଗାମ ବିନ-
ଗତାୟ ମୁରୁକୁଂ ଗଞ୍ଜାମ ବାସ୍ତ ବ୍ୟାୟ ଭଟ୍ଟପୁର ଶ୍ରୀ ସାହକରନାମ୍ନେ ଧୃତିକର-
ସୁଭାୟ ସନ୍ନିଳି ଧାରାପୁରସ୍ଥର ଆଚନ୍ଦ୍ର ତାରକାର୍ତ୍ତି ଯିତି ସମକାଳୋପ ଭୋଗାର୍ଥଂ
ମାତାପିତୃଗୋରୁପନନ୍ତ X ଯଶୋଭକ୍ତୁଭୟେ ତାମ୍ରଶାସନେ-ନାକଶକୃତ୍ୟ ପ୍ରଦସାହତ
ଇତ୍ୟବଗତ୍ୟ ସମୁଚିତ ଭୋଗଭଗବତ ହରଣ୍ୟାଦିକ ମୁପନୟୁର୍ଭିର୍ଭବନ୍ତି
ସୁଫଳେ ପ୍ରତିବସ୍ତ X । ଭବତ୍ତ୍ବ ଚୁପତିଭିର୍ଭବିରସ୍ବ ମସ୍ବୀୟା X ଗୌର-
ବାଦସ୍ବଦନ୍ତୁରୋଧାତ ସ୍ବଦଶ୍ଚ କବାନ୍ତୁପାଳନୟ । ତଥାଗ୍ବେକ୍ତୁଂ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରେ । ବହୁଭ-
ବସ୍ବୀୟା ଦତ୍ତ ରାଜଭିଃ ସରସ୍ବତଭିଃ । ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ସଦା ଭୂମିସ୍ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତଦାଫଳଂ ।
ମାତୁତଫଳଶିଳା ବଃ ପରଦତ୍ତେତ ପାଥିବାଃ । ସ୍ବଦାନାନ୍ ଫଳମାନାନ୍ତ୍ୟଂ

ପରଦନ୍ତୁ ପାଳନେ । ଶୁଣିଂ ବର୍ଷ ସହସ୍ରାଣି ସ୍ବର୍ଗେ ମୋଦତି ଭୂମିଦା ।
 ଆଶ୍ରେୟା X ଚ ତାନେବ ନରକେବସେତ୍ । X ପତ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ
 ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂବେଷ୍ଟବା ପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ସୁତଶ୍ଚ ଗାବଃ । ଯା କାଞ୍ଚନଂ ଗାଂ ଚ ମନ୍ତ୍ରାଞ୍ଚ
 * ଦକ୍ଷସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି ଲୋକାଃ । ଅସ୍ତୋଷୟନ୍ତି ପିତରଃ ପ୍ରଗଲ୍ଭୟନ୍ତି
 ପିତାମହାଃ । ଭୂମିଦାତା କୂଳେ ଜାତଃ ସ୍ବ ନ ସ୍ବାତା ଭବିଷ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ
 ପ୍ରତିଗୃହ୍ଣାତି ଯଶ୍ଚଭୂମିଂ ପ୍ରଯଚ୍ଛତି । ତୁରୀୟୋ ଗୌ ପୁଣ୍ୟକର୍ମଣୋ ନିୟତଂ ସ୍ବର୍ଗ-
 * X X ଶତାଦି ଚ । ଗର୍ବାଂ କୋଟି ପ୍ରଦାନେନ ଭୂମହର୍ତ୍ତା ନ ଶୁଭ୍ୟତି ।
 ସ୍ବଦନ୍ତଂ ପରଦନ୍ତଂ ବା ଯୋ ହରେତ ବସୁନ୍ଧରଂ । ସ ବସ୍ତାୟାଂ କୃମିର୍ଭୂତ୍ବା
 ପତ୍ୟତେ ପିତୃଭ୍ୟଃ ସହ । ଆଦତ୍ୟୋ ବରୁଣୋ ବଶ୍ମୁର୍ବ୍ରହ୍ମା ଯୋମୋ ହୃତାଶନଃ ।
 ଶୂଳପାଣିସ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ଅଭ୍ୟନ୍ତନ୍ତି ଭୂମିଦଂ । ସାମାନୋଽୟଂ ଧର୍ମସ୍ତେଷୁ
 ନୃପାଣାଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନାୟୋ ଭବନ୍ତି । ସର୍ବାନେତାନ୍ ଶ୍ରବଣୋ
 ଭୂପତିନ୍ଦ୍ରାନ୍ ଭୂସୋ ଭୂସୋ ଯାତତେ ରମଚନ୍ଦ୍ରଃ । ଇତି କମଳଦଳାମ୍ବୁ
 ବନ୍ଦୁଲୋଳାଂ ଶ୍ରୀସୁମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ମନୁସ୍ୟ ଜୀବତଃ । ସକଳମିଦ ମୁଦା ହୃତଃ
 ବୁଦ୍ଧ ନହ ପୁରୁଷୈଃ ପରଜାତୈସ୍ତା ବିଲେପ୍ୟାଃ । ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ
 ପରମେଶ୍ବର ଯୋମକୁଳ ତିଳକ ନିକଳଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ଜନମେଜୟ ଦେବସ୍ୟ
 ବିଜୟ ଶାଳ୍ୟେସମ୍ବସ୍ତରେ ଅସ୍ତମେ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ଦ୍ବିତୀୟ ପକ୍ଷେ ତଥୋ
 ଦ୍ବାଦଶ୍ୟାଂ ଯଦାଞ୍ଜତୋଷି ସମ୍ବତ୍ କାର୍ତ୍ତିକ ଶୁକ୍ଳ ୧୨ । ଦୂତକଣ୍ଠ
 ମହାମହାତ୍ମମ ଭକ୍ତ ଶ୍ରୀ ସାଧାରଣଃ ଶୋଭନ ସୁତଃ । ଲିଖିତ ମିଦଂ ଶାସନଂ
 ମହା ସାନ୍ନିହସିତ ଶାଳକ ଶ୍ରୀ ମନ୍ନଦାଧିପତି ଧାରଦାସ ସୁତ ପ୍ରତି ବଚେନ କାୟସ୍ତ
 ଆଶ୍ବିନେନ ଜୈଷ୍ଠିଲୀୟ ସୁତେନ ଉକ୍ତିର୍ଣ୍ଣଂ ସଂଗ୍ରାମେଣ ରାୟଶା ଓଷ୍ଠା
 ସୁତେନ ।”

ମିଷ୍ଟୁର ଭେଦେୟା ଏହି ଶାସନର ଗୋଟିଏ ପ୍ରତିଲିପି ଅଧ୍ୟାପକ ହୁନ୍ଦ୍ରୁ
 ଦେଇଥିଲେ । ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସେ ନମ୍ବୋକ୍ତ ବିବରଣ ମଧ୍ୟ ଲେଖି ପଠାଇଥିଲେ ।
 ନାଗପୁର ଯାଦୁପୁରର ତତ୍କାଳିନୀରକ କହନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଶାସନଟି ବର୍ତ୍ତମାନ
 ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା କେଉଁଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା,
 ତାହାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଏଥିରେ ତିଳକଣ୍ଠି ପଦ ଅଛି । ଦ୍ବିତୀୟ
 ଶକ୍ତିକର ଭବସ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ବ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତିଗୃହକର ମଧ୍ୟରାଜ
 ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପ୍ରଗତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ତମ୍ବା ମୁଦ୍ରାରେ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଅଛି ।
 ମୁଦ୍ରାର ଉପରସ୍ଥ ମୋହରରେ ଏକ ଗଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଖଣ୍ଡେ ତମ୍ବା କଣ୍ଠା
 ମୋହରକୁ ମୁଦ୍ରା ସହିତ ସଲଗ୍ନ କରିଅଛି ।

ହୃଦ୍ ଭେଦସ୍ଥାଙ୍କ ପ୍ରେରିତ ପ୍ରତିଲିପି ପାଠ କରି ନମ୍ନୋକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ବା ଜନମେଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ କାର୍ତ୍ତିକ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଦିନ ମୁରସିମାଠାରେ ଏହି ଶାସନ ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା । ପରମ ମାହେଶ୍ଵର ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ଵର ସୋମକୂଳତଳକ ନିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତରାଜଦେବ ପାଦାନୁଧ୍ୟାତ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତରାଜଦେବ ‘ସତଲମା’ ଗ୍ରାମର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ସହ ସେହି ଗ୍ରାମଂଶ୍ରୀ ଉଚ୍ଚପୁତ୍ର ସାହକରକୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସାହକରଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଧୃତକର ଥିଲା ଏବଂ ସେ ଗୌତମଗୋତ୍ରୀ ଥିଲେ । ଧୃତକର ଉତ୍ତ୍ରଦେଶସ୍ଥ ପୁରୁଷମଣ୍ଡପରୁ ଆସି ମୁରୁକୁଙ୍ଗା ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସତଲମା ଗ୍ରାମ ‘କସାଲୋଡ଼ା’ ଜିଲ୍ଲାରେ (ବିଷୟରେ) ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ।

ଶୋଭନଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାମହତ୍ତମ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରୀ ସାଧାରଣ ଏହି ଶାସନରେ ଦୃଢ଼କ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସାଧାରଣ ବୋଧହୁଏ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ଏହି ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଜନମେଜୟ ରାଜତ୍ବର ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷରେ ତିନିଂଶ ଗ୍ରାମ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷର ଶାସନ ସବୁରେ ‘ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରୀ ସାଧାରଣ,’ ‘ଉଚ୍ଚମହାସାଧାରଣ’ ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

କୈଳାସଙ୍କ ପୁତ୍ର କାୟସ୍ଥ ଆଳାଭ ଏ ଶାସନ ରଚନା କରିଥିଲେ । କୈଳାସ ମହାସାନ୍ନବଗ୍ରହା ରାଣକ (ଯୁକ୍ତ ଓଁ ସନ୍ନ-ସନ୍ନବ) ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ରାଣକ-ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତଙ୍କ ନାମ ଜନମେଜୟଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷର ଶାସନରେ ଅଛି ‘ମନ୍ତ୍ରଧରଦତ୍ତସୁତ’ ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷର ଶାସନରେ ଅଛି ‘ରାଣକ-ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରତିବକ୍ତ କାୟସ୍ଥ ଶ୍ରୀ ମାହୁକେନ’ । ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନରେ ଅଛି - ‘ଶ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତ ଧାରଦତ୍ତ ସୁତେନ’ । ଏହି ତିନି ଶ୍ରେଣୀର ଶାସନକୁ ଏକତ୍ର କଲେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ରାଣକ-ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତ ଧାରଦତ୍ତଙ୍କ ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଓଁହାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସଂଗ୍ରାମ ଏହି ଶାସନ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ।

ଶାସନରେ ଅଛି, ‘ମୁରସିମା ସମାବାସିତା ଶ୍ରୀମତ୍ ବିଜୟ କଟକାତ୍’ । ‘କଟକ’ ଶବ୍ଦକୁ ଯଦି ଆଧୁନିକ ‘କଟକ ସହର’ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ସଂଗ୍ରହର ଅର୍ଥ ହେବ—ରାଜା ମୁରସିମାଠାରେ ବାସ କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ତେତିକବେଳେ କଟକଠାରେ ଏହି ଶାସନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଅନ୍ତର୍ଗତ ମୁରସିମାଠାରେ ବାସ କରି କଟକଠାରେ ଠିକ୍ ସେହି

ଅଗ୍ନେରପତ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂଗୌଣିକ ସୂର୍ଯ୍ୟସୁତାଶୁଗାବଃ । ଯାଃ କାଞ୍ଚନଂ
 ଗାଂ ଚ ମହଂ ପ୍ରପଦ୍ୟାତ୍ ଦତ୍ତସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି ଲୋକେ ଆମ୍ବୋଷୟନ୍ତି ପିତରୋ
 ବଲୟନ୍ତି ପିତାମହାଃ । ଭୂମି ଦାତା କୁଳେଜାତଃ ସ ନସ୍ତାତା ଭବିଷ୍ୟତି । ଯାଃ
 ପ୍ରତିଗୃହଣାତି ଯସ୍ତୁ ଭୂମିଂ ପ୍ରସଞ୍ଚତି । ଉର୍ତ୍ତୋର୍ତ୍ତୋ ପୁଣ୍ୟକର୍ମାଣୋ ନିୟତଂ
 ସ୍ୱର୍ଗଗାମିନୋ । ତତ୍ତାଗାନାଂ ସହସ୍ରାଣି ବାଜପେୟଶତାନି ତ ଗବାଂ
 କୋଟିପ୍ରଦାନେ ଚ ଭୂମିହୃତ୍ । ନ X ହରତେ ହାରୟେଦ୍ୟସ୍ତୁ ମଭିବୁଦ୍ଧିସ୍ତୁ
 ମୋହତଃ ସଂଗୋ ବାରୁଣୋ ପାଣେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ନ୍ୟୋନଂ ଗଚ୍ଛତି । ସୁବର୍ଣ୍ଣମେକାଂ
 ଗାମେକାଂ ଭୂମେରପ୍ୟ X ମଞ୍ଜୁଳଂ । ହରନ୍ନରକମାୟାତି ଯାବା ଦାଭୂତସପ୍ତବ
 ସଦାଶିବରଦତ୍ତମ୍ । ଯେ ହରେତ ବସୁନ୍ଧରଂ । ବିଷ୍ଣୁସ୍ତଂ କୃମିର୍ଭୂତା
 ପିତୃଭ୍ୟଃ ସହ ପତ୍ୟତେ । ଆଦିତ୍ୟୋ ବରୁଣୋବିଷ୍ଣୁର୍ବ୍ରହ୍ମା ସୋମୋ ହୃତ
 ଶନଃ । ଶୂଳପାଣିଶ୍ଚ ଭଗବାନଭନନ୍ଦନ୍ତି ଭୂମିଦଂ । ସାମାନୋଽୟଂ ଯୁକ୍ତମ୍ ସେରୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱ-
 ପାଶଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନୀୟୋ ଭବତ୍ତି । ସର୍ବାନେତାନ୍ ଭବନ୍ତି ପାର୍ଥ-
 ବେନ୍ଦ୍ରାନ୍ ଭୂୟୋଭୂୟୋ ଯାଚତେ ରାମଭଦ୍ରଃ । ଇତି କମଳାଦଳାମୁବିନ୍ଦୁ-
 ଲୋଳାଂ ଶ୍ରୀ ସୁ ମନୁଷ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଜାବତଂ ଚ । ସକଳମିଦମୁଦାହୃତଂ ଚ X ନ
 ହ ପୁରୁଷୋଽପରଜାତୀୟୋ ବିଲେପ୍ୟାଃ । ସକଳଭୂପାଳମୌଳିମାଳାବଳଗ୍ନ-
 ମାଣିକ୍ୟମୟୁଷ୍ୟାଳି ଭରଞ୍ଜିବିମୁକ୍ତମୁକ୍ତାଫଳପ୍ରସାଧିତାଶେଷବଳଂ ମହାମଣ୍ଡଳଂ ।
 ଯସ୍ୟାଧାରଶନାମ୍ନି ମାର୍ତ୍ତିଢିଳକେ ବିଲସ୍ୟ ସର୍ବାଗମଂ ଚୌର୍ଯ୍ୟୋଦୟତି ଶତ୍ରୁ-
 ତେଜସି X ରାକ୍ଷସ୍ୟ ବିପ୍ରୋଦ୍ଧମେ । ନାନାଂ ଧ୍ୟାନକରାଣାଂ ସମୁଦରସାସ୍ତାଦାଦ-
 ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ମରତ୍ ସନ୍ତୋଷାତ୍ ସୁଖମନ୍ଦୁଭବବରତଂ ପୃଥ୍ୱୀଶତ୍ରୁତାମଣିଃ । ଜ୍ଞାତା-
 ଶେଷାର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରସ୍ମୃତିବିମଳଧୟା ବେଦବେଦାଞ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାକଲେଷୁ ହାସପ୍ରକଟ
 ସୁରସବାକ୍ପ୍ରାପ୍ତଭୂସ୍ତ୍ରୀଷ୍ଟଧାମ୍ନ । ନାମ୍ନା ସାଧାରଣେନ ଦ୍ୱିଜବର X ମର୍ତ୍ତିଶା
 ଯସ୍ୟ ରାଜ୍ୟେ ନିଷ୍ପାତମ୍ବୀରମୂର୍ତ୍ତି ଗତି ବିଦତୋ ଧର୍ମ କର୍ମର୍ପଦେବଃ । ପରମ-
 ମହେଶ୍ୱର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମଶୂର ସୋମକୁଳତଳକ
 ହିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବପାଦପଦ୍ମପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନ ବିଜୟ ରାଜ୍ୟେ ।
 ଏକହିଂଶଭସେ ସାମୁଦ୍ରେ ମାର୍ଗସ୍ତୁତ X ହସ୍ତୋଦଶ୍ୟାଂ ଯତାଞ୍ଜେନାପି
 ସମୃଦ୍ଧ X ଲକ୍ଷିତମିଦଂ ହିଂସାତାମ୍ରାସନଂ X ରାଶକ
 ଶ୍ରୀମଦ୍ଭବପ୍ରତିବତ୍ କାୟସ୍ତୁ ମନ୍ଦୁକେନ କୟଦ୍ବର୍ଣ୍ଣୀକ୍ରିତଂ ସ୍ୱେନେତି ।
 ପ୍ରଣିତଂ କୋଶଲେନ୍ଦ୍ରେଣ । ପ୍ରତିବୋଧମହତ୍ତମ । ଶ୍ରୀଦତ୍ତ X ଶାସନଂ ତାମ୍ର
 ନିର୍ମିତଂ । X ମାଧବେନ ବା ସୃଷ୍ଟଂ ତେନେତି ।”

ବାବୁ ରଜଲଲ ବାନୁର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶାସନ ଆବକରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମତାମତ
 ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଚୌଦ୍ୱାରଠାରେ ୧୮୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । “ଶ୍ରୀ ଶିବଗୁପ୍ତଦେବପାଦାଲୁକ୍ଷାତ ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମଭକ୍ତାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳଦଳକ ଝିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାରାଜାଧିରାଜ ଶ୍ରୀମହାଭବ-ଗୁପ୍ତଦେବ” ଶ୍ରୀମହୋଦୟ ସାଧାରଣ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ଦାରଣ୍ଡ ଓ ଖଲାଣ୍ଡଲ ନାମକ ଦିଓଟି ଗ୍ରାମ ଦେଇଥିଲେ । ଗ୍ରାମ ଦିଓଟି କୋଶଳ ଦେଶସ୍ଥ ଯୋଧଗଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ମହୋଦୟ ସାଧାରଣ ଶ୍ରୀ ଶୋଭନ ସାଧାରଣ ଭକ୍ତଙ୍କର ପୂଜା ଥିଲେ । ଏହି ଶୋଭନ ସାଧାରଣ ଟଙ୍କାସ୍ତ୍ର ଦେଶରୁ ଆସି କୋଶଳ ଦେଶସ୍ଥ ଭବର ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ରାଜା ପ୍ରଧାନମନ୍ତ୍ରୀ ସାଧାରଣଙ୍କ ଉପରେ ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ଭାର ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ ରାଜତ୍ୱର ଏକାଦଶ ବର୍ଷରେ ମାର୍ଗ (ମାର୍ଗଶିର) ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଯଥୋଦଶୀ ଦିନ ଏହି ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ସାନ୍ତବିଗ୍ରହକ ସଚିବ (Minister of peace and war) ମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତ ଏବଂ ସେହେଟାସ୍ତ୍ର କାୟସ୍ଥ ମାହୁକ ଏହି ଶାସନର ସାକ୍ଷୀ ଥିଲେ । ମାଧବ ଏହାର ରଚୟିତା ଏବଂ ପୁଣ୍ୟସାକ୍ଷ ଦତ୍ତ ଏହାକୁ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ।

ଚୌଦ୍ୱାର ଏକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଏକ ଗ୍ରାମ ଓ ଏକ ସାମାନ୍ୟ ବଜାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଜ୍ୟୋତିର୍ବିମାନଙ୍କ ମତରେ ଜନମେଳୟ ରାଜା ସର୍ପଯଜ୍ଞ ପରେ ଏହାକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ରାଜଧାନୀସ୍ୱରୂପ ପରିଗଣିତ । ଯାଜପୁର, ସାରଙ୍ଗଗଡ଼, କଟକ ଓ ବଡ଼ାନାଶି ପ୍ରଭୃତି ଦୁର୍ଗମାନ ଚୌଦ୍ୱାରର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଚୌଦ୍ୱାରଠାରୁ ଅଳ୍ପଦୂରରେ ‘କପାଳେଶ୍ୱର’ ନାମକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । କେତେକ ବର୍ଷ ଇଣ୍ଡିଆ ଇରିଗେଶନ କମ୍ପାନୀକୁ ଦାନ କରିବାରୁ କମ୍ପାନୀ ଏହାର ପଥର ସବୁ ବିରୁପା ଆନକଟ ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ । ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ବହୁକାଳ ଚୌଦ୍ୱାରର ଗୌରବ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଭୈରବଜୀଙ୍କ ସମୟରେ (୧୧୩୩-୪୨ ଖ୍ରୀ: ଅ:) ଏହି ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀ ଭୈରବଜୀଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଅଭିହତ ହେଉଅଛି । ମାଦଳାପାଣ୍ଡିତ୍ଵ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କଟକରେ ପଥରବନ୍ଧ (୧୦୦୭ ଖ୍ରୀ: ଅ:) ନିର୍ମିତ ହେବା ପରେ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ଝଙ୍କ ପୁରୀଠାରୁ ଚୌଦ୍ୱାରକୁ ପ୍ରେରଣ ହୋଇଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଗୁପ୍ତ-ବଂଶର ତାମ୍ରଶାସନ ଓଡ଼ିଶାକୁ କପର ଅସିଲା ? କୋଶଳ ଦେଶରେ ଏହି ଶାସନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଅଯୋଧ୍ୟାର ଅନ୍ୟତମ ନାମ

କୋଶଳ । କାନପୁରର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗସ୍ଥ ଭୁବନକୁ କେହି କେହି “ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ” କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପରେକ୍ତ ଉତ୍ତର କୋଶଳ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟି ଶାସନୋକ୍ତ କୋଶଳ ନୁହେଁ । କାରଣ, ସେମାନଙ୍କ ନାମର ଶେଷରେ ‘ଆକାର’ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଏକ ଉପାଧି ‘ହିକଳିଜାଧପତି’; ପୁଣି ସେ କଟକଠାରେ ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାଠାରୁ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୁବନର ପ୍ରାଚୀନତମ ନାମ କଳିଙ୍ଗ । ଏହା ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶରେ ବିଭକ୍ତ :—ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟକଳିଙ୍ଗ ଓ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଶବ୍ଦ ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ନାମାନୁର ମାତ୍ର । ‘ଉତ୍କଳ’ ନାମ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ଲିଖିତ ହୁଏ ।

କୋଶଳ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳରେ ସୁପରିଚିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ପୁରୀ ଓ ଅନୁଗୁଳର କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ କୋଶଳ କୁହାଯାଉଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଏକପ୍ରକାର ଶାଗର ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ଏହାକୁ କୋଶଳାଶାଗ (କୋଶଳ ଦେଶର ଶାଗ) କହନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଦିୱିଟି ନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶକୁ ବା କୋଶାକୃତ କୌଣସି ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ‘କୋଶଳ’ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ନମ୍ବଲିଖିତ ଭୂଖଣ୍ଡ-ଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇ ନଦୀର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ‘କୋଶଳ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ :—ବୈତରଣୀ ଓ ଚରସୁଆର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୁବନ, ଚରସୁଆ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୁବନ ; ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ବରୁପାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ; ବରୁପା ଓ ମହାନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ଏବଂ ମହାନଦୀ ଓ କାଠଯୋଡ଼ିର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଆଲୋଚିତ ଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଉପରେକ୍ତ ଭୁବନମାନଙ୍କରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ସେସବୁରେ କୋଶଳ ଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଗୁପ୍ତମାନେ ଦୋଆବରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କର ଏକ ଶାଖା ହିକଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗା ଓ ସରସ୍ୱତୀ ମଧ୍ୟରେ ଥିବାରୁ ଦୋଆବକୁ (Doab) କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଉପରେକ୍ତ ଗୁପ୍ତ ଶାଖା ଦୋଆବକୁ ଅସିଥିବାରୁ ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କର ପରିଚିତ ‘କୋଶଳ’ ନାମକୁ ହିକଳିଙ୍ଗ ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ମାନ୍ଦ୍ରାଜପାଞ୍ଜି ଓ ବଣାବଳୀରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ବଣାବଳୀରେ ଯଯାତିଙ୍କର ନାମ ଅଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିକ ମତରେ ଯଯାତି ୧୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୫୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଶାସନରୁ * (ପରବର୍ତ୍ତୀ 'ଛ' ଶାସନ) ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଉବରୁପୁଞ୍ଜ X ଶିବରୁପୁଞ୍ଜ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଯଜ୍ଞ ଓଡ଼ିଶା ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଆଲୋଚିତ ଶାସନରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଉବରୁପୁଞ୍ଜ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଶିବରୁପୁ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଉବରୁପୁଞ୍ଜ ପିତା ଓ ସୁନ୍ଦର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଏକ ନାମ ଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ।

ଶାସନଟି କୁଟିଳାକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ । ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ପାଚିନ ରାଜଧାନୀରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ କଟକ—ଚୌଦ୍ୱାରଠାରୁ ଯୋଗିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜନ୍ ବମସ୍ ନମ୍ବୋଡ଼ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଶାସନର ପଞ୍ଚଗୁଡ଼ିକ ଖଣ୍ଡେ ମୋଟା ତମ୍ବା ମୁଦ୍ରାରେ ବନ୍ଧା ଥିଲା । ମୁଦ୍ରା ଉପରେ ବୋଧହୁଏ ରାଜାଙ୍କର ଏକ ମୋହର ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ଆଲୋଚନା ବେଳକୁ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଗୁପ୍ତମାନେ କପରି କଳିଙ୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ଓ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ କପରି 'ଓଡ଼ିଶା'ରେ ପରିଣତ ହେଲା, ଏହାର କୌଣସି କାରଣ ବମସ୍ ସାହେବ ଛିରି କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଦାରିଶ୍ଵ ଓ ଖଲାର୍ଣ୍ଣଳ ଗ୍ରାମ ଦିଗ୍‌ବିଜେତାଙ୍କ କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବା ସେମାନଙ୍କର ଆଧୁନିକ ନାମ କ'ଣ, ଏହା ସେ ଛିରି କରି ପାରିନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କଟକର କେତେକ ମାଇଲ ଦୂରରେ 'ଯୋଧ' ନାମକ ଯେଉଁ ପ୍ରଗଣା ଅଛି, ସେଥିରୁ ଶାସନୋକ୍ତ ଯୋଧର ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛି ।

(୫)

* ପ୍ରଥମ ମହାଉବରୁପୁଞ୍ଜ ଚୌଦ୍ୱାର ଶାସନ ।

“ସ୍ୱସ୍ତି ଶ୍ରୀମହାମୟମାବାସିନଃ ଶ୍ରୀମତୋ ବିଜୟକଟକାତ । ପରମ-
ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ଶିବରୁପୁଦେବପାଦାନୁଧ୍ୟାତ ପରମ-
ମାହେଶ୍ୱର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳବଳକ
ନିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାରାଜାଧିପତି ଶ୍ରୀମହାଉବରୁପୁଦେବଃ କୁଶଳ । କୋଶଳଦେବେ

ସମ୍ମାନ* ବିଶେଷ (ସ୍ତ୍ରୀ ଯନ୍ତ୍ରଲେଖନୀ ଗ୍ରାମେ । ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍, ସପ୍ତକୃତ + ଶ +
 ସ୍ତ୍ରୀନ୍, ଯଥାକାଳାଧୀନଃ ସ ମା + + ସନ୍ନିଧାତୁବସ୍ର + + ଧ୍ବକାରକ
 ଦାଣ୍ଡପାଣିକ ଚୁଟଭଟ + ନଧର୍ଯ୍ୟକାଧ୍ୟାୟଜନରାଶକରାଜପୁର ବନ୍ଧୁଭଦ୍ରନ୍,
 ସବଦାନ୍, ସମାଜପୟତ । ବିଦିତମ ଭବତାଂ ଯଥାସ୍ବାଭିରସ୍ତଂ ଗ୍ରାମଃ ସନଧୁଃ
 ସୋପନଧୁଃ ସବଶାପରାଧଃ ସବଦାଧାବିବର୍ଜିତଃ ସହୋପଧିକ X ବାନସହତଶ୍ଚତୁଃ
 ସି (ସୀ) ମାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଃ ସାମ୍ରମଧୁବକଃ ସଗର୍ଭୋଽସରଃ ସଜଳଃ ସ୍ଥଳସହତଃ ପ୍ରତିନିଷିଦ୍ଧ
 ଚୁଟଭଟପ୍ରବେଶଃ ଟାକରବିନିର୍ଗତାୟ କୋଶଳେ ସବଦାଧାଶୁନ୍ୟାୟ ଭରଦ୍ବାଜ-
 ଗୋତ୍ରିୟ କାର୍ତ୍ତବିଷ୍ଣୁଜାତିରସପ୍ରବରାୟ ବାଜସେନଶାଶାଧିନେ ଭଟ୍ଟଶ୍ରୀମହତ୍ତମ-
 ସାଧାରଣାୟ ଭଟ୍ଟଶ୍ରୀଶରଦେବସୁତାୟ ସଲିଳଧାରାୟୁରସ୍ତ୍ରମାତନ୍ତ୍ରତାରକାର୍ଜିତ୍ରିତ-
 ସପ୍ତକାଳୀୟଭୋଗାୟ ମାତାପିତୃରାସନଶ୍ଚ ପୁଣ୍ୟ ଯଶୋଽଭିରୁଦ୍ଧସ୍ତେ ତାମ୍ରଶାସ-
 ନେନାକରାକୃତ ପ୍ରତିପାଦିତମିତ୍ୟବଗତ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍ବିଦ୍ଧ ଭୋଗଭାଗ କରହରଣ୍ୟା-
 ଦିପ୍ରତ୍ୟୟମୁପନୟନ୍ତିର୍ଭି ବଭିଷ୍ଟୁଂଶେନ ପ୍ରତିବଦ୍ରବ୍ୟମିତି ଶ୍ରବଭିଷ୍ଟ ନୃପତିଭଦ୍ର-
 ତରସ୍ତମୟମାୟା । ଧନ୍ନଗୌରବାଦସୁଦନ୍ତରୋଧାତୁ ସ୍ବଦତ୍ତବିବାହପାଳନାୟା ।
 ତଥାଭୋକ୍ତଂ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରେ ବହୁଭବସ୍ତ୍ରୀୟାଦତ୍ତ ରାଜଭ୍ୟଃ ସଗରାଭ୍ୟଃ । ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ
 ଯଦା ଭୂମିସ୍ତସ୍ୟା ତସ୍ୟା ତଦାଫଳଂ । ମାଭୂଦଫଳଶଃକା ବଃ ପରଦତ୍ତେତି
 ପାର୍ଥବଃ । ସ୍ବଦତ୍ତର ଫଳମାନନ୍ତ୍ୟଂ ପରଦତ୍ତନୁପାଳନେ । ଶସ୍ତିବର୍ଜସହସ୍ରାଣି
 ସର୍ବେ ମୋଦତି ଭୂମିଦଃ । ଆକ୍ଷେପ୍ତା ଚନ୍ଦ୍ରମନ୍ତାତ ଦ୍ବିତୟଂ ନରକଂ ବ୍ରଜେତ୍ ।
 ଅନ୍ନେରପତ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ ପୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂରୌଷଧୀଃ ପୂର୍ଣ୍ଣସୁବ୍ରାତ୍ୟଗାବଃ । ଯଃ
 କାଞ୍ଚନଶ୍ରୀତ ମହଂ ତ ଦଦ୍ୟାତ୍ ଦତ୍ତସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି ଲୋକେ । ଅନ୍ନୋଟୟନ୍ତି
 ପିତରୋ ବଳଗୟନ୍ତି ପିତାମହଃ । ଭୂମିଦାତା କୁଳେ ଜାତଃ ସ ନସ୍ତାତା
 ଭବିଷ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ ପ୍ରତିଗ୍ରହାତି ଯସ୍ତୁ ଭୂମିଂ ପ୍ରଯଜ୍ଞତି । ଉତ୍ତୌ ତୌ
 ପୁଣ୍ୟକର୍ମୀଣୌ ନୟତଂ ସ୍ବର୍ଗମାମିନୌ । ତଦ୍ବାଗାନାଂ ସହସ୍ରାଣି ବାଜପେୟଶ-
 ତାନି ତ । ଗବାଂ କୋଟିପ୍ରଦାନେ ତ ଭୂମିଦତ୍ତା ନ ଶୁଧତି । ହରତେ
 ହାରୟେଦ୍ୟସ୍ତୁ ମଭିରୁଦ୍ଧିସ୍ତୁମୋହତଃ । ସବଶୋ ବାଭୁଶୋ ପଶ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ନ୍ୟୋନଂ
 ସ ଗଚ୍ଛତି । ପୁବର୍ଣ୍ଣମେକାଂ Xମେକାଂ ଭୂମେରପ୍ୟଞ୍ଚ ମଙ୍ଗୁଳଂ । ହରନ୍ନରକଂ
 ପୟାତି ଯାବାତାଭୂତସମ୍ବଳଂ । ସ୍ବଦତ୍ତାମିରଦତ୍ତାମ୍ନା ଯୋ ହରେତ ବୟନ୍ତସ୍ତଂ ।
 ସ ବିଷ୍ଣୁସ୍ତାଂ କୃମିଭୂତା X ସହ ପତ୍ୟତେ । ଆଦତ୍ୟୋ ବଭୁଶୋ ବିଷ୍ଣୁବ୍ରହ୍ମା
 ସୋମୋ ହୃତାଶନଃ । ଶୂଳପାଣିଶ୍ଚ ଭଗବାନଭନନନ୍ତ୍ର ଭୂମିଦଂ । ସାମାନୋଧ୍ୟା-
 ସ୍ତବର୍ମସରୁନ୍ୟାଶାଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନାୟୋ X । ସବାନେତାନ୍
 ଭବିନଃ ପାର୍ଥବେନ୍ଦ୍ରାନ୍ X ଭୂୟୋ ଯାତତେ ରାମଭଦ୍ରଃ । କିତି କମଳଦ

* ‘ସମ୍ମାନ’ ଓ ‘ଯନ୍ତ୍ରଲେଖନୀ’ ସ୍ଥାନରେ ତାକ୍ରର ନ୍ହିଟ୍ ‘ସନ୍ମାନ’ ଓ ‘ଭୂଲେଖା’
 ବା ‘ଭୂଲେଖା’ ପାଠ କରାଯାଇଛି । Epigraphia Indica Vol. III.

ଲୀମୁବନ୍ଧୁଲେଲାଂ ଶ୍ରୀସୁମନ୍ତବନ୍ଧୁଂ ମନୁଷ୍ୟଜୀବତଂ ଚ । ସକଳମିଦମୁଦାହୃତଂ ଚ
 X ନ ହୁ ପୁରୁଷେଃ ପରଜାତିଃସ୍ତେ ବଳେପ୍ୟାଃ । ସକଳଭୂପାଳମୌଳିମାଳା-
 ବଳପଦ୍ମାଶିକ୍ୟଂ ମୟୁଷବ୍ରତାଭି ମଣିତାଦ୍ରଂକମଳପୁଗଳଃ ପ୍ରଚଣ୍ଡଦୋର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡ-
 ମଣ୍ଡଳାବୃଣ୍ଡିତାରାତିମତ୍ତମାତଙ୍ଗବକୁଃସ୍ତରହୃତଳସ୍ତସାଧୃତାଶେଷରଣ ମହମଣ୍ଡଳଃ ।
 ଯସ୍ୟାଧାରଣନାମ୍ନି ମନ୍ଦିତଳକେ ବିନୟଂ ସନ୍ତାପାମଂ ଧେୟୋଦନ୍ତଂ ଗବ୍ର-
 ତେଜସି ଧରାବଳ୍ୟସ୍ୟ ବିପ୍ରେତ୍ତମେX । ନାନାସ୍ଥାନକବସ୍ତ୍ରାଂ ମୃତରସାସ୍ତାଦାହାମନ୍ତଂ
 ସ୍ମରନ୍ ସନ୍ତୋଷାନ୍ ପୁଂସନ୍ଦୁଦବରତଂ ପୃଥ୍ଵୀଶରୂପାମଣିଃ । ଜ୍ଞେୟାଶେଷାର୍ଥ
 ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ମୃତି ବିମଳଧୂସ୍ତାବେଦବେଦାଙ୍ଗବଦ୍ୟାଂ ଶିକ୍ଷାଂ କଲ୍ୟଂ ହୃଦ୍ଵାୟୁଃ ପ୍ରକଟ
 ସୁଚରୁରୁଃ ପ୍ରାପ୍ତଭୂମିଷ୍ଠଧାମ୍ନା । ସାମ୍ନା ସାଧାରଣେନ ଦ୍ଵିଜବରବଧନା ମନ୍ଦିତା
 ଯସ୍ୟ ରାଜ୍ୟଂ ନିତ୍ୟାଦଂ ସୋୟମୁଷ୍ଠିଜଗତି ବିଦତୋ ବସ୍ତ୍ରକନ୍ଦର୍ପଦେବଃ ।
 ପରମମାହେଶ୍ଵର ପରମଜ୍ଞାନରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ଵର ସୋମକୁଳତଳକ
 ହିକଳିଜାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାଦେବଗୁପ୍ତଦେବ ପାଦପଦ୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନବିଜୟରାଜ୍ୟେ
 ଏକହିଂଶତମସଂବତ୍ସରେ । ମାର୍ଗଶୁଦ୍ଧ ତଥୌ ଶସ୍ତୋଦଶ୍ୟାଂ ସ୍ଵଷ୍ଟାଙ୍ଗେନାପି
 ସବର୍ ୩୧ ମାର୍ଗଶୁଦ୍ଧ ୧୩ । ଲିଖିତମିଦଂ ହିତଲୀଳାମୁଗାସନଂ ମହାସାନ୍ନବ-
 ଗ୍ରନ୍ଥରାଶିକ ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧୁଜାକାୟସ୍ତୁ ଶ୍ରୀମା + କଳ ପ୍ରିୟକର୍ମରଦିତ୍ୟ ସୁତେ-
 ନେତି ॥ ପ୍ରଣିତଂ କୋଶକେନ୍ଦ୍ରେଣ ପ୍ରତିବୋଧମହତ୍ତମଂ । ଅଦତ୍ତ ପୁଣ୍ଡରୀକାକ୍ଷଃ
 ଶାସନଂ ତାମ୍ରନିର୍ମିତଂ ॥ ଉତ୍କଳ (ଜା) ନି (ଶ୍ରୀ) ତଂ ମାଧବେନ ବାସପ୍ରତି
 + + ।”

ଏହି ଶାସନ ୮ ୭୧ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଚୌଦ୍ଵାରଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇ-
 ଥିଲା । ମିଷ୍ଟୁର, ଜେ. ଉଇଲ୍ସର ସ୍କେଲ କହନ୍ତି, ପ୍ରାୟ ୧୭୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ
 ଚୌଦ୍ଵାର ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ସେନାନବେଶ ଥିଲା । ଶାସନଟି ଭୂପୁଷ୍ପର
 ପ୍ରାୟ ତିନି ଫୁଟ ତଳେ ଥିଲା । ଆବିଷ୍କାର ସମୟରେ ଏହାର ମୋହରଟି ନଷ୍ଟ
 ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସହଗୁଡ଼ିକ ଏକ ମୋଟା ତମ୍ବା ମୁଦିଆରେ ବନ୍ଧା ଥିଲା ।
 ମୁଦିଆର ଯୋଡ଼ ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ମୋହରଟି ହଜିଯାଇଥିଲା । ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ
 ପକ୍ଷ କେବଳ ଭିତର ପାଖରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଶାସନ କୂଟିଳା-
 କ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀ ଫସ୍ତୁତ ଓ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକ ଅଦୌ ନଷ୍ଟ
 ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ଏହି ଶାସନରେ ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାରାଜ ମହାଦେବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ
 ସମୟରେ କନ୍ଦର୍ପ ଦେବ ଟାକରବିନିର୍ଗତ ଯଜୁର୍ବେଦୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉତ୍ତମ ସାଧାରଣଙ୍କୁ
 ଯଦ୍ଦଲେନ୍ତୁ ଗ୍ରାମ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରାମ କୋଶଳଦେଶସ୍ଥ ସମ୍ମାନଜିହ୍ଵାର

ଅନ୍ୟପାତ୍ର । କନ୍ଦର୍ପଦେବ ମହାଦେବ ଗୁପ୍ତଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲେ । ସୂତ୍ରୋଂ
ସୁତଶାସ୍ତ୍ରମତେ ତାହାଙ୍କର ଉକ୍ତବ୍ୟ ଦାନ କରିବାର ଅଧିକାର ନ ଥିଲା ।
ସେଥିପାଇଁ ସେ ରାଜାଧିରାଜ ମହାଦେବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ନାମରେ ଉପରେକ୍ତ ଦାନ
ଦେଇଥିଲେ * । ମହାଦେବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷରେ ମାର୍ଗଶିର
ଶୁକ୍ଳ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ଏହି ଶାସନ ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା । ମହାଜ (ଦତ୍ତ)
ଏହାର ରଚୟିତା ଏବଂ ମାଧବ ଏହାକୁ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଶାସନରେ ଥିବା ମହାରାଜାଧିରାଜମାନଙ୍କ ନାମ ‘ଶ’ ଚିହ୍ନିତ
ପ୍ରଥମ ମହାଭବଗୁପ୍ତଙ୍କ ବଳଦେବ ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ମାଧବ
ଉଭୟ ଶାସନ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟରେ ଅକ୍ଷରର ଆକୃତି
ଏକପ୍ରକାର । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଉଭୟେ ଏକ ମହାରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ
ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି
ନମ୍ବୋକ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ପାଞ୍ଜିଅଛୁଁ ।

୧ । ଭବଗୁପ୍ତ, ୨ । ଶିବଗୁପ୍ତ, ୩ । ମହାଦେବଗୁପ୍ତ ।

ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର (Later Guptas)
ସଂଶଳ ଥିଲେ । ଯଯାତି ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଜଣେ କର୍ମଗୁଣ ଥିଲେ ।
ବାବୁ ରଞ୍ଜଲାଲ ବାନୁୟୀ ଏହି କଥା ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏପରି ନ
ହୋଇଥିଲେ ଅସାଧାରଣ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଯଯାତି କାହିଁକି ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କୁ

* ତାଙ୍କର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲୀଳ ଏହି ଶାସନରେ “ଧର୍ମକନ୍ଦର୍ପ ଦେବ”
ସ୍ଥାନରେ “ବର୍ମ କନ୍ଦର୍ପ ଦେବ” ପାଠ କରି କନ୍ଦର୍ପଦେବ ନାମରେ ମହାଦେବ-
ଗୁପ୍ତଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ ବୋଲି କଳନା କରିଅଛନ୍ତି ।
ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ତାଙ୍କର ଫିଲ୍ଡ୍ ଓ ବାବୁ ରଞ୍ଜଲାଲ ବାନୁୟୀ ଶାସନର ଆଲୋଚିତ
ସ୍ଥାନରେ “ଧର୍ମକନ୍ଦର୍ପଦେବ” ବୋଲି ପାଠ କରିଅଛନ୍ତି । ସମସାମୟିକ
ଅନ୍ୟତମ ଶାସନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲୀଳ ବାସ୍ତବିକ ଭ୍ରାନ୍ତ
ହୋଇଥିବା ବୋଧହୁଏ । “ଧର୍ମକନ୍ଦର୍ପଦେବ” ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନରେ
ମହାଦେବଗୁପ୍ତଙ୍କର ବଶେଷତଃ ଓ ଅଧୀନସ୍ଥରେ ‘ମହାଦେବଗୁପ୍ତ’ ମହାଭବ-
ଗୁପ୍ତଙ୍କର ନାମାନ୍ତର । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଫିଲ୍ଡ୍ ସାହେବ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲୀଳାଙ୍କ
‘ମହାଦେବଗୁପ୍ତ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ମହାଭବଗୁପ୍ତ’ ପାଠ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ବସ୍ତୁ
ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଆଲୋଚିତ ହେବ ।

‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଥାନ୍ତେ ? ଆଉ ମଧ୍ୟ ବହାରରେ ବହୁକାଳଯାଏ ଏକ ଗୁପ୍ତବୀ ଥିବା କଥା ‘ଅସ୍‌ହର’ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏମାନେ ନିଜକୁ ‘ହିକଲିଜାଧିପତି’ କହୁଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ବା ପଶ୍ଚିମରେ ଏଭଳି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୁପ୍ତରାଜବଂଶ ନ ଥିଲେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଧିକାର ଥିଲା । ଯଯାତି ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଆସିଥିଲେ । ସେ ପ୍ରଥମେ ଯାଜପୁର ଅଧିକାର କଲେ । ତତ୍ପରେ କିମାନ୍ଦପୁରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଦୁର୍ଗ ତାହାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ଅତଏବ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ତଥା ବହାରରେ ତାହାଙ୍କର ଅଧିକାର ଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଯଯାତି ୪୨* ଖ୍ରୀ. ଅ. ରୁ ୫୨୭ ଖ୍ରୀ. ଅ. ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନର ସମସ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଯଦି ବଞ୍ଚିଥାନ୍ତେ ତାହାହେଲେ ତାହାଙ୍କ ନାମ ଅବଶ୍ୟ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଅତଏବ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଏହି ଶାସନ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ଶାସନମାନଙ୍କର କୃତ୍ତିଲାକ୍ଷରକୁ ଅନେକେ ଦଶମଶତାବ୍ଦୀୟ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି କୃତ୍ତିଲାକ୍ଷର କେବଳ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଆହୁରି ଅନେକକାଳ ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ବ୍ୟବହାରର ସୂକ୍ଷ୍ମପାତ ହୋଇଥିଲା । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଯଯାତିଙ୍କର ନାମ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ ଆଲୋଚିତ ଶାସନ-ମାନଙ୍କର ଯଯାତି ଯେ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ କରାଯାଇ ନ ପାରେ ।

(ଚ)

* ପ୍ରଥମ ମହାରାଜାଗୁପ୍ତଙ୍କ କଟକ ଶାସନ ।

ଏହି ଶାସନର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପ୍ରଶାଳୀ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ‘ଦ’ ଓ ‘ଜ’ ଶାସନ ପଦ୍ମଶ୍ରୀ । କେବଳ ଗୋଦାନକାଶଙ୍କ ଭ୍ରମବଶତଃ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସାମାନ୍ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏତଦ୍ୱାରା ମହାରାଜାଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ୱର ଏକତ୍ରିଣ ବର୍ଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣସାଧାରଣଙ୍କୁ ଗୁଲ୍‌ଭଂଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଆର୍ଯ୍ୟାମ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏହାର ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ତମ୍ବା ମୁଦ୍ରାରେ ବଛା ଥିଲା, ତାହାର ଉପରସ୍ଥ ମୋହରରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆସୀନା

* Epigraphia Indica Vol. III (1891-95)

‘ଦ’, ‘ଜ’ ଓ ‘ଚ’ ଚିହ୍ନିତ ଶାସନ ତିନିଗୋଟି ଏକତ୍ର ‘ହିତଲ ତାମ୍ରଶାସନ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ଓ ତାହାଙ୍କ ଉତ୍ତରପାଶ୍ବରେ ଦିଓଟି ହାତୀ ଥିଲେ । ହାତୀ ଦୁହେଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ମସ୍ତକ ଉପରେ ଶୁଣ୍ଠି ଉଠିଲେନି କରିଥିଲେ । * ମୋହରର ଲିଜେଣ୍ଡରେ ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବଙ୍କ ନାମ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ଏହି ଶାସନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-ମାନଙ୍କ ପରି କୁଟିଳାକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ଥିଲା ।

(୬)

* ମହାଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କ କଟକ ଶାସନ ।

“ଓଁ ସ୍ବସ୍ତି ପ୍ରେମନରୁଦ୍ଧମୁରାୟମନସ୍ତୋଃ ସ୍ତାସ୍ତଭବତସ୍ତୁଷୋର୍ଯ୍ୟ ନୋର୍ଯ୍ୟତ ବଚସ ନିର୍ଭରତତ୍ରୀତାତମଂ ତନ୍ମତୋଃ । ବିଚ୍ଛିନ୍ନୋଽପି କୃତାତମାସ ପୁଲ୍ଲବ-ରବର୍ତ୍ତବହ୍ନୀକୁଳେରାଶ୍ନେଷ୍ଟେରାଶ୍ନେଷ୍ଟିତଲ୍ଲମୋଃ ସୁରରସଃ କାମଂ ମୁହ୍ୟ ସ୍ଥାପ୍ୟତେ ॥ ଯତାଶେଷ ବିଶେଷଭୂପମହମା ଯାତ୍ରାସ୍ତପ୍ସରଃ କାନ୍ତିଭିକ୍ଷୁତେର୍ପାକଳହେଶ୍ୱାପି ଶର୍ଯ୍ୟନ୍ କର୍ଣ୍ଣୋପଲୋସ୍ଥାଭିତଃ । ଜାୟନ୍ତେ ପ୍ରବଶନ୍ତିତପୁରଗର ପ୍ରୋତ୍ତପି-ତାନ୍ନବ୍ୟଥା (ଥା)ସାନ୍ ସ୍ପେଦଜଳାବସେଚନବଶାନ୍ନିର୍ଯ୍ୟାତ ରୋମାକୁରଃ । ୧ । ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନସ୍ତଦ୍ ଦନ୍ତମୁଷଲୋଃ ପ୍ରୋତ୍ତପିରେଚତସ୍ତୈର୍ଦ୍ଦ୍ୟାନ୍ ସନ ନିଷ୍ପଳୀ-କୃତଶରତନ୍ତ୍ରୋଦୟୋଃ ସବଦା । ଯତାସୀଦସତୋଜନସ୍ୟ ବିଶଦଂ ମୁକ୍ତାମୟଂ ମଣ୍ଡନଂ ସଙ୍କେତାସ୍ତଦ ମସ୍ୟଗବ୍ୟବଳଂ ପ୍ରାସାଦ ଶୃଙ୍ଗାଗ୍ରତଃ । ୨ । ମହାନଦୀ-ଭୁଜତରଙ୍ଗଭଙ୍ଗାସ୍ତାରେଷ୍ଠ (୬) ଲକ୍ଷ୍ମୀକରବର୍ଦ୍ଧିରାବତ୍ । ଯର୍ଯ୍ୟନ୍ ରତାସକ୍ତ ମଦଙ୍ଗନାନାଂ ଶ୍ରୀମାପନୋଦଃ କ୍ରିୟତେ ମରୁତଃ । ୩ । ତସ୍ମାତ୍ ଶ୍ରୀବିଜୟ-ପୁରାତ୍ । ଲେକସସ୍ତୁପ୍ରଥମଶୁଭଯଶୋବିଜାନବ୍ୟାସ୍ତାଷ୍ଟ ଦିକ୍ ପ୍ରସଭଜିତି-ବୈରବର୍ଗଃ । ରଜା ବଭୂବ ଭୁବି ଶବିତଭବ୍ୟମୂର୍ତ୍ତିଃ ଶ୍ରୀମାନ୍ ସରେଜବଦନୋ ଜନମେଜୟାଂଶଃ । ୪ । ଯଃ ଶୃଙ୍ଗାଗ୍ରବଦାଗତଦ୍ବିପଦଃ କୁମୁଷ୍ଟିକାଦୁଷ୍ଣସନ୍ତୁ-କ୍ତାଜାଲବିଭୂଷିତଂ ପ୍ରତିରଣଂ ପୃଥ୍ବୀବଧୂରଃସ୍ଥଳଂ । ଚକେ ଶୁଭୁତରା ମରାଧର୍ମଶ-ରେରତ୍ରାସ୍ତାମାମାଳା ଯଥାଦ୍ୟମୁଜରଣବଃ ସମତୟା ତଦ୍ରଶ୍ମିଲକ୍ଷ୍ମୀବଧଃ । ୫ । ନିର୍ଜାରିତକାଶିକୁମ୍ଭସୁଦମୁକ୍ତାମୁକ୍ତାଫଳପ୍ରକରଯୁକ୍ତନିଶାଗ୍ରଧାରଃ । ତସ୍ମାଦ-ଜାୟତ ଜଗତସଗୀତକାର୍ତ୍ତି ହେଲାବିଜିତିତରୁନ୍ମୁପତର୍ଯ୍ୟଜାତଃ । ୬ । ପରମ-ମାହେଶ୍ୱର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ଯୋମକୁଳତଳକ ହି କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀମହାଭବଗୁପ୍ତରାଜଦେବପାଦାନୁଧାତ ପରମମାହେଶ୍ୱର

* ଏହିଭଳି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପୀମାନେ ‘ଗଜଲକ୍ଷ୍ମୀ’ ନାମ ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶଦ୍ୱାରରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳଚିଲକ ନିକଳିତା-
 ଧପତ ଶ୍ରୀମହାଶିବ ଗୁପ୍ତଦେବୀ କୃଷ୍ଣାଳୀ ॥ ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳାୟା ମରତବିଷୟାୟ
 ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରାମେ । ତଦ୍ବିଷୟାୟ ସ୍ୱଚ୍ଛାନ୍ଦଶାଳାଂ ପୂଜ୍ୟଯଥାକାଳାଧୀନଃ ସମାହୃତ-
 ଯନ୍ନିଷାଦବସ୍ତ୍ରାହୃତସାମବାହିକ ନିୟୁକ୍ତକାଧିକାରକଦାଣ୍ଡପାତ୍ରକ ପିଣ୍ଡ-
 ନବଧିକାର (ବେଦିକାବ) ରୋଧନନରାଶକ ରଜପୁତ୍ରରଜବନ୍ଧୁଦନ୍ତସବାନ୍
 ସମାଜ୍ଞାପୟତବଦତମସ୍ତଭବତାଂ ଯଥାସ୍ତୁଭରସ୍ତଂ ଗ୍ରାମଃ ସନ୍ନୟଃ ସୋପନୟଃ
 ସବବାଧାବବର୍ଜିତଃ ମହୋପରିକରଦାନସହୃତ ସ୍ତ୍ରୀଲାହତରୁଷପୁତ୍ରଃ ସଗର୍ଭୋଷ-
 ରସନଳସ୍ଥଳଜରୁଃ ସୀମାବନ୍ଧିନଃ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଶ୍ରୀବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀମନ୍ନିର୍ଗତାୟ ଓଡ଼ଦେଶେ
 ଶ୍ରୀଶିଳାଭକ୍ତପାତ୍ରୀବାସୁଦେବୀୟ । ଟଙ୍କାରପୁତ୍ରରଦାନ ଗୋପାୟ । ଅଜିରସ
 ବାହୁଷ୍ଟଭ୍ୟରଦାନପ୍ରବରାୟ କୌସୁମିଶାଖାଧିନେ ଭକ୍ତପୁରାନନ୍ତନପ୍ତି (ସ୍ତ୍ରୀ)
 ଶ୍ରୀଗଙ୍ଗାପାଣିନୀମ୍ନେ ଦିବାକରପୁରାୟ । ଆଜାଣ୍ୟାନେତ ସକ୍ତୁ ପୁରପ୍ରାତ୍
 ସଲ୍ଲଧାରୀ ପୁରଷର ମାଚନ୍ଦ୍ରଚାର୍ଯକାର୍ଯକ୍ୟୋଦଃ (ସ୍ତ୍ରୀ) ସମକାଳୋପ-
 ଶ୍ରେଣୀଂ ମାତାପିତାହୋନନ୍ତୁ ପୁଣ୍ୟଯଶୋରତ୍ନବୃଦ୍ଧସ୍ତେ ତାମ୍ରଗାସନେନାକଶ-
 କୃତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତଂ ଭକ୍ତ୍ୟବଗତ୍ୟ ଯଥାସ୍ତୁଦାୟ ମୁଣକରଭର ହରଣ୍ୟ ଶ୍ରେଣ-
 ଶଗାଦିକ (କ୍ଷ) ଦଦତ୍ତିଃ [ଭବତ୍ତିଃ] ସୁଖେନ ପ୍ରତିବସ୍ତବ୍ୟମିତି । ଶବିଭକ୍ତ
 ଭୂପତିଭବତ୍ତିଶୟ ମସ୍ତୁଦାୟ ଧର୍ମଗୌରବାଦୟଦନୁରୋଧାତ୍ ସୁଦଭିରବାଦ
 ପାଳନାୟା । ତଥାଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବହୁଭବସୁଧା ଦତ୍ତ ରଜତଃ ସଗରଦତ୍ତଃ ।
 ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ଯଦା ଭୂମିପ୍ରସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତଦା ଫଳଂ । ମାଭୁଦଫଳ ଶଙ୍ଖା ବଃ
 ପରଦତ୍ତେତ୍ ପାଥିବାଃ । ସ୍ୱଦତ୍ତଫଳମାନନ୍ତ୍ୟଂ ପରଦତ୍ତନୁପାଳନେ । ଆଶ୍ଟୋ-
 ଟପୁନ୍ତ୍ର ପିତରୋ ଜଲ୍ଲପୁନ୍ତ୍ର ପିତାମହାଃ । ଭୂମିଦାତା କୁଳେ ଜାତଃ ସ ନ ସ୍ୱାତା
 ଭବସ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ ପ୍ରତିଗୃହ୍ଣାତି ଯସ୍ତୁ ଭୂମିଂ ପ୍ରଯଜ୍ଞତି । ଉର୍ବୋ ତୌ ପୁଣ୍ୟ-
 କର୍ମାଣୌ ନୟତଂ ସ୍ୱର୍ଗଗାମିନୌ । ତତ୍ତାଗାନାଂ ସହସ୍ରାଣି ବାଜସେୟଶତାନି
 ଚ । ଗବାଂ କୋଟି ପ୍ରଦାନେ ଚ ଭୂମିହର୍ତ୍ତା ନ ଶ୍ଯଧତି । ହରତେ ହାରସ୍ତେଦ୍ୟସ୍ତ
 ମତ୍ତ ବୁଦ୍ଧିସ୍ତମୋବୃତଃ । ସବତ୍ତୋ ବାବୁଣୌ ପାଣିସ୍ତ୍ରୀୟନ୍ ଯୋନଂ ସ
 ଗଚ୍ଛତି । ସୁବର୍ଣ୍ଣମେକାଂ ଗାମେକାଂ ଭୂମେରପ୍ୟର୍ଥମଜ୍ଞୁଲଂ । ହରନ୍ନରକ
 ମାୟାତି ଯାବାଦାଭୂତସମ୍ପୂର୍ବ । ସ୍ୱଦତ୍ତମରଦତ୍ତମ୍ବା ଯେ ହରେତ ବସୁନ୍ଧରଂ ସ
 ବସ୍ତୁୟାଂ କୃମିଭୂବା ପିତୃଭ୍ୟଃ ସହ ପତ୍ୟତେ ॥ ଆଦତ୍ୟୋ ବରୁଣୋ ବସ୍ତୁବ୍ରହ୍ମା
 ସୋମୋ ହୃତାଶନଃ । ଶୂଳପାଣିଷ୍ଠ ଭଗବାନଭନନନ୍ତୁ ଭୂମିଦଂ । ସାମାନେ୍ୟା-
 ଽୟୁକର୍ମସେତୁର୍ନ ପାଣୀଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନାୟୋଭବତ୍ତିଃ । ସବାନେତାନ୍
 ଭବନଃ ପାଥିବେନ୍ଦ୍ରାନ୍ ଭୂୟୋ ଭୂୟୋ ଯାତତେ ରାମଭଦ୍ରଃ । ଭତି କମଳ-
 ଦଳାମୁବନ୍ଧୁଲେଳାଂ ଶ୍ରୀସୁମନ୍ତରନ୍ତ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଜୀବିତଂ ଚ । ସକଳମିଦ ମୁଦାହୃତଂ
 ଚରୁଧା ନ ହ ପୁରୁଷୈଃ ପରଜାତ୍ରିୟୋ ବିଲେପ୍ୟାଃ । ପ୍ରସ୍ଥା ଯସ୍ତୁ ଗୁଣାସନସ୍ତୁଦଧେଃ

(ଏହଠାରେ ତିନୋଟି ଶବ୍ଦ ମିଳୁ ନାହିଁ) । ସେନାତ୍ୟନ୍ତସୁରସୁରସପରୁଷ୍ଟ
ପ୍ରଜ୍ଞାଭର୍ମନୈର୍ଜିତୋ ରାଜା ସୈତତ୍ତ୍ୱଜ୍ୟଞ୍ଜରମରୁଳଂ ଯଶ୍ଚାବହୀଳୟା । ଯଯାତୀ-
ନ୍ୟସ୍ତବିବସଦ୍ବୟମସି ପ୍ରେୟାନ୍ ସଂସା ସବଦା । ନଃ ଝ୍ୟାତୋ ଧୃତଶାନ୍ତବ୍ରତ-
ପଦଃ ଶ୍ରୀଛ୍ରୀଷ୍ଟଚେଷ୍ଟମତା । ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜ ପରମେ-
ଶ୍ୱର ସୋମକୁଳକିଳକ ଧିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ଯଯାତିରଜଦେବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନ
ବଳୟ ରାଜ୍ୟେ ନବମେ ସମୁଦ୍ଧରେ [ସବସ୍ତରେ] ଜ୍ୟେଷ୍ଠଶିତ ସସ୍ତ୍ରୋଦଶ୍ୟାଂ
କୌଣ୍ଡି ବଜ୍ରମା ମାଧବେନେତି । ଓଁ ଓଁ ।”

ଏହି ଶାସନ କଟକ କଲେକ୍ଟର କଟକରେ ଏକ ପୁରାତନ ବାନ୍ଧବରେ
ଥିଲା । ଏଥି ସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶାସନ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ୧୮୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ
କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ବନ୍ଦୋବସ୍ତବେଳେ ଲେକେ କଲେକ୍ଟର ମିଶ୍ଟର
କାରଙ୍କ ନିକଟରେ ସେ ସବୁ ଦାଖଲ କରିଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ମେଗୁଡ଼ିକ
ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଟିପା ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ପୁରୁଷ ଅଲେଖିତ ଶାସନ
କେଉଁଠାରୁ ଆସିଥିଲା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଏହି ଶାସନରେ ତିନୋଟି ପଦ ଥିଲା । ପଦର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଥିବା ରକ୍ତ-
ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗୁଚ୍ଛିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ କୁଟିଳାକ୍ଷର ଲିଖିତ ।

ଏତଦ୍ୱାରା ଶିବଗୁପ୍ତ ଗଙ୍ଗାପାଣି ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ
କୋଶଳ* ମରଡ଼ ଅନ୍ୟପାତା ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଶାସନରୁ ଦିର୍ଘଟି ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ପ୍ରଥମତଃ, ଓଡ଼ିଶା ବା ତାହାର
କୌଣସି ଅଂଶ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ କୋଶଳ
ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ଓଡ଼ିଶାର କେଶରୀଶାସୀ ରାଜା-
ମାନେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ।

ଶାସନରେ ଦକ୍ଷିଣ-କୋଶଳ ସମ୍ପର୍କରେ ମରଡ଼ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ନାମର
ଦୁଇଜଣ ଦେଖାଯାଏ । ଅଦ୍ୟାବଧି କଟକ ଜିଲ୍ଲାରେ ମରଡ଼ ହରିହରପୁର ନାମକ

* ଶାସନର ‘ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳାୟା’ ସ୍ଥାନରେ ପୁଁଟ୍ ‘ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷଳାୟା’
ପାଠ କରି କହନ୍ତି ଯେ ‘ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷଳାୟା’ ଖୋଦନକାରିର ଭ୍ରମର
ଫଳ ।

ଗୋଟିଏ ପ୍ରଗଣା ଅଛି । ଏହି ପ୍ରଗଣାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ନାମରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ-
ଗ୍ରାମ ଅଛି । ଆଜିକାଲି ଲୋକେ ଏହି ଗ୍ରାମକୁ ‘ଚନ୍ଦ୍ରା’, ବୋଲି କହନ୍ତି ।
ଅତଏବ ଅନ୍ତତଃ ମରଡ଼ ହରହର ପୁରର ଚନ୍ଦ୍ରାଗାବୁଁ ଗ୍ରାମକୁ ପୂର୍ବେ ଦକ୍ଷିଣ-
କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ରାଜା ଜନମେଜୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ମହାରାଜ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ନବମ
ବର୍ଷରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଶୁକ୍ଳ ଯଯୋଦଣୀ ଦିନ ଏହି ଶାସନ ମହାରାଜାଧିରାଜ
ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କ ନାମରେ ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କୁ ମହାରାଜା-
ଧିରାଜ, ଯଯାତିଙ୍କୁ ମହାରାଜା ଓ ତାହାଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜୟଙ୍କୁ କେବଳ ରାଜା
ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଶାସ୍ତ୍ରକାର କହନ୍ତି, ଭୂମିଦାନରେ ଅଧିକାର କେବଳ
ମହାରାଜାଧିରାଜମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାର ନାହିଁ । ଅଧୀନସ୍ଥ ରାଜା
କେବଳ ମହାରାଜାଧିରାଜଙ୍କ ଅନୁମତିକ୍ରମେ ଭୂମିଦାନ କରି ପାରନ୍ତି । ସୂତରାଂ
ଯଯାତିଙ୍କର କେବଳ ‘ମହାରାଜ’ ଉପାଧି ଓ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉକ୍ତିବ୍ୟବଧାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ
କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ବୋଲି ଅନୁମିତ
ହୋଇଅଛି ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓ ବଂଶାବଳୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଇନ୍ଦ୍ରଦେବ ବା
ଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ୩୨୩ ବା ୩୨୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ।
ତାହାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଦୁଇ ଡିଗି ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଯବନମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି-
ଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ୧୫୭ ବର୍ଷ କାଳ ଯବନମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ରହିଥିଲା । ତତ୍ପରେ
ଯଯାତିକେଶରୀ ସେମାନଙ୍କୁ X X କରିଥିଲେ । ଯଯାତି ୫୨ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ବ
କରିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ସେ ତାଙ୍କ ଶାସନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଭୁବନେଶ୍ବରର
ମନ୍ଦିର-ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କାହାର ପୁତ୍ର ବା କେଉଁ-
ଠାରୁ ଆସିଥିଲେ, ସେ ବିଷୟରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବା ବଂଶାବଳୀ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ
କରି ନାହାନ୍ତି ।

ମାତ୍ର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଆଲୋଚିତ ଶାସନରୁ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜୟ
ଅବା ସ୍ବସ୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୁଏ । ଜନମେଜୟ ମହାନଦୀ ଡାହାଣରେ ଅର୍ଥାତ୍ କଟକ-
ଚୌଦ୍ୱାରଠାରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ ।

ବଂଶାବଳୀ ଓ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ନିମ୍ନପ୍ରକାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ।

ଖ୍ରୀ: ଅ: ୨୫୩-୧୯୪ ହଟକେଶ୍ବର ଦେବ ।

ଖ୍ରୀ: ଅ: ୧୯୪-୨୫୭ ବାରଭୁବନ ବା ହିଭୁନଦେବ ।

ଶ୍ରୀ: ଅ: ୨୩୭-୨୮୨ ନିର୍ମଳ ଦେବ ।

ଶ୍ରୀ: ଅ: ୨୮୨-୩୧୯ ଭ୍ରମ ଦେବ ।

କିନ୍ତୁ ହଟକେଶ୍ବର ଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପରୋକ୍ତ ହସ୍ତରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସାକ୍ଷର ପ୍ରଗଣାର ପୂର୍ବ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ତାମ୍ରପତ୍ର ମିଳିଥିଲା, ତହିଁରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଭ୍ରମଦେବ ଜନମେଜୟଙ୍କ ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଜନମେଜୟ ତେବେ କିଏ ? ଅବଶ୍ୟ ସେ ଆଲୋଚିତ ଶାସନର ଜନମେଜୟ ନୁହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, ସେ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଜନମେଜୟ ଥିଲେ ଓ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସି ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଚୌଦ୍ବାର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଜ୍ୟୋତିଷିମାନେ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ, ଚୌଦ୍ବାର ମହାଭାରତୋକ୍ତ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ନଦ୍ରା ଜନମେଜୟଙ୍କ ଦ୍ବାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଆଲୋଚିତ ଶାସନଦ୍ବାରା ଦକ୍ଷିଣ-କୋଶଳ XXX Chandra in the fiscal division of Marada) ଗଙ୍ଗାପାଣିକୁ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗାପାଣି ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଆସି ଉତ୍ତ୍ରଦେଶର ଶିଳାଭସ୍ତ୍ରପତି ନାମକ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ପୁରୀ କେବଳ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସଦ୍ବିଭକ୍ତନକୁ * ଉତ୍ତ୍ରଦେଶ କୁହାଯାଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ କଳିଙ୍ଗ, କୋଶଳ ଓ ଦିବ୍ବକଳ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଦେଶ ଏହି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲା ।

ହଞ୍ଜର କହନ୍ତି ଯେ, ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯଯାତି ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଭୂମିଦାନ ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାର କାହାର ପିତା ଓ ପିତାମହ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବାସ କରୁଥିବା ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ

* ସ୍ବର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା-ଇତିହାସରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ, ପୁରୀ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଓଡ଼୍ରମାନେ ଏକ ସ୍ବାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ନାମ ଓଡ଼୍ରଦେଶ ହୋଇଥିଲା । ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼୍ରଚକ୍ରମାନଙ୍କ ଫଣ୍ୟା ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅପେକ୍ଷା-କୃତ ଅଧିକ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ଶବ୍ଦ ନାତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ କେତେକାଂଶରେ ପୃଥକ୍ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଏହି ଓଡ଼୍ରଦେଶର ନାମାନୁର ମାତ୍ର ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କେବଳ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ଆସି ନ ଥିଲେ, ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନୋକ୍ତ
ଗଜାପାଣି ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଆସିଥିଲେ । ମଧ୍ୟଦେଶ ତ ଅଯୋଧ୍ୟା ବା ଜାହା
ଅନ୍ୟପାଖ କୌଶସ ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ମନୁ କହୁଅଛନ୍ତି :—

“ହୁମାତୁ ବନ୍ଧ୍ୟସ୍ତୋମ୍ୟଂ ସତ୍ତ୍ୱାନ୍
ବିନଶନାଦପି ।
ପ୍ରତ୍ୟରେବ ପ୍ରସାଗାତ ମଧ୍ୟଦେଶଃ
ପ୍ରକର୍ତ୍ତିତଃ ।”

ପୁନଶ୍ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କେବଳ ଯାଜପୁର ଓ ଓ ତତ୍ସନ୍ନିହିତ ସ୍ଥାନ-
ମାନଙ୍କରେ ନ ରହି କଟକ, ଚୌଦ୍ୱାର, ମରଡ଼ ହରିହରପୁର, ଶିଳାଭଞ୍ଜପଟି
ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ରହୁଥିବା ବିଷୟ ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ ।
ଶିଳାଭଞ୍ଜପଟି ବୋଧହୁଏ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅନ୍ୟପାଖ କୌଶସ ସ୍ଥାନର ନାମ
ଅଟେ ।

ଗଜବଂଶ ଓ କେଶରୀବଂଶର ରାଜାମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଉତ୍ତର
ପ୍ରଦେଶରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇଥିଲେ ।

(ଚ)

ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ‘ଜିବିନ୍ଦା’ ଶାସନ ।

“ଓଁ ସ୍ୱସ୍ତି” ଶ୍ରୀ ତୋ ବିନାତପୁରାତ୍ ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ
ପରମେଶ୍ୱର ମହାଭବଗୁପ୍ତରାଜ ଦେବ ପାଦାନୁଧାତ ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମ-
ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳାଭିଳାସ ଶିଳିଳାଧିପତି
ଶ୍ରୀମହାଶିବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବ କୁଶଳୀ କୋଶଳ ଦେଶ ପ୍ରତିବନ୍ଧ “ଗନ୍ତୁତ
ପାଟମଣ୍ଡଳେ” , ଶ୍ରେଷ୍ଠରପଲୀୟ ନିବିଷ୍ଟାଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ତଦ୍-

୧ । ଯଯାତି ଆନନ୍ଦ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯାଜପୁରରେ ରହୁଥିଲେ ବୋଲି
ହଞ୍ଜର ସାହେବ କହୁଛନ୍ତି ।

୨ । ଯୋନପୁରରେ ଏହି ନାମରେ ଆଜିକାଲି କୌଶସ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ।
କେବଳ ଅତୁରବର୍ତ୍ତୀ ଦଣ୍ଡାପାର ଆନୁମାନଙ୍କ ଶାସନୋକ୍ତ ନାମର ବୁଦ୍ଧାନ୍ତର
ହୋଇପାରେ ।

ବସୁଧାୟକଂ ଯଥା କାଳାଧାୟିନଃ ସମାହୁତ୍ଵଂ ସନ୍ନିଧାତୁଂ ପୁତ୍ରାଧିକାରକଦଣ୍ଡପାତ୍ରିକ
 ଚୂଟଭଟ୍ ପିଣ୍ଡନ ବେଦିକା ବରୋଧନରାଶକ ରାଜପୁତ୍ର ରାଜ୍ଞୀ, ରାଜବଞ୍ଚିତ୍ଵାନ,
 ସର୍ବାନ୍, ରାଜପାଦୋପଜୀବନଃ ସମାଜ୍ଞପୟତି । ବିଦତ ମସ୍ତୁ ଭବତାଂ
 ଯଥାସ୍ଥାଭିରୟଂ ଗ୍ରାମଃ ସନ୍ନିଧିଃ ସୋପନିୟଃ ସର୍ବକାଧାରବଞ୍ଚିତଃ ସର୍ବୋପରି
 କରଦାନ ସହଚରୁ ସୀମାସର୍ଯ୍ୟନ୍ତଃ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଧିକାରୀ ସର୍ବତୋମୁଖୀ ସକଳ ଶୁଳଃ
 ପ୍ରତି ନିଷିଦ୍ଧ ଚୂଟଭଟ୍ ପ୍ରବେଶ ଭରଦ୍ଵାଜ ଗୋପାୟ ଅଙ୍ଗିରସ ବାହୁଷ୍ପତି
 ଭରଦ୍ଵାଜ ପ୍ରବରୟ ଉଲ୍ଲସ ଶର୍ମ୍ମଣଃ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣ ଶର୍ମ୍ମଣଃ ପୁରାୟ ଭଟ୍
 ପରୋଲୀ ବନର୍ଜିତାୟ କୋଶଲୀୟ ମରମେଶ୍ଵା ଗ୍ରାମବାହୁବ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀପୁଣ୍ଡରୀକ
 ଶର୍ମ୍ମଣେ ଘଣ୍ଟିତାୟ ଗନ୍ତୁତ ପାଟମଣ୍ଡଳେ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିକାୟା ନିବନ୍ଧାଗ୍ରାମ୍ୟ
 ସକଳ ଧାରାପୁରସ୍ପରମା ଚନ୍ଦ୍ରଭାରକାକ୍ ଶିଳି ସମକାଳୋପକ୍ଷେପାଥଂ
 ମାତାପିତୃହୃଦନଶ୍ଚ ପୁଣ୍ୟ ପଣୋଦ୍ଭବସ୍ତେ ତାମ୍ରଶାପନେ ନାକଶ୍ଚ କୃତ୍ୟଂ
 ପ୍ରତିପାଦିତ ଇତ୍ୟବଗମ୍ୟ ସମୁଚିତ ଭୋଗଭୋଗକର ହରଣ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟମୁପନୟ-
 ିର୍ଭବନ୍ତିଃ ପୁଣ୍ୟେନ ପ୍ରତିବସ୍ତବ୍ୟମିତି । ଭବଭୁକ୍ତ ଭୂପତିଭିର୍ଦ୍ଭବିରସ ମୟୁଦାୟ
 ଧର୍ମ ଗୌରବାଦୟ ଦନୁ ରୋଧାତ ସ୍ଵଦତ୍ତବିବାନୁ ପାଳନୟା । ତଥାଚ୍ଚେତ୍ତଂ
 ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରେ । ବହୁଭବସୁଧାଦତ୍ତ ରାଜଭ୍ୟଃ ସରସଦତ୍ତଃ । ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ଯଦାଭୂମିପ୍ରସ୍ୟ
 ତସ୍ୟ ତଦାଫଳଂ । ମା ଭୂଦଫଳ ଶଙ୍କାବଃ ପରଦତ୍ତେତି ପାର୍ଥବଃ । ସୁଦାନାତ୍
 ଫଳ ମାନାନ୍ତ୍ୟଂ ପରଦତ୍ତନୁପାଳନେ । ଶର୍ମ୍ମିଂ ବର୍ଷ ସହସ୍ରାଣି ସ୍ଵର୍ଗେ ମୋଦତି
 ଭୂମିଦଃ । ଆଶ୍ରେଷ୍ଠସୁନୁମନ୍ତ୍ରାତ ଦ୍ଵାବେତୌ ନରକ ଗାମିନୌ । ଆଗ୍ନେର ପତ୍ୟଂ
 ପ୍ରଥମଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂବେଷ୍ଠବା ସୂର୍ଯ୍ୟସୂତଶ୍ଚ ଗାବଃ । ଯଃ କାଞ୍ଚନଂ ଗାଂ ଚ ମହାଶ୍ଠ
 ଦନ୍ଦ୍ୟାଦଶ୍ଚସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି ଲୋକାଃ । ଅଶ୍ଳୋଚସ୍ତନ୍ତୁ ପିତରଃ ପ୍ରବଲଗୟନ୍ତୁ
 ପିତାମହଃ । ଭୂମିଦାତା କୁଳେ ଜାତଃ ସନସ୍ତାତା ଭବିଷ୍ୟତି । ଭୂମିଂ ଯଃ
 ପ୍ରତିନୁଦ୍ରାତି ଯଶ୍ଚ ଭୂମିଂ ପ୍ରସଞ୍ଜତି । ଉତ୍ତୌ ତୌ ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ୍ମଣୋ ନିୟତଂ
 ସ୍ଵର୍ଗଂ ଗାମିନୌ । ତତ୍ତାଗାନାଂ ସହସ୍ରେଣ ବାଜପେୟ ଶତେନଚ । ଗବାଂ
 କୋଟି ପ୍ରଦାନେନ ଭୂମିହର୍ତ୍ତା ନ ଶ୍ଵଧିତି । ହରତେ ହାରୟତେ ଯସ୍ତୁ ମନ୍ଦହୃଦି
 ପ୍ରମୋଦତଃ । ସ ତୁତ୍ତୌ ବାଭୁଣୌ ପାଣିପ୍ରିୟିକ୍ ଯୋନଂ ଚ ଗଞ୍ଜତି ।
 ସୁବର୍ଣ୍ଣମେକଂ ଗାମେକାଂ ଭୂମେରପ୍ୟର୍ଦ୍ଧଂ ମଙ୍ଗଳଂ । ହରନ୍ନରକ ମାୟାତି
 ଯାବଦାହୁତ ସମୁଦଃ । ସ୍ଵଦତ୍ତଂ ପରଦତ୍ତଂ ବା ଯୋ ହରେତ ବସୁନ୍ଧରଂ ।
 ସବିଷ୍ଣାୟାଂ କୃମିଭୂତ୍ଵା ପତ୍ୟତେ ପିତୃଭ୍ୟଃ ସହ । ଆଦିତ୍ୟା ବରୁଣୋବିଷ୍ଣୁ ବ୍ରହ୍ମା
 ସୋମୋହୃତାଶନଃ । ଶୂଳପାଣିଶ୍ଚ ଭଗବାନଭନନନ୍ତ୍ର ଭୂମିଦଂ । ସାମାନ୍ୟୋଽୟଂ
 ଧର୍ମସ୍ତେତ୍ତୁ ନୃପାଣାଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନୟୋ ଭବନ୍ତି । ସର୍ବାନେତାନ୍
 ଭବିନୋ ଭୂପତିମ୍ରାନ୍, ଭୂସ୍ଵୋଭୂସ୍ଵୋ ଯାତତେ ରାମଭଦ୍ରଃ । ଇତି କମଳ-

ତାହାଙ୍କ ପିତା ଓ ପିତାମହଙ୍କ ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ନାରାୟଣ ଶର୍ମା ଓ ଉତ୍ତାପ ଶର୍ମା
ଥିଲେ । ସେ ଭରଦ୍ବାଜ ଗୋଷୀ ଥିଲେ ।

ଅନ୍ଧବ ନାଗଙ୍କ ପୁତ୍ର ‘ମହାକ୍ଷପଳକ’ ଶ୍ରୀ ଉଚ୍ଛବ ନାଗ ଏହି ଶାସନର
ରଚୟିତା । ସେ ମହାସିଦ୍ଧି ବିଗ୍ରହଙ୍କ—ରାଗକ ଶ୍ରୀଗୁରୁ * ଦତ୍ତଙ୍କର ପରିଚିତ
ଥିଲେ । ‘ହୃକୁର ପଲ୍ଲୀ’ ଏହି ଶାସନ ଖୋଦନ କରିଥିଲେ ।

(ଝ)

ଦ୍ଵିତୀୟ ମହାରାଜଗୁପ୍ତଙ୍କ ଯଯାତି ନଗର ଶାସନ :-

“ଓଁ ସ୍ଵସ୍ତି ପ୍ରେମନିରୁଦ୍ଧମୁଖ୍ୟମନସୋଃ ସ୍ଵାସ୍ତଭବତପ୍ତସୋର୍ଥନୋର୍ଷତ
ବିଚିତ୍ର ନିର୍ଭରରତ ନୀଡ଼ାକ୍ରମଂ ତନ୍ମତୋଃ । ବଚ୍ଛିନ୍ନୋପି କୃତାତିମାସ ପୁଲ,
କୈରବିର୍ଭବସ୍ତ୍ରୀ କୃତୈରଶ୍ରେଣ୍ଣେଷ୍ଟୈର୍ଗୁପିତ କୁମ୍ଭେଃ ପୁରରସଃ କାମଂ ମୁହୁଃ
ସ୍ଵାଦ୍ୟତେ । ଯଥା ଶେଷ ବିଶେଷ ରୂପ ମହୁମାୟାସ୍ତୁ ପ୍ତପରଃ କାନ୍ତଭକ୍ତାତେଷ୍ଠା
କଳହେୟସି ପ୍ରଣୟିନଃ । କର୍ଣ୍ଣୋପଲେସ୍ତାଡ଼ିତଃ । ଜାୟନ୍ତେ ପ୍ରବଶନ୍ତିତ
ପୁରଣର ପ୍ରୋତ୍ଥାପିତାନ୍ତ ବ୍ୟଥଃ । ସାନ୍ତସ୍ତେଦକଳାବସେଚନ ବଶାନ୍ନିବାତ-
ରୋମାକୁରଃ ।

ଅରୁଞ୍ଜନକାଶ୍ୟନ୍ତ ଦନ୍ତ ମୁଖଲୋଃ ପ୍ରୋତ୍ତସିରେଚକସ୍ତୈର୍ଦ୍ଵ୍ୟାନ୍ତସ୍ତ୍ୟନ
ନିଷ୍ଠାଳୀକୃତ ଶରତହ୍ମେଃ ଜୟୋଃ ସବଦା । ଯଥାସୀଦପଶା ଜନସ୍ୟ ବିଶଦଂ
ମୁକ୍ତାମୟଂ ମଣ୍ଡଳଂ ସତତଦାସ୍ତଦମପ୍ୟଶା ବଧବଳଂ ପ୍ରସାଦଶୃଙ୍ଖାଶ୍ରତଃ । (୧)

ମହାନଦୀ ଚୁଙ୍ଗ ତରଙ୍ଗ ଭଙ୍ଗସ୍ଥାତରାସ୍ତୁ ଲଞ୍ଜୀକରବର୍ତ୍ତୀରରତ୍ । ଯସ୍ମିନ
ରତା ସନ୍ନିମଦଙ୍ଗନାନାଂ ଶ୍ରମା ପାନଦଃ କ୍ରିୟତେ ମରୁତଃ । (୩)

ତସ୍ମାତ ଶ୍ରୀ ଯଜାତିନଗରାତ୍ ଲେକସ୍ୟ ପ୍ରଥତ ଶୁଭ୍ର ଯଶୋବିଜାନବ୍ୟା
ପ୍ରାସ୍ତଦନ୍ତ ପ୍ରସତ୍ର ନିଜ୍ଜତ ବୈରବର୍ଗଃ । ରଜା ଭରୁବ ଭୂବ ଭବିତବ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିଃ
ଶ୍ରୀମାନ ସର୍ବେନ ବଦନେଃ ଜନମେଜୟାଂଶଃ ।

ନିର୍ଦ୍ଧାରିତାରିକରକ୍ରନ୍ତ ସମୁଦ୍ରମୁକ୍ତାଫଳ ପ୍ରକରଦତ୍ତରଥାଙ୍ଗଧାରଃ
ତସ୍ମାଦଜାୟତ ଜଗତ୍ ଯଗୀତ ଜର୍ତ୍ତି ହୈଲା ବିନର୍ଜିତର ପତ ଯଜାତିଃ ।

* ବୋଧହୁଏ ଖୋଦନକାଶ୍ୟ ଭ୍ରମବଶତଃ ‘ଧାରଦତ୍ତ’ ସ୍ଥଳରେ
‘ସୁରୁଦତ୍ତ’ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଯଦ୍ ଖଡ୍ଗଗାତ୍ରକ ପାଟିତ ଦ୍ଵିପଦଟାକୁମୁଦ୍ରନା ଦୁଷ୍ଟସନ ମୁକ୍ତା ଜାଲ
ବିଭୂଷିତଂ ପ୍ରଦରଙ୍ଗ ପୃଥ୍ଵୀଦଧୂରଃସ୍ଥଳଂ ଶଶ୍ଵତ୍ ଦ୍ଵାରନମନ୍ ସରାଧିପଣିଭେରହାଂ
ଶୂଳାଳାମଳା ଯଦ୍ ପାଦାମ୍ବୁଜ ଚରଣ ବଃ ସମୟତା ତଦ୍‌ରଶ୍ମୀଲସ୍ତ୍ରୀଂ ଦଧୁଃ ।
ମାଦ୍ୟଂଶୋଳାଳି ମାଳା କୁଳକରଟ ପୁଟାସ୍ୟନ୍ଦଦାନ ପ୍ରବାବାନ୍ ସିନ୍ଦୁରରକ୍ତକୁଂଭାତ
ସିତ ପୃଥୁଲରଜାନ୍ କାମଦେବାଦ ସଞ୍ଜାନ୍ । ଜହ୍ନା ଜାବଳମାକ୍ତେ, ପତ୍ତଭସୁର
ବଧୁ ବିସ୍ଫୁଟସୁରବକ୍ରଃ ଖଡ୍ଗଗୀ ହିଂଶାନ୍ କରନ୍ଦାନ ଶର ନକର ହୃତାରହକା
ନନ୍ଦିହଦ୍ୟଃ । ପୁଣସ୍ତସ୍ୟ ବଭୂବ ଧର୍ମନିଶ୍ଵତଃ ଶ୍ରୀ ଶ୍ଵାମ ପୂଜର୍ବଧ୍ୟ ଶୋଭା
ଶ୍ଵାପନସେବ୍ୟମାତାରରଣଶ୍ଚୁଡ଼ାମଣିଭୁଂଭୁକାଂ ଯୋଃସୌ ଶୌଚମାହାଧନପି
ସମରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପରେଶାଂ ବଳାତ୍ ଜଗ୍ରାହ ଷଡ଼ବୈରବର୍ଗବିଭବଃ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ
ଶୋଭାସ୍ପଦଂ ।

ପରମମାହେଶ୍ଵର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ଵର
ସୋମକୁଳତଳକ ହିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତରାଜଦେବ ପଦାନ୍ତାତ
ପରମମାହେଶ୍ଵର ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିପତି ପରମେଶ୍ଵର ସୋମକୁଳ
ତଳକ ହିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀମହାଭବଗୁପ୍ତରାଜଦେବଃ କୁଣ୍ଡଳୀ । କୋଶଳ ସାମନ୍ତ
ଦ୍ୟାହ୍ନାବସ୍ତସ୍ତାୟ ଗୌଡ଼ସିମିତିଶ୍ରୀ ଗ୍ରାମେ ତଦ୍‌ବସ୍ତସ୍ତାୟ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍ ସପୂଜ୍ୟ
ସମାହୁତ୍ଵ ସନମୁକ୍ତାଧିକାରକ ଦାଣ୍ଡ ପାଣିକପିଣ୍ଡନବେଦି କାବରୋଧନରଞ୍ଜି
ରଞ୍ଜିତରାଜପୁତ୍ର ରାଜବଂଶଭିତ୍ତନ୍ ସମଜ୍ଞାପୟତ । ବିଦିତମସ୍ତ୍ର ଭବତାଂ ଯଥା
ସ୍ଵାଭିରୟଂ ଗ୍ରାମଃ ସନ୍ଦଧୁଃ ସୋପନ୍ଦଧୁଃ ସର୍ବବାଧାବିବର୍ଜିତଃ, ସର୍ବୋପଶମରାଜାନ
ସହୃଦଃ ଚରଃ ମାମ୍ରମଧୁକଃ ସଗର୍ଭୋଽସ୍ରରଃ ସଜଳ ସ୍ଥଳଃ ଶ୍ରୀବତ୍ସୀମଣ୍ଡଳେ
କାଶୀକ୍ଷିଭକ୍ତ ଗ୍ରାମ ବିନିର୍ଗତାୟ କୋସଳେ ଦେବୀଭେଗବସ୍ତସ୍ତାୟ ସାମୋଥା
ଗ୍ରାମବାସ୍ତବ୍ୟାୟ କୌଶିକ ଗୋପାୟ ବିଶ୍ଵାମିତ୍ର ଦେବତା ଔଦଲ୍ୟସ୍ରବରାୟ
କୌଥମ ଚରଣାୟ ବ୍ରହ୍ମଗଣାଧ୍ୟାୟିନେ ଭକ୍ତପରମେଶ୍ଵର ଯୌଦ୍ୟାୟ ଭକ୍ତବଣିଷ୍ଠ
ସୁତାୟ ରାଣକ ଶ୍ରୀରାଜ୍ଞୋନାମ୍ନେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣେ ସଲିଳଧାରା ପୁରଃସରମାଚନ୍ଦ୍ର
ଭାରକାର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଠି ସମକାଳୋପସ୍ତେଶାଥଂ । ମାତା ପୁରୋରାୟନଶ୍ଚ ପୁତ୍ରଃ
ଯଶୋଭବୃକ୍ତୟେ ତାମ୍ରଶାସନେନାକାଞ୍ଚକୃତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତଂ କୃତ୍ୟ ବଗତ୍ୟ
ସମୁଚିତ କରନକରଭେଗଭଗାଦିକମୁପନୟତ୍ଵଂ ସୁଖନେ ପ୍ରତିବିଧ୍ୟବମିତି
ଭବଭୟ ଭୂପତିହୃଦଂ ତିରିୟମୟାୟା ଧର୍ମଗୌରବାଦ ସୁଦନ୍ତରୋଧାତୁ ।
ସୁଦନ୍ତଶିବାନ୍ ପାଳୟା । ତଥାଭ୍ୟେକ୍ତଂ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୋ ବହୁସିଂହସୁଧା ଦତ୍ତ ରାଜ ଧଃ
ସଗରାଦିଭ୍ୟଃ ଯସ୍ୟ ଯସ୍ୟ ଯଦା ଭୂମିସ୍ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତଦାଫଳଂ । ମା ଭୂଦଫଳ
ଶଙ୍କାବଃ ପରଦଭେଦି ପାର୍ଥବଃ ସୁଦତ୍ତ ଫଳମାନନ୍ୟଂ ପରଦତ୍ତନୁପାଳନେ ।
ଶଶ୍ଵିବର୍ଷ ସହସ୍ରାଣି ସ୍ଵର୍ଗେ ମଦତି ଭୁମିଦଃ । ଆସେନ୍ଦ୍ରା ଗୁରୁମନ୍ତ୍ରାଚ ଦ୍ଵାତବତୌ

ନରକଗାମିନୀ ଅଗ୍ନେରମତ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୂବୈଷ୍ଣବ ସୂର୍ଯ୍ୟସୁଭିଷ୍ଣ ଗାବଃ ।
 ଯଃ କାଞ୍ଚନଂ ଗାଂ ଚ ମହାଶ୍ଵ ଦଦ୍ୟାଦ୍ଭବସ୍ତସ୍ତସ୍ତେନ ଭବନ୍ତି ଲୋକାଃ । ଆଶ୍ଟୋତ୍ତୟନ୍ତି
 ପିତରଃ ପ୍ରବଲ୍ଗୟନ୍ତି ପିତାମହାଃ । ଭୂମିଦାତା କୁଳେ ଜାତଃ ସ ନସ୍ତାତା
 ଭବିଷ୍ୟତ । ଭୂମିଂ ଯଃ ପ୍ରତିଗୃହ୍ଣାତ ଯଶ୍ଚ ଭୂମିଂ ପ୍ରଯଜ୍ଞତ । ଉଦ୍ଭୌ ତୌ ପୁଣ୍ୟ
 କର୍ମାଗୌ ନୟତଂ ସ୍ଵର୍ଗ ଗାମିନୌ । ତତ୍ତାଗାନାଂ ସହସ୍ରେଣ ବାଜପେୟାଶତେନ
 ଚ । ଗବାଂ କୋଟିପ୍ରଦାନେନ ଭୂମିହୁତୀ ନ ଶୁଦ୍ଧତ । ହରତେ ହାରୟତେ ଯସ୍ତ
 ମନବୁଦ୍ଧିଃ ସମୋବୃତଃ । ସବନ୍ଦୋ ବାରୁଣୋଃ ପାଣିନ୍ଦ୍ରୀୟଂ ଋତୋନଂ ଚ ଗଚ୍ଛତ ।
 ସୁବର୍ଣ୍ଣମେକଂ ଗାମେକାଂ ଭୂମେରପ୍ୟର୍ଦ୍ଧଂ ମଞ୍ଜୁଲଂ । ହରନ୍ଦରକ ମାୟାତ
 ଯାବଦାହୁତସମୁଦଃ । ସୁଦତ୍ତଂ ପରଦତ୍ତଂ ବା ଯୋ ହରେତି ବସୁନ୍ଧରଂ । ସେ
 ବିଷ୍ଣୁୟାଂ କୃମିଭୂତା ପତ୍ୟତେ ପିତୁରଃ ସହ । ଆଦିତ୍ୟୋ ବରୁଣୋ ବିଷ୍ଣୁ ବ୍ରହ୍ମା
 ସୋମୋ ହିତାଶନଃ । ଶୂଳପାଣିଶ୍ଚ ଭଗବାନଭନନ୍ଦନ୍ତି ଭୂମିଦଂ । ସାମାନେୟାଃ ସ୍ଵଂ
 ଧର୍ମସ୍ତେରୁନ୍ତୁ ପାଶାଂ କାଳେ କାଳେ ପାଳନାୟେ ଭବନ୍ତି । ସଙ୍ଗାନେତାନ୍
 ଭବନ୍ତୋ ଭୂପଞ୍ଚାନନ୍ ଭୂସ୍ତୋଭୂସ୍ତୋ ଯାତତେ ରାମଭଦ୍ରଃ । ଇତି କମଳ-
 ଦଳାମୁବିନ୍ଦୁଲେଳାଂ ଶ୍ରୀସୁମନ୍ତଚନ୍ଦ୍ର୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବତାନ୍ ଚ । ସକଳମିଦମୁଦା
 ହୃତାନ୍ତଃ ଚ ବୃଦ୍ଧଃ । ନହ ସୁରୁଷୋଃ ପରଜାତ୍ତସ୍ତୋ ବିଲେପ୍ୟାଃ । ଯେନାତ୍ୟନ୍ତସୁର-
 ସୁରାଧିପଗୁରୁଃ ପ୍ରଜ୍ଞାଭୁମନୈର୍ଜିତୋରାଜ୍ଞା ରୋପିତ ରାଜ୍ୟଭ୍ରମତୁଲଂ ଯଶା-
 ବହୁଶୀଳୟା । ଯସ୍ୟାସୀନ୍ନୟ ବିହମଦ୍ବୟମପି ପ୍ରେୟାନ୍ ସଖା ସବଦା ।
 ସ ଶ୍ରେୟାନ୍ ଧୃତସନ୍ନବିଗ୍ରହପଦଃ ଶ୍ରୀସିଦ୍ଧଦତ୍ତକୃତଃ ॥ ନାମ୍ନା ମଞ୍ଜଳ ଦତ୍ତେନ
 କାୟସ୍ତେନ ସ—V—ଅଲେଖି ଶାସନଂ—ସ ଯାବତ୍ତଦ୍ଭାର୍ତ୍ତତାରକାଃ ॥ ପରମ
 ମାହେଶ୍ଵର ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ଵର ସୋମକୁଳତଳକ
 ହିକଳଜାଧିପତି ଶ୍ରୀହ୍ରୀମାର୍ଥଦେବସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନେ ବିଜୟରାଜ୍ୟେ ତୃତୀୟ
 ସମ୍ବତ୍ସରେ ମାର୍ଗଶିରମାସୀୟ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ତଥୌ ତୃତୀୟାୟାଂ ଯଯାତ୍ନେନାସି
 ସମ୍ବତ୍ ୧ ମାର୍ଗସୁଦୟଃ । ‘ବିଜ୍ଞାନ ମଧୁମୟେନ ଉକ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ’ ।

ଏହି ଶାସନ କେଉଁଠାରେ ଆବିଷ୍କାର ହୋଇଥିଲା, ତାର ସ୍ଥିରତା
 ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏହା କଟକ ବା ତତ୍ସନ୍ନିହିତ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ମିଳି-
 ଥିଲା । ଏହାର ପକ୍ଷ ତନୋଟି ଗୋଟିଏ ମୋଟା ତମ୍ବା ମୁଦିଆ ଦ୍ଵାରା ବନ୍ଧା
 ହୋଇଥିଲା । ମୁଦିଆର ଶେଷ ଭାଗରେ ଗୋଟିଏ ମୋହର ଥିଲା । ଶାସନଟି
 କୁଟିଳାକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ ମହାନଦୀତୀରସ୍ଥ ଯଜାତନଗରଠାରେ ଏହି
 ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଯଜାତନଗର ଯାଜପୁରର ନାମାନୁର ହୋଇ

ନପାରେ । ଯାଜପୁର ବୈତରଣୀ କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ, ମହାନଦୀ କୁଳରେ ନୁହେଁ ।

ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ସେ ବଶିଷ୍ଠ ଭଟ୍ଟଙ୍କର ପୁତ୍ର, ପରମେଶ୍ବର ଭଟ୍ଟଙ୍କର ପୌତ୍ର । ସ୍ତ୍ରୀଭର୍ତ୍ତୃମଣ୍ଡଳସ୍ଥ କଶିକ୍ଷି ନାମକ ଭଟ୍ଟଗ୍ରାମରୁ ଆଗତ ରାଣକଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡସିମିନ୍ଦ୍ରୀକ୍ଷି ନାମକ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ । ରାଣକ କୋଶଳ ଅନ୍ତଃପାତା ଦେବୀ ଭୋଗେଶ୍ବରେ ସିଙ୍ଗୋନାମକ ଗ୍ରାମରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ମହାରାଜାଧିରାଜ ଶ୍ରୀମାର୍ଥଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଶାସନ ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ନଅଗୋଟି ଶାସନ ଓ ଆଲୋଚନାକାଣ୍ଡମାନଙ୍କର ତତ୍ତ୍ବହୀନ ମତାମତ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛୁଁ । ସେଥିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଇତିହାସ ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି ।

ମହାରାଜାଧିରାଜଗୁପ୍ତ ... ସେମାନଙ୍କର ଅଧୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା

୧ । ପ୍ରଥମ ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ ... ଜନମେଳୟଦେବ ।

୨ । ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଦେବ ... ଯଜାତି ଦେବ ।

୩ । ଦ୍ଵିତୀୟ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଦେବ ... ଶ୍ରୀମାର୍ଥ ଦେବ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ଉପରୋକ୍ତ ଇତିହାସର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

କେଶରୀବଂଶ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ (ନୂତନ ଅନୁମାନ)

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେତେକ ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶାସନ ପାଠକମାନଙ୍କର ଚତୁଃସ୍ଥାନ ମତାମତ ଉଦ୍ଘୃତ ହୋଇଅଛି । ଉକ୍ତ ମତର ସାରାଂଶ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟାୟର ଉପସହାରରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ଶାସନ ପାଠକମାନଙ୍କ ମତରେ ଦୃଢ଼ତା-ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚନାୟ ।

‘ଛ’ ଶାସନ ପାଠକ ବାରୁ ରଙ୍ଗଲଲ କହନ୍ତି, ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କୁ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଓ ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଯଥାକ୍ରମେ କେବଳ ‘ରାଜା’ ଓ ‘ମହାରାଜା’ କୁହାଯାଉଥିବା ସ୍ଥଳେ ଶାସନକୁ ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ତଥା କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣମାନ ହୁଏ । ‘ଜ’ ଶାସନ-ପାଠକ ତାଙ୍କର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମଧ୍ୟ ରଙ୍ଗଲଲଙ୍କ ମତର ସମର୍ଥନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି ଗୁରୁ-ଲଘୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିଲେ ଅସାମାନ୍ୟ ପରାକ୍ରମୀ ଯଯାତି କାହିଁକି ଶିବ ଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଥାନ୍ତେ ? ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଓଡ଼ିଶାର ‘ଆଶ୍ଵିନିବର୍ଷ’ ଗୁପ୍ତକରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏହି ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଏକ ପକ୍ଷରେ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ଓ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭାବ ଥିଲେ ଉକ୍ତବ୍ୟ ଅନୁମାନ ଯୁକ୍ତି-ନିର୍ବାହ ହୁଅନ୍ତା; ମାତ୍ର ‘ଜ’ ଶାସନରେ ଯଯାତି ଓ ‘ଛ’ ଶାସନରେ ସ୍ଵାମୀର୍ଥ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ‘କ’ ଓ ‘ଖ’ ଶାସନରେ ଜନମେଜୟଙ୍କୁ ମହାରାଜାଧିରାଜ କୁହାଯାଇଅଛି । ଅତଏବ କେବଳ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧିର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ବା ନାସ୍ତିତ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ସ୍ଵାମୀର୍ଥ-ମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ବ୍ୟତୀତ ‘ପରମମାହେଶ୍ଵର’, ‘ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ’, ‘ପରମେଶ୍ଵର’, ‘ସୋମକୁଳତଳକ’ ଓ ‘ସିଦ୍ଧିଲକ୍ଷ୍ମୀପତି’ ଉପାଧିମାନ

ଶାସନରେ ଦେଖାଯାଏ । ଜନମେଳୟ, ଯଯାତି ଓ ଶ୍ରୀମାର୍ଥ ଯଥାକ୍ରମେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ, ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ମହାଭବଗୁପ୍ତଙ୍କ ସହୃଦ୍ଦ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇଅସିଲୁ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଉପରୋକ୍ତ ସବୁଗୁଡ଼ାକ ଉପାଧି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଯଦି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ତିନିଜଣ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଓ ଶେଷୋକ୍ତ ତିନିଜଣ ମହାରାଜାଧିରାଜ ହୋଇଥାନ୍ତେ ତାହାହେଲେ ଉପରୋକ୍ତ ଉପାଧିମାନ କେବେହେଁ ଅବାଧିକାରରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ବାରୁ ରଙ୍ଗଲଲ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ, ଉପରୋକ୍ତ ଉପାଧିମାନ କେବଳ ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ମାତ୍ର ବାସ୍ତବରେ ତାହା ହୋଇନାହିଁ ।

‘ଶ’ ଶାସନର ଶେଷ ଭାଗରେ ଜନମେଳୟଙ୍କ ନାମରେ ଏକ ବନ୍ଦନା (Eulogium) ଅଛି । ‘ଛ’ ଶାସନରେ ଲେଖକ ଯଯାତିଙ୍କର ବଂଶ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ବିଷମସୂଚକ ଦ୍ରୁପ୍ତ ଶ୍ଳୋକ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । ଅଧିରାଜକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ସାମନ୍ତରାଜା ଏପରି ଭାବରେ ନିଜର ନାମ ଘୋଷଣା କରିବା କଦାପି ସମ୍ଭବ ବା ସ୍ଵାଭାବିକ ନୁହେଁ । କେହି ମନେ କରିପାରନ୍ତି, ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନଙ୍କୁ ବଂଶୀଭୂତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଅଧିକାର ଗ୍ରହଣଦେଇ ସ୍ଵଳ୍ପ ରାଜଧାନୀକୁ ଫେରିଯିବା ହେତୁ ଶେଷୋକ୍ତ ରାଜାମାନେ ଶାସନରେ ଆପଣାର ନାମ ସେଷ୍ଟାନୁସାରେ ଘୋଷଣା କରୁଥିଲେ । ତାହା ଯଦି ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଶାସନରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ନାମୋତ୍ତେଜର ଆବଶ୍ୟକତା କଣ ଥିଲା ?

କୌଣସି କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି ଯେ, କେବଳ ମହାରାଜାଧିରାଜଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କାହାର ଭୂମିଦାନ କରିବା ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଶାସନ ପାଠକ-ମାନେ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଧାନ ଦ୍ଵାରା ଅଯଥା ଗୁଳିତ ହୋଇ ଶାସନର ଦିଓଟି ବିଭିନ୍ନ ନାମ, ଦେଖି ହଠାତ୍ ଜଣକୁ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଓ ଅନ୍ୟଜଣକୁ ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତ ରାଜା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ବିଧାନ ସର୍ବଦା ଅନୁସୂତ ହୋଇନାହିଁ । ତାହାର ଫଳ କହନ୍ତି—ଏହି ବିଧାନର ଅନୁଯାୟୀ କରି କୌଣସି ରାଜା ନିଜର ଉପରିଷ୍ଠ ଅଧିରାଜଙ୍କ ନାମରେ ଶାସନ ଘୋଷଣା କରିଥିବାର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଯତ୍ୟ ଉଦାହରଣ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଶାସନରେ ଦିଓଟି ବିଭିନ୍ନ ନାମର ଉତ୍ତେଜ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ସାମନ୍ତତ୍ଵର ପ୍ରମାଣ ହୋଇନପାରେ ।

ଅନ୍ତତଃ କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନେ ସ୍ଵାଧୀନ ରାଜା ଥିଲେ । ସେମାନେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତରାଜା ନଥିଲେ । ବରଂ

ସେମାନେ ଯିକଳଙ୍ଗର ମହାରାଜାଧିରାଜ ଥିଲେ । ଏତକମାତ୍ର ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହି ବଂଶୀୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ରାଜା ନିଜବଂଶର ପ୍ରାଥମିକ ଗୌରବକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିପାର ନଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଏହି ବଂଶର ପ୍ରାଥମିକ ଗୌରବ ଓ ସ୍ୱାଧୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟତରୁ ବ ପ୍ରମାଣ ମିଳିପାରେ, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ ।

ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଗୁପ୍ତବଂଶକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି— ମହାରାଜାଧିରାଜଗୁପ୍ତ (Imperial Guptas) ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତ (Later Guptas) ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନେ ୩୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଠାରୁ ୭୫୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଯାଏ ଭାରତରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶରେ ଏଗାର ଜଣ ରାଜା ଥିଲେ । ଏମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ବର୍ମା ଉପାଧ୍ୟାୟ ଅନ୍ୟଏକ ରାଜବଂଶ ସହୃଦ୍ଦ ଭାବେ ହୋଇ ଏମାନେ ମଗଧରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । * ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ୫୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଶାସନୋକ୍ତ ଯଯାତି ଏହି ଯଯାତି କେଶରୀ ଅଟନ୍ତି । ଏହାଙ୍କହିତା ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି କେଶରୀ ଓଡ଼ିଶାର ସିଂହାସନ ଅଳଂକୃତ କରିନାହାନ୍ତି । ଏହି ଯଯାତି କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରୁ ପ୍ରକାଶ । ତାହାହେଲେ ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଜନମେଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ (Later Guptas) ଶାସନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ିନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଶାସନୋକ୍ତ ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶିବ-ଗୁପ୍ତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତବଂଶର କୌଣସି ରାଜା ନୁହନ୍ତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ମତେ ରାଜତ୍ୱକାଳର ଅମିଳନ ଥିଲେହେଁ ଯଯାତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଯବନମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ସାଧନକାରୀ ଯଯାତି, ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରି ଯଯାତି, କେଶରୀପ୍ରତିମ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଯଯାତି, ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଭୁବନେଶ୍ୱରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଯଯାତି, ବିଶ୍ୱପ୍ରଶଂସ୍ୟ

କାହିଁସ୍ତନ୍ତର ଆରମ୍ଭକାରୀ ଯଯାତି, ଝୁଲି ବଜୟ ସ୍ଵାରକ ବିରଜ-କ୍ଷେପର (ବିରୋଜା କ୍ଷେପ) ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଯଯାତି ଯେ ସାମନ୍ୟ ଭୂମିଝର ଅଧିକାରୀ ଅନ୍ୟର ଭଗ୍ନୀ ଗୁପ୍ତବଶର ଆଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ଥିଲେ, ତାହା କିଏ ବିଶ୍ଵାସ କରିପାରେ ?

ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲେଖକ ଯେଉଁ ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମୋଦ୍ଧେଶ କରିଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯଦି ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ହୋଇଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଅବଶ୍ୟ ଭ୍ରାନ୍ତ । ମାତ୍ର ‘କେଶରୀବଂଶ’ରେ ଜନମେଜୟ ନାମଧାରୀ ଏକାଧିକ ରାଜା ଥିବା ଅସମ୍ଭବ କି ? ରାଜବଂଶରେ ଗୋଟିଏ ନାମର ଏକାଧିକବାର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ । ଗୁପ୍ତବଂଶରେ କେତେକ ନାମ ଏକାଧିକବାର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶରେ ନାମ ଚାରିପୁରୁଷ ପରେ ଫେରୁଅଛି । ଏ ସମସ୍ତପ୍ରତି ଦୃଢ଼ପାତ କଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଓ ଉପସ୍ଥିତ ଶାସନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଆସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

କେଶରୀବଂଶର ପୁରୁଷ ଯବନମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏକାଧିକବାର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର ଫୁଲ୍ ଇ. ଏହି ଯବନମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତ ଅଥବା ପଠାଣ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗୁପ୍ତ ଅଥବା ପଠାଣ ଦେଶୀୟ ଲେଖକଙ୍କ ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ୟ କି ? ଗୁପ୍ତମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି କେବେ ୧୨ ବର୍ଷକାଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ଵ କରି ନ ଥିଲେ । ପଞ୍ଚାଳରେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ଯବନମାନେ କେଶରୀବଂଶର ପୁରୁଷ ୧୨ ବର୍ଷକାଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଗୋଡ଼ାଣ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ପଠାଣ ସେନାପତି ଓଡ଼ିଶାରେ ପଦକ୍ଷେପ କରି ନଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ପଠାଣ ଅଧିକାରକୁ ଯଦି କେଶରୀବଂଶର ପୁରୁଷେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ସତ୍ୟର ଅପରାଧ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହେଲପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲିଖିତ ଯବନମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତ ଅଥବା ପଠାଣ ବୋଲି ମନେକରି ଦେଶୀୟ ଇତିହାସକୁ ଅବିଶ୍ଵାସ କରିବା ତାଙ୍କର ଫୁଲ୍ ଇ. ପକ୍ଷରେ ସ୍ଵାଭାବିକ ।

କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସର ଯବନମାନେ ଗୁପ୍ତ ଅଥବା ପଠାଣ ନୁହନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯବନମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେବ । ଏଠାରେ ଏତିକିମାତ୍ର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଫୁଲ୍ ଇ. ଅବିଶ୍ଵାସର ଏହି କାରଣଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ।

ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଶୁଣାନାମ ବା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟନାମ ଓ କାଳ୍ପନିକ ରାଜତ୍ବକାଳର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶତାବ୍ଦୀ ପୁରଣ କରିଥିବା ସମ୍ଭବରେ ତାଙ୍କର ଲିଖିତ ଆଉ ଗୋଟିଏ କାରଣ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ପଦ୍ମ କେଶରୀ, ଗନ୍ଧର୍ବ କେଶରୀ, କାଳୀକେଶରୀ, ମଧୁସୂଦନ କେଶରୀ ଓ ଯିପୁର କେଶରୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମ କାଳ୍ପନିକ । ସେମାନେ କାହିଁକି କାଳ୍ପନିକ ହେବ, ବୁଝାଯାଉ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳରେ ପଦ୍ମଚରଣ, କାଳୀଚରଣ, ମଧୁସୂଦନ, ଯିପୁରୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମର ପ୍ରଚଳନ ଲିଖିତ ଜଣାପଡ଼ିଥିଲା ।

ପୁନଶ୍ଚ ଲିଖିତ କହନ୍ତି, କେଶରୀବଂଶର ନରସିଂହ, କୂର୍ମ, ମତ୍ସ୍ୟ, ବରହ, ବାମନ ଓ ପରଶୁ ପ୍ରଭୃତି ନାମ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଶତାବ୍ଦୀ ପୁରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖକ ବଞ୍ଚୁଙ୍କର ଅବତାର ନାମଗୁଡ଼ିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏସବୁକୁ ସେଞ୍ଚାରେ ଲେଖିଦେଇଅଛନ୍ତି । ବଞ୍ଚୁଙ୍କର ଏକାଧିକ ଅବତାରର ନାମ ଏକସ୍ଥାନରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହେବା ଉପରେ ସନ୍ଦେହର କାରଣ । ମାତ୍ର ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ତଦାନୁକ୍ରମ ଶୃଙ୍ଖଳା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚିନ୍ତାକଲେ ତଦ୍ରୂପ ସନ୍ଦେହ ଅମୂଳକ ବୋଧହୁଏ । ପୁଣି କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସହଜ, ସୁଗ୍ରାବ୍ୟ ନାମାନୁସାରେ ନାମକରଣ କରିବା ପ୍ରଥା ଓଡ଼ିଶାରେ କ୍ରମେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଳିକାଲ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଥା ସଚରବର ଦେଖାଯାଏ । କେବଳ ତେତିକି ନୁହେଁ । ଅନେକ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମରେ ନାମକରଣ କରିଥାନ୍ତି । କେହି ବଞ୍ଚୁଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ନାମକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାନ୍ତି । ଯେଉଁସବୁ ଦେବତା ଏକ ସ୍ଥାନରେ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି ବା ଯାହାଙ୍କର ନାମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏକ ସଙ୍ଗରେ କଥିତ ହୋଇଥାଏ, କେହି କେହି ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଦିଅନ୍ତି । ପିତା ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ରର ନାମ ବଳଭଦ୍ର ବା ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଇଥିଲେ ଅନ୍ୟଟିକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବଳଭଦ୍ର ନାମ ଦେବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମାନୁସାରେ ନାମଦେବାକୁ ହେଲେ କୂର୍ମ ଓ ମତ୍ସ୍ୟ ପରି ଗୋଟିଏ ଉପକ୍ରମ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ନାମ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ଅସାଧାରଣ ନୁହେଁ । ରାଜବଂଶରେ ଏପରି ହେବା ନିମ୍ନୋକ୍ତ କାରଣରୁ ବେଶୀ ସ୍ବାଭାବିକ ।

କେହି କେହି କହୁପାରନ୍ତି, ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମକୁ ସଙ୍ଗତ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଜଣକ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ; କାରଣ ଜଣେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକ୍ରମ ଚକ୍ଷୁ ଅଗ୍ରରେ ରଖି ତାଙ୍କର ସାର୍ବଜନିକ ନାମକରଣ କରିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ବଂଶର ଏକାଧିକ ପୁରୁଷଯାଏ ଏତାଦୃଶ ସଙ୍ଗତ ବ୍ୟବହାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯେହେତୁ ଜଣେ ଲୋକ ଅନେକ ପୁରୁଷଯାଏ ନାମକରଣ କରିନଥାଏ । ପ୍ରଥମ ନାମକାରୀ କୌଣସି କ୍ରମ ସ୍ଥିର

କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେହି କ୍ଷମର ବ୍ୟତିକ୍ଷମ
 ଘଟିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅତଏବ କେଶରୀବଂଶରେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମ
 ଯେ, ଅନେକ ପୁରୁଷ ଯାଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ଷମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛୁ । ସେଥିରୁ
 ଦେଶୀୟ ଲେଖକର କପୋଳ କଲ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।
 ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ପ୍ରଥାନୁକୃତି ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ
 ଏପରି ସନ୍ଦେହ କରିପାରନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜସଭାରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ରାଜବଂଶ
 ପାଇଁ ନାମ ଶୁଦ୍ଧି କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜବଂଶରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ
 ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ନବାଗତ କୁମାରଙ୍କର ନାମକରଣ କଲବେଳେ ପୂର୍ବ-
 ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ନାମ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିଥାନ୍ତି । ପୂର୍ବ ନାମ ସବୁର ଯଦି କୌଣସି
 ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ଷମ ଜଣାପଡ଼େ, ତାହାହେଲେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେହି କ୍ଷମକୁ ସହଜରେ
 ଗ୍ରହଣପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅତଏବ ଅବତାର ନାମ ହେଉ ବା ଅନ୍ୟକୌଣସି
 ସ୍ୱାୟୀ ନାମ ହେଉ, ନୋଟିଏ ଦିଓଟି ଥରେ ଅନୁସୂଚି ହେଲେ ସେଥିରୁ ଅନ୍ତତଃ
 କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବ୍ୟବହୃତ ନହେବାଯାଏ ନୁହେଁ ନାମଧାରୀ ପ୍ରଚଳିତ କ୍ଷମକୁ
 ଗ୍ରହଣପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ପ୍ରଥା ବୋଧହୁଏ କେଶରୀବଂଶରେ ଏକାଧିକ
 ଅବତାର ନାମର ହେଉ ।

କେଶରୀ ବଂଶର ଅବତାର ନାମ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର କଲ୍ପନା ପ୍ରସୂତ
 ନୁହେଁ । ସେପରି ହୋଇଥିଲେ, ଲେଖକ ଆଖିବୁଜି ଅବତାରର ଠିକ୍ କ୍ଷମ
 ଅନୁସାରେ ସବୁ ନାମଗୁଡ଼ିକ ଲେଖିଯାଇଥାନ୍ତେ—ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ଗୁଡ଼ି ନଥାନ୍ତେ
 କିମ୍ବା ଅବତାର କ୍ଷମରୁ ଆଦୌ ବ୍ୟତିକ୍ଷମ ଘଟିନଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ
 ଇତିହାସରେ ତଦ୍ରୂପ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ନମ୍ବୋକ୍ତ
 କ୍ଷମରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ହୋଇଥିଲା । (୧) ମତ୍ସ୍ୟ, (୨) କଚ୍ଛପ, (୩) ବରହ,
 (୪) ନୃସିଂହ, (୫) ବାମନ, (୬) ପରଶୁରାମ, (୭) ରାମ, (୮) ହଳଧର
 (ବଳରାମ), (୯) କୌତୁ ଓ (୧୦) କଲ୍କ ।

ମାତ୍ର ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଅବତାର ନାମ ନାହିଁ, ଆଉ
 ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ଅବତାରକ୍ଷମର ନମ୍ବୋକ୍ତ ବ୍ୟତିକ୍ଷମ ଦେଖାଯାଏ । (୧) ନାମଦେବ
 କେଶରୀ, (୨) କୁର୍ମ କେଶରୀ, (୩) ମତ୍ସ୍ୟ କେଶରୀ, (୪) ବରହ କେଶରୀ, (୫)
 ବାମନ କେଶରୀ, (୬) ପରଶୁ କେଶରୀ ।

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ ସଭାରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜବଂଶ
 ପାଇଁ ନାମ ଶୁଦ୍ଧି କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଥାର ମୂଳରେ ରାଜ୍ୟଶାସନର ଏକ
 ମହାମନ୍ତ ନିହିତ ଅଛି । ରାଜା ପିତାମାତାଙ୍କର ଅଧୀନ ନୁହନ୍ତି, ଏପରିକି

ମନୋନତ ନାମଟିଏ ଦେବାକୁ ପିତାମାତାଙ୍କର ଅଧିକାର ନାହିଁ । ସେ ପିତା-ମାତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ନୁହନ୍ତି । ସେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତ ରଜା । ସେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ପାଇଁ ରଜତ୍ବ କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କ ଦେହ ଓ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଅଧିକାର । ଅତଏବ କେଉଁ ନାମରେ ସେ ଦେହଧାରଣ କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ, ତାହା ପ୍ରଜାମାନେ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ନକରି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ, ସେହିମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏହି ଭାର ଅର୍ପିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଲଲିଟକନ୍ୟାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ‘ଅଲ୍ଲରୁ କେଶବ’ । ଫୁଲ୍ କହନ୍ତି ‘ଅଲ୍ଲରୁ’ କୌଣସି ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ । ତେବେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ପ୍ରଦତ୍ତ କେଶବବଂଶର ଶାସନକାଳ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ମୁସଲମାନ ନାମ ଆସିଲା କେଉଁଠାରୁ ? କିନ୍ତୁ ଅଲ୍ଲରୁ ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ କାହିଁକି ? ଏ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ । ଏହାର ଓଡ଼ିଆ ଅର୍ଥ ‘ଲଭ’ । ଲଭ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ । ଏପରିକି ପିଲାଏ ଜଣକ ପିଠିରେ ଆଉ ଜଣକୁ ବସାଇ ‘ଲଭନବ’, ‘ଲଭନବ’ ଖେଳନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲଭ କରିବାର ଅର୍ଥ ପିଠିରେ ବସାଇବା । ଅଦ୍ୟାବଧି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳରେ କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଲଲିଟକନ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟହ ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠରେ ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରୁ ଆସୁଥିଲେ । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର କୌଣସି କାରଣ ଅବଶ୍ୟ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠରେ ଆସୁଥିବା ହେତୁ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଲଭ ବା ସଂସ୍କୃତ ‘ଅଲ୍ଲରୁ’ ନାମ ଦେଇଥିଲେ ।

ଜେ. ଏଫ୍. ଫୁଲ୍ଟନ୍, ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତିଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନ ରଜା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ କେଶବବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ପୋଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ରଜେନ୍ଦ୍ରଲଲି, ରଞ୍ଜଲଲି ଓ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାଟ୍ରିମୋହନ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ କଥିତ ସ୍ଥାପନ କାଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତିଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତବଂଶର ମନେ କରିଅଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳିତ ଉତ୍ତୟବଧି ମତର ସାରବତ୍ସ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସର ଅନ୍ୟଜଣେ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲୀ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ପ୍ରଦତ୍ତ ବଂଶାବଳୀକୁ ବିରାସନ କରି ତାଙ୍କର ଫୁଲ୍ଟନ୍ ସଙ୍ଗେ ଅନେକାଂଶରେ ଏକମତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ମାଦଳାପାଣିରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ, ବିହମାଦିତ୍ୟଙ୍କ ପରେ ହୁଅଜଣ

ରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଦୁର୍ଗ ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଯସ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟଭାଗରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିବା ସୁବିଦିତ । ଅତଏବ ତାହାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା ଯଦି ହାରାହାରି ଚରିତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଲେଖାଏଁ ରାଜତ୍ବ କରିଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଶାସନ ପ୍ରାୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିବ । ତତ୍ପରେ ଯଦନମାନେ ୧୭୭୧ ବର୍ଷ କାଳ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିଥିବା ବିଷୟ ମାଦଳାପାଞ୍ଚୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ସୁତରାଂ ଯଯାତିଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ବିଜୟ ପ୍ରାୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଘଟିଥିବ । ତାଙ୍କୁ ମହାଶୟ କିନ୍ତୁ ଏତେଦୂର ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନକରି ଯଯାତିଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଓ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଗାଙ୍ଗୁଳୀ ମହାଶୟଙ୍କର ଅନୁମାନ ଫର୍ପୁଷ୍ଟ ଅମୃଳକ । ସେ ଯେଉଁ ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି, ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଶଷ୍ଠ ଯସ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ଭାରତ ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । କେହି କେହି କହନ୍ତି ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟଙ୍କର ଭାଇ ଶକାଦିତ୍ୟ, କେହି ଅବା କହନ୍ତି ଶକାଦିତ୍ୟ ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟଙ୍କର ନାମାନୁର । ଅଧୁନା ଯେଉଁ ଶକାର ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି, ତାହା ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ବା ଶକାଦିତ୍ୟଙ୍କର ଜୀବନର କୌଣସି ବର୍ଷରେ ଆରମ୍ଭ । ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ବା ଶକାଦିତ୍ୟ ଭାରତର ଜଣେ ମଣ୍ଡଳେଶ୍ବର ରାଜା ଥିଲେ ପ୍ରଶସ୍ତମାନ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ବ ୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସମସାମୟିକ—ଯେହେତୁ ୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଶକାବ୍ଦର ଆରମ୍ଭ ବର୍ଷ ଅଟେ । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲେଖକ ଯଥାର୍ଥରେ ସେହି ବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ବା ଶକାଦିତ୍ୟଙ୍କୁ ଉକ୍ତ ରାଜବଂଶ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦକୁ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ସେହି ସମୟରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ବୌଦ୍ଧ ଉକ୍ତର ଶେଷ ରାଜବଂଶକୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ସାମାନ୍ୟ ମତଦ୍ବେଷ ଦେଖାଯାଏ । କେହି ନିମ୍ନପ୍ରକାର ଶାସନବିନ୍ଦମାଦିତ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି ।

କାମାର୍ଜିତ ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୭୮—୧୩୩—୭୫ ବର୍ଷ

ହାଟକେଶ୍ବର ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୧୪୩—୧୯୪—୫୧ ବର୍ଷ

ବୀରଭୁବନ ଦେବ ବା ହିରଭୁବନ ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ.

୧୯୪—୨୩୭—୫୩ ବର୍ଷ

ନିର୍ମଳ ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୨୩୭—୨୮୨—୪୫ ବର୍ଷ

ରାମ ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୨୮୨—୩୧୯—୩୭ ବର୍ଷ

ଗୋଭନ ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୩୧୧—୩୮—୪ ବର୍ଷ

ଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଖ୍ରୀ. ଅ. ୩୮୩—୩୮୮—୫ ବର୍ଷ

୨୫୦ ବର୍ଷ

କୌଣସି କୌଣସି ଲେଖକ ଉପରେ କାମାଳିତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସମସ୍ତେ ୩୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉପରେ ବର୍ଷ ବଲୁଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କହନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱେ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭୮ ଓ ୧୫୫ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରପାଳିତ ନାମରେ ଉତ୍କଳରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଥିଲେ । ଉପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ରାଜବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କାମାଳିତ ଚନ୍ଦ୍ରପାଳିତଙ୍କର ଅବଶ୍ୟ ସମସାମୟିକ । ଚନ୍ଦ୍ରପାଳିତ ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶର ଶେଷ ରାଜା । କାମାଳିତ ଚନ୍ଦ୍ରପାଳିତଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଅବା ସମସାମୟିକ ଖଣ୍ଡାଂଶ ରାଜା ଅବା ହେତୁ ଶେଷୋକ୍ତ ଲେଖକ ତାହାଙ୍କୁ ହେୟଞ୍ଜାନ କରି ପରିଚ୍ୟାସ କରିଥିବେ । ଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯବନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବାରମ୍ବାର ବିଜିତ ହେଉଥିବା ହେତୁ ଶେଷୋକ୍ତ ଲେଖକ, ତାହାଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ କରିନଥିବେ । କିନ୍ତୁ କେହି ଶାସନକାଳ ପରିମାଣକୁ ଗୋପନ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଶେଷୋକ୍ତ ଲେଖକ ଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ୫୩୯ ବର୍ଷକୁ ଗୋଭନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରି ତାହାଙ୍କୁ ୧୦୦୦ ବର୍ଷର ରାଜତ୍ୱ ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି ଓ କାମାଳିତଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ପୂର୍ବେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ କରିଅଛନ୍ତି । କୌଣସି ନାମ ପରିଚ୍ୟାସ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ରାଜତ୍ୱକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପରେ ଉଭୟ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଐକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ତଦ୍ୱାରା ଦେଶୀୟ ଇତିହାସର ସତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ଶତାବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ ୭୮ + ଉପରେ ରାଜବଂଶର ରାଜତ୍ୱକାଳ ୨୫୦ ବର୍ଷ + ଯବନମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ୧୫୭ ବର୍ଷ = ୪୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଯଯାତି-କେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ।

ତାହାହେଲେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟବର୍ଷ ୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସକୁ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ ଯଯାତିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ୪୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ସହିତ ମିଳି ଯାଉଅଛି । ଏପରି ହଲେ ଗାଙ୍ଗୁଳୀଙ୍କ ଅନୁମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁର୍ବୋଧ ବୋଧହୁଏ । ସମ୍ଭବ, ସେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ କଥିତ ବିହମାଦିତ୍ୟଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ର ନାମର ତାହାଙ୍କୁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଛାନ ଦେଇ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଢ଼ିଅଛନ୍ତି ।

ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲିଖିତ ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦ କେତେକ ଲେଖକଙ୍କର ଭ୍ରମ ଜନ୍ମାଇଥିଲା । ମାତ୍ର ଆଲୋଚିତ ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କରେ ମୂଳମାନ ଅର୍ଥରେ ‘ଯବନ’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏ ବିଷୟର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋଚନା ହେବ ।

କେଶରୀବର୍ମାର ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର (Later Guptas) ଅଧୀନସ୍ଥ ନୁହନ୍ତି । କେବଳ ଏହି ବର୍ଗର ଶେଷ ରାଜାମାନେ କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରବଳ ପ୍ରତିବାସୀଙ୍କର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ କେଶରୀମାନେ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ ଗୁପ୍ତ’ ବର୍ଗର ଅଧୀନସ୍ଥ କି ?

ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ମତରେ ୩୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯବନ ରାଜତ୍ବ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଗୁପ୍ତସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ୩୩୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଯାଏ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ସେ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଗୁପ୍ତବର୍ଗଙ୍କର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଓ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୩୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଗୁପ୍ତ ମନ୍ତ୍ରପତିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତତ୍ପରେ ମହାରାଜାଧିରାଜ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୩୦ ଖ୍ରୀ. ଅ. ଠାରୁ ୩୭୫ ଖ୍ରୀ. ଅ. ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜା ବହୁଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଏହାଙ୍କୁ ଭରତବର୍ମନ ନେପୋଲିଅନ୍ (Indian Napoleon) କୁହାଯାଏ । ସମୁଦ୍ର ଗୁପ୍ତ ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଦେଶ ଜୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ମହାନଦୀର ବ୍ୟତ୍ୟକ୍ତାରେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳର ରାଜା ମହେନ୍ଦ୍ରକୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ‘ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ’ ନାମ ସେ ସମୟରେ ଅଧୁନିକ ଛତିଶଗଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ବିଭାଗ କରଦରାଜ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ପରିଗଣିତ, ସେ ସ୍ଥାନର ବ୍ୟାପ୍ତରାଜ ପ୍ରମୁଖ ଅନେକ ରାଜା ତାହାଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ଵୀକାର କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ପୁଣି ସେନାପତି ଦେଇ ଯାଇ କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ ପୀଷ୍ଠପୁରର ଶାମନକନ୍ଦାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାମର ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଓ କଟୁର ପ୍ରଭୃତି ପାଟଣାୟ ଦୁର୍ଗମାନ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ସମୁଦ୍ର-ଗୁପ୍ତଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ମୂଳରେ ଏତିକିମାନ ତଦାନନ୍ତର ଏଲହାବାଦ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ସି. ଅ. କହନ୍ତି, ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ବିଦେଶ ବିଜୟ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାୟ ୩୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମୁନରୁ ମନାସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାହେଲେ ତାହାଙ୍କର ବିଦେଶ ବିଜୟ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ଶେଷ ରାଜବର୍ଗର ସମସାମୟିକ କିମ୍ବା ‘ଯବନ’ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରାଥମିକ ଅବସାର ସମକାଳୀନ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ କିନ୍ତୁ ବିଜିତ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସ୍ଵାଧୀନାଧୀନ ଅନୁରକ୍ତି କରିନଥିଲେ । ସେ ବିଜିତ ରାଜାମାନଙ୍କ

ଠାରୁ ଧନସମ୍ପତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ କଳିଙ୍ଗର କୌଣସି କୌଣସି ଅଂଶ ଜୟ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସେଠାରେ କେବେ ଅଧିରାଜ ହୋଇନଥିଲେ ।

ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୪୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ଫାହ୍ସୟାନ୍ ଭାରତରେ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗର ମାର୍ଗ ଦୟ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵେଷ ବଡ଼ ବିପଦସୃଜକ ଥିବାରୁ ଫାହ୍ସୟାନ୍ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିନଥିଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର କଳିଙ୍ଗରେ ଅଧିକାର ଥିଲେ ଫାହ୍ସୟାନ୍ ଅବାଧି ଭବରେ ଗୁପ୍ତସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରି ପାରିଥାନ୍ତେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରପ ହୋଇଥିଲେ, କଳିଙ୍ଗ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପରି ବିପଦସୃଜକ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରେ ପ୍ରଥମ କୁମାର ଗୁପ୍ତ - ୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଠାରୁ ୪୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସେ କୌଣସି କୌଣସି ବିଦେଶ ଜୟ କରି ଅଭିମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କେଉଁ ଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ ଓ ବିଜିତ ଦେଶକୁ ସ୍ଵାୟ ସମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ କି ନା ଏହାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ କୁମାର ଗୁପ୍ତଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏକ କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ କଲ୍ପନା କରି ତାହାକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯବନ ବିଜୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ବିଷୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯିବ । ପୁଣି, ବିଦେଶରେ ରାଜତ୍ଵ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ୪୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଫଳତଃ ଏହି ସମୟରୁ ଗୁପ୍ତ କ୍ଷମତା କ୍ଷୟ ହୋଇ ଶେଷ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୪୫୦ ପୂର୍ବରୁ କୁମାରଙ୍କର ବିଦେଶ ବିଜୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଯଯାତି କେଶରୀ ୧୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଯଯାତିଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଜନମେଜୟ ରାଜତ୍ଵର ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚାମ୍ରଶାସନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଜନମେଜୟଙ୍କୁ ଯଦି ଏକଦିଂଶ ବର୍ଷର ରାଜତ୍ଵକାଳ ଦିଆଯାଏ, ତାହାହେଲେ ସେ ୪୭୪—୩ = ୪୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସିଂହାସନ ଅରୋହଣ କରିଥିବେ । ଏହି ୪୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସେ ରାଜା ହୋଇଥାଇପାରନ୍ତି, କଦାପି ପରେ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ କେହି କହି ପାରନ୍ତି, କୁମାରଗୁପ୍ତ କଳିଙ୍ଗର କୌଣସି କୌଣସି ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶରେ ଯବନମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଜନମେଜୟଙ୍କୁ ସେ ସ୍ଥାନର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଏଭଳି ଅନୁମାନର କୌଣସି କାରଣ ନଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଧହୁଏ ।

କୁମାରଙ୍କ ପରେ ସ୍ବୟମ୍ବର ୪୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଠାରୁ ୪୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଜନମେଜୟ ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । କାରଣ ସେ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ବୟମ୍ବରଙ୍କ ରାଜତ୍ବବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ଆକ୍ରମଣ ବଳବତ୍ତର ହୋଇଥିଲା, ଏପରିକି ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଚଳିତ ମୁଦ୍ରାରେ ସୁନାରୂପାର ପରିମାଣ କମାଇଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ତାହାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ବହୁଶକ୍ତି ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ଜନମେଜୟ ଆକ୍ରମଣ ତାହାଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ରହିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ସ୍ୱୀୟ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ କୁମାରଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଆଇ ପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ୪୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହିନ୍ଦୁ ଆକ୍ରମଣ ହେତୁ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ କ୍ଷମତା ଦୁର୍ବଳ ହେବାପରେ ସେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ସେହିମାନଙ୍କ ନାମରେ ଶାସନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଅସାଧ୍ୟବିକ ଅଟେ । ପୁଣି ସ୍ୱୀୟ ରାଜତ୍ବର ଲୁପ୍ତତା ବର୍ଷର ଶାସନରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣର ଅତି ଅଳ୍ପସମୟ ପରେ ସେ ନିଜକୁ ମହାରାଜାଧିରାଜ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ସୂତରାଂ ରାଜ୍ୟାରମ୍ଭ ବେଳେ କୁମାରଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲେହେଁ ଅତ୍ୟଳ୍ପ କାଳ ପରେ ସେ ସ୍ୱାଧୀନତା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଜନମେଜୟ କ୍ଷମତାର ସ୍ବଳ୍ପତା ହେତୁ ଅଥବା କୃତଜ୍ଞତା ନିବନ୍ଧନ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିନଥାଇ ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମ ଯଯାତି ଯବନମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରି ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆୟତ୍ତଧୀନ କଲପରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଆକ୍ରମଣ ହେତୁ ଦୁର୍ବଳ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ରହିବା ଆହୁରି ଅସମ୍ଭବ । ସେ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କେଶରୀବଂଶ ସ୍ଥାପନ କଲବେଳେ ଗୁପ୍ତବଂଶର ଦୂରବସ୍ଥା ସୀମା ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପରିସର କ୍ରମଶଃ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ଯଯାତି ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ରହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସାଧ୍ୟବିକ । ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ ହେଲେ ଅଧସ୍ତନ ରାଜାମାନେ ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ରହିବା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଇତିହାସରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ରାଜବଂଶ ବଳିଷ୍ଠ ହେଲେ ସେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆପଣା ଅଧୀନରେ ରଖି ପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅଧୀନସ୍ଥ ରାଜାମାନେ ସବୁବେଳେ ସ୍ୱାଧୀନ ହେବାକୁ ସୂଚନା ଖୋଜୁଥାନ୍ତି । ଅଧିରାଜ୍ୟର ଦୁର୍ବଳତାର ସାମାନ୍ୟ ସୂଚନା ପାଇବା ମାତ୍ରେ, ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରନ୍ତି । ସୂତରାଂ ୪୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପରେ ଜନମେଜୟ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କୁ ମହାରାଜାଧିରାଜ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଅସାଧ୍ୟବିକ । ୪୭୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପରେ ଯଯାତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କରିବା ଆହୁରି ଅସାଧ୍ୟବିକ ।

ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ଉଭୟଙ୍କର ଶାସନ ଏକପ୍ରକାର । ଉଭୟଙ୍କ ଶାସନରେ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଉପାଧି ଅଛି । ଏହି ଉପାଧି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଯଦି ଜନମେଜୟଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା କୁହାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଯଯାତିଙ୍କୁ ସେହି ସ୍ଥାନ ନ ଦେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳିତ କାରଣରେ ଯଯାତିଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା କୁହାଯାଇନପାରେ । ପୁଣି, ଯଯାତିଙ୍କ ବଂଶଧର ସ୍ୱାମୀର୍ଥକ ଶାସନରେ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ଅଛି । ସ୍ୱାମୀର୍ଥ *୨୭ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବର ପରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତେତେବେଳକୁ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଗୁପ୍ତବଂଶର କ୍ଷମତାଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଥିଲା । ତେବେ ତେତେବେଳେ ସ୍ୱାମୀର୍ଥକ ଶାସନରେ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ଆସିଲା କାହିଁ ? ଅତଏବ ଶାସନର ମହାରାଜାଧିରାଜ ଉପାଧି ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ଯଯାତି ପ୍ରଭୃତି ମହାରାଜାଧିରାଜ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ନ ଥିଲେ ।

ଶାସନଲିଖିତ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ଦିଓଟି ଗୁପ୍ତ-ରାଜାମାନଙ୍କ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇନାହିଁ । ଗୁପ୍ତବଂଶରେ ଏ ପ୍ରକାର ଉପାଧିର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇ ଅଛି ଯେ, ** ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ଗୁପ୍ତ ସମ୍ବତ୍ସରର ପ୍ରଥମବର୍ଷ ଅଟେ । ଗୁପ୍ତବଂଶର ସମସ୍ତ ଶାସନ ଓ ଅନୁଶାସନମାନ ଏହି ସମ୍ବତ୍ସରରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଆଲୋଚିତ ଶାସନରେ ଗୁପ୍ତ-ସମ୍ବତ୍ସରର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଦାତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର କେଉଁବର୍ଷରେ ଶାସନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା, କେବଳ ତାହାହିଁ ଅଛି । ଯଦି ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ସ୍ୱାମୀର୍ଥ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇଥାନ୍ତେ, ଅଥବା ଯଦି ଶାସନଲିଖିତ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ଉପାଧି ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଗୁପ୍ତ ସମ୍ବତ୍ସର ଅନୁସାରେ ଶାସନ ସବୁ ନିଶ୍ଚୟ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସାଧୀନତା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେମାନେ ମହାରାଜାଧିରାଜ ଗୁପ୍ତ ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର **Imperial Guptas** ଓ **Later Guptas** ଅଧୀନସ୍ଥ ନ ଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ତେତେବେଳେ

ସରତରେ କେଶରୀବର ଅଧିରାଜ ହେବାଭଳି ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କ ବାଖିତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜବଣ ନ ଥିଲେ । ଶାସନୋକ୍ତ ‘ମହାରାଜାଧିରାଜ’ ‘ମହାଶବ୍ଦଗୁପ୍ତ’ ଓ ‘ମହାଶବ୍ଦଗୁପ୍ତ’ ଶବ୍ଦ ଯଯାତି ପ୍ରଭୃତି ରାଜାମାନଙ୍କର ଉପାଧି ଥିବା ଅନୁମେୟ । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲେଖକ କେଶରୀବରୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଯେଉଁନାମ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି, ସେ ସବୁକୁ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ଅବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଉକ୍ତ ଇତିହାସ କେଶରୀବର ଯେଉଁ କାଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଅଛନ୍ତି, ତାହାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପରୋକ୍ତ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନାର ଫଳରେ କେଶରୀବର ପ୍ରାଥମିକ ଚିନ୍ତନର ରାଜାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ସୋମକୁଳୋତ୍ତର ସାଧାନ ବେଶଫଳ

ସାଧାରଣ ଉପାୟ	ଉଚ୍ଚାନ୍ତକାଳ	ଦେଶୀୟ ନାମ	ଶାସନୋକ୍ତ ନାମ	ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଉପାୟ	ଶାସନର ଚକ୍ର	ଶାସନର ବର୍ଷ
ପରମମାହେଶ୍ୱର ପରମବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ମହାରାଜାଧାରାତ୍ମକ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳୋତ୍ତର ସ୍ୱକଳିକାଧାରୀପତି	୪୪୨ ଖ୍ରୀ:ଅ: -୪୭୫ ଖ୍ରୀ:ଅ: (ଜନମେଳୟଙ୍କ ଜ୍ୟ ବର୍ଷର ଉଚ୍ଚାନ୍ତ ଦେଲ)	ଉପାତ [କେଶବ]	ଜନମେଳୟ	ମହାଭବରୁଦ୍ର = ଉତ୍ତର ରକ୍ଷିତ	କ— ଝ— ଗ— ଘ,ଙ,ଚ—	ଉଚ୍ଚାନ୍ତରୁ ଜୟ ବର୍ଷ ୭୭୭ ବର୍ଷ ୮ମ ବର୍ଷ ୩୮୮୮ ବର୍ଷ
	୪୭୪ ଖ୍ରୀ:ଅ. -୫୨୭ ଖ୍ରୀ:ଅ.	ଉପାତ [କେଶବ]	ଉପାତ	ମହାଶିବରୁଦ୍ର ଶିବ ରକ୍ଷିତ	ଛ— ଜ—	୪ମ ବର୍ଷ = ୪୮୨ ଖ୍ରୀ:ଅ. ୧୫୮୮ ବର୍ଷ = ୪୮୮ ଖ୍ରୀ:ଅ.
	୫୨୭ ଖ୍ରୀ:ଅ. -୫୮୩ ଖ୍ରୀ:ଅ.	ସୁପ୍ତ କେଶବ	ସ୍ୱପ୍ନାର୍ଥଦେବ	ମହାଭବରୁଦ୍ର = ଉତ୍ତର ରକ୍ଷିତ	ଝ—	ଜୟ ବର୍ଷ = ୫୮୮ ଖ୍ରୀ:ଅ.

BIRAJA

Readers might have been aware of Biraja, the celebrated goddess of this name for whom Jajpur in the district of Cuttack (Orissa) is famous. For Biraja, Jajpur is known as Biraja Kshetra in the Puranas. What this Biraja is and when and why she was first installed are questions that deserve the earnest attention of every student of history.

Biraja which literally means *without impurity* is more an epithet than a proper name. Though at present, Biraja is known to her votaries as Goddess Durga, we do not come across this name in the Hindu Pantheon as applied to Durga till the mediaeval times which began approximately in the 8th century A. D. Even then we find in the Tantric literature this name applied indiscriminately to Durga or to some of her attendants. Can it then mean that when in the mediaeval times Tantric faith became uppermost, Sakti or Durga was installed at Jajpur with the name Biraja? But circumstances would not warrant this conclusion and there can absolutely be no motive for devising a new name for Durga out of an epithet as if there were paucity of names for her. We would rather be led to believe from reasons set forth below that long before the beginning of the mediaeval times the Brahmins of Jajpur installed the image of Savitri and eulogised her as Biraja, as Savitri of the Vedas was free from impurity.

Popular legends give Biraja a mysterious origin as in the case of all ancient institutions of India. She is said to

have sprung up from the sacrificial fire kindled by Brahma under the auspices of Jajati Kesari. We cannot ask our readers to accept literally for truth this story of her origin. But the association of her first installation with Brahminical sacrifices supports her character as Savitri and tends to assign her inauguration to a time when Vedic sacrifices were the most popular functions in society.

We learn from Indian history that Brahminism was revived in India under the Imperial Guptas in the 4th century A. D. and by the beginning of the medieval times it had been thoroughly re-established in place of Jainism and Buddhism. Orissa or Kalinga which far from being a *terra-in-cognita* was one of the countries conquered by Samudra Gupta could not remain free from the general religious upheaval in India. We shall not therefore be quite out of the mark if we suppose the origin of Biraja or Savitri to synchronise with the 4th or 5th century A. D. when the cult of Brahminical sacrifices re-gained hold over Indian society. In this connection we may draw attention to the popular theory that Jajati Kesari with whom the origin of Biraja and glory of Jajpur are associated lived and reigned in the 5th century A. D.

Notwithstanding the above circumstance with regard to the original character of Biraja, we are met with certain intrinsic evidence of significant facts. On the last day of the black fortnight of each Magh, the birth day ceremony of Biraja Debi is celebrated. On this day Biraja is adored and adorned as Savitri and offerings are made to her with the chanting of Savitri Mantra though Durga mantra is made use of on other days of the year. In Jajpur this birth-day is known as Savitri Amabasya unlike other parts of Orissa where Savitri Brata is held on the 15th day of Jyestha in commemoration of the story of Savitri and Satyaban of the Mahabharata. What does this preference of Savitri Mantra and Savitri's attire on the day of Biraja's birth indicate? Does it not clearly signify that she was

Savitri at first though she was represented as Durga afterwards ?

It is said that in the 5th century A. D. Jajati Kesari brought ten thousand Brahmins from Kanouj to Orissa and performed ten horse sacrifices with their assistance.

It is beyond doubt that once Jajpur was famous for its sacrifices and erudite Brahmins, and this must have been so in the period of renaissance of Brahminism. The numerous Brahmin villages that still catch the eye on all sides are reminiscent of the past glory of Jajpur which is an abbreviation of name "Jajnapūra". The following conventional form of blessing which is peculiarly used by the Brahmins of Jajpur or Jajnapura bears testimony to our remarks.

Savitri and Gayatri are the essence of the Vedas. The Vedic conception is that they are females, the former being the wife of Brahma the guardian and propagator of the Vedas and Vedic rites. According to Sastric injunctions Brahma is invoked as Hota and Savitri is given the foremost place of worship. A Brahmin is made to act as Brahma whose existence is only spiritual. It is but natural to suppose that when the cult of sacrifices came to be universally recognised and followed in society, the Brahmins of Jajpur installed the image of Biraja Savitri to receive sacrificial worship and offerings.

A car festival of Biraja Devi is held on each Dashara day. Some suppose the car-festivals of India to be imitation of Buddhist rite while others ascribe their existence to pre-Buddhist age. Whatever that may be the fact remains that priests and monarchs advocating Brahminism in the Renaissance period adopted some of the rites and ceremonies of their antagonistic faiths in order to effect their complete overthrow by skilful incorporation. If any where the car-festival was an adoption of pre-existing Buddhist rite, it was pur-

posely arranged in a way to signify the change in the domain of religious thoughts. In the preliminary ceremony to purify Biraja's car its wooden horses are conceived as the Vedas and its wheels as the sun and the moon. Biraja marches in this car to destroy the demon. If Biraja drawn by the Vedas be Durga then who can be the demon to be destroyed by her for do we not know that the demons of the Puranas are rather advocates of the Vedas. We believe the march of Biraja in the car drawn by the Vedas was meant to signify the victory of Biraja Savitri, the essence of the Vedas, over antagonistic faiths.

As we have indicated above, Jajpur or Jajnapura of the early days was a great seat of the intelligent oligarchy of India. It moved with the times, receiving in its bosom each renovation or innovation that came over the land. With the growing popularity of Shakti Puja it became a chief Shakti Pitha and the sacrificial Homa gave way to the invocation of Shakti. The Brahmins who well knew that images were but emblems of Gods and Goddesses for the convenience of masses probably thought of worshipping Savitri as Shakti or Durga. Nevertheless their Indian conservatism retained to be exhibited some characteristics of Biraja's originality at least on one day of the year i. e. on Magh Amabasya day. Stories and eulogiums soon grew up around Biraja, similar to or consistent with the Puranic incidents of Durga. A lions figure seems to have been subsequently sculptured on the separate piece of stone forming the seat of the image, in order to represent her as sinha-vahini. Now Biraja is known to the world as Durga and not Savitri. We would earnestly ask all persons taking interest in research works to study Biraja and see how original conceptions have been adopted to changes in thoughts and ideas in subsequent years.